UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01459654 8

PURCHASED FOR THE

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

FROM THE

CANADA COUNCIL SPECIAL GRANT

FOR

ISLAMIC STUDIES

LE

BOUSTÂN DE SA'DÎ.

PAR

CH. H. GRAF.

BÚSTÁN

LE

OUSTÂN DE SA'DÎ.

(Text)

TEXTE PERSAN

AVEC UN COMMENTAIRE PERSAN

PUBLIÉ

SA'DÍ

SOUS LES AUSPICES DE LA SOCIÉTÉ ORIENTALE D'ALLEMAGNE

PAR

CH. H. GRAF.

VIENNE.

IMPRIMERIE IMPÉRIALE DE LA COUR ET DE L'ÉTAT.

1858.

SE VEND A LEIPZIG A LA LIBRAIRIE DE DYK.

GRAF

PK
6540
B2
1858
cop 2

À

SA MAJESTÉ

JEAN

ROI DE SAXE

HOMMAGE

DE DÉVOUEMENT ET DE PROFOND RESPECT

DE SON TRÈS-HUMBLE ET TRÈS-OBÉISSANT SERVITEUR ET SUJET

CHARLES HENRI GRAF.

l'édition avec commentaire lithographiée à Calcutta 1828, en comparant le texte de deux manuscrits de la Bibliothèque Royale de Dresde. Pour la dernière partie de mon travail seulement il me fut permis de m'aider du commentaire persan du célèbre commentateur turc Sourourî († 1561), dont je dus la communication à l'obligeance de l'Administration de la Bibliothèque Royale de Berlin, et je me convainquis bientôt de la supériorité du texte offert par Sourourî relativement au texte fort incorrect de l'édition lithographiée de Calcutta et même de l'édition imprimée des Oeuvres complètes de Sa'dî publiée à Calcutta en 1791-95. L'absence d'une édition imprimée plus accessible aux étudiants que celles de l'Inde et qui offrît les garanties suffisantes de correction, fit naître en moi l'idée de publier un texte rendu aussi correct que possible par la comparaison des éditions et des manuscrits assez nombreux que j'avais pu réunir, et d'y ajouter des gloses puisées dans les commentaires de Sourourî et de l'édition lithographiée de Calcutta, de manière à en former une explication complète et succincte du texte.

Le texte et le commentaire de Sourourî forment le fond du travail que j'offre au public. Les autres textes que j'ai comparés sont:

2. celui de l'édition imprimée des Oeuvres de Sa'dî, Calcutta 1791, in-fol.;

3. celui de l'édition lithographiée du Boustân, Calc. 1828, in-4°;

4. celui du commentaire turc de Schem'î;

5. un manuscrit écrit en caractère tha'liq en 903 H. (1497);

6. un manuscrit en caractère neschi écrit en 980 H. (1572);

7. un manuscrit en nestha'liq écrit en 1081 H. (1670).

Ces trois manuscrits ainsi que celui de Schem'î appartiennent à la Bibliothèque Royale de Dresde et proviennent de la Turquie.

Le texte donné par Sourourî est en lui-même déjà un texte critique, en ce que ce commentateur indique les variantes principales et les passages qui ne se trouvent que dans des manuscrits moins corrects et qu'il considère comme des inter-

polations; ainsi dans tous les cas douteux j'ai préféré naturellement les leçons admises par lui. S'il y a en général plus d'analogie pour les variantes entre le manuscrit 5, le texte de Schem'î et celui de l'édition imprimée de Calcutta d'un côté et entre les manuscrits 6 et 7 et Sourourî de l'autre, cependant tous ces textes sont presque toujours d'accord entr'eux dans les cas de quelque importance contre l'édition lithographiée de Calcutta, qui se trouve offrir le texte le moins correct de tous. Il ne faudra pas s'étonner, par conséquent, des différences notables qu'on trouvera par ci par là entre ma traduction allemande, pour laquelle je me suis servi de cette édition, et le texte de l'édition que je publie à présent.

Dans les éditions et les manuscrits que j'ai consultés, le texte se trouve divisé par des suscriptions qui se trouvent au commencement de chaque récit, mais ces suscriptions ne sont point les mêmes dans les différents manuscrits; quelques manuscrits se contentent aussi de mettre simplement حكايت sans indiquer le sujet de ce qui suit; quelquefois ces suscriptions interrompent fort mal à propos la suite du discours ou ne se trouvent point à la même place dans les différents textes. Je les ai omises entièrement comme ne faisant point partie du texte originaire; cependant comme le lecteur sera quelquefois bien aise de trouver tel ou tel récit, tel ou tel développement sans feuilleter trop longtemps, j'ai ajouté à la fin une table de ces titres pouvant servir de table des matières.

Quant au commentaire, c'est encore Sourourî qui en a fourni la partie principale; ses explications, qui suivent le texte pas à pas, sont en général plus exactes et plus complètes que celles de l'édition de Calcutta, et se distinguent en même temps par une plus grande concision de style. Quelquefois cependant les notes de l'édition de Calcutta m'ont paru éclairer d'une lumière plus vive tel passage en apparence obscur; dans ce cas et dans celui où Sourourî se contente pour toute explication de donner une traduction turque, ce qui arrive assez souvent, j'ai choisi les explications de l'édition. J'ai tiré de plus quelques notices biographiques de l'ouvrage de Ġami sur les hommes célèbres du

Soufisme intitulé نفحات الانس من حضرات القدس (msc. de la Biblioth. Royale de Dresde), et enfin, mais assez rarement, j'ai puisé l'explication d'un mot persan dans le Dictionnaire برهان قاطع Calc. 1818, et celle d'un mot arabe dans le Dictionnaire arabe-persan de Samachscharî publié par Wetzstein, Lips. 1850. Il m'a semblé aussi inutile qu'incommode d'indiquer à chaque explication la source d'où je l'ai tirée, d'autant plus que souvent il y a eu combinaison. Enfin j'ai indiqué aussi dans le commentaire, comme Sourourî l'a fait lui-même, les variantes les plus importantes que présentaient les textes que j'ai comparés.

Ch. H. Graf.

هم ٢٧٩
همانا ١٩ . ٥٣
همای ٥٦
همت ٢٥ . ١٣٧
همتا ٤٦
همجنس ٣٩
همچجره ٣٨٩
همخانه ٣٢٦
همدم ٣٥٩
همگنان ١٤٢
همنشست ٢٣٧
همواره ٢٧١
هنرپروران ٦٦
هنگام ٣٨
هنگامه‌گیر ٢٧٩
هوا ١٢٧ . ١٨١
هواخواه ٤٧
هوادار ٢٢٨
هودج ٣٨٢
هور ٩٨
هوس باختن ٣٥٧
هوس پختن ٤٠١
هوس راندن ١١٨
هول ٨٨ . ١٥٠ . ٢٨٨
هولا ١٧٣
هولناك ٢٣٠
هیب ٤٢٣
هیجا ١٢٥
هیکل ٤٢ . ٣٣٧
هین ٤٤١
هیون ٣٨٢
هیهات ٢٤١

ی

یار ٢٣
یارا ١٨٢ . ٢٧٤ ٣٣٩
یاری ٤٤٤
یافتن . دریافتن ٩٢
یاور ٢٥
یاوری ٦٢ . ١٥٧
یاوه‌گوی ١٤٦
یتیم ١٢
یخ . بریخ نوشتن ٢٥٨
یزدان ٩١ . ٢٢٠ . ٣٩٠
یزك ١٣٢
یغما ٤
یکبار ١١٣
یکچند ٣٨٠
یکدانه ٢٥
یکدل ٣٥١
یکران ١٨٩
یکره ٢٨
یکسر ١٠٨
یکسوار ٣٢
یکنوبت ٤٣٩
یل ٢١٦
یم ١

تم بعون الله وحسن توفیقه

نواحی ۱۲۸
نواختن ۸۲
نوال ۱۷٤
نوبت ۳٤ . ۱۱۷ . ۳۷۷
نوبتی ۷۳
نوخاسته ۳۵۷ . ٤۳٦
نوشتن ۳۵۵
در نوشتن ۳
نوشین روان ۲۰
نویسنده ٤۰
نهاد ۸۸
نهان ٤۱
نهفت ۱۱۵
نهنك ۳۵۳
نهیب ۲۷۱
نی ۲۲۳
نیاز ۲ . ۲۹۷
نیت ۱۳٦ . ۱۵۲ . ۳٤۳
نیران ۲٤۷
نیرنك ۱۳۲
نیرو ۱۳ . ۱۹٦ . ۲۷٦
نیزه ۲۹٤
نیسان ۱٦۷
نیشتر ۱۲٤
نیك ۱۱۳
نیکمردی ۲۵۷
نیم‌روز ٦۵
نیمه ۲۳٦
نیوشیدن ٤۹

و

وا ۱۵۱
واپس ۱٤۳ . ۳۰۵
وادیدن ۱۰٦
وار ٤۰ . ۵٦ . ۷٤
وارث ۱۰۰
والا ۱۵ . ۲٦۸
وامانده ۱۹
وبال ۱۱۲
وجد ۲۲۲
وجود ۲۳ . ۷٤ . ۱٤۰ . ۱۷۱ . ۱۹۰ . ۲٦۵
وحدت ۱۹۵
وحش ۲۷۸
وحشت ۸
وحل ۱۷٦ . ۲٤۱ . ۳۰۵
وحوش ۳۱۱
وحی ۲۳۷
ورا ۱۳
ورزیدن ۸۷ . ۱۳۱ . ٤۲۵
ورطه ۸
ورع ۳۲۷
ورق ۳٦۰
وسواس ۱۵۱
وش ۲٤۲
وشاق ۲۱۲ . ۳۸۱
وضو ۳۰۳
وعید ۲۵۱
وقار ۲۳۲
وقف ۲۰
وقید ۲۱۰
ولی ۱۵۱
وهم ۱

ه

هاتف ۱۵۲ . ۲۰٦
هامون نوشتن ۳۵۵
هجران ٤۰۷
هجوع ۱٦٦
هدف ۱۷۹ . ۲۹۹
هدی ۱۱
هراس ۱۱۷ . ۳۵۸
هرم ۳۷
هزبر ۱۲۸ . ۲۹۲
هزیمت ۱۳۱
هش ۳۰۸ . ٤۳۲
هشتن ۱۳۸
هشیار ٤۹
هلا ۲٦۸
هلال ٦۵ . ٤۱۲

نازکی ٥٤ . ٢٥٠ . ٣٤٩
نازیدن ٢٠
ناساخته ٣٢٨
ناسازگار ٢٦٥ . ٣٥٣
ناصر ٣٣٦
ناصواب ٩٤
ناطق ٣٦٥
ناطور ٢٩٥
ناظر ٣٩
ناك ٢٢٥
ناکام ٨٤
ناله‌زار ٢٤٨
نام بردار ١٧ . ٢٤
نامرد ٢٧١
نامی ٢٦
نان سحر ٢٦٠
ناورد ٨١ . ١٦٧
ناوك ٢٨٨ . ٢٩٢
نای ١٨٢
نبرد ١٢٤
نبید ٤٤١
نحاس ٣٠٢
نحس ١٠٥ . ٢٤٣
نحل ٣٧٩
نخاس ٢٥٤
نخجیر ١٢٩
نخجیرزن ٢١٦
نخست ٤٤
نخل ٣٧٩
نخلبند ٣٧٩
نخوت ٣٨٤
نخیل ٧٦
ندا ٢٠٧
ندیم ٩٣ . ١٠٨
نرگس ٦٧ . ١٧٧
نرم ٣٧٧
نرمی ٢٥٧
نره ٣٣٠
نزار ٢٦٠
نزع روان ٣١
نزل ١٠٨ . ١٥٢
نشاط ٣١١ . ٤٠٢
نشان ٦٧
نصیحتگر ٣٩٠
نصیر ١٤٠
نطع ٩٠
نطفه ٦
نطق ٣٣٣
نظامیه ٣٤١
نظر ٢١٣
نظم کردن ١٩
نعت ١٣
نعلین ٣٣٥
نعم ٣٩٩ نعم گفتن ١٤٢
نغز ٢٢٧ . ٢٤٢ . ٣٥٣
نفرین ٧٣ . ١١١ . ١٧٥
نفس ٦٨ در نفس ٩٤ . ٤٢٩
نفور ١٩١ . ٢٣٥
نفیر ١١٠
نقاب ٣٦٢
نقد ٦٩
نقره ٣٠٢
نقل ٢٩٥
نقیب ٢٤٤
نکته ٥٣
نکوروی ٣٣٢
نکوهش ١١٠
نکوئی ٣٢٣
نگاه ٧٣
نگر ٣٠٩ . ٣٨٥
نگهدار ٣٠
نگون بخت ١٦٣
نگوهیده ٢٥٣
نمدزین ١٠٨
نمط ٧٤
نمك ٢٩٠
ننك ١٠٧ . ٤١٦
نوا ٣٧٩

مکافات ۳۵
مکان ۳۴۹
مکرمت ۱۶۷
مکلّل ۳۹۳
مکنت ۷۷
مکنون ۲۶
مکّر ۱۹
مل ۱۹۱
ملا ۳۳۱
ملازم ۸۳
ملایك ۲۷۷
ملّت ۱۲
ملخ ۷۷
ملکرانی ۳۴
ممسك ۱۸۲
ممکن ۵۸
من ۱۲۲ . ۱۴۴ . ۳۷۹
منات ۳۸۸
مناجات ۱۷ . ۴۳۵
مناخ ۱۸۰
مناخر ۳۴۳
منازل ۷۱
منّت ۱۲۲
منتها ۷
منجلی ۲۸۰
منزل شناس ۲۸
منسوج باف ۳۰۰
منش ۱۱۲
منشور ۵ . ۱۷۲ . ۴۲۸
منصف ۲۸۲
منعم ۱۶ . ۱۰۲ . ۲۰۴
منغّص ۷۸
منکر ۴۲۶
منوّر ۴۳۲
منی ۲۳۸
موبد ۱۶۸
موذی ۳۵ . ۱۰۵
موسی ۳۲۴
موش کور ۲۲۴
مولا ۲۷۲
موم شدن ۲۷۱
مه ۲۰ . ۷۴ . ۲۳۱
مهبط ۱۱
مهتر ۸۵
مهد ۱۰۰ . ۳۷۴
مهر ۲۱۰
مهره ۳۷۵
مهلت ۴۱۵
مهمّات ۹۴ . ۴۴۰
مهمان سرای ۴۱
مهوش ۶۷
مهیّا ۱۰۲ . ۱۱۷
مهین ۳۹۰
میان ۶۹ . ۱۶۶
میان بسته ۴۳۹
میده ۳۱۸
میزر ۱۸۲
میغ ۱۲۷
میل ۱۹۵ . ۳۵۹
میل بسر ۴۷
مینو ۳۹۸

ن

ناب ۴۰۱
نابالغ ۲۰۳ . ۳۰۳
نابخردی ۴۴۲
ناپخته ۳۸۳
ناپسندیده ۴۳۶
ناتوان ۲۵۶
ناجوانمرد ۱۰۳
ناچار ۱۸
ناخدا ۲۱۳ . ۳۰۱
ناخلف ۳۵۶
ناداشتی ۲۳۵
نادر ۹۸
نار ۱۸۰
ناراستی ۲۳۵
ناز ۶۷

مرعی ٦٢
مرغز ٣٤٥
مرغزار ٦٢
مرفق ٣٤٣
مرفوع ١٢٢
مرقد ٤٣١
مرقّع ٣٣٩
مرکب ٩
مروّت ٦٠
مرهم ٢٠
مرید ١٤
مزاج ٣٨٥
مزحات ٤٤٤
مزد ٧١ . ٣٠٥
مزدور ٣٣
مسافر ٣٦
مستجاب ١٢٢
مستحکم ٤٢٤
مستسقی ١٩٢
مستظهر ٢٣٤
مستغنی ٦
مستقیم ٣١
مستکبر ٣٢
مستکبری ٣٨٤
مستور ٣٥٠
مسنی ١١١
مسیح ٣٤٤
مسکین ٥٨ . ٦٤
مسکینی ٤٣٩
مسلّط ٤٣٤
مشت‌زن ١١٧
مشتری ٢٥٠ . ٤١٦
مشتغل ١٣٣ . ١٩٣
مشتی ١٤
مشرف ٣٩
مشعبذ ٢٧٩
مشقّت ٧٠
مشك ٢٤٨
مصالح ١٠٦ . ١١٥ . ٢٦٤
مصاف ١٣٠
مصطفی ١١
مصلحت ١٠٦
مصلّی ١٤٩
مصیبت ٣١٤
مطران ٣٩٣
مطرب ١٠١ . ١٣١
مطلق ٣٩٦
معالی ٢٦٢
معتکف ٤٢٦
معجر ٤١٤
معجز ١٢
معجم ٣٦٨
معده ٧٩
معده انبار ٣١٥
معرّف ٢٣٩
معروف کرخی ٢٥٥
معطّر ٢٦٤
معطّل ١٢٢
معظم ١٢٩
معمار ٣٤
معمور ٢٤
معنی ١٦ . ٢٢٢
معین ٤٣
مغ ٣٠١ . ٣٨٥ . ٤٣٩
مغاك ٤١٢
مغرور ١٧٧
مغز بردن ٣٣٤
مغفر ١٣٣ . ٢٩١
مقر ١٢٥
مفلس ٢٨ . ٤٩٦
مقالات ١٦٦ . ١٧٠ . ٣٩٣
مقام ٢٨٩
مقر ٨٠
مقرّر ٨٢
مقصر ٤٤١
مقصوره ٢٣٥ . ٢٤٥ . ٤٤١
مقل ٣٥٧
مقیم ٢٦ . ٩٧

لتیك ٤٣٥
لت انبار ٣٠٦
لت انبان ٢٥٧
لحد ٣٧٤ . ٤١٥
لحظه ٤٢٠
لحن ١٩٨
لخت ٣٧٥
لختی ٤١٠
لشکر آوردن ٢٥٧
لشکرکش ٣
لشکری ٣
لطف ٢٩
لعبت ١١٣ . ٣٥٧
لکدکوب ٢١٩
لگام ٢٢٦
لوس ١٢٣
لولوء لالا ٧
لیك ٥٢
لئیم ١٨٢ . ٢٢٢

م

ماجرا ٣
ماکول ٢٩٥
مالش ٣٥
مامك ٢٥٣
مامون ١١٢
مانده ٣١٢
ماوا ٢٦٤
ماه پیکر ١١٢
مبرّا ٢٧٠
متفق ٤٢٦
مثل زدن ١٨٩
مجال ١٣
مجاور ٢٠٥ . ٣٩٣
مجرّد ٢٧٨
مجرم ٥٣
مجلس فروز ٣٦٢
مجموع ١٢٢
مجیب ٥
مجید ٢٤
محاسن ٣٥٧
محتاج ٣١
محتشم ٩٤
محدّث ٢٣٤
محرم ٩
محروم ٢٠٥ . ٢٧١
محشر ٨٠
محفل ١٠٧
محك ٣٣٣
محکم ٧٥ . ٩٩ . ٣٩٢
محل ٢٣٣ . ٢٤٣
محمود ٦٢
محیط ٨
مخالف ٦٠
مخلص ١٣
مخمور ٢٣٥
مختّث ١٣٠ . ١٦٤
مدارا ١٢٢
مدام ١١٧ . ٢٤٦
مدبر ١٩٠ . ٢٣٧ . ٣٤٢
مدّعی ٢٢٨
مدغم ٣٩٢
مدهوش ١٣١ . ٢٢٣ . ٣٨٩
مدین ٢٨٤
مر ٣٣ . ٨٢
مراعات ٣٣ . ١٨١ . ٢٥٧
مرتفع ٥٠
مرحبا ١٤٢
مردادماه ٤٢٥
مردان راه ٢٧٧
مردانه‌رو ٣٨٠
مرده‌دل ١٠٧
مردمك ١٤٢
مردی ١٨
مرز ٣٢ . ٧٣ . ٨١
مرزبان ٧٣
مرزبوم ١٦٧
مرصّع ٣٨٨

گرد برآوردن ۱۲ . ۱۲٤
گرد کردن ۹۷
گردش ۲۲
گردکان ٤۰۸
گردن فرو بردن ۳۸
گردنان ۲۸۲
گردنکش ۲۹
گردنکشی ۱۱۵
گردون ۱۰۳
گردیدن ٤۳۱
برگردیدن ٤۲۷
گرفتن ۷٦ . ۱۰۷
گرفتن اندر ٤٦
در برگرفتن ۱۷۲
گرگین ۱۳۰
گرم ۱۲ . ۲۹٤
گرم رو ۱۵۱ . ۱٦۵ . ٤۲۲
گرما ۳۸۳
گرماه ۲۳۲
گرماوه ۳٦۵
گرو ۱۳ . ۳۳۹
گرو بردن ۸۸ . ۲۰۲ ٤۰٤
گروه ۷۳
گرویدن ۲۱٤
گره ۳۵۱
گریز ٤۲۸
گزین ۱۷
گزیدن ۱۵۰
گز ۸۹ . ۲٤۲
گزند ۱۱۳ . ۳٤٦
گزیر ۸۸ . ٤۲۸
گشتن ۳٦ . ٤۸
بازگشتن ۹ . ٤۲٤
برگشتن ۱۰ . ۳۸
برگشته اختر ۲۳٦
برگشته بخت ۱۰۹ . ٤۲۵
گفت وگو ٤٤
گل ۱۱۷
گلبن ٦۷
گله ۱۵۱
گلك ۲٤۱
گلگونه ۲۹۸
گلیم ۵
گم ۱۵٦ . ۲۹۸
گم کردن ۱۹۱ . ۲۵۷
گماشتن . برگماشتن ۱۷۰
گمان ۸۵
گنج ۹ . ۱۱
گنجه ۲٤٤
گنجینه ۹۵
گنده ۹۵ . ۲۷۹
گنده مغزی ۲۷۹
گو ۱۹٦
گوا ۳۵۸
گور ٦۱ . ٦۸
گوش داشتن ٤۸
گوش کردن ۳۱۸
گوش گرفتن ۳۰۷
گوش گماشتن ۳۳۵
گوشه ۱۵
گوهر ٤٤
گوی بردن ۲۵۰
گوی ربودن ۱۹
گویان ۲٤۷
گه ۷۲
گهر ۵۰ . ۱۱۸
گیتی ٦ . ٦۵

ل

لا ابالی ٤۷
لات ۱۲
لاشه ۲۰۳
لاغر ۹۳
لاغر از چیزی بودن ۲۰۱
لاف ۳۳۳
لانه ۱۸۸
لب ۱۰۲ در زیر لب ٤۹
لبس ۲۸

برکردن ۱۰۷ . ۱۷۸
کرسی ۲۸
کرکس ۳۰ . ۲۹۸
کرم پیشه ۳۲۲
کرم پیله ۱۹۲
کروبیان ٥
کره ۳۰۹
کریم ۱۱ . ٤٤۲
کژ ٥۲ کژ ترازو ۳٤٦
کژدم ۸۷
کسبی ۱٦۹
کسری ۱۲ . ۱۰۰
کسوت ۳٦٦
کش ۱۷۱
کشتزار ۲۹٥
کشتنگاه ۱۸۳
کشتی ۱۲۹
کشش ٥٦
کشور خدا ۲۹
کشیش ۳۹۱
کعب ۳۷٥
کفاف ۱٥۳
کفش ۱٦٦
کفن ٥٤ . ۹۸
کلبه ٤۰۱
کلک ٦
کله ۲۱ . ٦۳ . ۸۷
کلید ۳۸۷
کم ۱٤ . ٥۲ . ۷۳ . ۹٤ . ۳۷۷
کم آواز ۳۲۸
کم زن ۱۸۲
کمربسته ۲۹ . ٤٦
کمند ۲۷۱
کمین ٥۷
کن ۸٤
کنار ۲٥ . ۳۳٥
کنج ٦۸
کنجشك ۱٥٤
کند ۱٦۳ . ۲۹۲
کند و کوب ۲٥٤
کند پای ۳۸۰
کندرای ٤۲۹
کنشت ۲۸٤
کوتاه بین ٤۷
کوتاه دست ۱۳۲
کوربخت ۳٥۰
کوشش ٤۰۳
کوشیار ۲٦٦
که ۷٤ . ۱۸۸ . ۳٦۰
کهتر ۸٥
کهن سال ۳٦۱
کید ٦۲۹
کیسه بر ۱۳٥
کیش ۱۰٤ . ۱۳۰ . ۲۹۸ . ٤۳۹
کیقباد ۱۰۱
کیله ۳٥۲
کیمیاگر ۲۰٥
کین ٥۲
کین آور ۲۹۲
کینه ور ۱۲٤
کینه توز ٤۱۹
کیوان ٦۳ . ۸٦

ك

کام ۳۰ . ۱٤۲
کبر ۱٤۳
کدا ۱٤
کذاردن ۲۷ . ۳۰
کذاشتن . درکذاشتن ۲۷٤
کذشتن . درکذشتن ۲۸۳ . ٤۳۱
کراف ۳۳۳
کران ۱۰۲ . ۲٥٥
کرانی ۲٥۱
کرائیدن ۱۳۸
کربر ۱٤٦
کرد ۱۲ . ۳٥ . ۸۲
کرد آمدن ۹۷
کرد آوردن ۹٦ . ٤۲٤

غا ٢٦٠
عقری ٤١٠
عتیب ١٩٧
عجب ٢٨٥ . ٣٤١ . ٤١٣
عدل ٣٨٦
عدم ١٩٢
عذرا ٢٨٨
عرش ٨٠
عرصه ٩٣
عروس ٢٠٧
عروسی ١١٧
عریان ٣٣٣
عزّ ١٥
عزازیل ٥
عزب ٣٦٦
عزّت ٧٣
عزلت ١٩١
عزم ١٠٣
عزّی ١٢
عسسر ١٨٩
عشوه ٦٤ . ٤١٠
عصّار ٣٠٥
عصای کلیم ٢٦٠
عصمت ٣٦٨
عصیان ٣
عطارد ١٥٨
عظام ١١٨
عفّت ٣٦٩ . ٤٢٩
عفیف ٣٦٤
عفو ٩١
عقبی ٢٦ . ١٣٩
عقرب ٣٩٣
عقوبت ٤٢٥
عقول ٤٤٠
علّت ٥٢ . ٣٦١ . ٣٧٠
علف ١٠٢
علم کردن ٢٩٥
علی ٢٨٠
عمر ٢٨٢
عنّاب ١١٣
عنان تافتن ١٣
عنایت ٣٢٧
عنصری ٤١٧
عنقا ٣٠٠
عنقریب ٣٦
عوج ١٨٥
عود سوز ٢٦٤ . ٣٧٧
عهد ١٠ . ٤١ . ١٠٠ . ٤٣٧
عیّار ٢٨٨
عیان ٣٩٢
عیسی ٣١٠
عیش ٧٨ . ١٠٢
عین الیقین ٢٩
عیوب ٣٥١
عیّوق ٢٦٩

غ

غارت ١٢٧
غازی ٢٠١
غبار ٢٣
غبن ١٤٩
غدر ٣٧ . ١٣٥
غدیر ٢٨٤
غذا ٣١١
غربت ٣٤ . ٥٨
غرّش ٢٤٠
غرض ٤٧
غرفه ٢٣٥
غرم ١٢ . ٢٧٦
غرور ٥٦
غریب ٢٠٩
غریدن ٧٧
غریق ٧٨ . ٢٠٠
غرین ٢٤٠
غریو ٥٢ . ١٠٣ . ٢٤٤
غزا ٣٤٥
غسل ٣٤٤
غش ٤٢٩

صدر ١١ . ١٤ . ١٤١ . ٢٣٩ . ٢٤٢
صدف ١٧
صدق ٢٧
صراح ٢٤٧
صرف ١٩٥
صغر ٤٢٣
صفا ٦٩
صفت ١٥٨ . ١٨٦
صلا ١٤٢
صلاح ٣٣
صلب ٦ . ٧ . ٣٧٥
صلح ١٢٤ . ٤٢١
م ٥
صمد ٤٤١
صنادید ٢٤١
صنعا ٢٧٦ . ٤٣١
صنعان ٣٨
صنوبر ٥١
صواب ١٧ . ٥٦ . ١٠٦
صور ٢٠١
صورت ١٦
صوف پوش ٢٩٧
صیت ١٢ . ٣٦١
ض
ضرب ٢٩٤
ضرورت ٣١٣
ضروری ٢١١
ضلال ٤٤٠
ضلالت ٢٣٤
ضمیر ١٠٦ . ٣٣٢
ضیف ٣٧
ط
طارم ٣٢١
طاعت ١١٥ . ١٥٢ . ٣٤٥
طاق ٦٤ . ٢٤١ . ٣١٧
طالب ١٠
طامات ٢٤٦
طبانچه ١٨٤
طبنجی ٣١٧
طبع ١٩
طبقری ٣١٦
طبیعی ١٦٩
طراوت ٤٠٠
طرب ٣٨٢
طریقت ٣٠
طشت ٢٣٢
طعمه ٤١٢
طعن ٢٩٤
طعنه زدن ٤٦
طغرل ٣٨١
طفلك ٥٨
طفیل ١٤ . ٤٢٤
طلب ٣٦٨
طلکار ١٠ . ٢١ . ١٧٩
طلسم ١٨٣
طمع ٥٦
طناب ٤٠
طوبی ٢٦٥
طور ١١
طوفان ٧٧
طوق ١٦٢
طی کردن ١٠
طیر ٢٢٢
ظ
ظفر ٢٩١
ظل ٢٧
ظن ٤٣٢
ع
عاج ٣٨٨
عار ٧٣
عارض ٦٦
عارف ٢١٤
عاصی ٢٥١
عاطفت ٨٢
عافیت ١٧
عالی ٢٢
عام ٥٨ . ١٣٦
عام جوش ٣٣٩
طلب ٣٦٨

شبان ٨١
شبخانه ٨٢
شبرنك ٥٤
شبرو ٤٢٩
شبستان ٢٧٥
شبكور ١٠٥
شبكوك ٢٦٠
شبلی ١٦٠
شبيخون ١٣٤
شبخه ٤٢٩ . ٤٣٠
شبخ ٧٧
شدن ٤٢٣
شر ٤٧
شر انگيز ٨٧
شرع ٥٧
شرك پوشيده ٣٠٠
شست ٤٥ . ٢٩٣
شستن ١٢
شغاد ٢٨٧
شفا ١١٤
شفقت ١٣٩
شفاعت كر ٤٢١
شفيق ٣ . ٣٣٩
شقاوت ٥ . ١٥٨
شقايق ٢٤٣ . ٢٨١
شكافتن ١١٨
شكرانه ٢٣٣
شكرخنده ٢٥٠
شكرلب ٢٢٣
شكستن . از صرف بر ٣٣٥
شكفت ٣٤١
شكفتی داشتن ٣٠
شكم ٧
شكوه ٢١
شكيب ٥٤
شكيبا ٣١٣
شل ١٦٤
شمشاد ٤٦
شمع ٦٦
شنه ٤٧
شناسا ١٦٥
شنعت ٢٦١ . ٣٣٨ . ٣٩٣
شنك ٣٥٧
شنيع ٣٣٩
شوخ ١٣٥ . ١٩٦
شوخ چشم ٢٤٤
شوخی ١٩ . ٢٠٤
شور ١٧ . ٢١١ . ٢٨٨
شورش ٢١٨
شوره ٢٥٧
شوريده ١٠٠ . ١١٨
شوريده رنك ٣٤٥
شوريده سر ١٨١
شوق ٢٢٥
شوكت ٨٠
شهباز ١٧٨
شهربند ٣٢٩
شهری ٦٦
شهريار ٢٢
شهنشه ٣٦
شهوت ٤٨
شيب ٦ . ٢٦٨ . ٣٧١
شيدا ٢٠٠
شير مرد ٩٢ . ٢٥٩
شيرين نفس ٢٤٤
شيم ١١

ص

صاحب دل ١٩ . ١٨٠
صاحب غرض ٥٥
صاحب نظر ٢٦٣
صادق نفس ٣٤٥
صافی ٤٤٠
صالح ٩٤
صبحدم ٣٣٤
صبر ٣٧٣
صحر جنی ١٤٧
صحرا نورد ١٦٥
صحن ٢٤٨

سست گرفتن ٢٥٠
سطبر ٣٧٣
سطبری ٢٩٤
سعد زنگی ٢٤
سعادت ٥
سعی قدم ٧١
سغبه ٢٧٣
سفال ٢٤٢
سفتن ٥٤
سفله ١٠٢ . ١٢٤ . ١٥٣
سفید روی ٢٧
سفیه ٣١٧
سقط ١٧٥
سقلاب ٣٨
سقمونیا ١١٤
سکون ٤٩ . ٣٠٨
سکال ١٢٨
سکالیدن ٨٠ . ١٣٢ . ٢٥٢
سلحدار ١٩١
سلطنت ٢٥٣
سلّم ٢٣٢
سلیم ٣٩ . ٢٤٥ . ٢٧٧ . ٣٨٠
سم ٨٤
سماط ٣٩٧
سماع ٢٢٢
سمر ٥١ . ٢٠٢
سمك ٣٧٩
سمن ٧٩
سمند ٢٤١
سمندر ٢٠٠
سموم ٤١١
سندان ٢٥٠
سندان دلی ٤٢٧
سنده ٤٠
سنگ ١٧٤
سنگ ترازو ٥٢
سنگلاخ ١٨٠ . ٣٥٩
سنین ٣٥٤
سو ١٠٤
سوخته ٣٩١
سود ١١١
سودا ٥٠ . ٩٠ . ١٦٩ . ١٧٥
سور ٥٤
سوز ٢٩ . ٢٣٦ . ٣٠٣ . ٤٣٠
سوز جگر ٩٢
سوز ناك ٢٢٥
سوفاز ٤٥
سوگوار ١١٧
سومنات ٣٨٨
سهروردی ١٥٠
سهل ١٧٦
سهمگین ٥٢ . ٤١٤
سهیل ٣٨١
سیاح ٣٧
سیاحت ٣٦٦
سیاست ٩٢ . ٣٤٩
سیاه ٤٢٨
سیاه نامه ١٠٣
سیر ١٥٨ . ١٧١
سیرت ٦٧
سیکی ٣٣٩
سیلی ٢٧٣
سیم سیه ٤١٩
سیه چرده ٤٣٨
سیه کار ٣٠٤
سیه نامه ٢٣٤ . ٣٥٦

ش

شاپور ٣٧
شاد ٢٤
شاد بهر ١٠٣
شاطر ٢٩٩
شاگرد ١٦٥
شام ٨٦ . ١١٧
شان ٤٤٤
شاهد ١٩٣ . ٣٦٦
شب قدر ١٨٦ . ٤٠٣
شب زنده دار ١٤

ابن السبیل ١٤٢
سپاس ١٦ . ٢٣ . ٢٧ . ١٣٥ ٣٥٨
سپاهان ٢٨٨
سپر افکندن ٢٤٩
سپر انداختن ٩
سپردن ٨١ . ١٣٥
سپهر ٨٧
سپیده ٤٠٣
ستایش ٣٧١
ستر ١٣٩
ستوه ٦ . ٥٦ . ٣٦١
ستیز ١٣٢ . ١٩٦ . ٢٦٦ . ٣٢٧
ستیزنده ٧٥
سجایا ١١
سجل ٤٥
سجود ١٩٠
سحاب ١٦٩
سحبان ٨
سحرگه ١٠٨
سخت ٣١ . ٤٢
سخت بازو ٣٢١
سخت چین ٣٤٨
سخت سنج ٤٥ . ٩٩
سد ٢٣
سدره ١٢
سدرة المنتها ٣٠٩
سر ١٣ . ١٩ . ٢٠ . ٢٥ . ٤٨ ٧٣ . ٢٨٦ . ٣٠٣ . ٤٣٠
سر آوردن ١٠٠
سر اندر بردن ١٧
سر اندر کشیدن ٢٥٠
سر بستن ٣٥٩
سر خویش گرفتن ١٠٤ ٢٠٢ . ٢٠٦ . ٢٥٧
سر داشتن ٢٢٧
سر در جهان نهادن ٣٥١
سر دست افشاندن ٥٣ . ٢٢٤
سر کشیدن ٨١
بسر افتادن ٩٢
بسر بردن ١٥
بر سر بودن ٢٧٧
از سر رفتن ٩٧
سروکار ٣٨٩
سرابرده ١٠
سرانجام ٢٢
سراسر ٦٠
سراسیمه ٣٣٣ . ٣٦٧
سراویل ٣٥٢
سزایان ٣٩٩
سرایت ٢٢٦
سرباری ١٥٨
سرپنجگی ٢٩٦
سرپنجه ٢١ . ٢٩٧
سرجاده ٢٨
سرچشمه ٦١
سرخروی ٣٦٨
سرخوش ١٨٠
سردی ٤٩
سرزنش ١١٢
سرسری ١٢٩ . ٣١١
سرشته ٣٧٣
سرشك ٢٣٦
سرفراز ٢٠ . ٨٦
سرفرازی ٢٣٠
سرگذشت ٤٤ . ٧٦ . ٢٨٣
سرگران ٤٤ . ٣٣٩
سرگرانی ٢٣٣
سرگشته ١٠ . ٢٧٣
سرمایه ٣٢٢
سرود ٢٤٨
سرور ١٤١
سروری ٣٧٦
سروش ٦٢ . ١١١ . ١٤٣ . ٣٦٣
سری ٢٨٩
سزا ٢١
سست ٢٤ . ٧٧ . ١٨
سست پیمان ٤٢٧

زر مغربی ۳۳۳
زرع ۷٦
زرق ۵۳ . ۱۲۳ . ۳۳۷
زرود ۳۸۰
زره ۱۳۲
زریر ۲۹۰
زغن ۲۹۸
زفت ۲۸۸
زقوم ۹۰ . ۲۹۸
زلال ۲٤۲
زلّت ٤۳٦
زلف ۹۸
زلل ٤۳٦
زلّه ۵
زمرد ۵۳
زمن ۳۷۷
زمی ۳۸۷
زنّار ۲۰۰ . ۳۰۱
زنبیل ۲٦۱
زنجیر ۷۵
زنخدان ۳۲۳
زنده ۲۷ . ۳٤۹
زنده رود ۱٦۸
زنگبار ۳۹۲
زنگی ٦۸ . ۲۹۸
زنهار ٤۱ . ۱۲۵ . ۳۳۰
روپین ۱۲۷
زورمندی ۱۳٤
زه ۳۵۵
زهره ۱۸۲
زهی ۲۳ . ۱۵۵ . ۳۳۹
زی ٤۹ . ۲۹۰
زیب ۵٤
زیبیدن ۱۰۱
زیر ۲۲۱ . ۲۸۹ . ۳۸۳
زیردست ۲۱ . ۲۸۵
زیردست کردن ۳٤۲
زیرلب ۲۳٦
زیرك ۵۰
زیستی ۱۱۸
زینهار ۳۳۸
زیور ۵۹

ژ

ژاژ ۳۲۸
ژاژخا ۳۲۸
ژاله ۱٦۷
ژنده پوش ۲٦۸
ژولیده ۲۳۳

س

ساتکین ۲٤٤
ساج ۳۹۳
ساختن ۱۱۹ . ۱۵۱ . ۲۷۵
در ساختن ۳۹
با هم ساختن ۳۸٦
ساده ۲۷۳
ساده مرد ۳٤۱
ساروان ۱۷۹ . ۳۸۲ . ٤۰۵
سازگار ۲٤۸
ساطر ۲٤۰ . ۲۹٤
ساغر ۹
ساقی ۱۹۳
سال بد ۲۳۵
سال خورد ۱۲۵
سالك ۹
سالوك ۱٦۵ . ۳۹۰
سام ۳۲٦
سامان ٤۷ . ۱۳۵ . ٤٤۰
سابق ۳۰۳
سایه ۲۲
ستاید ۳٤۳
سجحان ۸
سبز ۲۷ . ۳٤۹
سبق بردن ۲۲ . ٦۸ . ٤۰۵
سبك ۵۵ . ۱٦۲
سبك سیر ۱۰۰
سبل ۲۵٤
سبلت ۲٤۲
سبیل ۱۱ . ۲۸۳

رز ١٨٦ . ٢٠١
رزق ٣ در رزق زدن ١٥٢
رستخیز ٣٩٥
رستگاری ٤٤٣
رستن ٢٥٥
رسته ٥٤
رسم ٢١ . ٣٦
رشته ٩٣
رشوت ٦٤
رضا ١٧ . رضا دادن ٢٠٨
رطب ٩٠ . ٣١٥ . ٣٧٩
رعد ٨٢
رعنا ٤١٤
رعیت ٣١
رغبت ٦٦
رفق ٢٦٧
رفیق ٣
رقت ٤٢١
رقص ١٩٨
رقعه ٣٩٠
رقیب ١٤٢ . ١٩٥
رکیب ١٠٠ . ٤١٤
رکزن ٤٠
رمال ٣٨٢
رمان ٤١١
رمح ٢٩١
رمیدن ١٢٩
رنج ١٠٧
رنجور ٧٩ . ١١٢ . ٣٨٠
رنجه ٢١ . ٩٣
رنگ ٤٣١
روان ٦ . ٧١ . ٣٨٨
روح پرور ٤٠٢
رود ٢٤٨
رودد ٣١٠
روز بازار ٢٥١
روز پسین ٩١
روز یقین ٣٦٨
روزگار ٩٣
روزه ١٥٢
روزی ٧ . ٣٧٢
روستای ٥٩ . ٢٩٥
روشن ضمیر ١٠٦
روشن قیاس ٤٥
روضه ١٤١
روی ٨٨ . ١٧٦ . ٢٠٦
روی در کشیدن ٧٣
روئین ٢٢ . ١٢٥
ره زدن ٢٥٩ . دگره ٧ . ٢٧٥
رهبر ٤١٤
رهرو ١٦٥ . ٤٠٥
رهزن ٣٦
رهوار ٢٩
رهی ٤٣ . ١٥٧
ریاست ٣٥
ریش ٣١ . ٨٩ . ٩١ . ١٤٤
٢٧٦
ریو ١٤٧ . ٣٣٠

ز

زاد ٢٧٦
زار ١٢٨ زار گرستن ٥٨
زال ٢٢ . ٣١٨
زاولستان ١٣٦
زبان آوردن ٣٣٥
زبان در کشیدن ٣٥٠
زبان آور ٢٣ . ٢١٧ . ٢٧٨
٣٨٩
زبان آوری ٥٣ . ٤١٧
زبان بند ٢٧٩
زبان دان ١٤٤
زبر زیر شدن ١٦٠
زبردست ٢١
زبردستی ٩٣
زبون ٣٠ . ١٢٣
زجر ١٥٨ . ٣٣٧
زحف ٣٧٠
زحل ٢٤٣

دلفروز ٢٥٣
دلق ٦٩
دلو ١٥٦
دم ٣٣ . ٦٩ . ١٩٥
دم درکشیدن ٣٧ . ٢٤٢
دم زدن ٦١
دمار ١٠٥ . ١٣٦
دماغ ١٣٦
دمان ١٦٢
دمع ٦٦
دن ٢٤٨
دنبال ٤٢١
دنباله ٨٦
دواب ٨٨
دوان ٢٦٤
دوتا ٣١٣
دود ٤٨ دود دل ٣٤
دوده ٢٣٥
دور ٢٤ . ١١٢ . ١٥٩
دوران ٢٠
دوست ٣٧١
دوستکام ٢٦٧
دوش ٦٧ . ١٦٨ . ١٧٨
دوشاب ٣١٨
دوشینه ١٠٩ . ٢٧٧
دو کون ٣
دوک ٥٤ . ٩٣
دولاب ٢٢١
دولت ١٦ . ٢٥ . ٥٥
دون ٦٠
ده مرده گوی ٣٢٩
ده یك ٥٩
دهر ٢٩٤ . ٣٦٥
دهشت ٩٨
دی ٤٠٨ . ٤٠٩
دیباچه ١٥٩ . ٢٠٦
دیده ٩
دیر ٢٨٧ . ٣٨٩
دیر باز ٦٧
دیرینه روز ١٤٣
دیرینه زاد ٣٤٢
دیس ٣٠٣
دیکدان ١٦٥
دیو خس ٤٢١
دیو سفید ١٤٨
دیو سیما ٣٥١
دیوان ٧١

ذ

ذکر ٣١٠ . ٣٨٦
ذل ٢١٨ . ٢٦٤ . ٤٣٤
ذو النون ٢٨٣
ذوق ٣٢٠
ذیل ٧

ر

را ٣٠٢
راست ١٨٧
راضی ٣١٩
راعی ١٠
راغ ٢١٧
رام ٣٠
راه بردن ٩
راهدان ٤٢٣
راهزن ٣٠٤
رای ١٦ . ٣٨٨
رای زدن ١٠٤
رب ٢٦
رباب ٤٠٩
ربع ١٦٦
رتبت ٢٣٩
رجال ٢٤٥
رجیم ٣٤٤
رحیل ٣٥٨
رخام ٢٤٨
رخت ١٦٥ . ٢٣١ . ٢٧٢
رخش ٣٣١
رد ١٤ . ٢٨٣

حرون ٢٤٥
حریف ٢٠١ . ٣٠٤
حساب ٤٢٩
حسام ٣٤٠
حسرت ٥٣
حسیب ٦ . ١٤٧
حشر ١١ . ١٢٤
حشم ١٢٠ . ٢٦٥
حشمت پرست ٢٥٩
حشو ١٨ . ٣٠٧
حصار ٥٧ . ١٣٥
حضر ٦٣
حضور ٣٣٢ . ٣٨٦
حفظ ١٢١
حق ١٦
حق پرست ٢٥٢
حق روی ١٢١
حق شناس ٣٧٨
حق گذار ٢٩
حقی ١١٥
حقیر ١٨١
حکم ٥
حل ١٨٧ . ٢٤٠
حلق ٦٦ . ٨٩
حلقوم ١٣٥
حلقه ١٢٧ . ٢٣٤
حلم ٣
حله ٥٩ . ٨٧ . ١٨١ . ٣٠٧
حمار ٢٩٥
حمّال ٣٦٩ . ٤٢١
حمام ١٧٩
حمل ٢٣١
حمله ١٦٢
حمیّت ٣٥٦
حی ١٤ . ٢٧٦ . ٣٨٩
حیا ٢٤٧
حیدر ٢٨٠
حیف ٦٠ . ٢٠٥
حیله ١٢٤

خ

خاتم ١١٧ . ٤١٦
خادم ٢٣١
خار ١١٤
خارا ٨٨
خارکش ٧٩
خاطر ١١٩
خاطر فریب ٣٦١
خاکدان ٢٨٤ . ٤١٥
خاکسار ٣٠٦ . ٤١٦
خاکی نهاد ١٥
خال ١٩٢
خام ٢٩٣ . ٣٨٣
خان ٤١
خاندان ٩١
خانه سوز ٣٥٤
خایسك ٢٥٠
خایف ٤٤٢
خاین ٧١
خائیدن دندان بزهر ٣٦٥
خبزدو ٢٤٣
خبیر ٦
ختم ١٧ . ٣٤٤
ختن ١٩ . ٣١٧
خجالت ١٧
خجل ٣١٥ . ٣٥٣ . ٤٢٦
خجند ١٤١
خد ١٩٢
خدا ٨٣ . ١٠١ . ٢٢٣
خدم ٩٤
خدمت گذار ٤٣
خدنك ٦٢ . ٢٩٠
خدیو ٨٣
خر ٣١٠
خراب ٣٣ . ٢٤٥ . ٢٤٧ . ٢٤٩
خرابات ٤٤ . ٢٣٤
خراج ٥٩
خرامیدن ١٣

حلیل الصفات ۲۳۷
جم ۷۰. ۱۰۰. ۴۰۸
جماد ۳۸۹
جمشید ۶۱
جمع ۷۵. جمع بودن ۲۴
جمهور ۱۸۷
جن ۴
جنید ۲۷۶
جو ۱۴۷
جوارح ۳۷۵
جوانمرد ۴۰. ۱۵۱
جود ۲۳. ۱۳۸. ۱۶۲
جور ۲۲
جوزا ۱۱۳
جوش ۱۰۶
جوشن ۲۹۱
جوشیدن ۱۸
جوع ۱۶۶
جوهری ۶۵
جوینی ۳۱۸
جهانبان ۲۰. ۱۵۶
جهاندیده ۷۸
جهانگشنده ۴۲
جهانی ۱۸۶
جهد ۴۳۷
جهل ۱۰۷
جهول ۲۳۷
جیب ۱۹۸
جیش ۸۲. ۱۰۲. ۴۱۱

ج

چابك ۳
چاره ۱۱۰
چاشت ۱۱۷. ۳۰۳
چالش ۲۸۷
چرخ ۱۱
چرخه ۷۳. ۱۱۱
چست ۱۳۸
چشم داشتن ۸۹. ۱۴۱. ۴۳۴
چشن ۱۷۰
چکار ۴۳۸
چگل ۳۶۰. ۳۸۸
چمیدن ۱۴۱. ۴۰۰
چنبری ۱۳۳
چنك ۱۷۰. ۱۸۲
چنگال ۱۳۱. ۲۸۹
چنگی ۲۴۷
چنو ۳۹۵
چنوی ۲۱
چوبك زن ۳۸۱
چوگان ۳۳۵. ۴۳۰
چه ۸۹
چهر ۱۱۲. ۴۱۴
چیر ۱۲۸. ۲۰۹. ۳۵۳
چیر دست ۲۰۹
چین ۳۶۲

ح

حاتم طائی ۱۶۷
حاتم اصم ۲۶۹
حاجب ۲۸۱. ۳۸۸
حاضر جواب ۳۲۸
حالی ۱۵۵. ۱۷۲. ۳۲۴
حانوت ۱۶۰
حبل ۱۵۶. ۲۷۰
حبیب ۲۱۸
حجاج ۹۰. ۳۱۲. ۳۴۲
حجت ۹۰
حجیز ۳۹۵
حد زدن ۳۶۹
حدیث ۱۴۳. ۳۴۱
حذر ۲۹۹
حر ۳۲۷
حرام ۸۰. ۹۳. ۲۳۵
حربا ۲۶۳
حرص ۲۲۶
حرفگیر ۴۶. ۵۳. ۳۳۴
حرفگیری ۳۶۴

تند روی ١٥٧
تندی ٥٥ . ٦٨ . ٢٧٣
تنعّم ١٠٧ . ٢٣٥ . ٣١٣
تنك مایه ١٥٤ . ٣٦٤
تنگ ١٧٤ . ٣٦٠
تنگ چشم ٣١٥
تنگ دست ٨٦ . ٤٠٦
تنگ دل ٧٩
تنگ روزی ٢٩٦
تنور ٣١٤
تنیدن ٣٤٦
تواضع ١٧
توان ٧١
توانگر ٥٨
توبه ١٧
توبیخ ٣٥٥
توتیا ١٧٨
توحید ٢٠٠
تور ٤١٩
توربت ١٢
توسن ١٨٩ . ٣٠٩
توشه ١٣٩ . ٣٠٩
توفیر ١٩٠ . ٣٤٨
توفیق طاعت ٢٦
توقّع ١١٠ ٣١٤
توقف ٣١٢
توقیع ٥
تولّا ١٦ . ٢٢٦
تهدید ٥ . ٣٥٥
تهلیل ١٦٦
تهمت ٤
تهوّر ١٢٧ . ٢٩١
تیر ٣٥ . ٤٠٩
تیره ٤٠٩
تیره دل ٢٥٢
تیره رای ٩٠
تیره رنگ ٣٨٢
تیز آوازه ٣٣٢
تیز هوش ٢٧٠
تیمار ٨٢ . ١٠٧ . ١١٩ . ٢١٣
تیمارکش ١٠٧
تیمم ٤٠٤
تبه ١٢

ث

ثابت ١٢٢
ثابت قدم ٣٤٥
ثبات ٣٥٢
ثری ٤١٦
ثریا ٢٥
ثعبان ٢٥٣
ثنا ١٧٥
ثواب ١٧٥

ج

جاده ٣١ . ١٥٢ . ٣٠٤
جاسوس ١٣٦ . ٣٨٧
جام گیتی نمای ٣٦٤
جان بردن ١٨٥
جان دادن ٣١٩
جان در سر کردن ٢٠٤
جان بخش ١٠٠
جان گذار ٩٨
جانان ١٩٣
جانداری ٤٢٩
جاه ٥٢ . ٤٣٩
جد ١٤٨
جرس ٤٠٤
جرعه ٢٠١
جرّه باز ١٧٩ . ٣٠٩ . ٤٠٠
جزا ١١٩
جستن . بر پا جستن ١٧١
جعد ٥٤
جفا پیشه ٤ . ١٠٦
جفت ٢١٣ . ٣١٩ ٣٦٧
جگر خوار ٣٥
جل ٢٤٣
جلّاب ٣٧
جلال ١٠
جلوه ٤٠٠

پیوند ٥٦ . ١٣٤
پیه ٣٧٤

ت

تاب ١٧٢ . ٤٤١
تابش ٢٢٨
تاجگاه ١٠٠
تاجیك ٤٢
تاختن ٩ . ٩٧
تادیب ٢٥٠
تاراج دادن ٦٦
تارك ١٩٧
تازه ١٢٣
تازی ١٢٤
تاك ٢٩٥
تامّل کردن ١٠
تاوان ٥٧
تائید ٢٤ . ٨٣
تب ٦ . ٣١٤
تبات ٣٠٨
تباه ٥٢
تبجیل کردن ١٤
تبرزین ٢٨٩
تبش ١٨٦ . ٢٢٨
تبه ١٤٣ . ٣٩٢
تبر ٢٩٠

تحسین ٣٥٥
تحکّم ٢٤٥
تحمّل ٧٥
تحیّر ١٠
تخم کار ٢٠٤
تدبیر ١٦ . ٨٥ . ١٧٤
تدریج ١٠ . ٤٤
تردامن ٢٣٧ . ٣٦٣
تربت ١٠٠ . ٢٥٩
تربیت ١٦ . ٣٢٧
ترتیب ٢١
ترتیب کردن ١٤٢
ترك ١٠٦ . ١٨٤ . ٣٣٥ . ٣٥٩ . ٣٨١
تره ١١٨
تریاك ٢١٩
تزلزل ١٢
تسبیح ١٦٦ . ٣٨٦
تشریف ٥٥ . ١٦٩ . ٢١٨
تشنیع ٣٣٧
تشویش ٨٦
تصرّف ٣٦٩
تطاول ٥٨
تظلّم ٣٣٧
تعنّت ١٨ . ٢٣٤ . ٣٦٥
تعنّت بردن ٢٥٧
تعویذ ١٢٢

تغابن ٢١٠
تغیّر ٤٣٢
تف ١٧٧ . ٣٨٦
تفرّج ٢٧٨ . ٤٠٢
تفسیر ١٤٤ . ٣٩٠
تفکّر ٣٣١
تفو ١٠٧
تقاضا ٣١٦
تقوی ٢٦ . ١٣٨
تقویم ٣٥٣
تك ٨ . ١٠٨
تکبیر ٤٣٦
تکش ٣٢٩
تکله ٦٨
تکلّف ١٧٥
تکیه گاه ١٦٦
تلبیس ١٣٤ . ١٥٢ . ٤٢٠
تلف ٥٤ . ١٠٢ . ٢٢٦
تلقین ٣٤١
تمتّع ١٥
تمثال ٣٩٢
تمثال گر ٣٨٨
تمنّا ٧٢ . ٢١٢
تمیز ٤٥
تناور ٤٢
تند خوی ٢٥٠

پایاب ٦٩
پای بست ٤١٠
پابند ٣٢
پایدار ١١٠ . ٢٦٩
پای داشتن ١٢٠
پایگاه ٢٢
پایمال ٤١١
پای مرد ١٨٦
پاینده ٤٤٢
پائیدن ٣٨٠
پختن ٣٦٠
پخته خوار ٣٦٥
پر ٩
پراکندگی ٢٤
پراکنده ٨٤ . ١٦١ . ٣٩٨
پراکنده‌گو ٢٨٦
پرتاب ٤٥
پرداختن ١٦ . ١٣٨ . ٢٠٦ . ٢٧٤ . ٣٦٤
پردلان ٣٢١
پرده دریدن ٣٤٣
پرده‌پوش ١٧١
پرده‌دار ٣٩
پرستاری ٢٩٤
پرنیان ١٨ . ٢١٦ . ٣٠٦
پروردن ٥٥
پرویزن ١١٥
پروین ٩٨
پریشان کردن ٢٤
پریشانی ٦٥ . ٧٤
پزشك ٣٧٧
پس آنکه ٣٠٩
پست ٦٧
پسندیده رای ٩٧
پسندیده پی ٨٣
پشت ٢٩٤
پشت پای زدن ٢١٨
پشتی ٣٦٩
پکاه ١٤٢
پلید ٩٢ . ١٤٣
پلیدی ٤٢٧
پناه ٣٥١
پنج روز ٢٢٠
پنجه ١٢٦
پور ٢٥
پوزش ٢
پوستین دریدن ٣٣٤
پوسیده ١١٨
پوینده ٣٩٦
پویه ١٠
پوئیدن ٣٧٩
پهن ٤
پهن دشت ١٧٥
پهنا ٢٣٠
پی ١٤ . ١٠٤ . ١٠٨ . ٤١٤ . ٤٢١
از پی ٨٩ . ٤٢٧
پی کردن ١٠
پی گرفتن ١٧٠
پی رو ١٣
پیچ بر پیچ ٣٥٧
پیچ پیچ ٩٨
پیچیدن ٣٣٩
پیر ده ١٨٩
پیرایه ٢٦ . ٤٣ . ٦٦
پیروزه رنك ٤
پیس ٣٠٣
پیش ٦٧
پیش بردن ١٣٧
پیشین ٣٣ . ١٤٧
پیشرو ١٢٩
پیشوا ١١
پیشه رو ٣٥٥
پیکار ٦٠
پیل ١٩٥
پیمان ٨٤
پیمبر ١٠
پیمانه ٤٢٠
پینه‌دوز ٣٢٠

بس ٢٤ . ٦٨ . ٩٧
بسا ٥٨ . ١٠٦ . ١٥٧ . ١٨١
بساط ٣١١
بسامان ١٣٥
بستان سرای ٣٣٤
بستر ٩٨
بسند ٧٩
بسی ١٥ . ٢٧ . ٣٤
بسیارفن ١٢٨
بسیج ٤٠٧ . ٤٢٩
بسیط ٨
بشر ٧ . ٣٣٢
بصر ٧
بصره ٣١٥
بصیر ٦
بضاعت ٤٤٤
بط ٧٧ . ٢٤٨
بعث و نشر ١١
بقال ٣٤٧
بقراط ٣٦١
بقعه ٢٥٦
بکم ٥
بلالك ٢٩١
بلاغت ٨
بلند اختر ٢٩٧
بلیلانه ٢٦٠
بم ٢٢١
بن ٤٦
بناگوش ٤١٤
بندیان ٤٢٩
بنگاه ١٧٤
بنه ٣٨٢
بود ٣٠٢
بول ١٠٣
بوم ١٦ . ٨٤ . ١٢١ . ١٧٤
بها ١٢٨
بهاران ٤٠٠
بهایم ٣٣٢
بهتان ٣٧٨
بهر ١٠٣
بهرام ١٨٩
بهرام گور ٢٩٣
بهره ور ١٦٨ . ٣٣٣
بهشت برین ٢٦٤
بهلول ٢٧٤
بهمن ١٣٦
بهی ١١٢
بیچون ٨
بیحاصلی ٢٣٥
بید ١٤٢
بید مشك ٤٠٠
بیدانش ٢٨٩
بیدق ٩٣
بیذق ١٥٧
بیژن ٣٩١
بیش ٣٣ . ١٠٩ . ١٧٥
بیشتر ٢٥٠
بیشی ٨٣
بیضه ٣٣٧
بیغوله ٢١٦
بیگانه ١٠١
بیل ٢٩٣
بیلك ٢٩٣
بینوا ١٤٢
بینوائی ٧٨ . ٣٢٤
بیوه زن ٣٤

پ

پارین ٣٥٣
پازند ٣٨٩
پاس ٣٤٨
پاس داشتن ٣١ . ١٨٠ . ٣٣٠
پاسخ ٢٠٨
پاشیدن ٤٠ . ١٤٨
پاکباز ٧٢
پاکیزه ٤٦
پاکیزه بوم ١٦٥
پالهنك ٣١٠

ایاز ۲۱۲
ایثار ۱٦٦
ایذا ۳٦٥
ایزد ۷۰

ب

بابا ۳۰۲
بابك ۳۱۳
باج ۵۹
باختر ۸۱
باختن. در باختن ٤۰۳
باد ٢٤
باد دادن ۱۲۵. ٤۲۵
بر باد رفتن ۹٦
باد صبا ۱۵۵
باد پای ۱٦۷. ٤۰۳
باد دست ۱٤٦
باد رفتار ۱٦۸
باد سنج ۱۷۰. ۲۷۹
بار ٤٤. ۸۹. ۱۵۸. ۱٦۲
باردار ۱۰۷
بارکش ۷۹
بارگاه ۱۱۱. ۱۸٤
باری ۳۸۵
باز ۹. ۳۲۸
بازپس ۷۱
بازار. روز بازار ۲۵۱
بازی ۳۰۷
بازیچه ۱۲۹
باطل سرائیدن ۳۳۵
باك ۵۰
بال ۱۰
بالا ۷
بالوعه ۲٤۹
بام ۲۳۲
بانك ۱۰۵
بانو ۱٤۷
بایزید بسطامی ۲۳۲. ۳۰۷
بتر ٤۳٤
بتك ۳۹۳
بحث ۲٦۸
بجل کردن ۲٦۷
بخت ور ۱۲۹
بخرد ۳۱. ۲۷۳
بخشیدن ۲
بد اختر ۱۰۷
بد رك ۲۹۸
بد رگی ۲۵۳
بد زهره ۲۲۷
بد سگال ۲۷۹
بد عهد ۱۰۰
بد گهر ۷۰
بد لگام ۳۸۳
بدخشان ٤۲
بدی ٤۲۱
بذل کردن ۳۸
بر ۱٦. ۸٤
در بر گرفتن ۱۱۱
برابر ۱۱٦
برایا ۱۱
بربط ۲٤۹
برجاس ۲٦۲
برخی ۲۰۲
برد باری ۳٦۷
بردن ۲۷۳
برف آب ۲۵۸
برق ۲۹۲
برق یمان ٤۰۲
برگ ٤۲. ۷۷. ۱۲۷. ۱٤۱. ۳۱۹. ۳۹۸
برنا ۲۰. ۱۷۱
برومند ۲۷
برهمن ۳۳۱. ۳۸۹
برهنه ٤۳۳
بری ۳. ۱٤۱
بریدن راهها ۱۲٦
برین ۲۱. ٤۲۱
بزم ۹

احتقار ٤٣٦
احراق ٤٣
احسان ٧١
احوال ٥٨
اخلاص ٢٨
ادبار ٣٦٤
ادراك ٨
ادهم ١٦٧ . ٣٧٦
اديم ٤
ارادت ٣٨٧
اردبهشتی ٣٦٠
اردبیل ٢٩٣
اردی بهشت ٤٠٩
ارزان ١٤٤
ارغوان ٢٩٠
ارمغانی ١٦
ازدحام ١٥١
اساس ١٦
اسباب ١١٧
اسپ ١٤٥
استاد ٣٤١
استسقا ١٩٢
استعانت ٤٢٤
اسیر ١٥٦
اطراف ١٤٢
اغیار ٣٧٩
افتادن ٧٥ . ٢٠٨
در افتادن ٢٧٣
افتادگی ٢٣٠
افطار ١٥٣
افلاك ٢٨ . ٤٣٩
افواه ١٢
اقبال ٥٦ . ٢٦٧ . ٢٧٣
اقبیل ٢٩٤
اقصا ١٥ . ٧٢ . ١٦٥
اقطاع ٣٨٦
اقلیم ٢٤
الپ ارسلان ١٠٠
الحمد ٤١
الست ١٠
الم ٤٦ . ١٩١
الوان ٣٧٩
الوند ٩٨
امّاره ٤٣٥
امان ٤
امانت ٣٥٢
امر معروف ٣٣٦
امسال ٢٦٢
امل ٤٠
املا کردن ٢٣
املاك ١٥٩
امم ١١
امین ١١
انا ٢٦٦
انباز ١٣٦ . ٣٦٧
انباز گشتن ٤٢٤
انبیا ٤١٧
انتقال کردن ١٠٢
انجمن ٤٤ . ٢٣٧ . ٢٧٨
انجیل ١٢
اندرز ١٥٠ . ٢٢٦
اندوده ٢٣٥
اندوهگین ٦٦
اندیشناك ٣٩
اندیشه ٢٣
انس ١٧٠
انشا ١٩
انصاف ١٠٧ . ١١٠
انگاشتن ١١٩
اوباش ١٨٠
اوج ٧ . ٢١٥
اوزار ١٠٧
اولو العزم ٤١٧
اولیتر ٢٠٣
اهرمن ٣٦٣
اهل قیاس ٢١٤
اهل کوی ٣٠٥
اهل نشست ٢٧٠

فهرست لغات مشروحهء این کتاب

ا

آب ٣٥٦
آب بردن ١٢
آب ریختن ٥٢
آباد ٢٤ . ٢٧٥
آبستن ٣٠٧
آتش فارسی ٣٦٢
آختن ١٤١ . ٢٨٧
آخر ٣٠١ . ٤٢٣
آذر ١٤٣ . ٣٧٣
آذر پرست ٣٩٣
آراسته ٤٣٦
آرام دل ٣٥١
آرست ١٠٨
آز ٩٨ . ١٧٩
آزاد مرد ١٥٤
آزادی ٤٢٧
آزار ٤٣
آستر ٥٩ . ٣٠٦
آستین افشاندن ١١١
آسیب ٢٦ . ٤٣
آشتی ١٣٣
آشفتگی ١٩٤ . ٣٧٥
آشفته ١١٨ . ٣٣٧
آشوب ١٨٤ . ٢٧١ . ٤٢٣
آغشته ٢٩٢
آغوش ٣٨١
آفاق ٣٤
آفرین ٢ . ١١١
آکنده ٣٩٨
آکنده کوش ٢٠٠ . ٣٢٨
آلایش ٤٣٦
آلایشی ٤١٦
آماج ١٢٩
آماجگاه ١٠٠
آمدن . باز آمدن ٣ . ١٠
برآمدن ٧٥ . ١٣٧ . ٣٢٦
٤١٦
بهم برآمدن ٩٥
ازپای درآمدن ٦٠ . ٧٥
آمرزگاری ٤٤٤
آموختن . درآموختن ٢٩٤
آمیزگار ٣٣٤
آمیزگاری ٣٥١
آوازه ٣٣٢
آوردن . برآوردن ٤٢ . ١٣٧
بیار وبیا ٢٧
آهو ٢٨٠
آهیختن . برآهیختن ١٢
آبا ٤٢٦
آئین ٥٩
ابد ١٠١
ابدال ٢١٤ . ٣١٩
ابرو بهم درکشیدن ٣٣٩
ابره ٣٠٦
ابل ٣٦٢
ابله ٤٢٠
ابلیس ٩٣
ابن السبیل ١٤٢
ابوزید ١٤٥
اجل ٨٢ . ٩٧
احتشام ٢٣٥

گفتار اندر نظر در حال ناتوانان و شکر نعمت حق ۳۸۰
حکایت ملك طغرل و هندوی پاسبان ۳۸۱
گفتار اندر نظر اهل دل در صنع باری ۳۸۵
گفتار در سابقهء حکم ازل وتوفیق یافتن بر عمل ۳۸۷
حکایت سفر هندوستان و ضلالت بتپرستان ۳۸۸
باب نهم در توبه ۳۹۸
حکایت پیر و تحسّر خوردن بروزگاری جوانی ۳۹۹
حکایت طبیب و پیر مرد ٤٠١
گفتار اندر غنیمت شمردن جوانی پیش از ضعف پیری ٤٠٣
گفتار در معنیٔ ادراك پیش از فوت ٤٠٤
حکایت در ذکر مرگ خود ٤٠٧
حکایت جم در وفات پیر ٤٠٨
حکایت عابد و یافتن خشت زرّین ٤٠٩
حکایت دو دشمن ٤١١
حکایت پدر ودختر ٤١٤
گفتار در موعظ و پند ٤١٤
حکایت در عالم طفولیت ٤١٦
حکایت مشت‌زن خرمن سوز ٤٢٥
حکایت زلیخا و یوسف عم ٤٢٦
باب دهم در مناجات وختم کتاب ٤٣٣

حکایت زغن و کرکس ۲۹۸
گفتار در اخلاص و برکت آن وریا و آفت آن ۳۰۱
حکایت طفل روزه‌دار ۳۰۳
حکایت زاهد سالوس ۳۰۴
باب ششم در قناعت ۳۰۸
حکایت در مذلّت بسیار خواران ۳۱۵
حکایت در معنیء مذلّت طمع ۳۱۷
حکایت مرد کوتاه‌نظر و زن عالی همّت ۳۱۹
گفتار اندر صبر در ناتوانی بامید بهی ۳۲۲
حکایت در معنیء آسانی پس از دشواری ۳۲۳
باب هفتم در تربیت ۳۲۶
گفتار اندر فضیلت خموشی ۳۲۸
حکایت سلطان تکش و حفظ اسرار ۳۲۹
حکایت جاهل در حجاب خاموشی ۳۳۱
حکایت پسر عضد الدّولة ۳۳۴
حکایت در خاصیت پرده‌پوشی ۳۳۸
گفتار در معنیء زبان کشیدن از غیبت ۳۴۰
حکایت فریدون و وزیر و مرد غمّاز ۳۴۸
گفتار اندر حق زنان و اخلاق نیك و بد ایشان ۳۵۰
گفتار اندر پروردن فرزندان ۳۵۴
گفتار اندر پرهیز کردن از صحبت احداث ۳۵۷
گفتار اندر حق مدّعیان ۳۶۰
گفتار اندر سلامت گوشه‌نشینی و صبر بر اذای خلق ۳۶۳
باب هشتم در شکر ۳۷۱
گفتار اندر صنع باری در ترکیب خلقت انسان ۳۷۵
گفتار اندر صنع باری و شکرگذاری ۳۷۸

حکایت در توبه کردن پادشاهزادهٔ کشمیر ۲٤٤
حکایت طوّاف عسل ۲۵۰
حکایت در معنیٔ تواضع نیک مردان ۲۵۲
حکایت در عزّت نفس مردان ۲۵۳
حکایت خواجه نیکوکار و بندهٔ نافرمان ۲۵۳
حکایت معروف کرخی و مسافر رنجور ۲۵۵
حکایت در سفاهت نا اهلان و تحمّل نیک مردان ۲۵۹
حکایت در کستاخی درویشان و حلم پادشاهان ۲٦۳
حکایت محرومی خویشتن بینان ۲٦٦
حکایت در معنیٔ تسلیم و حق‌شناسیٔ بندگان ۲٦٦
حکایت در معنیٔ تواضع و نیازمندی ۲٦۸
حکایت حاتم اصمّ و سیرت او در تواضع ۲٦۹
حکایت زاهد و دزد ۲۷۱
حکایت در احتمال جفای دشمن از بهر دوست ۲۷۳
حکایت لقمان و تحمّل او ۲۷٤
حکایت شیخ جنید و تواضع او ۲۷٦
حکایت پارسا و بربطزن ۲۷۷
حکایت در معنیٔ صبر مردان بر جفای نااهلان ۲۷۸
گفتار امیر المومنین علی رضی الله عنه و سیرت او در تواضع ۲۸۰
حکایت امیر المومنین عمر الفاروق رضی الله عنه ۲۸۲
حکایت ذو النون و تواضع او ۲۸۳
باب پنجم در رضا ۲۸٦
در صبر و رضا و تسلیم بحکم قضا ۲۸۷
حکایت تیرانداز اردبیلی ۲۹۳
حکایت مرد درویش و زن ناسازگار و همسایهٔ توانگر ۲۹۷
حکایت مرد زشت‌زن ۲۹۸

حکایت در معنیء اشتغال اهل محبّت ۱۹۹
حکایت در غلبهء وجد و سلطنت عشق ۲۰۲
حکایت فدا شدن اهل محبّت و هلاك را غنیمت شمردن ۲۰۳
حکایت در معنیء صبر ۲۰۴
حکایت در معنی آنکه طالب صادق بجفا بر نگردد ۲۰۶
حکایت در صبر بر جفای آنکه صبر ازو نتوان کرد ۲۰۷
حکایت در معنیء اختیار درد بر درمان از قبل دوست ۲۰۹
حکایت در معنیء استیلاء عشق بر عقل ۲۰۹
حکایت در معنیء عزّت محبوب در نظر محبّت ۲۱۰
حکایت مجنون و صدق محبّت او با لیلی ۲۱۱
حکایت سلطان محمود و صدق محبّت او با سیرت ایاز ۲۱۲
حکایت در معنیء قدم درست مردان ۲۱۳
گفتار اندر فنای موجودات با کبریای باری عزّ اسمه ۲۱۴
حکایت مرد حق‌شناس ۲۱۷
حکایت دانشمند عاقل با اتابك ۲۱۸
حکایت صاحب نظر پارسا ۲۱۹
گفتار اندر سماع اهل دل و تقریر حق و باطل آن ۲۲۰
حکایت پروانه و صدق محبّت او با شمع ۲۲۴
مخاطبهء پروانه با شمع ۲۲۸
باب چهارم در تواضع ۲۳۰
حکایت درین معنی ۲۳۰
حکایت در معنی نظر مردان حق در خویشتن بحقارت ۲۳۱
حکایت بایزید بسطامی و تواضع او ۲۳۲
گفتار اندر عجب و عاقبت آن و شکستگی و برکت آن ۲۳۳
حکایت عیسی عمّ و عابد خودپرست ۲۳۴
حکایت دانشمند درویش و قاضی متکبّر ۲۳۹

حکایت قزل ارسلان با دانشمند ۹۸
حکایت پادشاه غور با روستائی ۱۰۲
حکایت مامون خلیفه با کنیزك ۱۱۲
حکایت درویش صادق با پادشاه بیدادگر ۱۱۵
حکایت زورآزمای تنك‌دست ۱۱۷
حکایت در معنیء خاموش از نصیحت بکسی که پند نپذیرد ۱۲۰
گفتار اندر تدبیر کارها وآئین لشکرکشی ۱۲۲
باب دوم در احسان ۱۳۸
حکایت ابراهیم عمّ وکرم او با خاص وعام ۱۴۲
حکایت عابد با شیاد شوخ دیده ۱۴۴
حکایت پدر ممسك و فرزند جوانمرد ۱۴۶
حکایت سرهنك سلطان ۱۵۲
حکایت کریم تنك‌دست با سایل ۱۵۳
حکایت شبلی ۱۶۰
گفتار اندر جوانمردی و ثمرهء آن ۱۶۱
حکایت درویش با روباه ۱۶۳
حکایت زاهد بخیل ۱۶۵
حکایت حاتم طائی ۱۶۷
حکایت در حلم پادشاهان ۱۷۵
حکایت توانگر سفله و درویش صاحبدل ۱۷۷
حکایت پدر بخیل و پسر متلف ۱۸۲
حکایت احسان اندك و ثمرهء بی نهایت یافتن ۱۸۳
گفتار در هیبت و سیاست ملوك ۱۸۷
باب سیوم در عشق ۱۹۱
حکایت گدازاده با پادشاه‌زاده و در معنی تحمّل محبّت صادق ۱۹۵
حکایت در معنیء فنای اهل محبّت ۱۹۸

فهرست حکایات این کتاب

دیباچه ۲
در نعت سیّد کاینات محمّد مصطفی عَم ۱۱
سبب نظم کتاب ۱۵
ذکر محامد اتابک ابو بکر بن سعد بن زنگی ۱۹
در مدح شاهزاده ۲۵
باب اوّل در عدل و انصاف و تدبیر جهانداری ۲۷
پند دادن پرویز شیرویه‌را ۳۳
حکایت در نواختن خدمتکاران ۳۷
حکایت در تدبیر پادشاهان و تاخیرکردن در سیاست ۴۲
گفتار اندر بخشایش بر ضعیفان ۵۷
حکایت در شفقت بر رعیت ۵۹
حکایت در شناختن ملوک دوست و دشمن را ۶۱
حکایت در شفقت ملوک ۶۵
حکایت اتابک مرحوم تکله بن سعد زنگی ۶۸
حکایت پادشاه بیدادگر با زاهد ۷۲
حکایت در معنیء رحمت بر ناتوان در حال ناتوانی ۷۶
حکایت دو برادر ظالم و عادل و عاقبت ایشان ۸۱
صفت جمعیت خاطر درویشان ۸۶
حکایت سرهنگ مردم آزار ۸۸
حکایت حجّاج یوسف و مرد حق‌گوی ۹۰
حکایت در نواختن رعیت و رحمت بر افتادگان ۹۳
گفتار اندر ملک و دولت دنیا که بقا ندارد ۹۶

بکردارِ بد شان مُقیّد نکرد　　بِضاعاتِ مُزجاتِ شان رد نکرد
زلطفت همین چشم داریم نیز　　بدین بی بضاعت بخش ای عزیز
کس از من سیه‌نامه‌تر دیده نیست　　که هیچم فعالِ پسندیده نیست
جز این کاعتمادم بیاریٰ تست　　امیدم بآمرزگاریٰ تست
بضاعت نیاوردم الّا امید　　خدایا زعفوم مکن نا امید

---

۱۰۸ شان مخفف از ایشان است و اشارت است بآل یعقوب بضاعات جمع بضاعت است مراد ازو متاع و سرمایه است مزجات بضاعات مزجات بضاعات کم واین اشارت است بطرف برادران یوسف عمّ پیش یوسف ظاهر کردند و خداوند تعالی بدان خبر داده و آن اینکه وجینا ببضاعة مزجاة فأوف لنا الکیل ۱۰۹ زلطفت الخ یعنی ما نیز رجا داریم که بضاعت مزجات ما مردود نشود که بهانهء رحمت گردد بلکه مناجات ما بی بضاعت مزجات باعث شفقت شود بدین الخ چون برادران یوسف بعذر و تضرّع خلاص شدند و یوسف را مدح کردند که یا ایّها العزیز گفتند و بضاعت‌را ذم کردند که مزجاة گفتند نزد یوسف مقبول شدند ما نیز تضرّع و زاری کنیم و عذر آوریم که پس از عزیز گفتن مذمّت خویش و اعمال کنیم ۱۱۱ یاری معاونت و مقارنت آمرزگاری مغفرت مثنوی

تو فرمودی که نومیدی میارید　　زمن لطف و عنایت چشم دارید
بدین معنی بسی امّید داریم　　ببخشا زآنکه بس امّیدواریم
امید دردمندان‌را روا کن　　دل امّیدواران‌را زدا کن

تمّ کتاب بوستان و شرح او

بنادانی ار بندگان سر کشند — خداوندگاران قلم در کشند
اگر جرم بخشی بمقدار جود — نماند گرفتاری اندر وجود
وگر خشم گیری بقدر گناه — بدوزخ فرست و ترازو مخواه
گرم دستگیری بجائی رسم — وگر بفکنی بر نگیرد کسم
که زور آورد گر تو یاری دهی — که گیرد چو تو رستگاری دهی
دو خواهند بودن بمحشر فریق — ندانم کدامین دهندم طریق
عجب گر بود راهم از دست راست — که از دست من جز کژی برنخاست
دلم می دهد وقت وقت این امید — که حق شرم دارد زموی سفید
عجب دارم ار شرم دارد زمن — که شرمم نمی آید از خویشتن
نه یوسف که چندین بلا دید وبند — چو حکمش روان گشت وقدرش بلند
گنه عفو کرد آل یعقوب را — که معنی بود صورت خوب را

۹۷ ار اگر سر کشند از فرمان قلم در کشند بر خطا یعنی عفو نمایند ۹۸ گرفتاری در بعض نسخ گنهکاری ۹۹ فرست امر است از فرستادن ترازو مخواه که گناه مقرر است ۱۰۰ گرم الخ اگر دستم بگیری بدرجهء رسم ۱۰۱ رستگاری بیاء مصدریه بمعنی خلاص است ۱۰۲ فریق بمعنی گروه مردم دو فریق بحکم فریق فی الجنة و فریق فی السعیر کدامین الخ یعنی مردمان کدام فریق مرا بخود راه دهند ۱۰۳ عجب عجب است وغریب بلکه بعید است از دست راست از جانب یمین بر نخاست بر نیامد ۱۰۴ که حق الخ که در خبر است من شاب شیبة فی الاسلام استحیا الله ان یعذبه ۱۰۵ عجب دارم تعجب می کنم شرم دارد حق تعالی ۱۰۶ چو حکمش الخ یعنی چون عزیز مصر شد در بعض نسخ چو حالش قوی گشت وکارش بلند ۱۰۷ عفو کرد یوسف عم آل یعقوب را یعنی برادرانش را که معنی الخ که در خبر است اطلبوا الخیر عند حسان الوجوه

ترا می نگویم که عذرم پذیر در توبه باز است و حق دستگیر
همی شرم دارم زلطف کریم که خوانم کنه پیش عفوش عظیم
کسی را که پیری در آرد زپای چو دستش نگیری نخیزد زجای
من آنم زپای اندر افتاده پیر خدایا بفضل خودم دستگیر
نگویم بزرگی و جاهم ببخش فروماندگی و گناهم ببخش
اگر یاری اندک زلل داندم بنابخردی شهره گرداندم
تو بینا و ما خایف از یکدگر که تو پرده پوشی و ما پرده در
بر آورده مردم زبیرون خروش تو پاینده در پرده و پرده پوش

---

۸۹ ترا ای موذن باز است گشاده است و حق دستگیر من بحضرت او تعالی ناله می کنم مقولهء مست با تمام رسید آینده مناجات از طرف سعدیست ۹۰ کریم یعنی حق تعالی که خوانم الخ که گناهم را پیش عفو خدای کریم عظیم خوانم و حال آنکه پیش عفو او گناهم حقیقی ندارد ۹۱ پیری یاء مصدریه است در آرد زپای که بسبب پیری ضعف افتد ۹۲ من آنم الخ من آن پیر از پا افتاده ام که محتاج معاونت ام بفضل خودم دستگیر بفضل خود دستم گیر ۹۳ فروماندگی مراد موجب فروماندگی یعنی معصیت ببخش که توئی غفار الذنوب و ستار العیوب ۹۴ یاری از یاران من زلل لغزیدن داندم یعنی گناهم داند نابخردی نادانی و حماقت ۹۵ خایف ترسنده تو بینا الخ یعنی تو بینا هستی و خوف از تو نمی کنیم و از یکدگر خوف می کنیم بجهت این که تو می بینی و از لطف پرده پوشی می کنی وما پرده می دریم ۹۶ بر آورده الخ عیب مارا نادیده نسبت عیب کنند و در افشای آن و برای عتاب و عقاب بر ما جوش و خروش کنند پاینده دایم در پرده باشی پرده پوش وصف پرکیبی است

گر از درگه ما شود نیز رد — پس آنگه چه فرق از صنم تا صمد

دل اندر صمد باید ای دوست بست — که عاجزتر اند از صنم هر که هست ٨٠

محال است اگر سر برین در نهی — که باز آیدت دستِ حاجت تهی

خدایا مقصّر بکار آمدیم — تهی دست و امّیدوار آمدیم

شنیدم که مستی زتاب نبید — بمقصورهٔ مسجدے در دوید

بنالید بر آستانِ کرم — که یا رب بفردوسِ اعلی برم

مؤذن گریبان گرفتش که هین — سبک در مسجد ای غافل از عقل ودین ٨٥

چه شایسته کردی که جوئی بهشت — نمی زیبدت ناز با روی زشت

بگفت این سخن پیر وبگریست مست — که مستم بدار از من ای خواجه دست

عجب داری از لطفِ پروردگار — که باشد گنهکاری امّیدوار

---

٧٩ صمد بزرگتر و مهتر و اسمی است از اسمای صفات او تعالی چه فرق الخ یعنی فرق نباشد میان صنم و خدای تعالی ٨٠ بست بستن ٨١ برین در بر باب حق دست حاجت فاعل آید است ٨٢ مقصّر کوتاه کننده واهل قصور مقصّر بکار آمدیم یعنی در عمل صالح تقصیر کرده ایم بدرگاه تو مقصّر بعمل آمدیم تهی دست الخ اگرچه طاعت نیست امید واثق است و اگرچه استطاعت نیست عزیمت صادق است ٨٣ تاب درینجا مراد گرمی و تیزی نبید مے خرما بمقصورهٔ مسجدی بآن صفه که پیش محراب باشد ٨٤ فردوس اعلی بهشت برین ٨٥ هین زود باش و بشتاب درینجا مراد زود برخیز سبک و مسجد یعنی توسکی واین مسجد است چه مناسبت هست ٨٦ شایسته عمل لایق جوئی در بعض نسخ خواهی نی الخ مراد بعوض افعال بد بهشت خواستن نی زیبد ٨٧ پیر موذن بدار از من الخ یعنی بمن تعرّض مکن و مرا مرنجان ٨٨ عجب داری الخ استفهام انکاریست مراد عجب مدار که گناهکاری از لطف پروردگار امیدوار باشد

بزاری در خدمتش بارها که بیچش بسامان نشد کارها
بسی چون بر آرد مهمات کس که نتواند از خود براندن مگس
بر آشفت کای پای بند ضلال بباطل پرستیدمت چند سال
مهمّی که در پیش دارم بر آر وگر نه بخواهم زپروردگار
هنوز از بت آلوده رویش بخاک که کامش بر آورد یزدان پاک
حقایق شناسی درین خیره شد که سر وقت صافی برو تیره شد
که سرگشته دون باطل پرست هنوزش سر از خمر میخانه مست
دل از کفر و دست از خیانت نشست خدایش بر آورد کامی که جست
نرو رفت خاطر درین مشکلش که پیغامی آمد بگوشش دلش
که پیشش صنم پیر ناقص عقول بسی گفت وقولش نیامد قبول

٦٩ هیچش هیچ آن مغ‌را بسامان نشد کارها یعنی مطلب او هیچ نه بر آمد چه کار بسامان شدن کنایه از مطلب بخوبی بر آمدن است ٧٠ چون چگونه بر آرد حاصل کند مهمات جمع مهمّ بمعنی مقصود کار است ٧١ بر آشفت یعنی آن مغ چون دید که مرام او حاصل نشد مضطرب گشت و گفت ضلال ضایع ماندن و گم شدن اضافة بیانیة است ٧٢ زپروردگار جلّ جلاله ٧٣ رویش روی مغ ٧٤ حقایق شناسی یعنی مردی حقایق شناس خیره شد مگذر گشت صافی روشن ٧٥ دون دنی باطل پرست وصفی ترکیبی است هنوزش سر هنوز سرش میخانه در بعض نسخ بتخانه ٧٦ نشست ماضیست از شستن معطوف و معطوف علیه‌را قید است یعنی دل‌را و دست‌را پاك نکرد ٧٧ خاطر درین مشکلش خاطرش درین مشکل که پیغامی آمد الخ یعنی الهام الهی واقع شد ٧٨ عقول جمع عقل بسی گفت مناجات بسیار و عرض حاجات کرد

گر او توبه بخشد بماند درست — که پیمانِ ما بی ثبات است و سست
بحقّت که چشمم زباطل بدوز — بنورت که فردا بمنارم مسوز
زمسکینیم روسے در خاک رفت — غبارِ گناهم بر افلاک رفت
تو یک نوبت ای ابرِ رحمت ببار — که در پیش باران نماند غبار
زجرمم درین مملکت جاه نیست — و لیکن بملک دگر راه نیست
تو دانی ضمیرِ زبان بستگان — تو مرهم نهی بر دلِ خستگان
مغی در بروی از جهان بسته بود — بتی را بخدمت میان بسته بود
پس از چند سال آن نکوهیده کیش — قضا حالتی صعبش آورد پیش
بپائی بت اندر بامّیدِ خیر — بغلطید بیچاره بر خاکِ دیر
که درمانده ام دستگیر ای صنم — بجان آمدم رحم کن بر تنم

---

۵۹ او یعنی حضرت حق بماند آن توبه درست بمعنی قایم و ثابت ۶۰ بحقّت باء قسم است بدوز امر است از دوختن یعنی باطل را بمن منما بنورت این نیز باء قسم است مسوز نهی است از سوختن ۶۱ زمسکینیم از فقیری یعنی بی عملی روی در خاک رفت ذلیل و خوار شدم افلاک جمع فلک یعنی آسمان ۶۲ یک نوبت یعنی یک بار ببار امر است از باریدن رباعی

ای الهء من و الهء همه — کرم تست عذر خواه همه
قطرهء ابر رحمت تو بس است — از پیء شستن گناه همه

۶۳ جاه مرتبه و قدر ۶۴ زبان بستگان یعنی آنان که زبان ایشان بسته باشد تو ضمیر ایشان را می دانی ۶۵ مغ آتش پرست در بروی از جهان بسته بود یعنی خلوت و عزلت اختیار کرده میان بسته بود معبود خود گردانیده ۶۶ کیش بمعنی دین است اینجا آن نکوهیده کیش یعنی آن مغ که مذموم الدین بود صعب دشوار ۶۷ بپائی بت اندر یعنی در پای بت

همه هرچه کردم تو بر هم زدی — چه قوّت کند با خدائی خودی
نه من سر زحکمت بدر می برم — که حکمت چنین می رود بر سرم
سیه چرده را کی زشت خواند — جوانی بگفتش که حیران بماند
نه من صورت خویش خود کرده ام — که عیبم شماری که بد کرده ام
ترا با من ار زشت رویم چکار — نه آخر منم زشت وزیبا نگار
از آنم که بر سر نبشتی زپیش — نه کم کردم ای بنده پرور نه بیش
تو دانای آخر که قادر نیم — توانای مطلق تونی من کیم
کرم رهنمائی رسیدم بخیر — ورم گم کنی باز ماندم زسیر
جهان آفرین گر نه یاری کند — کجا بنده پرهیزکاری کند
چه خوش گفت درویش کوتاه دست — که شب توبه کرد و سحرگه شکست

---

٤٩ بر هم زدی شکستی چه قوّت چه مقاومت خودی هستی وانانیت ٥٠ بدر می برم نمی توانم که سرم از حکم تو بیرون آرم پس چون تو خلق عصیان کنی من نمی توانم که از خلق و حکم تو بتابم ٥١ سیه چرده مخفف از سیاه چرده بمعنی سیاه رنگ کسی زشت خواند یعنی شخصی زشتی طعن کرد که حیران بماند آن کسی ٥٢ خود بفتح خا می باید خواند نه من الخ یعنی خویش را خود نکرده ام حق تعالی کرده است ٥٣ ترا ای طعنه زن ار اگر چکار چه کار زشت وزیبا نگار نقاش هردو بلکه آن نگارنده حق تعالی است ٥٤ از آنم الخ یعنی آن افعال که بر سر من نوشتی یعنی تقدیر کردی در ازل من از آن افعال چیزی را ناقص نکردم وزیاده نکردم ای خدای بنده پرور ٥٥ تو دانای الخ یعنی آخر تو می دانی که قدرت من هیچ نیست و مطلق توانا تو هستی پس من کیم که بگناه ماخوذ شوم ٥٦ کرم ره نمائی اگر مرا هدایت کنی رسیدم و باز ماندم بمعنی برسم و باز مانم است ٥٨ کوتاه دست لاچار و مفلس درویش کوتاه دست کنایه از درویشی است که بحد کمال خود نرسیده که شب الخ یعنی حال این درویش این بود که شب توبه می کرد و سحرگاه می شکست

من آن ذرّه ام در هوائی تو بیست — وجود و عدم زاحتقارم یکیست
زخورشید لطفت شعاعی بسم — که جز در شعاعت نبیند کسم
بدی را نگه کن که بهتر کس است — گدارا زشاه التفاتی بس است
مرا گر بگیری بانصاف و داد — بنالم که معقوم نه این وعده داد
خدایا بذلّت مران از درم — که صورت نبندد دری دیگرم
ور از جهل غایب شدم روز چند — چو باز آمدم در برویم مبند
چه عذر آرم از ننگ تردامنی — مگر عجز پیش آورم کای غنی
فقیرم بجرم و گناهم مگیر — غنی را ترحّم بود بر فقیر
چرا باید از ضعف حالم گریست — اگر من ضعیفم پناهم تویست
خدایا بغفلت شکستیم عهد — چه زور آورد با قضا دست جهد
چه برخیزد از دست تدبیر ما — همین تکیه بس عذر تقصیر ما

۳۸ در هوائی تو بیست یعنی در هوائی تو ایستاده ام زاحتقارم از خواری ء من
۳۹ شعاعی بسم که شعاع ذرّه را پیدا کند ۴۰ بدی را الخ یعنی کسی که بد است
اورا نگاه کن یعنی لطف فرما که بعد از نگاه تو آن بهتر کس است زیراکه بیك التفات
شاه گدا غنی است ۴۱ بنالم الخ ناله کنم و گویم عفو تو مرا این وعده نداده بود
۴۲ از درم از در مرا که صورت الخ یعنی متصوّر و ممکن نیست مرا در دیگر
۴۳ غایب شدم روز چند یعنی اگرچه از در تو گریختم روزی چند چو باز آمدم بدرت
در برویم دررا بروی من ۴۴ کای غنی و گویم کای غنی ۴۶ اگر من الخ رباعی

گر لطف تو یاری ننماید زنخست — هم توبه شکسته ست و هم پیمان سست
چون توبه بامید پذیرفتن توست — تا تو نپذیری نشود توبه درست

۴۷ عهد پیمان جهد کوشش ۴۸ برخیزد برداشته شود همین الخ یعنی همان
می باید که عذر تقصیر کنیم و برآن عذر اعتماد بنمائیم تکیه در بعض نسخ نکته

بتکبیرِ مردانِ شمشیرزن که مرد وغارا شمارند زن
بطاعاتِ پیرانِ آراسته بصدقِ جوانانِ نو خاسته
که مارا در آن ورطهٔ یک نفس زننگ دو گفتن بفریاد رس
امید است از آنان که طاعت کنند که بیطاعتان را شفاعت کنند
بپاکان کز آلایشم دور دار وگر زلّتی رفت معذور دار
بپیرانِ پشت از عبادت دوتا زشرم گنه دیده بر پشتِ پا
که چشمم زروی سعادت مبند زبانم بوقتِ شهادت مبند
چراغِ یقینم فرا راه دار زبد کردنم دست کوتاه دار
بگردان زنادیدنی دیده ام مده دست بر ناپسندیده ام

۲۹ تکبیر درینجا مراد الله اکبر گفتن مرد وغا یعنی خصم شمارند زن یعنی دلیران اند در جنگ دشمن ۳۰ آراسته بپیرایهٔ عبادت نو خاسته یعنی تازه تا بدینجا قسم است ۳۱ درآن ورطهٔ یک نفس یعنی درحالت نزع و وقت تسلیم روح زننگ الخ از عار شرک نگاه دار ۳۲ که طاعت کنند یعنی اهل طاعت اند ۳۳ بپاکان باء قسمیه است آلایش آلودگی و تلوّث یعنی معصیت زلّت فسق ونافرمانی رفت واقع شد ۳۴ بپیران الخ یعنی پیرانی که پشت شان از عبادت دوتاست وآنها از شرم گناه خجل اند قسم آنهاست ۳۵ که چشمم الخ که همواره دیده ام روی سعادت را بیننده باد وزبانم در وقت آخر که زمان تلفظ کلمهٔ شهادت است گشاده باد که در خبر است من کان آخر کلامه لا اله الّا الله دخل الجنّة ۳۶ چراغ الخ تا راه راست را بینم و بدان راه روم دست کوتاه دار تا نتوانم که بد کنم ۳۷ بگردان امر است از گردانیدن نادیدنی یاء مصدریه است دیده ام یعنی دیده ام بینا گردان دست درینجا مراد قوّت و قدرت بر ناپسندیده بر فعل غیر مقبول

اگر تاج بخشی سر افرازدم — تو بر دار تا کس نیندازدم
تنم می بلرزد چو یاد آورم — مناجات شوریده در حرم
که می گفت با حق بزاری بسی — میفکن که دستم نگیرد کسی
بلطفم بخوان یا بران از درم — ندارد بجز آستانت سرم
تو دانی که مسکین و بیچاره ایم — فرومانده نفس امّاره ایم
نمی تازد این نفس سرکش چنان — که عقلش تواند گرفتن عنان
که با نفس و شیطان بر آید بزور — مصاف پلنگان نیاید زمور
بمردان راهت که راهی بده — وزین دشمنانم پناهی بده
خدایا بذات خداوندیت — باوصاف بی مثل و مانندیت
بلبّیک حجّاج بیت الحرام — بمدفون یثرب علیه السلام

---

۱۹ بخشی مرا سر افرازدم آن تاج افرازد سرم افرازد مضارع است از افراختن تو بردار مرا نیندازدم و مغلوب نکند مرا ۲۰ مناجات راز گفتن با هم درینجا مراد طلب مغفرت نمودن از خداوند تعالی در حرم نزد کعبه ۲۲ بخوان بدرت بران بقهر از درم یعنی از درت مرا مراد این است که خواه آن خواه این کن ندارد الخ پس بدر دیگر نروم ۲۳ امّاره بسیار امر کننده بدی ۲۵ که اسم است با نفس الخ استفهام انکاریست مصاف پلنگان یعنی جنگ کردن با ایشان ۲۶ بمردان راهت الخ ازین بیت تا بصدق جوانان همه باهای قسمیه است که راهی بده اهدنا الصراط المستقیم وزین دشمنانم مرا پناهی بده اعوذ بك من همزات الشیاطین ۲۷ باوصاف الخ یعنی سوگند دهم بصفات تو که بی مثل وبی نظیر است ۲۸ لبّیك ایستاده شدم بخدمت تو حجاج بیت الحرام حاجیان کعبه بمدفون یثرب سوگند دهم بآنکس که مدفون مدینهٔ منوره است یعنی محمد علیه السلام

خداوندگارا نظر کن بجود — که جرم آید از بندگان در وجود
گناه آید از بنده، خاکسار — بامّید عفو خداوندگار
کریما برزق تو پرورده ایم — بانعام ولطف تو خو کرده ایم
گدا چون کرم بیند ولطف و ناز — نگردد زدنبال بخشنده باز
چو مارا بدنیا تو کردی عزیز — بعقبی همین چشم داریم نیز
عزیزی و خواری تو بخشی وبس — عزیز تو خواری نبیند زکس
خدایا بعزّت که خوارم مکن — بذلّ گنه شرمسارم مکن
مسلّط مکن چون منی بر سرم — زدست تو به گر عقوبت برم
بگیتی بتر زین نباشد بدی — جفا بردن از دست همچون خودی
مرا شرمساری زروئی تو بس — دگر شرمسارم مکن پیش کس
گرم بر سر افتند زتو سایه، — سپهرم بود کمترین پایه،

---

۸ خداوندگارا نداست ۱۱ زدنبال از عقب باز و دور ۱۲ عزیز چنانکه تو فرموده، ولقد کرّمنا بنی آدم و حملناهم فی البرّ و البحر و رزقناهم من الطیّبات همین یعنی همین عزیزی چشم داریم امید داریم ۱۳ وبس نه دیگر کس ۱٤ بعزّت باء قسم است که خوارم مکن در آخرت ذلّ خواری ۱۵ مسلّط برگماشته چون منی مثل من آدمی یعنی چنانکه منم همچنان کس را بر سر من مسلّط مکن یعنی مثل من ظالمی را برای عقوبت من مفرست اگر عقوبت کنی از دست تو بهتر که گفته اند حکما

از نعمت این جهان بلاء تو بس است — وز نعمت آن جهان لقاء تو بس است

۱٦ بتر مخفف بدتر است بگیتی الخ یعنی در دنیا هیچ یك امر بد مثل جفا بردن از دست مانندی بدتر نباشد این بیت دلیل است برای بیت اوّل ۱۷ زروئی تو ای ستار العیوب ۱۸ گرم بر سر اگر بر سرم

بیا تا بر آریم دستی زدل — که نتوان بر آورد فردا زگل
بفصل خزان می نه بینی درخت — که بی برگ ماند زسرماء سخت
بر آرد تهی دستهاء نیاز — زرحمت نگردد تهیدست باز
قضا خلعت نامدارش دهد — قدر میوه در کنارش نهد
مپندار از آن در که هرگز نه بست — که نومید گردد بر آورده دست
همه طاعت آرند و مسکین نیاز — بیا تا بدرگاه مسکین نواز
چو شاخ برهنه بر آریم دست — که بی برگ ازین بیش نتوان نشست

۱ زدل بر داریم دست از برون دل فردا دربنجا مراد ایتام بعد از ممات زکل از خاك قبر ۲ می نه بینی درخت نمی بینی درخت را زسرماء سخت از شدت برودت ۳ تهی بی برگ زرحمت الخ که خدای تعالی در فصل بهار برگ و بار دهد ٤ نامدارش ضمیر راجع است بدرخت دهد ضمیر فاعل که مستتر است راجع بقضاست قدر بقدیر ٥ از آن در از باب الهی که هرگز نه بست که هرگز آن را او تعالی نه بست بر آورده دست کسی که دست دعا بر داشته باشد ٦ مسکین نیاز آرد مسکین نواز وصف ترکیبی است ۷ برهنه بی برگ بر آریم دست تا خدای تعالی استجابت دعا کند

چو باز آمدم زآن تغیّر بهوش — زفرزند دلبندم آمد بگوش ٣٢٥
کُرت وَحشت آمد زتاریک جای — بهُش باش و با روشنائی در آی
شب کُور خواهی مُنوّر چو روز — ازینجا چراغ عمل بر فروز
تن کارکن می‌بلرزد زتب — مبادا که نخلش نیارد رُطب
کُروهی فِراوان طمع ظَن برند — که کُندم نیفشانده خرمن برند
بر آن خورد سعدی که بیخی نِشاند — کسی برد خرمن که تُخمی فشاند ٣٣٠

---

٣٢٥ تغیّر دیگر گونی و برهم شدن آمد بگوش او بزبان حال گفت ٣٢٦ کُرت اگر ترا زتاریك جای که قبر است هش مخفف هوش وبا روشنائی در آی که تحصیل روشنائی کنی ٣٢٧ منوّر روشن شب کُور الخ یعنی اگر بخواهی که شب گور تو مثل روز منوّر شود پس از دنیا چراغ عمل نیك بر افروز ٣٢٨ کارکن درینجا مراد از نشاندهٔ نخل و غیره مبادا از آن سبب که مبادا الخ ٣٢٩ فراوان طمع وصف ترکیبی است یعنی فراوان طمع دارنده ظن گمان که کُندم الخ یعنی نا کرده رجا جنّت کنند در خبر است رجاء الجنّة بلا عمل ذنب من الذنوب ٣٣٠ بر آن خورد میوه آن کس بخورد سعدی ای سعدی کسی برد الخ پس رجاء غلّه بی کاشتن تخم رجاء احمق است که خدای تعالی دخول جنّت را بایمان و عمل صالح مشروط کرده است

نیامد بدین در کسی عذرخواه — که سیل ندامت نشستش گناه
نریزد خدا آب روئی کسی — که ریزد گناه آب چشمش بسی

بصنعا درم طفلی اندر گذشت — چه گویم کزانم چه بر سر گذشت
قضا نقش یوسف جمالی نکرد — که ماهی گورش چو یونس نخورد
درین باغ سروی نیامد بلند — که باد اجل بیخش از بن نکند ۳۲۰
عجب نیست بر خاک اگر گل شگفت — که چندین گل اندام در خاک خفت
بدل گفتم ای ننگ مردان بمیر — که کودک رود پاک وآلوده پیر
زسودا وآشفتگی بر قدش — بر انداختم سنگی از مرقدش
زهولم در آن جای تاریک وتنگ — بشورید حال و بگردید رنگ

---

۳۱۶ عذرخواه وصف ترکیبی است و صفت کسی که سیل الخ آب پشیمانی گناهش نه شسته باشد ۳۱۷ نریزد الخ یعنی خدا جلّ جلاله رسوائی نکند کسی‌را که بسبب گناه بسیار گریه کرده باشد ۳۱۸ بصنعا درم یعنی در صنعا مرا صنعا نام شهریست اندر گذشت یعنی بمرد چه گویم الخ یعنی غم و المی که از مردن او بر سرم گذشت آن‌را چه گویم ۳۱۹ یوسف‌جمال وصف ترکیبی صفت نقش است جمال مثل جمال یوسف یعنی خوش و خوبصورت نکرد ننگاشت ماهی گورش اضافهٔ مشبّه به الی المشبّه است ۳۲۰ درین باغ الخ در بعض نسخ این بیت واقع شده

نهالی بسی سال گردد درخت — زبیخش برآرد یکی باد سخت

۳۲۲ ای ننگ مردان ای آنکه مردان از تو عار کنند ۳۲۳ مرقد خوابگاه درینجا مراد از گور زسودا الخ یعنی زسودا وآشفتگی که برابر قدّ او بود برای دیدن آن سنگی از مرقد او بر داشتم ۳۲۴ بگردید متغیّر شد رنگ مراد حال و رنگ خود است

قدم پیش نه کز ملک بگذری که کز باز مانی زدد کمتری
یکی را بچوگان شه دامغان بزد تا چو طبلش بر آمد فغان
شب از بیقراری نیارست خفت برو پارسائی گذر کرد و گفت
بشب گر ببردی بر شحنه سوز گناه آب رویش نبردی بروز
کسی روز محشر نگردد خجل که شبها بدرگه برد سوز دل
هنوز از سر صلح داری چه بیم در عذرخواهان نبندد کریم
اگر هوشمندی زداور بخواه شب توبه تقصیر روز گناه
کریمی که آوردت از نیست هست عجب گر بیفتی بگیردت دست
اگر بنده دست حاجت بر آر وگر شرمسار آب حسرت ببار

---

۳۰۷ قدم پیش نه در عبادت کز ملك بگذری در قربت ۳۰۸ چوگان مراد عصاست دامغان نام شهریست بحدود طبرستان تا چو الخ یعنی آن شخص را الم همچو طبل فریاد بر آورد ۳۰۹ از بیقراری و شرمساری نیارست خفت قادر نشد که بخسبد ۳۱۰ بر شحنه نزد او درینجا مراد از پادشاه زیراکه پادشاه هم عسسی است برای ملك سوز درینجا مراد از معذرت آب رویش اگر حرف یا در لفظ نبردی یاء حکایت باشد اینجا ضمیر غایب است اعنی رویش باید و اگر حرف یا خطاب باشد اینجا تاء خطاب اعنی رویت باید چنانکه در بعض نسخ واقع شده مراد قبل از زدن شه اگر بمعذرت پیش آمدی پس بسبب گناه آبروی آن چوگان خورده ریخته نشدی ۳۱۱ بدرگه بدرگاه آلهی برد سوز دل یعنی بعجز والحاح معذرت نماید ۳۱۲ سر صلح داری اعتذار آوری در عذر الخ بیت هر که خواهد گو بیا و هرچه خواهد گوبگو کبر و ناز و حاجب ودربان درین درگاه نیست ۳۱۳ شب توبه ظرف بخواه است یعنی در شبی که توبه حاصل کند تقصیر الخ مفعول بخواه است ۳۱۴ آوردت آورد ترا از نیست هست از عدم بوجود عجب امر غریب و بعید است ۳۱۵ بر آر بدرگاهش ببار امر است از باریدن

بره بر یکی دکّه دیدم بلند — تنی چند مسکین درو پای بند
بسیچ سفر کردم اندر نفس — بیابان گرفتم چو مرغ از قفس
یکی گفت کاین بندیان شب روند — نصیحت نگیرند و حق نشنوند
چو بر کس نیاید زدستت ستم — ترا گر جهان شخنه گیرد چه غم
نکونام را کس نگیرد اسیر — بترس از خدا و مترس از امیر
نیاورده عامل غش اندر میان — نیندیشد از رفع دیوانیان
وگر عقتش را فریب است زیر — زبان حسابش نگردد دلیر
چو خدمت پسندیده آری بجای — نیندیشی از دشمن تیره رای
اگر بنده کوشش کند بنده وار — عزیزش بدارد خداوندگار
وگر کندرایست در بندگی — زجانداری افتد بخربندگی

---

۲۹۷ بره بر یعنی بر راه دکّه بمعنی دکانچه تنی چند الخ چون ایشان‌را دیدم چنان ملاحظه کردم که این شهر موضع ظلم است وبیداد مردان‌را بی گناه حبس کنند ۲۹۸ بسیچ سفر ساز و قصد سفر اندر نفس یعنی همان دم و فی الحال بیابان الخ از آن ترسیدم بی‌گناه حبس کنند ۲۹۹ یکی گفت بمن بندیان یعنی محبوسان شب‌رو یعنی دزد ۳۰۰ شخنه کوتوال چو بر کس الخ یعنی اگر تو ظلم بر کسی نکنی پس اگر جهان‌را شخنه بگرفت از آن ترا چه غم است ۳۰۲ غش خیانت نیاورده الخ یعنی عامل که غش‌را در میان نیاورده باشد از رفع از ارتفاع یا مرافعه ۳۰۳ عقت پارسائی و پرهیزگاری فریب است زیر یعنی اگر زیر عقتش فریب باشد حساب یعنی شمار دادن ۳۰۵ بندوار یعنی کما هو حقه ۳۰۶ کندرایست در بندگی تیز نباشد در خدمت جانداری یعنی سلاح‌داری و نگاه‌بانی افتد بخربندگی یعنی از پایهء بالا بدرجه کمتر افتد

بر اندیش از آن بندهٔ پر گناه — که در خواجه عاصی شود چندگاه
اگر باز گردد بصدق و نیاز — بزنجیر وبندش نیارند باز ۲۹۰
بکین آوری با کسی بر ستیز — که از وی گزیرت بود یا گریز
کنون کرد باید عمل را حساب — نه وقتی که منشور گردد کتاب
کسی گرچه بد کرد هم بد نکرد — که پیش از قیامت غم خویش خورد
گر آئینه از آه گردد سیاه — شود روشن آئینهٔ دل بآه
بترس از گناهان خویش این نفس — که روز قیامت نترسی زکس ۲۹۵
غریب آمدم در سواد حبش — دل از دهر فارغ سر از عیش خوش

---

۲۸۹ بر اندیش فکر کن که در الخ که گریخته باشد از خدمتش چند بار عاصی در بعض نسخ آبق ۲۹۰ باز گردد رجوع کند بپای خود بزنجیر الخ که خواجه اورا معذور دارد پس تو نیز از خدمت خواجهٔ حقیقی گریختهٔ و چند بار ترك فرمان کرده پس بر درش آمدن می باید و ترك عناد کردن ۲۹۱ با کسی با آن کس گزیر چاره که از وی گزیرت بود که ترا ضروری و هم نباشد یا گریز یا نفرتت باشد از وی خدای تعالی خود ترا ضروری ولازم است هر دم بوی محتاجی هرگز استغنا نداری فکیف که ازو متنفر شوی لاجرم بحکم موتوا قبل ان تموتوا بموت اختیاری مردن می باید وخودرا بپیش او بردن و بحسب حاسبوا قبل ان تحاسبوا حساب خود کردن ۲۹۲ منشور گشاده کتاب یعنی نامهٔ اعمال وقتی که الخ در روز قیامت ۲۹۳ گرچه بد کرد بحسب الحقیق بد نکرد بحسب الحکم مراد کسی که پیش از روز قیامت غم خود بخورد یعنی در دنیا توبه واستغفار نمود درین صورت آن بدی او محسوب نخواهد شد ۲۹٤ سیاه تیره شود روشن الخ پس آه کن تا صفائی یابی ۲۹۵ بترس سعی کن که محو کنی ۲۹٦ غریب آمدم در زمان سیاحت در سواد حبش در شهر بزرك ایشان فارغ بی پروا

در آن لحظه رویش بپوشید و سر — مبادا که زشت آیدش در نظر
غم آلوده یوسف بکنجی نشست — بسر بر ز نفس ستمکار دست
زلیخا دو دستش ببوسید و پای — که ای سست پیمان سرکش درآی
بسندان دلی روی در هم مکش — بتندی پریشان مکن وقت خوش
روان کشتش از دیده بر چهره جوی — که برگرد و ناپاکی از من مجوی
تو در روی سنگی شدی شرمسار — مرا شرم ناید زپروردگار
چه سود ار پشیمانی آید بکف — چو سرمایه عمر کردی تلف
شراب از پی سرخ روئی خورند — وزو عاقبت زردروئی برند
بعذرآوری خواهش امروز کن — که فردا نماند مجال سخن
پلیدی کند گربه بر جای پاک — چو زشتش نماید بپوشد بخاک
تو آزادی از ناپسندیدها — نترسی که بر وی فتد دیدها

---

۲۷۸ رویش بپوشید و سر تا که بت نبیند که زشت الخ قبیح آید فعل ایشان در نظرش ۲۷۹ بسر بر الخ یعنی بر سر نهاده دست را از نفس ظالمه ۲۸۰ سست پیمان بد عهد و پیمان شکن و ناسی احسان ۲۸۱ بسندان دلی یاء مصدریه است یعنی سخت دلی خوش بفتح خاست ۲۸۲ کشتش ضمیر راجع بیوسف عم جوی یعنی اشک بسیار بر گرد امر است بمعنی باز آی و رجوع کن ۲۸۳ سنگی یعنی بت تو شدی شرمسار که اورا پوشیدی مرا الخ استفهام تقریری است ۲۸٤ پشیمانی در بعض نسخ تن آسانی و در بعض پریشانی چو سرمایه الخ که عمر بآخر رسید ۲۸۵ از پی از برای سرخ روئی که بدان تحصیل مزاج کنند زرد روئی برند از بیم شحنه و شرم شیخ ۲۸۷ پلیدی درینجا مراد از ریدن و نجس آلوده کردن ۲۸۸ آزادی یعنی فارغی و باك نداری ناپسندیدها قبایح اعمالی

بر آر از گریبانِ غفلت سرت — که فردا نماند خجل در برت
یکی متّقی بود بر منکری — گذر کرد بر وی نکو محضری
نشست از خجالت عرق کرده روی — که آیا خجل گشتم از شیخ کوی
شنید این سخن شیخ روشن روان — برو بر بشورید و گفت ای جوان
نیاید همی شرمت از خویشتن — که حق حاضر و شرم داری زمن
چنان شرم دار از خداوند خویش — که شرمت زبیگانگان است و خویش
نیاسائی از جانب هیچ کس — برو جانب حق نگه دار و بس

زلیخا چو گشت از می عشق مست — بدامانِ یوسف در آویخت دست
چنان دیو شهوت رضا داده بود — که چون گرگ در یوسف افتاده بود
بتی داشت بانوی مصر از رخام — برو معتکف بامدادان و شام

---

۲۶۸ بر آر الخ یعنی امروز ترك غفلت کن در برت در سینهء تو ۲۶۹ متّقی بود یعنی مدمن و مداوم بود منکر بمعنی فعل منهی است ۲۷۰ نشست آن فاسق آیا بمعنی عجب است خجل شرمسار ۲۷۱ شیخ در بعض نسخ پیر برو بر آن فاسق بر زاید است ۲۷۲ از خویشتن بی حضور من ۲۷۳ خویش در مصراع اوّل بمعنی خود و در مصراع ثانی بمعنی اقربا است ۲۷۴ نیاسائی مضارع منفی مخاطب است از آسائیدن از جانب هیچ کس یعنی راحت و رحمت نیابی هیچ از کسی برو الخ که آسایش و رحمت از حضرت اوست ۲۷۵ بدامان یوسف الخ چنانکه حق تعالی حکایت کرد وراودته الّتی هو فی بیتها عن نفسه و غلّقت الابواب و قالت هیت لك تا بدانجا که فرمود وقدّت قمیصه من دبر ۲۷۷ بانوی مصر یعنی زلیخا برو بر آن بت معتکف روی آورنده و عبادت کننده

یکی غلّه مردادمه توده کرد — زتیمار دی خاطر آسوده کرد
شبی مست شد آتشی بر فروخت — نگون بخت کالیو خرمن بسوخت
دگر روز در خوشه چیدن نشست — که یک جو زخرمن نماندش بدست
چو سرگشته دیدند درویش را — یکی گفت پروردهٔ خویش را
نخواهی که باشی چنین تیره روز — بدیوانگی خرمن خود مسوز
گر از دست شد عمرت اندر بدی — تو آنی که در خرمن آتش زدی
فضیحت بود خوشه اندوختن — پس از خرمن خویشتن سوختن
مکن جانِ من تخم دین ورز وداد — مده خرمن نیکنامی بباد
چو برگشته بختی در افتد ببند — ازو نیکبختان بگیرند پند
تو پیش از عقوبت در عفو کوب — که سودی ندارد فغان زیر چوب

---

۲۵۸ مردادمه مخفف از مردادماه نام ماه پنجم است از ماههاء شمسی در آن ماه آفتاب در برج اسد است یکی غلّه الخ یعنی در فصل خریف غلّه جمع نمود آنقدر غلّه بود که در فصل ربیع احتیاج بغلّه نمی شد ۲۵۹ مست شد آن کس فروخت مخفف از افروخت خرمن توده‌ء غلّه ۲۶۰ در خوشه چیدن نشست وگدائی کردن گرفت که یك جو الخ در بعض نسخ که یك من نیامد زخرمن بدست ۲۶۱ درویش را آن کس را که فقیر شد ۲۶۳ شد رفت اندر بدی در عمل قبیح تو آنی تو ای کس آن شخصی ۲۶۴ فضیحت رسوائی خوشه اندوختن گدائی کردن ۲۶۵ مکن دراینجا برای تاکید است جان من خطاب است بتقدیر حرف ندا ورز امر است از ورزیدن یعنی زراعت کردن است اینجا وداد عطف است بر دین مده بباد ضایع مکن ۲۶۶ برگشته بختی معکوس الطالع وحرف یا برای وحدت است بگیرند پند که ترك بدی کنند و عفو گناه جویند ۲۶۷ عقوبت و گرفتار شدن بعذاب در عفو کوب امر است از کوفتن یعنی عفو طلب کن زیر چوب در وقتی که چوب بزنند

بفتراکِ پاکان بر آویز چنگ — که عارف ندارد زدریوزه ننگ
مریدان بقوّت زطفلان کم اند — مشایخ چو دیوارِ مستحکم اند ٢٥٠
بیاموز رفتار از آن طفلِ خرد — که چون استعانت بدیوار برد
ززنجیرِ ناپارسایان برست — که در حلقهٔ پارسایان نشست
اگر حاجتی داری این حلقه گیر — که سلطان ازین در ندارد گزیر
برو خوشه‌چین باش سعدی‌صفت — که گرد آوری خرمنِ معرفت
[الا ای مقیمانِ محرابِ انس — چو فردا نشینید بر خوانِ قدس ٢٥٥
متابید روی از گدایانِ خیل — که صاحب مروّت نراند طفیل
کنون با خرد باید انباز گشت — که فردا نماند ره باز گشت]

---

٢٤٩ بفتراک الخ یعنی فتراک پاکان را بدست سخت بگیر دریوزه گدائی ٢٥٠ مریدان الخ یعنی مریدان از کودکان بقوّت‌تر اند مستحکم استوار چو دیوار الخ چنانکه طفلان کوچك برفتار قدرت ندارند استناد بدیوار کنند و بمظاهرت آن بروند تو نیز باستقلال قوّت رفتاری نداری بدیوار استناد کن یعنی بمشایخ دست بدار و بمعاونت ایشان سلوك طریقت کن ٢٥١ استعانت یاری خواستن ٢٥٢ ززنجیر الخ یعنی هر که در حلقهٔ پارسایان نشست او از زنجیر ناپارسایان خلاص شد ٢٥٣ این حلقه یعنی حلقهٔ پارسایان گیر که حاجت از در ایشان حاصل گردد که سلطان الخ چنانکه گفته اند بیت

پادشاهان جهان چون بغمی خسته شوند — استعانت زدر گوشه‌نشینان طلبند

٢٥٤ خوشه‌چین باش از اصحاب طریقت و ارباب معرفت گرد آوری یعنی جمع کنی ٢٥٥ الا الخ یعنی ای آنان که امروز در محراب انس مقیم گشته اند خوان سفره ٢٥٦ متابید روی اعراض مکنید طفیل نام شخصی از بنی امیه که در حالت عسرت و تنگدستی بشادیهاء مردم بی طلب برفتی و فارسیان این لفظ بمعنی مهمان ناخوانده استعمال کنند ٢٥٧ با خرد با عقل انباز گشت شریك شدن وقرین گشتن بازگشت رجوع کردن

چو حکم ضرورت بود کآب روی — بریزند بارے برین خاکِ کوی
ور آبت نماند شفیع آر پیش — کسی را که هست آبِ روی از تو بیش ٢٤٠
بقهر ار براند خدا از درم — روانِ بزرگان شفیع آورم
همی یادم آید زعهدِ صِغر — که عیدی برون آمدم با پدر
بسازیچه مشغولِ مردم شدم — در آشوبِ خَلق از پدر گم شدم
بر آوردم از بیقراری خُروش — پدر ناگهانم بمالید گوش
که ای شوخ چشم آخرت چند بار — نگفتم که دستم زدامن مدار ٢٤٥
بتنها نداند شدن طفلِ خُرد — که مُشکل توان راهِ نادیده برد
تو هم طفلِ راهی بسعی ای فقیر — برو دامنِ راه‌دانان بگیر
مکن با فرومایه مردم نشست — چه کردی زهیبت فرو شوی دست

---

٢٣٩ چو حکم الخ یعنی هرگاه اینمعنی متفق است که گناهکاران عزت خودرا بریزند بهتر است که بر دنیا بریزند ٢٤٠ ور آبت نماند از بسیارگریه وبقدرگناه طاقت توبه ترا نباشد ٢٤١ از درم از باب خود مرا ٢٤٢ صغر کوچکی و خردی عیدی در عیدی ٢٤٣ مشغول تماشای آشوب درینجا مراد شور وغوغا و هنگامه ٢٤٤ از بیقراری در بعض نسخ از هول ودهشت خروش فریاد با گریه پدر الخ یعنی پدر دریافته وپیش من آمده ناگاه بمالید گوشم ٢٤٥ آخرت لفظ آخراینجا فارسی صحیح است در محل تعریض و تعجب مستعمل باشد یعنی ای پسر کستاخ آخر ترا نگفتم الخ استفهام انکاریست یعنی چند بار ترا گفتم دستت از دامنم مکش ٢٤٦ شدن درینجا مراد رفتن توان در بعض نسخ بود برد قطع کردن ٢٤٧ راه‌دانان مرشدان ٢٤٨ نشست نشستن هیبت بمعنی بزرگی و وقار زهیبت الخ نمی بینی که چون مرد بزرگ با اذل ناس نشیند در چشم مردمان مهابتش نماند

در آن جای پاکان امیدوار — بگل آلوده معصیت را چه کار
بهشت آن ستاند که طاعت برد — کرا نقد باید بضاعت برد
مکن دامن از گرد ذلت بشوی — که ناگه زبالا ببندند جوی
مکو مرغ دولت زقیدم بجست — هنوزش سر رشته داری بدست
گر دیر شد گرم رو باش و چست — زدیر آمدن غم ندارد درست
هنوزت اجل دست خواهش نه بست — بر آور بدرگاه دادار دست
مخسب ای گنه کرده خفته خیز — بعذر گنه آب چشمی بریز

---

۲۳۲ در آن جای که بهشت اعلی است امیدوار بتشدید میم از بهر وزن گل الوده معصیت را کسی که بگل گناه آلوده باشد ۲۳۳ بهشت آن ستاند بهشت را آن کسی خرد که طاعت برد ثمن بهشت این است کرا هر که را نقد یعنی زر وسیم و درهم ودینار ۲۳٤ مکن لفظ مکن برای تاکید است از گرد ذلت از غبار گناه بشوی یعنی توبه بنما که ناگه الخ پس آب نیابی که تطهیر دامن کنی و همچنان چون اجل رسد بی توبه بمیری ۲۳۵ مرغ دولت یعنی زمان جوانی زقیدم بجست بدین حال نومید مشو هنوزش الخ روح از بدنت مفارقت نکرد ۲۳۶ گرم رو زود و شتاب رونده و سالك چالاك وگر دیر الخ مراد اگر بدیری توبه کاری و عبادت ورزیدی در آن اضطراب مکن گرم رو و چست باش یعنی از دل وجان بعبادت و توبه مشغول باش زیراکه کاری که بدرستی بر آید آن کار از دیر شدن غم ندارد ۲۳۷ هنوزت هنوز ترا اجل دست خواهش نه بست می توانی که دست را برداری دادار خدای تعالی ۲۳۸ مخسب نهی است از خسبیدن ای گنه کرده خفته ای آنکه عصیان کرده و خفته در غفلت خیز امر است از خاستن یعنی بیدار شو عزیزی در جائی نشسته می گریست گفتندش ترا چه می گریاند گفت فکر کردم در رفتن عمر واندکی عمل و نزدیکی اجل

وگر رفت از اندازه بیرون بدی — چو گفتی که بد رفت نیک آمدی
فرا شو چو بینی در صلح باز — که ناگه در توبه گردد فراز
مرو زیر بار گنه ای پسر — که حمال عاجز شود در سفر
پی نیک مردان بباید شتافت — که هرکاین سعادت طلب کرد یافت
و لیکن تو دنبال دیو خسی — ندانم که در صالحان کی رسی
پیمبر کسی را شفاعت گر است — که بر جادهٔ شرع پیغمبر است
گل آلودهٔ راه مسجد گرفت — زبخت نگون طالع اندر شگفت
یکی منع کردش که تبت یداک — مرو دامن آلوده در جای پاک
مرا رقتی در دل آمد برین — که پاک است و خرم بهشت برین

---

۲۲۳ بدی عصیان چو گفتی که بد رفت یعنی اعتراف ذنب کردی وتوبه و انابت نمودی نیک آمدی که در خبر است من تاب قبل موته بیوم تاب الله تعالی علیه ۲۲٤ فرا شو برخیز و پیش آی صلح درینجا بمعنی غفران الهی باز گشاده فراز بسته که در آن وقت توبه مقبول نشود ۲۲۵ مرو زیر در بعض نسخ فرو ریز حمال بارکش ۲۲٦ پیء الخ اتباع صالحان می باید کرد در توبه و طاعت که هر الخ پس هر که بر ایمان و صلاح باشد چون بمیرد براحت رسد که در خبر است الموت راحة المؤمن ۲۲۷ دنبال در پی خس کمینه دیو خس کنایه از شیطان است ندانم الخ فضیل بن عیاض گفته علامت سعادت پنج چیز است یقین در دل و ورع در دین وزهد در دنیا و شرم در چشم و بیم در تن ۲۲۸ شفاعت گر شفاعت کننده ۲۲۹ راه مسجد گرفت که بمسجد داخل شد زبخت الخ از بخت معکوس الطالع در تعجب بود ۲۳۰ منع کردش از دخول مسجد تبت یداك هلاك شود دو دست تو ۲۳۱ رقت نرمی وتنگی برین در مصراع اوّل یعنی بر این سخن در مصراع ثانی بمعنی اعلی

نه پندارم این زشت نامی نکوست　　بخشنودئی دشمن آزار دوست
یکی مال مردم بتلبیس خورد　　چو بر خاست لعنت بر ابلیس کرد
چنین گفتش ابلیس اندر رهی　　که هرگز ندیدم چو تو ابلهی
ترا با منت ای فلان آشتی　　بجنگم چرا کردن افراشتی
دریغ است فرمودهٔ دیو زشت　　که دست ملک بر تو خواهد نوشت
روا داری از جهل و بی باکیت　　که پاکان نویسند ناپاکیت
طریقی بدست آر و صلحی بجوی　　شفیعی بر انگیز و عذری بگوی
که یک لحظه صورت نبندد امان　　چو پیمانه پر شد بدور زمان
وگر دست قدرت نداری بکار　　چو بیچارگان دست زاری برآر

---

۲۱٤ بخشنودئی دشمن از برای راضی کردن دشمن مراد بخشنودئی دشمن آزار دوست روا داشتن این زشت نامی را نیك نه پندارم ۲۱۵ تلبیس مکر کردن پنهانی خورد بفتح خا می باید خواند ۲۱٦ اندر رهی در راهی ابلهی نادانی ۲۱۷ آشتی صلح ۲۱۸ دریغ الخ اعمال بندگان فرشتگان می نویسند مصنف می فرماید که دیو زشت یعنی شیطان آنچه گفت آن را در اعمال تو دست فرشته که پاك است خواهد نوشت این مرا دریغ است که دست الخ چنانکه حق تعالی فرمود وانّ علیکم لحافظین کراما کاتبین یعلمون ما تفعلون ۲۱۹ پاکان درینجا مراد از فرشتگان ۲۲۰ طریقی الخ یعنی اکنون طریقه بهتر حاصل کن ورضاء خدا بجوی و شفیعی پیدا کن و در توبه و اعتذار تاخیر مکن ۲۲۱ یك لحظه یك نگریسته بدنبال چشم مراد یك پلك چشم صورت نبندد امان متصوّر نشود امان و مهلت پیمانه بمعنی قدح شراب خوری چو پیمانه الخ چو رزق تو تمام شود درین جهان ۲۲۲ بکار و بعمل صالح دست زاری بر آر که در خبر است ان الله یحب انین المؤمنین والحاح الملحین

ندانی که کمتر نهد دوست پای — چو بیند که دشمن بود در سرای

بسیم سیه تا چه خواهی خرید — که خواهی دل از مهر یوسف برید

تو از دوست گر عاقلی بر مگرد — که دشمن نیارد نگه در تو کرد

یکی برد بر پادشاهی ستیز — بدشمن سپردش که خونش بریز

گرفتار در دست آن کینه توز — همی گفت با خود بزاری وسوز

اگر دوست بر خود نیازردی — کی از دست دشمن جفا بردی

بناخن زدشمن بدرّید پوست — رفیقی که بر خود نیازرد دوست

تو با دوست یکدل شو و یکسخن — که خود بیخ دشمن بر آرد زبن

---

۲۰۶ کمتر نهد پای یعنی در نمی آید بخانه ۲۰۷ سیم سیه مراد سیم ناقص وغش آمیز تا چه خواهی خرید بسیم دغل خود چیزی نمی فروشند که خواهی الخ کدام محبوب را دادن خواهی که دل را از محبّت یوسف بری زلیخا بسبب مهر روی یوسف همه زرهای خود در باخت وبرادران یوسف اورا از مالك فروخته بودند آخر جز ندامت حصول آنها نبود ۲۰۸ بر مگرد نهی است از گردیدن یعنی تو از دوست رجوع مکن نگه در تو کرد از بهر ضرر رسانیدن ۲۰۹ ستیز عناد تا امررا سخت رنجانید سپردش پادشاه که خونش بریز یعنی قتل کن ۲۱۰ توز بمعنی تاخت وتاراج است کینه توز بمعنی کینه ور و کینه‌کش و کینه‌جوی همی گفت ضمیر فاعل راجع بگرفتار است ۲۱۱ دوست یعنی پادشاه‌را ۲۱۲ بناخن زدشمن در بعض نسخ بناچار دشمن بدرّید ماضیست از دریدن وتشدیدرا برای وزن است در بعض نسخ بسا جور دشمن که برکند پوست و در بعض نسا کس که دشمن بدرّند پوست ودر بعض بنا جوردشمن بدرّدش پوست ودربعض بهل تا چو دشمن بدرّند پوست رفیقی فاعل فعل مذکوراست ۲۱۳ یکدل شو و یکسخن یعنی متّحد باش در باطن و ظاهر خود یعنی دوست بنفسه برآرد در بعض نسخ بر آید

یکی بچهٔ گرگ می پروری — چو پرورده شد خواجه را بر دری

چو بر پهلوی جان سپردن بخفت — زبان آوری بر سرش رفت و گفت

تو دشمن چنین نازنین پروری — ندانی که ناچار زخمش خوری

نه ابلیس در حق ما طعنه زد — کز ایشان نیاید بجز کار بد

فغان از بدیها که در نفس ماست — که ترسم شود ظنّ ابلیس راست ۲۰۰

چو معلون پسند آمدش قهر ما — خدایش براند از در از بهر ما

کجا سر بر آریم ازین عار و ننگ — که با او بصلحیم و با حق بجنگ

نظر دوست نادر کند سوی تو — چو در روی دشمن بود روی تو

گرت دوست باید کزو برخوری — نباید که فرمان دشمن بری

روا دارد از دوست بیگانگی — که دشمن گزیند بهمخانگی ۲۰۵

---

۱۹۶ خواجه‌را آن صاحب پرورنده‌را بر درید پاره پاره کرد ۱۹۸ تو دشمن الخ چون پروردن نفس پروردن دشمن وقوی کردن آن است هرآینه ضررش پیدا شود ۱۹۹ نه ابلیس الخ استفهام تقریری است کز ایشان الخ چنانکه حق تعالی جلّ جلاله سخن اورا حکایت کند قال فبما اغویتنی لاقعدنّ لهم صراطك المستقیم ثمّ لآتینّهم من بین ایدیهم و من خلفهم و عن ایمانهم و عن شمائلهم ولا تجد اکثرهم شاکرین ۲۰۱ چو الخ چون ابلیس‌را مقبول آمد قهرما خدایش حق تعالی اورا براند الخ چنانکه کلام خودرا بیان کرد قال اخرج منها مذؤما مدحورا ۲۰۲ ازین عار وننگ مشار الیه مضمون مصراع ثانیست با او اشارت بابلیس است بصلحیم که فرمان اورا قبول می‌کنیم ۲۰۳ نادر کند بلکه نظر نکند در روی الخ یعنی توجهت بدشمن باشد ۲۰۴ برخوری سودمند شوی که فرمان دشمن بری موجب امرش بجای آوری ۲۰۵ روا دارد آن کس بیگانگی و دوری را گزیند اختیارکرد

برادر زنکار بدان شرم دار — که در روی نیکان شوی شرمسار
در آن روز کز فعل پرسند وقول — اولو العزم را تن بلرزد زهول
بجائی که دهشت خورند انبیا — تو عذر گنه را چه داری بیا
زنانی که طاعت برغبت برند — زمردان ناپارسا بگذرند
ترا شرم ناید زمردی خویش — که باشد زنان را قبول از تو بیش
زنان را بعذر معیّن که هست — زطاعت بدارند گه گاه دست
تو بی‌عذر یکسو نشینی چو زن — رو ای کم ززن لاف مردی مزن
مرا خود نباشد زبان‌آوری — چنین گفت شاه سخن عنصری
چو از راستی بگذری خم بود — چه مردی بود کز زنی کم بود
بنماز و طرب نفس پرورده گیر — بایّام دشمن قوی کرده گیر

۱۸۷ در آن روز الخ که روز قیامت روز سوال وحساب است اولو جمع ذو یعنی صاحبان اولو العزم پیغمبران اند که اصحاب شرایع جدیده بودند و در مقرّر کردن آن جهد بلیغ کردند و بتحمّل مشقّت آن صبر کردند و مشاهیر ایشان حضرت نوح و ابراهیم و موسی وعیسی و محمّد صلوات علیهم و سلامه ۱۸۸ دهشت خورند و حیرت برند انبیا جمع نبی تو عذر الخ یعنی عذر گناه هیچ گفتن نتوانی ۱۸۹ بگذرند از جهت مرتبه ۱۹۰ ترا الخ استفهام است قبول در درگاه حق ۱۹۱ عذر معیّن زنان کنایه از حیض و نفاس اوشان است که دران نماز اوشان معاف است زطاعت الخ که نماز بگذارند ۱۹۲ یکسو نشینی دور از مسلمانان چو زن در حالت عذر ۱۹۳ زبان‌آوری فصاحت عنصری نام شاعری بوده در وقت سلطان محمّد غازی در بعض نسخ انوری در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع شده

مرا خود مبین ای عجب درمیان — ببین تا چه گفتند پیشینیان

۱۹۴ خم بود کجی باشد کم بود ناقص باشد ۱۹۵ بایام الخ بمرور زمان دشمن قوی گردد پس پروردن دشمن وقوی گردانیدن او ضرر رسانیدن است بخود

پس ای خاکسار کُنه عنقریب　　سفر کرد خواهی بشهر غریب
بران از دو سرچشمهٔ دیده جوی　　ور آلایشی داری از خود بشوی

زعهد پدر یاد دارم همی　　که باران رحمت برو هر دمی
که در طِفلیم لوح ودفتر خرید　　زبهرم یکی خاتم زر خرید
بدر کرد ناگه یکی مُشتری　　بخرمانی از دستم انگشتری
چو نشناسد انگشتری طفلِ خُرد　　بشیرینی از وی توانند برد
تو هم قیمت عمر نشناختی　　که در عیش شیرین بر انداختی
قیامت که نیکان باعلی رسند　　زقعرِ ثَری بر ثُریّا رسند
ترا خود بماند سر از ننگ پیش　　که کِردت بر آید عملهاء خویش

۱۷۷ خاکسار مختلط خاك کرد کردن بشهر غریب پس پاك شدن می باید وسیل اشك را روان کردن شاید ۱۷۸ بران امر از راندن مراد روان کردن است از دو سرچشمهء دیده مراد دو چشم است جوی مفعول امر مذکور است آلایشی آلودگی در بعض نسخ این بیت واقع شده

دریغا که بگذشت عمر عزیز　　بدست از نکوئی نیاورده چیز

۱۷۹ که باران الخ یعنی الله تعالی باران رحمت هر دم برو ببار کاف دعائیه است واین جمله را جمله معترضه گویند که از مطلب اوّل وآخر علاقه ندارد ۱۸۰ دفتر درینجا مراد از کتاب وکاغذ نوشتن خرید برای خواندن من زبهرم احتمال است که این لفظ قید هر دو مصراع باشد خاتم انگشتری ۱۸۱ مشتری خرید کننده بدر کرد الخ یعنی من کودك بودم قدر انگشتری را نمی دانستم کسی خریدار شد بیك خرما انگشتری را از من خرید و از انگشتم بدر کرد ۱۸۲ انگشتری قدر انگشتری ۱۸۳ بر انداختی ضایع کردی ۱۸۴ باعلی بمقام بالا ثری خاك نمناك مراد از گور است ۱۸۵ ننگ شرم بر آید جمع شود عملهاء خویش که زشت بودند

نگه دار فرصت که عالم دمیست — دمی پیش دانا به از عالمیست
سکندر که بر عالمی حکم داشت — در آن دم که می رفت عالم گذاشت
میسّر نبودش کزو عالمی — ستانند و مهلت دهندش دمی
برفتند و هر کس درود آنچه کشت — نماند بجز نام نیکو وزشت
چرا دل برین کاروانگه نهیم — که یاران برفتند وما بر رهیم
پس از ما همین گل دمد بوستان — نشینند ما یکدگر دوستان
دل اندر دلارام دنیا مبند — که ننشست با کس که دل بر نکند
چو در خاکدان لحد خفت مرد — قیامت بیفشاند از روی گرد
سر از جیب غفلت بر آور کنون — که فردا بماند بحسرت نگون
نه چون خوابی آمد بشیراز در — سر و تن بشوئی زگرد سفر

---

۱۶۷ که عالم دمیست رسول الله عمّ فرمود الدنیا ساعة واجعلها طاعة دمی پیش الخ که در آن دم طاعت کرده باشد ۱۶۸ که بر عالمی حکم داشت یعنی حاکم جمیع عالم بود ۱۶۹ نبودش ضمیر راجع باسکندر است عالمی این همه عالم مهلت درنگی پس بحکم ولکلّ امّة اجل فاذا جآء اجلهم لا یستاخرون ساعة ولا یستقدمون چون وقت اجلش رسید تاخیر میسّر نشد لاجرم بموجب کلّ نفس ذآئقة الموت وانّما توفّون اجورکم یوم القیامة هرکس مردند وجزاء عمل بردند ۱۷۰ درود آنچه کشت آنچه کشته بود در دنیا بدرود در عقبی نماند در دنیا ۱۷۱ کاروانگه مخفف از کاروانگاه چرا الخ یعنی چرا این منزل را محبّت کنیم ۱۷۲ دهد ورویاند ۱۷۳ که ننشست الخ که آن دلارام دنیا با هرکه بنشست ازو دل بازگرفت ۱۷۴ خاکدان مزبلت لحد قبر ۱۷۵ که فردا الخ چنانکه حق تعالی فرمود ولو تری اذ المجرمون ناکسوا رؤسهم عند ربّهم الآیة ۱۷۶ نه الخ استفهام انکاریست سر وتن الخ تا پاك روی بشهر خود

که زنهار اگر مردی آهسته‌تر — که چشم وبناگوش ورویست وسر
شبی خفته بودم بعزم سفر — پی کاروانی گرفتم سحر
بر آمد یکی سهمگین باد وگرد — که بر چشم مردم جهان تیره کرد
برهبر یکی دختر خانه بود — بمعجر غبار از پدر می زدود
پدر گفتش ای نازنین چهر من — که داری دل آشفته مهر من
نه چندان نشیند درین دیده خاک — که بازش بمعجر توان کرد پاک
ترا نفس رعنا چو سرکش ستور — دوان می برد تا سر شیب گور
اجل ناگهت بگسلاند رکیب — عنان باز نتوان گرفت از نشیب

خبر داری ای استخوانی قفس — که جان تو مرغیست ونامش نفس
چو مرغ از قفس رفت وبگسست قید — دگر ره نگردد بسعی تو صید

---

۱۵۷ آهسته‌تر یعنی آهسته‌تر تیشه بزن بناگوش بن گوش را گویند که چشم الخ یعنی درینجا چشم وبناگوش وروی و سر است ۱۵۸ پیء درینجا مراد از دنبال و پس و عقب است ۱۵۹ سهمگین ترسناك ۱٦۰ رهبر دلیل کاروان دختر خانه دختری که نکاح او نشده و در خانهء پدر بماند بود همراه معجر سرپوش زنان است می زدود وپاك می کرد ۱٦۱ چهر مخفف چهره ۱٦۲ نه چندان الخ یعنی روزی بسیار خاك بر چشم خواهد نشست که آن‌را از معجر پاك کرده نخواهد شد ۱٦۳ رعنا احمق در فارسی زیبا وخوش‌را گویند شیب مخفف است از نشیب یعنی نفس رعنای تو مثل ستور سرکش تا بسر پستی گور دوان می برد ۱٦٤ رکیب اماله رکاب عنان الخ عنان از آن نشیب تافتن نتوانی ۱٦٥ خبر داری استفهام است ۱٦٦ چو مرغ از قفس رفت مراد چون روح از بدن مفارقت کند ره بمعنی کرّت

کف دست سرپنجهٔ زورمند — جدا کرده ایّام بندش زبند
چنانش برد رحمت آمد زدل — که بسرشت بر خاکش از گریه گل
پشیمان شد از کرده و خویِ زشت — بفرمود بر سنگ گورش نوشت
مکن شادمانی بمرگ کسی — که دهرت پس از وی نماند بسی
شنید این سخن عارفی هوشیار — بنالید کای قادر کردگار
عجب گر تو رحمت نیاری برو — که بگریست دشمن بزاری برو
تن ما شود نیز روزی چنان — که بر وی بسوزد دل دشمنان
مگر در دل دوست رحم آیدم — چو بینند که دشمن ببخشایدم
بحالی رسد کار سر دیر وزود — که گوئی درو دیده هرگز نبود
زدم تیشه یک روز بر تلِ خاک — بگوشش آمدم نالهٔ دردناک

---

۱٤۷ کف دست الخ یعنی بند از بند کف دست وسرپنجهٔ زورمندش ایّام جدا کرده بند میان دو عضو که آن‌را در عربی مفصل خوانند ۱٤۸ بسرشت خمیر کرد یعنی چنان گریه کرد که خاکش طین مختمر شد ۱٤۹ از کرده وخویِ زشت از فعل خود وخوی بد نوشت نوشتن این بیت‌را ۱۵۰ که دهرت الخ یعنی که بسیار زمان نمی گذارد ترا پس از مرده ۱۵۱ قادر کردگار مراد از الله تعالی است ۱۵۲ عجب یعنی امر غریب است که بگریست الخ وچون دشمن گریان گردد دوست رحمت نیاوردن مستبعد است ۱۵۳ که بروی الخ و مهربانی کنند ۱۵٤ مگر الخ مراد این است که امید است که خدای تعالی مرا رحمت کند چو بیند که دشمن مرا رحمت کند ۱۵۵ بحالی در بعض نسخ بجائی بحالی رسد کار سر دیر وزود یعنی سر بحالی خواهد رسید یا زود یا دیر ۱۵٦ بگوش آمدم بگوش من آمد نالهٔ دردناک که در آن ناله سخن این بود

بداندیش وی را درون شاد گشت　　بگورش پس از مدتی بر گذشت
شبستانِ گورش در اندوده دید　　که وقتی سرایش زر اندوده دید
خرامان ببالینش آمد فراز　　همی گفت با خود لب از خنده باز
خوشا وقتِ مجموعِ آنکس که اوست　　پس از مرگِ دشمن در آغوشِ دوست
پس از مرگِ آنکس نباید گریست　　که روزی پس از مرگِ دشمن بزیست
زروئی عداوت بمازوی زور　　یکی تخته بر کندش از روی گور
سرِ تاجور دیدش اندر مغاک　　دو چشم جهان‌بینش آگنده خاک
وجودش گرفتارِ زندانِ گور　　تنش طعمهٔ کرم وتاراجِ مور
چنان تنگش آگنده خاک استخوان　　که از عاج پر توتیا سرمه‌دان
زدورِ فلک بدرِ رویش هلال　　زجورِ زمان سروِ قدّش خلال

---

۱۳۷ بداندیش الخ یعنی دشمن دگررا دل شاد شد بقبر دشمن مرده مرور کرد ۱۳۸ شبستان گورش قبررا بآن خانه تشبیه کرد که در شتا آنجا باشند در اندوده مراد خاك اندوده وکاهگل کرده ۱۳۹ خرامان الخ یعنی آن دشمن زنده خرامان بسر گورش آمد از خنده باز مفتوح از کمال شادی ۱۴۰ خوشا الخ یعنی خوب است وقت کسی که پس از مردن دشمن در آغوش دوست باشد ۱۴۱ پس از الخ یعنی کسی که دشمن بمیرد وآنکس پس از مرگ دشمن یك روز زنده بماند پس از مردنش بروی گریستن نباید ۱۴۲ یکی تخته الخ وباندرون گور نظر کرد ۱۴۳ سر تاجور دیدش سر تاجدارش دید مغاك آنرا در عربی حفره گویند ۱۴۴ طعمه خورش ۱۴۵ چنان الخ یعنی استخوان بر خاکش مانند سرمه‌دان بود که از عاج باشد وپر توتیا ۱۴۶ هلال ماه نو یعنی ماه روی او هلال‌وار باریك شده خلال دندان‌کاو

طمع را نه چندان دهان است باز — که بازش نشیند بیک لقمه آز
بدار ای فرومایه زین خشت دست — که جیحون نشاید بیک خشت بست
تو غافل در اندیشهٔ سود ومال — که سرمایهٔ عمر شد پایمال
برین خاک چندین صبا بگذرد — که هر ذرّه از ما بجائی برد
غبار هوا چشم عقلت بدوخت — سموم هوس کشت عمرت بسوخت
بکن سرمهٔ غفلت از چشم پاک — که فردا شوی سرمه در چشم خاک

میان دو تن دشمنی بود وجنگ — سر از کبر بر یک دگر چون پلنگ
زدیدار هم تا بحدّی رمان — که بر هر دو تنگ آمدی آسمان
یکی را اجل بر سر آورد جیش — سر آمد برو روزگاران عیش

---

۱۲۸ طمع را الخ یعنی طمع را نه آنچنان مفتوح است دهان که بیک لقمه بسته گردد وساکن شود ۱۲۹ بدار بکش ای فرومایه آن پیر عابد بنفس خود خطاب کند زین خشت زرّین که جیحون الخ یعنی همچو جیحون جوی بسیار است بیک خشت زرین مسرور نشود ۱۳۰ تو غافل مرهون است بمضمون مصراع اخیر پایمال ضایع ۱۳۱ برین الخ یعنی برین خاک آنقدر صبا خواهد گذشت که هر ذرّهٔ خاک مارا متفرّق خواهد کرد ۱۳۲ بدوخت وپوشید سموم باد سخت گرم کشت بمعنی مزرعه ۱۳۴ دو تن دو کس سر از الخ هر یکی بر دیگری سررا بالا می داشت از تکبّر چون پلنگ ۱۳۵ هم بمعنی یکدیگر رمان اسم فاعل است از رمیدن یعنی گریزنده که بر الخ یعنی نفرت دیدار یکدگر همچنین بود که بزیر یک آسمان ماندن نمی خواستندی ۱۳۶ جیش عسکر اجل در سر آورد جیش یعنی اورا اجل رسید سر آمد برو نهایت رسید بر آن کس

دگر قامت عجزم از بهر خواست — نباید بر کس دوتا کرد و راست
سرائی کنم پای بستش رخام — درختان سقفش همه عود خام
یکی حجره خاص از پی دوستان — در حجره اندر سرا بوستان
بفرسودم از رقعه بر رقعه دوخت — تف دیگران چشم ومغزم بسوخت
دگر زیردستان پزندم خورش — براحت دهم روح را پرورش
بسختی بگشت این نمد بسترم — روم زین سپس عبقری گسترم
خیالش خرف کرد وکالیو رنگ — بمغزش فرو برده خرچنگ چنگ
فراغ مناجات و رازش نماند — خور و خواب و ذکر و نمازش نماند
بصحرا بر آمد سر از عشوه مست — که جائی نبودش قرار نشست
یکی بر سر گور شکل می سرشت — که حاصل کند زآن شکل گور خشت
باندیشه لختی فرو رفت پیر — که ای نفس کوته نظر پند گیر
چه بندی درین خشت زرین دلت — که یک روز خشتی کند از گلت

---

۱۱۶ دگر الخ یعنی خلاص شدم ازعرض حاجت کردن بکسان و ازدوتا و راست شدن پیش ایشان ۱۱۷ پای بستش بنیاد او درختان سقفش چوبهاء او عود خام عود خالص وخوب ۱۱۸ از پیء دوستان برای ایشان درحجره باب حجره سرا بوستان خانه که درباغ باشد ۱۱۹ تف دیگران الخ یعنی از رشك وحسرتی که بسبب دیگران می دارم چشم و مغز مرا بسوخت ۱۲۰ دگر الخ پس ازین پزستاران پزند طعام وروح را راحت پرورم ۱۲۱ عبقری لطیف و عجیب و نیکو ۱۲۲ خرف بمعنی پیر فرتوت است مراد بی عقل است کالیو رنگ احمق شکل یعنی خیال باطلش بی عقل واحمق صورت کرد اورا بمغزش الخ گوئیا بمغزش سرطان پنجهء خودرا زده و آن را سرسام گردانیده بود ۱۲۴ عشوه یعنی فریب ۱۲۶ لختی یك پاره فرو رفت پیر آن عابد و با خود گفت پند گیر از کار این خشت زن

چو پوسیده دیدش حریر کفن — بفکرت چنین گفت با خویشتن
من از کرم بر کنده بودم بزور — بکندند ازو باز کرمان گور
دو بیتم جگر کرد روزی کباب — که می گفت گوینده با رباب
دریغا که بی ما بسی روزگار — بروید گل و بشکفد نوبهار
بسی تیر و دی ماه و اردی بهشت — بر آید که ما خاک باشیم وخشت

یکی پارسا سیرت حق پرست — فتادش یکی خشت زرّین بدست
سر هوشمندش چنان خیره شد — ز سودا دل روشنش تیره شد
همه شب در اندیشه کین گنج ومال — درو تا زیم ره نیاید زوال

---

۱۰۹ من از الخ یعنی من این ابریشم را از کرم بزور گرفته بودم و نازنین را کفن کردم باز کرمان گور ازو گرفتند ۱۱۰ جگر کرد کباب کنایه از کمال تاثیر است که می گفت می خواند آن دو بیت را گوینده مطربی رباب نام سازیست که آن را می نوازند مثل طنبور ۱۱۱ بسی روزگار در اکثر روزگار بشکفد مضارع است از شکفتن ۱۱۲ تیر نام ماه چهارم است از ماههاء شمسی وآن مدّت بودن آفتاب است در برج سرطان دی نام ماه دهم است و بودن آفتاب در برج جدی که اوّل زمستان باشد اردی بهشت نام ماه دوم و بودن آفتاب در برج ثور در بعض نسخ پس ازین بیت این بیت واقع شده

پس از ما بسی گل دهد بوستان — نشینند با یک دگر دوستان

۱۱۳ یکی پارسا سیرت الخ یعنی یک مرد زاهد وعابد صفت بود فتادش الخ در بعض نسخ فتادش مگر خشتی از زر بدست ۱۱۴ سودا و فکر دنیا تیره سیاه ۱۱۵ درو در آن مال تا زیم لفظ زیم متکلّم از زیستن است یعنی قادر حیات باشم ره نیاید زوال یعنی این مال زوال پذیر وتمام نگردد

کنون باید این مرغ را پای بست — نه وقتی که سر رشته بُردت ز دست
نشستی بجائی دگر کس بسی — نشیند بجائی تو دیگر کسی
اگر پهلوانی دگر تیغ زن — نخواهی بدر بردن اِلّا کفن
خر وحش اگر بگسلاند کمند — چو در ریگ ماند شود پای بند
ترا نیز چندان بود دست زور — که پایت نه رفتست در ریگ گور
منه دل برین سال‌خورده مکان — که گنبد نپاید برو گردکان
چو دی رفت و فردا نیاید بدست — حساب از همین یک نفس کن که هست

فرو رفت جم را یکی نازنین — کفن کرد چون کرمش ابریشمین
بدخمه در آمد پس از چند روز — که بروی بگرید بزاری و سوز

---

۹۹ مرغ جان پای بست بستن وپروردن نه وقتی الخ نه آن وقت که سررشته را بگسلاند از دست تو ۱۰۰ نشستی الخ که آن کس بمرد تو قایم مقام او گشتی ۱۰۱ اگر الخ رباعی

که ملك تو شام تا یمن خواهد بود — وزسرحد روم تا ختن خواهد بود
آن روز کزین جهان کنی عزم سفر — همراه تو چند کز کفن خواهد بود

۱۰۲ خر وحش گور بگسلاند کمند ببرد وقطع کند کمند وخلاص شود از قید در ریگ ماند که ریگ پای را گیرنده است ۱۰۳ نه رفتست در ریگ گور چون آنجا رود گرفته شوی ۱۰۴ سال‌خورده مکان کنایه از دنیاست که گنبد الخ که بر گنبد گردکان قرار نکند گردکان بمعنی چهار مغز ۱۰۵ دی روز گذشته رفت باز نیاید وفردا نیامد بدست پس بروی اعتماد نیست از همین الخ واین نیز بقا ندارد ۱۰۶ جم مخفف جمشید است فرو رفت الخ یعنی یك پسر نازنینش بمرد کفن الخ یعنی چنانکه کرم پیله ابریشم پوشد او نیز پسررا در کفن ابریشم پوشانید ۱۰۷ دخمه قبر در آمد جم

زدانندگان عالمان بشنو بیاموز قول — که فردا نکیرت بپرسد بهول
غنیمت شمار این گرامی نفس — که بی مرغ قیمت ندارد قفس
مکن عمر ضایع بافسوس و حیف — که فرصت عزیز است والوقت سیف ۹۰

قضا زنده‌را رگ جان برید — دگر کس بمرگش گریبان درید
چنین گفت بینندهٔ تیز هوش — چو فریاد وزاری رسیدش بگوش
زدست شما مرده بر خویشتن — گرش دست بودی دریدی کفن
که چندین زتیمار و دردم مپیچ — که روزی دو پیش از تو کردم بسیچ
فراموش کردی مگر مرگ خویش — که مرگ منت ناتوان کرد وریش ۹۵
محقق چو بر مرده ریزد گلش — نه بروی که بر خود بسوزد دلش
زهجران طفلی که در خاک رفت — چه نالی که پاک آمد و پاک رفت
تو پاک آمدی بر حذر باش و پاک — که ننگ است ناپاک رفتن بخاک

---

۸۸ دانندگان عالمان بشنو بیاموز قول یعنی جواب منکر و نکیررا نکیرت نکیر از تو بهول وتندی ۸۹ که بی مرغ الخ یعنی بدن بی روح قدر ندارد ۹۰ حیف ستم فرصت عزیز است فوت مکن اورا والوقت سیف زمانه می برد و بگذرد ۹۱ قضا قدر رگ جان برید بمیرانیدش بمرگش بسبب موتش ۹۳ زدست الخ یعنی اگر مرده‌را دست بودی از دست شما کفن بر خویشتن دریدی و گفتی ۹۴ مپیچ ومضطرب مشو روزی باء وحدت است بسیچ ساختگی وکارسازی سفر ۹۵ مرگ خویش مردن خود ۹۶ محقق در بعض نسخ مبصر بر مرده ریزد گلش یعنی مرده‌را مدفون سازد نه بروی الخ یعنی دل آن محقق بر خود بسوزد نه بر مرده ۹۷ هجران جدائی و فرقت که در خاک رفت که بمرد چه نالی چرا ناله کنی ۹۸ آمدی بدین جهان وپاک عطف بر حذر است

من آن روز برکندم از عمر امید — که افتادم اندر سیاهی سپید
دریغا که بگذشت عمر عزیز — بخوابد گذشت این دمی چند نیز
گذشت آنچه در ناصوابی گذشت — ورین نیز هم در نیابی گذشت
کنون وقتِ تخم است اگر پروری — گر امید داری که خرمن بری
بشهر قیامت مرو تنگدست — که وجهی ندارد بحسرت نشست
گرت چشمِ عقل است و تدبیر گور — کنون کن که چشمت نخوردست مور
بمایه توان ای پسر سود کرد — چه سود آید آن را که سرمایه خورد
کنون کوش کآب از کمر در گذشت — نه وقتی که سیلابت از سر گذشت
کنونت که چشم است اشکی ببار — زبان در دهان است عذری بیار
نه پیوسته باشد روان در بدن — نه همواره گردد زبان در دهن
کنون بایدت عذرِ تقصیر گفت — نه چون نفسِ ناطق ز گفتن بخفت

---

۷۷ برکندم از عمر امید از زندگانی مایوس گشتم ۷۸ بگذشت بی تحصیل ثواب این دمی چند یعنی بقیهء اندك ۷۹ نا صوابی خطا وگناه گذشت الخ تقدیر کلام این است که گذشت آنچه گذشت در ناصوابی واگر در نیابی وفهم نکنی این نیز بگذرد ۸۰ وقت تخم زمان کشتن اگر پروری پس بحکم الدنیا مزرعة الآخرة اکنون کشتن وپروردن می باید خرمن بری وثواب گیری در قیامت ۸۱ تنگدست تهی دست وجهی روئی ۸۲ که چشمت الخ که مقبور نگشتهء و چشمت طعمهء مار ومور نشده ۸۳ بمایه الخ درین بیت تنبیه می کند بر آن معنی که گفته اند کسی که در جوانی عمل نکند وبوقت پیری تاخیر کند بدان کس ماند که مالش باشد امّا بدان مال تجارت نکند وگوید من وقتی تجارت کنم که سرمایه‌را خورم ۸۴ کآب از کمر در گذشت که درین مرتبه خلاص میسّر است از سر گذشت و غرق گشتی ۸۶ گردد یعنی متحرّك شود

تو کز خواب نوشین ببانگ رحیل — نخیزی دگر کی رسی در سبیل
فرو کوفت طبل شتر ساروان — بمنزل رسید اوّل کاروان ٧٠
خُنُک هوشیاران فرخنده بخت — که پیش از دهلزن ببندند رخت
بره خفتگان تا بر آرند سر — نبینند ره رفتگان را اثر
سبق برده ره رو که برخاست زود — پس از نقل بیدار بودن چه سود
یکی در بهاران بیفشاند جو — چه کُندم ستاند بوقت درو
کنون باید ای خفته بیدار بود — چو مرگ اندر آرد زخوابت چه سود ٧٥
چو شیبت بر آمد بروئی شباب — شبت روز شد دیده بر کن زخواب

---

٦٩ ببانگ رحیل یعنی عادت است که در سفرها خاصّه در سفر حجاز آواز بر دارند الرحیل الرحیل گویند تا رفیقان بر خیزند رخت را بر ستور سازند وبراه روند دگر کی الخ یعنی همراه قافله کی خواهی رسید ٧٠ طبل شتر نقاره‌ایست که بر شتر می دارند وقت روانگی قافله و منزل گرفتن می کوبند ساروان بمعنی ساربان فاعل است یعنی بندای کلّ من علیها فان ملك الموت تنبیه رحلت کرد بمنزل الخ بحکم نزلنا ههنا ثم ارتحلنا کذا الدنیا نزول وارتحال دنیا محلّ اقامت نیست بلکه موضع رحلت است ٧١ پیش از دهلزن و تنبیه وقت رحلت کردن رخت اسباب ومتاع ٧٢ بره خفتگان الخ یعنی آنان که در ره خفته باشند ورفیقان رفته چون بیدار شوند از ره رفتگان اثر باقی نه بینند ٧٣ سبق برده مسابقت کرده ره‌رو مسافر نقل از جائی بجائی بردن دریجا مراد از کوچ قافله پس از نقل مراد پس از مرگ ٧٤ در بهاران یعنی وقت کشت بیفشاند جو جو کاشت چه کُندم الخ پس هرکس که درین جهان عملی کرده باشد از خیر وشر جزا بیند در آن جهان ٧٥ مرگ اندر آرد زخوابت یعنی مرگ ترا از خواب بیدار کند ٧٦ شیب پیری و سپیدی موی شباب جوانی شبت شب تو یعنی موی سیاه تو سپید شد دیده بر کن چشم را بکشای

کنون کوفتادت بغفلت زدست — طریقی ندارد بجز باز بست ٦٠
که گفتت بجیحون در انداز تن — چو افتاده دست و پائی بزن
بغفلت بدادی ز دست آب پاک — چه چاره کنون جز تیمّم بخاک
چو از چابکان در دویدن گرو — نبردی هم افتان و خیزان برو
گر آن بادپایان برفتند تیز — تو بی دست و پا از نشستن بخیز

شبی خوابم اندر بیابان فَرید — فرو بست پائی دویدن بقید ٦٥
شُتربانی آمد بهول و ستیز — زمام شتر بر سرم زد که خیز
مگر دل نهادی ببردن زپس — که بر می نخیزی بیانگ جَرَس
مرا همچو تو خواب خوش در سر است — ولیکن بیابان پیش اندر است

---

٦١ که گفتت الخ که گفت ترا که بآب روان انداز خودرا دست وپائی بزن تا خلاص شوی ٦٢ تیمّم بخاك بخاك دست ورو مالیدن بنیّت عبادت مقصود ازین محلّ آن است که چون جوانی بغفلت رفت بقیهء عمررا بغفلت گذاشتن نمی باید ٦٣ گرو نبردی مسابقت ایشان نکردی تا مستحقّ گرو شوی برو براه دین وطاعت ٦٤ بادپایان مراد سواران بادپایان است یعنی آنان که بر اسپان تیزرو سوار بودند برفتند تیز و تو بماندی از نشستن بخیز بیت

گر قدم عاجز شود نتوان نشست — که بپهلو که بسر باید دوید

٦٥ فید بر وزن صید نام منزلی است در راه کعبه فرو بست ضمیر مستتر راجع بخواب است ٦٦ بهول وستیز بهیبت و سختی چون مرا خفته دید مهار شتر با بالاهنگش ٦٧ دل نهادی رضا دادی جرس درای ٦٨ ولیکن الخ یعنی ولیکن چه کنم که بیابان پیش است وقطع آن ضرور اگر بخوابم قطع آن دشوار خواهد شد

زسودا این پوشم و آن خورم　　نپرداختم تا غم دین خورم
دریغا که مشغول باطل شدیم　　زحق دور ماندیم و غافل شدیم
چه خوش گفت با کودک آموزگار　　که کاری نکردیم و شد روزگار

جوانا ره طاعت امروز گیر　　که فردا جوانی نیاید زپیر
فراغ دلت هست و نیروی تن　　چو میدان فراخ است گوئی بزن　　٥٥
من آن روزرا قدر نشناختم　　بدانستم اکنون که در باختم
قضا روزگاری زمن در ربود　　که هر روزی از وی شب قدر بود
چه کوشش کند پیر خر زیر بار　　تو می رو که بر بادپائی سوار
شکسته قدح گر ببندند چست　　نمیاورد خواهد بهائی درست

---

٥١ زسودا وفکر این لباس وآن طعام نپرداختم فارغ نگشتم تا غم دین خورم و تدبیر آخرت کنم　٥٣ شد رفت　٥٤ امروز یعنی در جوانی　٥٥ فراغ الخ یعنی درین وقت جوانیء تو فارغ دل هستی و قوّت و صحّت بدن می داری درین وقت اگر میدان فراخ است پس گوی بزن یعنی قدر عمررا بدان وآن را ضایع مگردان　٥٦ در باختن بمعنی عطا دادن و در قماربازی خرج کردن واسراف کردن با دوستان وبیع وشرا و قرض دادن باشد من آن الخ یعنی قدر آن روز جوانی بعد ازگذشتن بدانستم و قبل از آن نشناختم بیت

چون توانستم ندانستم چه سود　　چون بدانستم توانستم نبود

٥٧ شب قدر لیلة القدررا گویند تعریف آن در قران مجید بسیار است که ارواح ملایك در آن شب نازل می شوند وآن معظّم از جمیع شب است　٥٨ کوشش اسم مصدر است بمعنی کوشیدن پیر خر تن سال خورده زیر بار زیر حمل طاعت بر باد پائی بر اسپ تیزرو　٥٩ شکسته الخ یعنی قدح شکسته اگر خوب وصل نمایند بهای قدح سالم آوردن نخواهد یعنی در پیری کار جوانی خوب نیاید اگرچه از جان و دل سعی نمایند

بدو گفت دست از جهان در گسل — که پایت قیامت برآید زگل ٤٠
نشاط جوانی زپیران مجوی — که آب روان باز ناید بجوی
اگر در جوانی زدی دست و پای — در ایام پیری بهش باش ورای
چو دوران عمر از چهل در گذشت — مزن دست و پا کآبت از سر گذشت
نشاط آنگه از من رمیدن گرفت — که شامم سپیده دمیدن گرفت
بباید هوس کردن از سر بدر — که دور هوس بازی آمد بسر ٤٥
بسبزی کجا تازه گردد دلم — که سبزی بخواید دمید از گلم
تفرج کنان در هوا و هوس — گذشتیم بر خاک بسیار کس
کسانی که دیگر بغیب اندر اند — بیایند و بر خاک ما بگذرند
دریغا که فصل جوانی برفت — بلهو ولعب زندگانی برفت
دریغا چنان روح پرور زمان — که بگذشت بر ما چو برق یمان ٥٠

---

٤٠ بدو گفت طبیب گسل امر است از گسیختن مراد جدا کن ٤١ نشاط شادی کردن آب روان آب که رفته باشد ناید نه آید ٤٢ زدی دست وپای کوشش وسعی کردی در هوا وهوس هش مخفف هوش ٤٣ از چهل از چهل سال مزن دست وپا در معاصی وهوا کآبت از سر گذشت که آب از سر تو گذشت که عصیان ترا استغراق کرد ٤٤ آنگه آن وقت رمیدن گریختن شام یعنی موی سیاهم سپیده پهنای روشنی صبح درینجا کنایه است از سپیدی موی ٤٥ هوس بازی یاء مصدریه است آمد بسر یعنی بنهایت رسید وتمام گشت ٤٦ کجا کی از گلم برگور من ٤٧ تفرج کنان تماشا کنان بر خاك برگور ٤٨ دیگر هنوز بغیب اندر اند در غیب اند که بوجود نیامده اند ٤٩ بلهو ولعب بکار باطل وبازی ٥٠ روح پرور وصف ترکیبی است یعنی خوش وجان بخش چو برق یمان چو درخش یمنی وآن برقی است که از جانب یمن بجهد

مرا تکیه جان پدر در عصاست دگر تکیه بر زندگانی خطاست
مسلّم جوان راست بر پای جست که پیران برند استعانت بدست
گل سرخ رویم نگر زرد ناب فرو رفت چون زرد شد آفتاب
هوس پختن از کودک ناتمام چنان زشت نبود که از پیر خام
مرا می بباید چو طفلان گریست زشرم گناهان نه طفلانه زیست
نکو گفت لقمان که نا زیستن به از سالها بر خطا زیستن
هم از بامدادان در کلبه بست به از سود و سرمایه دادن ز دست
جوان تا رساند سیاهی بنور برد پیر مسکین سپیدی بگور

کهن سالی آمد بنزد طبیب زنالیدنش تا بمردن قریب
که دستم برگ بر نه ای نیک رای که پایم همی بر نیاید زجای
بدان ماند این قامت خفته ام که گوئی بگل در فرو رفته ام

۳۰ مسلّم جوان راست یعنی جوان برین حرکت قادر است ۳۱ ناب صافی و خالص فرو رفت الخ یعنی هرگاه خورشید زرد شود غروب می کند مراد وقت مرگم قریب رسید ۳۲ هوس پختن سودای چیزی کردن ۳۳ نه طفلانه زیست بازی و خندیدن ۳٤ خطا گناه ۳۵ در کلبه باب دکان هم از الخ کسی که دکان را باز کند امّا در بازار فریفته شود که سرمایه را تلف کند از آن حال دکان بسته بودن و در خانه نشستن به است پس کسی که عمررا ضایع کند از آن حال مردن به است ۳٦ جوان الخ یعنی تا وقتی که جوان سیاهی موی خودرا سپید کند سپیدی پیر بگور رسد یعنی بمیرد وبقبر رود ۳۸ دستم برگ بر نه دست بر رگ من نه تا از نبض تشخیص مرض کنی وعلاج او سازی ۳۹ ماند مضارع از ماندن بدان ماند یعنی بصفت آن شود بگل الخ یعنی از حس و حرکت عاجزم

چو باد صبا بر گلستان وزد — چمیدن درخت جوان را سزد
چمد تا جوان است و سرسبز خوید — شکسته شود چون بزردی رسید
بهاران که باد آورد بید مشک — بریزد درخت کهن برگ خشک
نزیبد مرا تا جوانان چمید — که بر عارضم صبح پیری دمید
بقید اندرم جرّه‌بازی که بود — دمادم سر رشته خواهد ربود
شمار است نوبت برین خوان نشست — که ما از تنعّم بشستیم دست
چو بر سر نشست از بزرگی غبار — دگر چشم عیش جوانی مدار
مرا برف بارید بر پرّ زاغ — نشاید چو بلبل تماشا باغ
کند جلوه طاوس صاحب جمال — چه می خواهی از باز برکنده بال
مرا غلّه تنگ اندر آمد درو — شمارا کنون می دمد سبز نو
گلستان مارا طراوت گذشت — که گل دسته بندد چو پژمرده گشت

---

۱۸ وزد مضارع از وزیدن چمیدن یعنی جنبیدن سزد لایق است ۱۹ جوان تازه و سرسبز عطف بر جوان است خوید بکسر خا وبحذف واو خواندن ضرور است بمعنی جو وگندم فاعل فعل چمد است ۲۰ بهاران در وقت بهار آورد فاعلش ضمیر داد است بید مشک مفعول اوست وبید مشک نوعی از بید است که شکوفه آن بغایت خوشبو باشد ۲۱ صبح پیری مراد سپیدی مویست ۲۲ بقید اندرم در قید من جرّه‌بازی باز جوان وقوی مراد ازو جان است سر الخ وگریختن ۲۳ برین خوان یعنی بر خوان چمیدگی وتلذّذات جوانی ۲۴ از بزرگی غبار یعنی سپیدی چشم الخ امید آن مکن ۲۵ برف بارید سپیدی واقع شد بر پرّ زاغ بر ریش سیاه لفظ پر وزر وفربتشدید و بتخفیف می آید ۲۶ جلوه نمایش از باز برکنده بال پیررا بباز تشبیه کند که بالش برکنده باشد ۲۷ مرا الخ یعنی زروع مرا وقت درو بتنگی آمد ۲۸ طراوت تازگی که اسم است

اگر مُرده مسکین زبان داشتی بفریاد وزاری فغان داشتی
که ای زنده چون هست امکان گفت لب از ذکر چون مرده بر هم مخفت
چو مارا بغفلت بشد روزگار تو باری دمی چند فرصت شمار

شبی در جوانی وطیب نعم جوانان نشستیم چندی بهم
چو بلبل سرایان چو گل تازه روی زشوخی در افکنده غلغل بکوی
جهان دیده پیری زما بر کنار زجور فلک لیل مویش نهار
چو قندق زبان از سخن بسته بود نه چون ما لب از خنده چون پسته بود
جوانی فرا رفت کای پیر مرد چه در کنج حسرت نشینی بدرد
یکی سر برآر از گریبان غم بآرام دل با جوانان بچم
بر آورد سر سال خورد از نهفت جوابش نگر تا چه پیرانه گفت

---

۸ زبان داشتی یعنی سخن گفتن را قدرت یافتی فغان داشتی فغان کردی بیان فغان در بیت ثانی ۹ امکان گفت قدرت سخن ۱۰ بشد رفت شمار امر است از شماریدن چنانکه شمر امر است از شمردن واین دو بیك معنیست ۱۱ شبی بیاء وحدت جوانی یاء مصدریه است نعم جمع نعمت طیب نعم خوشی نعمتها عطف است بر جوانی در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع شده

شبی با جوانان صاحب کرم بعشرت نشستیم چندن بهم

۱۲ سرایان صفت است از سرائیدن یعنی کویان غلغل غلغله بمعنی غوغا ۱۳ بر کنار نشسته لیل مویش نهار شده یعنی سیاهیء او سپیدی مبدّل گشته ۱۴ زبان الخ دهان را ناکشاده ۱۵ جوانی از ما فرا رفت پیش پیر برفت وخطاب کرد ۱۶ یکی یکبار بچم امر است از چمیدن بمعنی خرامان براه رفتن ۱۷ سال خورد فاعل برآورد است یعنی پیر سال خورده سر بر آورد چه چگونه

باب نهم در توبه

بیا ای که عمرت بهفتاد رفت — مگر خفته بودی که بر باد رفت
همه برگ بودن همی ساختی — بتدبیر رفتن نپرداختی
قیامت که بازار مینو نهند — منازل باعمال نیکو دهند
بضاعت بچندانکه آری بری — وگر مفلسی شرمساری بری
که بازار چندانکه آگنده‌تر — تهیدست را دل پراگنده‌تر
زپنجه درم پنج اگر کم شود — دلت ریش سرپنجه غم شود
چو پنجاه سالت برون شد زدست — غنیمت شمر پنج روزی که هست

---

۱ بهفتاد رفت امّا در غفلت بودی بر باد رفت ضایع شد ۲ برگ توشه وسامان بودن درین جهان رفتن بآخرت ۳ قیامت در آن روز مینو بهشت وجنّت بازار مینو نهند و آن را فروشند منازل الخ در خبر است که در آن روز حق تعالی گوید ادخلوا الجنة بفضلی واقتسموا باعمالکم ٤ بضاعت متاع را آری بیازار بری در هر دو مصراع بمعنی حاصل کنی مفلسی و متاع نداری ٥ آگنده پر کرده شده آگنده‌تر باشد پراگنده پریشان ٦ پنجه مخفف پنجاه

تکبّر مکن بر ره راستی که دستت گرفتند و برخاستی
سخن سودمند است اگر بشنوی بمردان رسی گر طریقت روی
مقامی بیابی گرت ره دهند که بر خوانِ عزّت سماطت نهند
ولیکن نباید که تنها خوری زدرویش درمانده یاد آوری
فرستی مگر رحمتی در پیم که بر کرده خویش واثق نیم

---

۲۶۹ که دستت الخ وبی دست گرفتن قوّت برخاستن نمی داری ۲۷۱ ره دهند وهدایت کنند سماط دستار خوان ۲۷۲ زدرویش الخ در بعض نسخ زسعدیء بیچاره یاد آوری ۲۷۳ فرستی الخ از عقب من رحمتی بفرستی یعنی برای من آمرزش از خدا خواهی زیرا که بر عمل خود اعتماد ندارم

بیاد آید آن لعبت چینیم کند خاک در چشم خودبینیم
بدانم که دستی که بر داشتم بنیروی خود بر نیفراشتم
نه صاحبدلان دست بر می کشند که سررشته از غیب در می کشند
در خیر باز است وطاعت ولیک نه هر کس تواناست بر فعل نیک
همین است مانع که در بارگاه نشاید شدن جز بفرمان شاه
کلید قدر نیست در دست کس توانا، مطلق خدایست وبس
پس ای مرد پوینده بر راه راست ترا نیست منت خداوند راست
چو در غیب نیکو نهادت سرشت نیاید زخوئی تو کردار زشت
زنبور کرد این حلاوت پدید همان کس که در مار زهر آفرید
چو خواهد که ملک تو ویران کند نخست از تو خلقی پریشان کند
وگر باشدش بر تو بخشایشی رساند بخلق از تو آسایشی

---

۲۵۸ آن لعبت چینی یعنی آن صنم که دست بر داشتن او بخودی خود نبود کند الخ یعنی چشم خودبینی مرا خاك باشد خودبینی تکبّر وغرور ۲۵۹ بنیروی الخ بلکه از جانب آلهی بر دارند ۲۶۰ بر می کشند بخودی خود سررشته را همچون آن ریسمان از غیب از عالم آلهی ۲۶۱ در خیر باز است وطاعت باب خیر وطاعت مفتوح است ۲۶۲ همین است الخ یعنی سبب عدم توانائی همین است که بی حکم در حضرت شاه کسی رفتن نمی تواند ۲۶۳ مطلق رها کرده شده یعنی بی قید ۲۶۴ پوینده رونده خداوندراست که یضلّ من یشاء ویهدی من یشاء وصف اوست ۲۶۵ در غیب در تقدیر ازلی ۲۶۶ زنبور الخ یعنی آن کس که از زنبور این شیرینی وانگبین را پیدا کرد همان کس است که در مار الخ ۲۶۷ چو خواهد خدای تعالی ۲۶۸ باشدش ضمیر راجع بخداوند است آسایشی وراحتی که بسبب عدل تو راحت شوند وبکشور تو گرد آیند پس ملك تو معمور شود

بچابکتر از خود میَنداز تیر — چو افتاد دامن بدندان بگیر
در اوراقِ سعدی جز این پند نیست — که چون پای دیوار کَندی مایست
بِنِد آمدم بعد از آن رُستخیز — وزانجا براهِ یَمن تا حجیز
از آن جُمله تلخی که بر من گذشت — دهانم جز امروز شیرین نگشت
در اِقبال وتأیید بو بکرِ سعد — که مادر نزاید چُنو قبل وبعد
زجَورِ فلک دادخواه آمدم — درین سایه گُستر پَناه آمدم
دُعا گوی این دَولتم بنده وار — خدایا تو این سایه پاینده دار
که مرهَم نهادم نه درخورد ریش — که درخوردِ اِنعام واِکرامِ خویش
کی این شکرِ نعمت بجای آورم — وگر پای گردد بخدمت سرم
فَرج یافتم بعد از آن بندها — هنوزم بگوش است از آن پندها
یکی آنکه هرگه که دست نیاز — بر آرم بدرگاهِ داناء راز

---

۲۴۷ چو افتاد چو تیر از دست تو افتاد دامن بدندان گرفتن کنایه از گریختن
۲۴۹ رستخیز مرادف رستاخیز بمعنی قیامت درینجا مراد عذاب وشدّت وبلا حجیز
امالهء حجاز و آن دیار مکّه و مدینه را گویند ۲۵۰ گذشت واقع شد جز امروز
که بسایهء پادشاه امجد ابو بکر بن سعد رسیدم ۲۵۱ چنو مخفّف چون او باشد
قبل وبعد پیش ازین وپس ازین ۲۵۲ سایه گستر یعنی گسترانندهء سایه ۲۵۴ مرهم نهادم
یعنی پادشاه مرهم نهاد مرا درخورد لایق ریش یعنی ریش مرا مرهم اندك کافی بود
امّا آن پادشاه چنان مرهم نهاد که بلکه ۲۵۵ کی الخ یعنی نمی توانم شکر این
نعمت بسیاررا گذارم بخدمت او ۲۵۶ بگوش است که فراموش نکنم
۲۵۷ یکی از آن پندها هرگه در وقت داناء راز عالم السرّ که حضرت خداست

که دانستم از زنده آن برهمن — بماند کند سعی در خون من
پسندد که از من بر آرد دمار — مبادا که سرّش کنم آشکار
چو از کار مُفسد خبر یافتی — زدستش بر آور چو در یافتی
که گر زنده‌اش مانی آن بی هنر — نخواهد ترا زندگانی دگر
وگر سر بخدمت نهد بر درت — اگر دست یابد ببرّد سرت
فریبنده‌را پای بر پا منه — چو رفتی ودیدی امانش مده
تمامش بکشتم بسنگ آن خبیث — که از مُرده دیگر نیاید حدیث
چو دیدم که غوغای انگیختم — رها کردم آن بوم وبگریختم
چو اندر نیستانی آتش زدی — ز شیران بپرهیز اگر بخردی
مکُش بچّه مار مردم گزای — چو کشتی در آن خانه دیگر مپای
چو زنبور خانه بیاشوفتی — گریز از محلّت که گرم اوفتی

---

٢٣٦ در خون من در کشتنم ٢٣٧ پسندد الخ یعنی آن برهمن هلاکی من جایز دارد برای اینکه راز او آشکارا کردن نتوانم ٢٣٨ چو از کار الخ یعنی هرگاه از حقیقت حال مفسد آگاه شدی درین صورت اگر اورا در یافتی پس اورا از دست برآر یعنی قوّت ساقط کن یعنی هلاك کن زدستش بر آور در بعض نسخ زپایش در افکن ٢٣٩ مانی درینجا بمعنی متعدّی است یعنی بداری ٢٤٠ سر بخدمت نهد بر درت ترا بندگی نماید ٢٤١ پای بر پا منه در عقبش مرو و در پیش مپوی وجستجوی حال او مکن ٢٤٢ تمامش الخ در بعض نسخ

تمامش بکشتم بچوب و بسنگ — نکردم در آن کار اصلا درنگ

٢٤٣ غوغا درینجا مراد فتنه و حادثه ٢٤٤ بخردی عاقلی ٢٤٥ مپای نهی است از پائیدن ٢٤٦ گرم درینجا مراد زود و شتاب

شدم عذر گویان بر شخص عاج بکرسی زر کوفت بر تخت ساج
بتک را یکی بوسه دادم بدست که لعنت برو باد و بر بت پرست
بتقلید کافر شدم روز چند برهمن شدم در مقالات زند
چو دیدم که در دیر گشتم امین نگنجیدم از خرمی در زمین
در دیر محکم ببستم شبی دویدم چپ و راست چون عقربی
نگه کردم از زیر تخت وزبر یکی پرده دیدم مکلل بزر
پس پرده مطرانی آذر پرست مجاور سر ریسمانی بدست
بفورم دران حال معلوم شد چو داود کاهن برو موم شد
که ناچار چون در کشد ریسمان بر آرد صنم دست فریادخوان
برهمن شد از روی من شرمسار که شنعت بود بخیه بر روی کار
بتازید و من در پیش تاختم نگونش بچاهی در انداختم

---

۲۲۵ شدم رفتم شخص عاج مراد بت مزبور است زرکوفت زرنشان ساج ابنوس ۲۲۶ بتک مصغربت واین تصغیر برای تحقیر است . ۲۲۷ بتقلید کافر شدم یعنی خودرا چنان نمودم نه اجراء کلمهء کفر کردم باختیار برهمن شدم یعنی خوب دانا و واقف شدم مقالات احکام ۲۲۹ در دیر بابش را عقرب گزدم ۲۳۰ از زیر تخت که آن بت بر آن تخت بود مکلل بمعنی مرصّع و ملمّع وزربافته نیز گویند ۲۳۱ مطران حاکم ترسایان دریجا مراد اکبر برهمن ویا برای وحدت است آذرپرست آتش‌پرست مجاور نشسته ۲۳۲ بفورم علی الفور مرا ۲۳۳ فریادخوان مددجوی در بعض نسخ بر آسمان ۲۳۴ شنعت قباحت بخیه بر روی کار بخیه بر روی کار افتادن کنایه از افشای راز است ۲۳۵ بتازید ماضیست از تاختن امّا مراد گریختن و دویدن

تو گفتی که در خطهٔ زنگبار — زنیک گوشه ناگه در آمد تتار
مغان تب رای ناشسته روی — پدید آمدند از در و دشت و کوی
کس از مرد در شهر و از زن نماند — در آن بتکده جای سوزن نماند
من از غصه رنجور واز خواب مست — که ناگاه تمثال بر داشت دست ۲۱۵
بیکبار ازینها بر آمد خروش — تو گفتی که دریا در آمد بجوش
چو بتخانه خالی شد از انجمن — برهمن نگه کرد خندان بمن
که دانم ترا پیش مشکل نماند — حقیقت عیان گشت وباطل نماند
چو دیدم که جهل اندرو محکم است — خیال محال اندرو مدغم است
نیارستم از حق دگر هیچ گفت — که حق زاهل باطل بباید نهفت ۲۲۰
چو بینی زبردست را زوردست — نه مردی بود پنجهٔ خود شکست
زمانی بسالوس گریان شدم — که من زانچه گفتم پشیمان شدم
بگریه دل کافران کرد میل — عجب نیست سنگ ار بگردد بسیل
دویدند خدمت کنان سوی من — بعزت گرفتند بازوی من

---

۲۱۲ زنگبار ولایت زنگی ۲۱۳ تبه باطل از در الخ از هر طرف ۲۱۴ جای سوزن نماند مالامال شد ۲۱۵ مست بودم تمثال بت مزبور ۲۱۸ پیش لفظ پیش یا با باء عجمیست یا با باء عربیست در بعض نسخ هیچ عیان ظاهر ۲۱۹ محکم استوار کرده مدغم اسپ لغام درینجا مراد مضاعف ۲۲۰ نیارستم الخ یعنی سخنی که حق بود از آن حق دیگر گفتن نتوانستم ۲۲۱ زوردست قوی مردی یعنی دانشمندی پنجهء خود شکست بمقابله کردن باوی ۲۲۲ که و گفتم که الخ زانچه گفتم در حق این صنم ۲۲۳ بگردد حرکت کند

دگر خواهی امشب هم اینجا بباش — که فردا شود سرّ این بر تو فاش
شب آنجا ببودم بفرمان پیر — چو بیژن بچاه بلا در اسیر
شبی همچو روز قیامت دراز — مغان کرد من بی وضو در نماز
کشیشان هرگز نیازرده آب — بغلها چو مردار در آفتاب
مگر کرده بودم گناهی عظیم — که بردم در آن شب عذاب الیم
همه شب درین قید غم مبتلا — یکم دست بر دل یکی بر دعا
که ناگاه دهل زن فرو کوفت کوس — بخواند از قضا برهمن چون خروس
خطیب سیه‌پوش شب بی خلاف — بر آورد شمشیر روز از غلاف
فتاد آتش صبح در سوخته — بیکدم جهانی شد افروخته

---

۲۰۳ امشب هم اینجا بباش که صباح برداشتن دستش بینی که فردا الخ در بعض نسخ که فردا شود بر تو این راز فاش ۲۰۴ پیر آن برهمن مهین بیژن نام پهلوانی بود خواهرزاده رستم بدخترزاده شهرت می داشت بر منیژه دختر افراسیاب عاشق شده بود روزی افراسیاب خبر یافت و در خانه منیژه گرفت و در چاه محبوس ساخت بعد چندی رستم خبر یافته اورا از آن نجات داد بچاه بلا در اسیر در زاید است در چاه بلا اسیر من نیز چنان اسیر بودم ۲۰۵ شبی آن شب شبی نمود بمن دراز که الم ودرد زمان کوتاه‌را دراز نماید ۲۰۶ کشیشان پیشوایان وراهنمایان وزاهدان و عالمان نصاری دراینجا رهنمایان برهمنان معرب آن قسیس هرگز نیازرده آب که آن‌را هرگز استعمال نکرده بودند بغلها بغلهاء ایشان چو مردار گنده بود ۲۰۸ مبتلا بودم ۲۰۹ فرو کوفت کوس که علامت نزدیکی سحر است از قضا ناگاه ۲۱۰ خطیب سیه‌پوش شب شب‌را بخطیب سیاه‌پوش تشبیه کرده است شمشیر روز روزرا بشمشیر تشبیه کرده از غلاف متعلق بلفظ آورد است خطیب با شمشیر بر منبر می ایستاد ۲۱۱ آتش صبح صبح‌را بآتش تشبیه کرده سوخته بمعنی لته وآمته پرچه نیم سوخته که بدان آتش از آتش گیرند و بعربی حراقه خوانند

فرو ماندم از چاره همچون غریق برون از مدارا ندیدم طریق
چو بینی که جاهل بکین اندر است سلامت بتسلیم ولین اندر است
مهین برهمن را ستودم بلند که ای پیر تفسیر واستاد زند
مرا نیز با نقش این بت خوش است که شکلی خوش وصورتی دلکش است
بدیع آیدم صورتش در نظر ولیکن زمعنی ندارم خبر
که سالوک این منزل غم‌غریب بد از نیک کمتر شناسد غریب
تو دانی که فرزین این رقعه نصیحتگر شاه این بقعه
چه معنیست در صورت این صنم که اول پرستندگانش منم
عبادت بتقلید گمراهی است خنک ره‌روی را که آگاهی است
برهمن زشادی بر افروخت روی پسندید و گفت ای پسندیده روی
سوالت صواب است وفعلت جمیل بمنزل رسد هرکه خواهد دلیل
بسی چون تو گردیدم اندر سفر بتان دیدم از خویشتن بی خبر
جز این بت که بر صبح ازینجا که هست برآرد بیزدان دادار دست

---

۱۹۱ بکین اندر است در انتقام کردن است بتسلیم ولین اندر است در ملایمت کردن است ۱۹۲ مهین بزرگین تفسیر بمعنی بیان شرح است ۱۹۳ مرا الخ مرا نیز نقشش خوب نماید ۱۹۵ سالوک مسافر که سالوک الخ که اینجا درین روزها آمده ام بد از نیک الخ که الغریب کالاعمی ۱۹۶ رقعه مراد بساط شطرنج نصیحتگر واعظ ۱۹۷ که اول الخ یعنی زیراکه از پرستندگان اول او منم ۱۹۸ عبادت الخ یعنی بی اطلاع بر حقیقت معبود کسی را دیده مطابق او عبادت کردن ضلالت است خنک خوش است ۱۹۹ بر افروخت منور گردانید ۲۰۱ گردیدم اندر سفر سیاحت کردم از خویشتن بی خبر و بی حرکت ۲۰۲ هست ایستاده است یزدان دادار حق جلّ و علا اضافت بیانیست

زبان آوران رفته از هر مکان تضرع کنان پیش آن بی زبان
فرو ماندم از کشف این ماجرا که حی جمادی پرستد چرا
مغی را که با من سر و کار بود نکوکوسی و هم حجره و یار بود
بسر می بگفتم که ای برهمن عجب دارم از کار این بقعه من
که مدهوش این ناتوان پیکر اند مقید بچاه ضلالت در اند
نه نیروی دستش نه رفتار پای ورش بفکنی بر نخیزد زجای
نه بینی که چشمانش از کهرباست وفا جستن از سنگچشمان خطاست
برین گفتن آن دوست دشمن گرفت چو آتش شد از خشم و در من گرفت
مغان را خبر کرد و پیران دیر ندیدم در آن انجمن روی خیر
فتادند گبران پازندخوان چو سگ بر من از بهر آن استخوان
چو آن راه کژ پیش شان راست بود ره راست در چشم شان کژ نمود
که مدهوش چه هشیار و صاحب دل است بنزدیک بیدانشان جاهل است

---

۱۷۸ زبان آور بمعنی فصیح ومتکلم آن بی‌زبان یعنی بت مزبور ۱۷۹ حی زنده جماد جسم بیجان ۱۸۰ سر وکار مقارنت و مشارکت هم حجره همخانه یار یار من ۱۸۱ برهمن بمعنی بتپرست وزتاربند باشد و حکما و دانشمندان بتپرستان و هندوان و آتشپرستان می‌گویند بقعه جایگاه ۱۸۲ مدهوش دیوانه و حیران و فریفته مقید الخ در چاه ضلالت مقید اند ۱۸۳ نه الخ یعنی نه قوت دست دارد نه رفتن پای بفکنی بر زمین ۱۸۶ دیر بتخانه وپیران دیر عطف است بر مغان ۱۸۷ پازندخوان وصف ترکیبی است و صفت گبران بدانکه بر ابراهیم عم ده صحف نازل شد نام کتاب دهم پازند است که مشتمال بر نصایح و حکمتها و اسرار است چو سگ الخ چنانکه سگان بر استخوان افتادند آن گبران بر من افتادند ۱۸۹ بیدانشان جاهلان

مرا لفظِ شیرین خوانندہ داد ترا سمع و ادراکِ دانندہ داد ۱۷۰
مدام این دو چون حاجبان بر درند ز سلطان بسلطان خبر می برند
چہ اندیشی از خود کہ فعلم نکوست از آن در شکن کن کہ توفیقِ اوست
برد بوستانبان بایوانِ شاہ بنوباوہ گل ہم ز بستانِ شاہ

حکایت سفر ہندوستان و ضلالت بت پرستان

بتی دیدم از عاج در سومنات مرصع چو در جاہلیت منات
چنان صورتش بستہ تمثال گر کہ صورت نبندد از آن خوبتر ۱۷۵
زہر ناحیت کاروانہا روان بدیدارِ آن صورتِ بی روان
طمع کردہ رایانِ چین و چگل چو سعدی وفا زان بت سنگ دل

---

۱۷۱ حاجب پردہ‌دار ودربان بر درند بر در اند در خدمت ایستادہ ۱۷۲ کہ فعلم نکوست عمل صالح دارم از آن در الخ فعل نیك شدن از حضرت او تعالی بدان ۱۷۳ بنوباوہ گل در بعض نسخ بتحفہ ثمر ۱۷۴ عاج دندان پیل سومنات بتخانہ بودہ در گجرات مرصع جوہر نشانده شده در جاهلیت در ایام جاهلیت منات نام بتی بوده که اهل مکه آن را می پرستیدند ۱۷۵ تمثال گر مصور ونقاش صورت نبندد یعنی متصور نشود ۱۷۶ روان در مصراع اول رونده و در مصراع ثانی جان ۱۷۷ رایان جمع رای است ورای بمعنی پادشاه هند است فاعل طبع کرده چگل نام شهریست از ترکستان مردم آنجا بغایت خوشروی شوند و در تیراندازی بی عدیل مراد از رایان چین وچگل سرداران وراجگان وپادشاهان خوبصورت هر دیار وفا مفعول طبع کرده است

نخست او ارادت بدل بر نهاد پس این بنده بر آستان سر نهاد
گر از حق نه توفیق خیری رسد کی از بنده خیری بغیری رسد
زبان را چه بینی که اقرار داد به بین تا زبان را که گفتار داد
در معرفت دیده آدمیست که بگشوده بر آسمان و زمیست
کیت فهم بودی نشیب و فراز گر این در نکردی بروی تو باز
سر آورد و دست از عدم در وجود درین جود بنهاد و دروی سجود
وگرنه کی از دست جود آمدی محال است کز سر سجود آمدی
بحکمت زبان داد و گوش آفرید که باشند صندوق دل را کلید
اگرنه زبان قصه بر داشتی کس از سر دل کی خبر داشتی
وگر نیستی سعی جاسوس گوش خبر کی رسیدی بسلطان هوش

---

۱۶۰ او یعنی حق تعالی ارادت خواستن عبادت بدل در نهاد در دل نهاد پس این پس از آن ۱۶۲ زبان را چه بینی که اقرار داد اقرار زبان را چرا بینی زبان را که گفتار داد یعنی حق تعالی اورا نطق داد ۱۶۳ در معرفت باب علم زمی مخفف زمین است ۱۶۴ کیت کی ترا فراز بالا این در یعنی دیده را نکردی باکاف عربی متعدّی است فاعلش ضمیر مستتر است راجع بحق تعالی احتمال است که باکاف عجمی باشد برین تقدیر لازم است فاعلش راجع باین درست یعنی اگر این در نگشتی باز بمعنی کشاده ۱۶۵ سر الخ یعنی سر ودست را موجود گردانید درین اشارت است بدست جود نهاد که جود وعطا از دست آید دروی اشارت است بسر سجود که کار سر سجود است ۱۶۶ وگرنه اگر حق تعالی ننهادی ۱۶۷ کلید مفتاح ۱۶۸ اگرنه الخ اگر زبان خبر نگفتی کسی از راز دل خبردار نشدی زیرا عبور عقلیه باشارت معلوم نشود ۱۶۹ جاسوس خبر گیرنده و رساننده وگرنه الخ یعنی گوش جاسوسی است اگر سعی آن نبودی الخ

خراب آنکه این خانه گردد تمام — که با هم نسازند طبع و طعام
مزاجت تر و خشک و گرم است و سرد — مرکب ازین چار طبع است مرد
یکی زین چه بر دیگری یافت دست — ترازوی عدل طبیعت شکست
اگر باد سرد نفس بگذرد — تف معده جان در خروش آورد
وگر دیگ معده بجوشد طعام — تن نازنین را شود کار خام
در ایمان نبندد دل اهل شناخت — که پیوسته با هم نخواهند ساخت
توانائی تن مدان از خورش — که لطف حقت می دهد پرورش
بحقش که گر دیده بر تیغ وکارد — نهی حق شکرش نخواهی گذارد
چو روئی بخدمت نهی بر زمین — خدارا ثنا گوی وخودرا مبین
گدائیست تسبیح و ذکر و حضور — گدارا نباید که باشد غرور
گرفتم که خود خدمتی کرده — نه پیوسته اقطاع او خورده

---

۱۴۹ خراب الخ یعنی این خانهء بدن انکه تمام خراب شود که اختلال رسیده باشد بطبیعت با هم نسازند موافقت نکنند ۱۵۰ تر وخشک وگرم است وسرد یعنی ترکیب مزاج از عناصیر اربعه است ۱۵۱ یافت دست غالب شد عدل یعنی برابری شکست چنانکه گفته اند نظم

چار طبع مخالف وسرکش — دو سه روزی شدند با هم خوش
چون یکی زین چهار شد غالب — جان شیرین بپرّد از قالب

۱۵۲ تف حرارت ۱۵۴ که پیوسته الخ که متصلا با یك دیگر موافقت نخواهند کرد ۱۵۶ بحقّش باء قسم است یعنی سوگند حق تعالی دیده چشم را نهی متعلّق بلفظ گر دیده است گذارد گذاردن یعنی ادا کردن ۱۵۷ چو روئی بخدمت نهی بر زمین و عبادت کنی برب العالمین ۱۵۸ تسبیح سبحان الله گفتن ذکر یاد خدا کردن حضور یعنی حضور قلب ۱۵۹ گرفتم الخ فرض کردم که تو یك گونه خدمت کردهء بحضرت خدا نه الخ استفهام انکاریست اقطاع که کسی‌را تصرّف جائی دهند که مالکانه متصرّف شود

ببند ای مسلمان بشکرانه دست — که زُنّارِ مُغ بر میانت نه بست
نه خود می رود هرکه جویاء اوست — بعُنفش کشان می برد لُطفِ دوست

نِکُر تا قضا از کجا سَیر کرد — که کوری بود تکیه بر غیر کرد
سِرِشتست باری شِفا در عسل — نه چندان که زور آورد بر اجل
عسل خوش کند زندگان را مِزاج — ولی دردِ مردن ندارد عِلاج
رَمَق مانده را که جان از بَدن — بر آید چه سود انگبین در دهن
یکی کُرزِ پولاد بر مغز خورد — کسی گُفت صندل بمالش بدرد
زپیشش خَطَر تا توانی گُریز — ولیکن مکن با قضا پنجه تیز
درون تا بود قابلِ شُرب و اَکل — بدن تازه رویست وپاکیزه شکل

---

۱۴۰ مغ آتش‌پرست که زنار الخ یعنی مغ تقدیر نکرد بلکه مسلمان و جویاء خود ساخت ۱۴۱ جویاء اوست طالب حق تعالی است عنف درشتی ضد لطف ۱۴۲ نکر امر است از نکرستن از کجا سیر کرد یعنی سیر او از حضرت حق است بر غیر کرد کرد دربنجا بمعنی کردن است ۱۴۳ باری تعالی شفا در عسل چنانکه حق تعالی فرمود فیه شفاء للناس زور آورد غلبه کند در بعض نسخ

سرشتست باری شفا در نبات — اگر خواجه را مانده باشد حیات

۱۴۴ مزاج طبیعت و سرشت درد مردن را ۱۴۵ رمق مانده‌را کسی‌را که بقیه‌ء روح مانده باشد چه سود الخ یعنی چون اجل برسیده باشد عسل سود ندهد ۱۴۶ یکی کُرز الخ یعنی یکی را بر مغزش کُرز پولاد زدند مردنش مقرر شد صندل بمالش بدرد یعنی صندل بدردش بمال و صندل بدرد زخم کُرز پولاد لاحاصل است واین گُفتن از نادانی است

شکرانه گفت برین بیستم — که آنم که پنداشتی نیستم ۱۳۰
زره باز پس مانده می گریست — که مسکین تر از من درین دشت کیست
خری بارکش گفتش ای بی تمیز — زجور فلک چند نالی تو نیز
برو شکر کن گر بخر بر نه — که آخر بسی آدمی خر نه
فقیهی بر افتاده مستی گذشت — بمستوری خویش مغرور گشت
زنخوت برو التفاتی نکرد — جوان سر بر آورد کای پیر مرد ۱۳۵
برو شکر کن چون بنعمت دری — که محرومی آید ز مستکبری
یکی را که در بند بینی مخند — مبادا که ناگه در افتی ببند
نه آخر در امکان تقدیر هست — که فردا چو من باشی افتاده مست
ترا آسمان خط بمسجد نوشت — مزن طعنه بر دیگران در کنشت

۱۳۰ برین بیستم بر عطا ثابت شدم که آنم الخ که مرا جهود پنداشته بودی من آن نیم از آن جهت عطا می کنم ۱۳۱ زره الخ یعنی کسی پیاده سفر می کرد و از ره مانده شد وگریه می کرد و می گفت که درین صحرا کسی از من مسکین تر نیست ۱۳۲ گفتش گفت آن کس را در بعض نسخ

جهان دیده گفتش ای هوشیار — اگر مردی این یك سخن گوش دار

۱۳۳ گر بخر بر نه یعنی اگرچه بر خر سوار نه ۱۳۴ فقیهی الخ یعنی مستی در جائی افتاده بود فقیهی بر وی گذر کرد بمستوری خویش باتقاء خویش ۱۳۵ نخوت تکبر وگردنکشی جوان آن جوان مست ۱۳۶ بنعمت دری در نعمتی مستکبری گردنکشی یاء مصدری فارسی است ۱۳۸ نه آخر الخ درین محل تنبیه است بدانکه هر که مبتلاء بلاء دنیارا بیند شکر می باید گذارد که خود مبتلاء آن بلا نیست ۱۳۹ آسمان یعنی تقدیر آلهی که در لوح محفوظ بقلم قضا می نویزد خط بمسجد نوشت که اهل صلوت گشتی کنشت آتشکده و معبد یهودان وکلیسا

شنید این سخن دزدِ مغلول و گفت ز بیچارگی چند نالی بخفت ۱۲۰
برو شکرِ یزدان کن ای تنگدست که دستت عسس تنگ بر هم نبست
مکن ناله از بینوائی بسی چو بینی زخود بینواتر کسی
برهنه تنی یک درم وام کرد تنِ خویش را کسوتی خام کرد
بنالید کاے طالعِ بدلگام بگرما بپختم درین زیر خام
چو ناپخت آمد ز سختی بجوش یکی گفتش از چاهِ زندان خموش ۱۲۵
بجای آور ای خام شکرِ خدای که چون ما نه، خام بر دست وپای
یکی کرد بر پارسائی گذر بصورت بجهد آمدش در نظر
قفائی فرو کوفت بر گردنش ببخشید درویش پیراهنش
خجل گشت کانچه از من آمد خطاست ببخشای بر من چه جای عطاست

۱۲۰ مغلول یعنی آن مرد دست بسته در بعض نسخ مسکین و در بعض نسخ محبوس وگفت این شخص را چند نالی چند ناله کنی در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع شده

بخندید دزد تبه رای وگفت تو باری زدوران چه نالی نهفت

۱۲۱ بر هم نه بست همچو من ۱۲۳ یك درم وام کرد از بهر پوشش خریدن خام از پوست دباغت نا کرده ۱۲۴ بدلگام کنایه از مخالف وخلاف کننده گرما حرارت زیر کوت ۱۲۵ ناپخته کنایه از احمق ونادان خموش ناله مکن ۱۲۶ که چون الخ که مثل ما بر دست وپای تو زنجیر نیست ۱۲۷ آمدش ضمیر راجع بپارساست یعنی پارسائی گذر کرد آن پارسا در نظرش جهود نمود ۱۲۸ قفائی فرو کوفت مشت زد وسیلی داد ۱۲۹ خجل گشت چون ضارب دانست که این مضروب جهود نبود خجل گشت وگفت خطاست که ترا جهود پنداشتم بی گناه زدم ببخشای الخ مرا عفو کن و محل عطا نیست

ترا شب بعیش و طرب می رود — چه دانی که بر ما چه شب می رود
فرو برده سر کاروانی بدیگ — چه از پا فرو رفتگانش بریگ
بدار ای خداوند زورق بر آب — که بیچارگان را گذشت از سراب
توقف کنید ای جوانان چست — که در کاروانند پیران سست
تو خوش خفته در هودج کاروان — مهار شتر در کف ساروان
چه هامون و کوهت چه سنگ و رمال — زراه باز پس ماندگان پرس حال
ترا کوه پیکر همیون می برد — پیاده چه دانی که خون می خورد
بآرام دل خفتگان در بنه — چه دانند حال شکم گرسنه
یکی را عسس دست بر بسته بود — همه شب پریشان و دل خسته بود
بگوش آمدش در شب تیره رنگ — که شخصی همی نالد از دست تنگ

۱۱۰ طرب شادی ۱۱۱ فرو برده الخ یعنی کاروانی که بمنزلی نزول کرده باشد وخوردنی پخته و سر بدیگ فرو برده نداند احوال کسانی که پایش در راه بریگ فرو مانده باشند چه یعنی چه داند وچه غم است ۱۱۲ بدار الخ مراد ای خداوند زورق بر آب مران زیرا که زورق بیچارگان روان نیست پس ترا باید که کشتی خودرا نرانی ۱۱۳ توقف درنگ کردن و چشم داشتن ۱۱٤ هودج کجاوه ساروان شتربان ۱۱۵ چه هامون الخ یعنی تفاوت نیست نسبت با تو رمال جمع رمل ریگها زراه الخ یعنی انان که از راه پس ماندگانند از ایشان پرس حال را ۱۱٦ همیون بمعنی شتر باشد مطلقا ترا الخ تو که بر اشتر کوه صورت خوب سرعت سواری خون خوردن کنایه از غم واندوه باشد که خون می خورد در بعض نسخ که چون می رود ۱۱۷ بنه بمعنی خانه ومنزل ۱۱۸ دست بر بسته بود در بعض نسخ بر ستون بسته بود ۱۱۹ تیره رنگ سیاه‌فام وتاریک دست تنگ فقر

بیانگ دهل خواجه بیدار گشت — چه داند شب پاسبان چون گذشت
شنیدم که طغرل شبی در خزان — گذر کرد بر هندوئی پاسبان
زمادیدن برف وباران وسیل — بلرزش در افتاده همچون سهیل
دلش بر وی از رحمت آورد جوش — که اینک قبا پوستینم بپوش
دمی منتظر باش بر طرف بام — که بیرون فرستم بدست غلام
درین بود وباد صبا در وزید — شهنشه در ایوان شاهی خزید
وشاقی پری چهره در خیل داشت — که طبعش بدو اندکی میل داشت
تماشا، ترکش چنان خوش فتاد — که هندوی مسکین برفتش زیاد
قبا پوستینی گذشتش بگوش — زبد بختیش در نیامد بدوش
مگر رنج سرما برو بس نبود — که دور سپهر انتظارش فزود
نگه کن چو سلطان بغفلت بخفت — که چوبک زنش بامدادان چه گفت
مگر نیکبختت فراموش شد — چو دستت در آغوش آغوش شد

---

۹۸ بیانگ الخ یعنی خواجه که در کمال صحت وخواب استراحت باشد و سحرگاه بیانگ طبل بیدار شود چون چگونه ۹۹ طغرل نام پادشاهی بوده از پادشاهان سلجوقی ۱۰۰ لرزش اسم مصدر است بمعنی لرزیدن سهیل نام ستاره ایست که همواره لرزان می نماید ۱۰۱ دلش دل طغرل ۱۰۳ باد صبا که سرد باشد در بعض نسخ باد بهاری وزید خزید در آمد ۱۰۴ وشاق خدمتگذار وچاکر خیل گروه داشت ملك طغرل ۱۰۵ ترك کنایه از محبوب وغلام ۱۰۷ دور در بعض نسخ جور که دور الخ رنج انتظار بر رنج سرما بار گشت ۱۰۸ چوبك زنش عسس او که هندوی مزبور است ۱۰۹ آغوش درین بیت از آغوش اوّل مراد بر و بغل واز آغوش ثانی مراد پرستار و بنده

ندانند کسی قدرِ روزِ خوشی منکر روزی افتد بسختی کشی
زمستانِ درویش در تنگ سال چه سهل است پیشِ خداوندِ مال
سلیمی که یکچند نالان نخفت خداوندرا شکرِ صحت نگفت ۹۰
چو مردانه‌رو باشی و تیزپای بشکرانه با کُند پایان بپای
بپیر کهن بر ببخشد جوان توانا کند رحم بر ناتوان
چه دانند جیحونیان قدرِ آب زواماندگان پرس در آفتاب
عرب را که بر دجله باشد قعود چه غم دارد از تشنگانِ زرود
کسی قیمتِ تندرستی شناخت که یکچند بیچاره در تب گداخت ۹۵
ترا تیره شب کی نماید دراز که غلطی زپهلو بپهلو نماز
براندیش از افتان وخیزانِ تب که رنجور داند درازیِ شب

---

۹۰ سلیم تندرست و صحیح مقابل سقیم یکچند چند بار نالان نخفت بیمار نشد ۹۱ مردانه‌رو مثل جوانمرد رونده کند پایان جمع کندپای است و کندپای بطی‌قدم و سست‌رو و مانده‌را گویند بپای امر است از پائیدن درینجا مراد توقف کن وانتظار بنما ۹۲ ببخشد امر غایب است مراد باید که ببخشد جوان فاعل اوست کند همچون اوّل است ضمیر فاعل مستتر است راجع بتوانا ۹۳ چه دانند یعنی نه دانند جیحونیان ساکنان کناره دریاء جیحون زواماندگان الخ آنانکه در آفتاب مانده باشند از ایشان پرس قدر آب‌را ایشان دانند ۹۴ قعود و قرار زرود نام جائیست در بیابان بر راه کعبه ۹۵ گداخت یعنی گداخته و ضعیف شده باشد ۹۶ غلطی خطاب است از غلطیدن زپهلو الخ یعنی که در کمال استراحت باشی ۹۷ براندیش الخ یعنی کسی که مبتلا باشد بحمی آنکس در آن حال افتان و خیزان شود وخواب استراحت نکند تو نیز آن حال را ملاحظه کن رنجور بیمار درازیِ با یاء مصدریه است

عَسَل دادت از نَحل ومَن از هوا رُطَب دادت از نَخل و نخل از نوا
همه نخلبندان بخایند دست زحیرت که نخلی چنین کس نه بست
خور و ماه و پروین برائی تو اند قنادیلِ سقفِ سرائی تو اند
زخارت گُل آورد و از نافه مُشک زر از کان وبرگ تر از چوبِ خشک
بدست خودت چشم و ابرو بکاشت که محرم باغیار نتوان گذاشت
توانا که او نازنین پرورد بالوانِ نعمت چنین پرورد
بجان گفت باید نفس بر نفس که شکرش نه کار زبان است وبس
خدایا دلم خون شد و دیده ریش که می بینم انعامت از گفت بیش
نگویم دد و دام و مور و سمک که فوج ملایک بر اوج فلک
هنوزت سپاس اندکی گفته اند زچندین هزاران یکی گفته اند
برو سعدیا دست و دفتر بشوی براهی که پایان ندارد مپوی

---

۷۷ نحل زنبور من ترانگبین از هوا در سحرگاه می بارد رطب خرماء تر نخل درخت خرما نوا دراینجا مراد تخم ودانه ۷۸ نخلبند باغبان ۷۹ قنادیل جمع قندیل است ۸۱ اغیار بیگانگان جمع غیر گذاشت ترك و تسلیم کرد یعنی چشم و ابروی ترا خداوند تعالی از دست قدرت خود نقش بست زیراکه محرم‌را باغیار نمی گذارند و تو هم محرم هستی ترا بدست غیر نگذاشت ۸۲ الوان جمع لون الوان نعمت بمعنی اقسام نعمت توانا الخ مراد خداوند تعالی توانارا بالوان نعمت همچنان پرورش نماید که آن توانا نازنین می پرورد ۸۳ بجان الخ یعنی شکر اورا از جان گفتن باید هر نفس ۸۴ که از آن جهت که گفت گفتن بیش زیاده ۸۵ سمك ماهی ۸۶ زچندین در بعض نسخ زبیور ۸۷ مپوی نهی از پوئیدن یعنی مرو

ترا تیشه دادم که هیزم شکن نگفتم که دیوار مسجد بکن
زبان آمد از بهر شکر و سپاس بغیبت نکردانش حق شناس
گذرگاه قرآن و پند است گوش بهتان و باطل شنیدن مکوش
دو چشم از پی صنع باری نکوست زعیب برادر فرو گیر و دوست

شب از بهر آسایش تست و روز مه روشن و مهر گیتی فروز
صبا از برای تو فراش وار همی گستراند بساط بهار
اگر باد و برف است و باران و میغ وگر رعد چوگان زند برق تیغ
همه کارداران و فرمانبر اند که تخم تو در خاک می پرورند
وگر تشنه مانی ز سختی مجوش که سقا ابر آبت آرد بدوش
ز خاک آورد رنگ و بوی و طعام تماشا که دیده و مغز و کام

---

۶۷ هیزم شکن همه را بشکاف ۶۸ زبان الخ یعنی حضرت حق جلّ جلاله زبان را از برای شکر داده است حق شناس وصف ترکیبی است وفاعل فعل مذکور ۶۹ گذرگاه الخ یعنی گوش را از بهر شنیدن قران وپند داده است بهتان دروغ بستن بر کسی ۷۰ دو چشم الخ یعنی از برای صنع حق دیدن داده است و دوست عطف بر برادر است ۷۱ شب یعنی در شب مه روشن الخ درین بیت صنعت لف و نشر مرتب است مراد مه روشن از بهر آسایش شب تست و مهر گیتی فروز از بهر آسایش روز تو ۷۲ فراش گستراننده فرش ۷۳ وگر الخ چوگان زدن رعد کنایه است از غریدن او وتیغ زدن برق کنایه است از درخشیدن او ۷۴ وفرمانبر اند و مطیع امر آلهی اند ۷۵ مجوش نهی است از جوشیدن بدوش بدوشش ۷۶ زخاک الخ درین هم صنعت لف ونشر مرتب است مراد تماشاکه دیده از خاک رنگ را پیدا می کند و مغز بوی را وکام طعام را

پزشکان بماندند حیران درین مگر فیلسوفی زیونان زمین
سرش باز پیچید ورگ راست شد وگر وی نبودی زمین خواست شد
دگر نوبت آمد بنزدیک شاه نگرد آن فرومایه دروی نگاه
خردمندرا سر فرو شد بشرم شنیدم که می رفت وی گفت نرم
اگر دی نپیچیدی گردنش نپیچیدی امروز روی از منش
فرستاد تخمی بدست رهی که باید که بر عودسوزش نهی
ملک را یکی عطسه آمد زدود سر وگردنش همچنان شد که بود
بعذر از پی مرد بشتافتند بجستند بسیار و کم یافتند
مکن گردن از شکر منعم مپیچ که روز پسین سر بر آری بهیچ
یکی گوش کودک بمالید سخت که ای بوالعجب رای برگشته بخت

---

۵۷ پزشک طبیب بماندند حیران درین عاجز شدند از علاجش فیلسوفی حکیمی
۵۸ وی آن حکیم زمن برجا مانده در بعض نسخ بعد ازین بیت این بیت واقع شده

شنیدم که سعیش فراموش کرد زبان از مراعات خاموش کرد

۵۹ دگر نوبت یعنی دگر باره شاه مراد شاهزاده است ۶۰ فرو شد بشرم غریق شرم شد نرم آهسته ۶۱ روی از منش یعنی رویش از من ۶۲ فرستاد آن حکیم رهی چاکر وفرمانبر عودسوزش عودسوز بمعنی مجمر است و ضمیر راجع است بتخم ۶۳ زدود از دود تخم همچنان شد که بود یعنی ببدی عودت کرد ۶۴ از پی مرد یعنی پس از حکیم کم یافتند یعنی نیافتند ۶۵ مکن لفظ مکن برای تاکید است مراد هرگز از شکر گردن مگردان بهیچ بی چیز ۶۶ یکی گوش الخ یعنی کسی بدست کودکی تیشه و تبر داده و شکافان هیزم فرموده بود و آن کودک دیوار مسجدرا کنده لاجرم آنکس گوش کودک مزبوررا سخت بمالید وگفت که الخ

نزیبد ترا با چنین سروری — که سر جز بطاعت فرود آوری
بانعام خود دانه دادت نگاه — نکردت چو انعام سر در گیاه
ولیکن بدین صورت دل پذیر — فرفته مشو سیرت خوب گیر
ره راست باید نه بالا راست — که کافر هم از روی صورت چو ماست
ترا آنکه چشم و دهن داد و گوش — اگر عاقلی در خلافش مکوش
گرفتم که دشمن بگوبی بسنگ — مکن باری از جهل با دوست جنگ
خردمند طبعان منت شناس — بدوزند نعمت بمیخ سپاس

ملک زاده ز اسپ ادهم فتاد — بگردن درش مهره بر هم فتاد
چو پیلش فرو رفت گردن بتن — نگشتی سرش تا نگشتی بدن

---

۴۸ نزیبد لایق نیست سروری و بزرگی که سر الخ می باید که انعام منعم حقیقی را بیاد آری ۴۹ نکردت الخ کیفیت خوردن تو نیز شریف است ۵۰ بدین صورت دل پذیر که داری فرقه مخفف فریفته سیرت خوب گیر اهل ایمان وطاعت شو که حق فرمود لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم ثم رددناه اسفل سافلین الا الذین آمنوا و عملوا الصالحات فلهم اجر غیر ممنون ۵۲ ترا الخ چون حق تعالی ترا این اعضارا داد اینهارا آلات عصیان مگردان ۵۳ بگوبی بسنگ و بر قهر او قادری مکن الخ در بعض نسخ مجو ای جفا پیشه با دوست جنگ ۵۵ ملک زاده الخ در بعض نسخ نبرد آزمائی زادهم فتاد ادهم سیاه رنگ بگردن درش در گردنش مهره بر هم فتاد یعنی خلع استخوان گردن واقع شد وبند مهره گردن او منفصل شد ۵۶ چو پیل چنانکه گردن پیل بتن فرو می رود نگشتی نگردیدی یعنی گردش نکردی

به بین تا یک انگشت از چند بند — بصنع خدائی بهم در فکند
پس آشفتگی باشد و ابلهی — که انگشت بر حرف صنعش نهی
تأمل کن از بهر رفتار مرد — که چند استخوان پی زد و وصل کرد
که بی گردش کعب وزانو وپای — نشاید قدم بر گرفتن زجای
ازان سجده بر آدمی سخت نیست — که در صلب او مهره یک لخت نیست
دو صد مهره در یکدگر ساختست — که کل مهره چون تو پرداختست
رگان در تنت ای پسندیده خوی — زمینی درو سیصد و شصت جوی
بصر در سر و فکر و رای و تمیز — جوارح بدل دل بدانش عزیز
بهایم بروی اندر افتاده خوار — تو همچون الف بر قدمها سوار
نگون کرده ایشان سر از بهر خور — تو آری بعزت خورش پیش سر

۳۸ بند پیوند بهم در فکند متصل کشتند ۳۹ آشفتگی دیوانگی که انگشت الخ یعنی بر مصنوعات او تعالی عیب بر آوردن از نادانی است ۴۰ پی زد باعصاب بند کرد ۴۱ کعب شتالنگ بر گرفتن زجای حرکت کردن ۴۲ ازان ازان جهت سخت مشکل صلب میان پشت مهره بند وگره لخت پاره یک لخت نیست بلکه لخت بسیار و مفاصل واوتار است ۴۳ در یکدگر ساختست وپیوند کرده مهره، بهزده، وحدت است کلوله و مهره را گویند که از کل سازند وکنایه از آدمی است پرداختست یعنی ساخته است وایجاد کرده ۴۴ رگان جمع رگ یعنی عروق زمینی الخ مراد تن تو مثل زمین است درو سیصد وشصت رگ سیصد وشصت جوی اند ۴۵ وفکر ورای و تمیز این سه چیز عطف بر بصر است جوارح اعضا ظاهره بدل الخ یعنی جوارح بسبب دل عزیز است و دل بسبب دانش عزیز ۴۶ خوار الف می باید خواند درینجا مراد ذلیل همچون الف یعنی راست بر قدمها سوار یعنی استقامت قامت داری بر دو پای ۴۷ ایشان بهایم خور بمعنی خوردن وطعام آری بیاوری تو آری الخ تو مستقیم نشسته می خوری

چو بیچاره شد پیشش آورد مهد — که ای سست مهر وفراموش عهد
نه گریان ودرمانده بودی وخرد — که شبها زدست تو خوابم نبرد
نه در مهد نیروی حالت نبود — مگس راندن از خود مجالت نبود
تو آنی که از یک مگس رنجه‌ء — که امروز سالار و سرپنجه‌ء
بحالی شوی باز در قعر گور — که نتوانی از خویشتن دفع مور
دگر دیده چون بر فروزد چراغ — چو کرم لحد خورد پیه دماغ
چو پوشیده چشمی نه بینی که راه — نداند همی وقت رفتن زچاه
تو گر شکر کردی که با دیده‌ء — وگرنه تو هم چشم پوشیده‌ء
معلم نیاموختت فهم ورای — سرشت این صفت در وجودت خدای
گرت منع کردی دل حق نیوش — حقت عین باطل نمودی بگوش

---

۲۸ چو بیچاره شد مادر پیشش ضمیر راجع بجوان است مهد کاهواره سست مهر ضعیف المحبّت ۲۹ نه گریان الخ استفهام انکاریست خوابم نبرد خواب مرا نبرد یعنی خواب نکردم ۳۰ نیروی حالت نبود قوّت حالت نبود ترا مجالت نبود قادر نبودی ۳۱ رنجه‌ء بهمزه‌ء خطاب است یعنی رنجیده بودی وسرپنجه‌ء و پهلوانی ۳۲ قعر تلّ گور قبر دفع دور کردن ۳۳ بر فروزد چراغ یعنی بینا شود لحد شکاف گور پیه روغن ۳٤ چو پوشیده چشمی همچون مرد نابینا که راه نداند الخ یعنی راه‌را از چاه فرق نکند ۳۵ با دیده‌ء چشم داری وگرنه اگر شکر نکنی ۳٦ سرشت تخمیر کرد این صفت یعنی ادراك وفهم‌را ۳۷ گرت الخ یعنی خداوند تعالی اگر ترا دل حق شناس ندادی حق‌را عین باطل شنودی بگوشت

پس او در شکم پرورش یافتست | زانبان معده خورش یافتست
دو پستان که امروز دل‌خواه اوست | دو چشمه هم از پرورش‌گاه اوست
کنار و بر مادر دل‌پذیر | بهشت است و پستان ازو جوی شیر
درختیست بالا، جان پرورش | ولد میوه، نازنین بر برش
نه رگها، پستان درون دل است | پس ار بنگری شیر خون دل است
بخونش فرو برده دندان چو نیش | سرشته درو مهر خون‌خوار خویش
چو بازو قوی کرد و دندان سطبر | بر اندایدش دایه پستان بصبر
چنان صبرش از شیر خامش کند | که پستان و شیرش فراموش کند
تو نیز ای که در توبه، طفل راه | بصبرت فراموش کرد و گناه
جوانی سر از رای مادر بتافت | دل دردمندش چو آذر بتافت

---

۱۸ زانبان در بعض نسخ زانبوت ۲۰ بر سینه ازو جوی شیر چنانکه حق تعالی فرمود وانهار من لبن لم یتغیّر طعمه ۲۱ جان پرورش ضمیر راجع بمادرش ۲۲ نه استفهام انکاریست ار بنگری وامعان نظر کنی ۲۳ بخونش بخون مادر فرو الخ یعنی ولد که خون مادررا خورد لاجرم خون‌خوار اوست سرشته مخلوط کرده و مخلوق کرده و خو کرده درو در مادر خون‌خوار خویش که خون‌خوار خودرا دوست می دارد ۲۴ سطبر قوی صبر نام داروی تلخ است تا چون ولد پستان‌را مزیدن گیرد بسبب تلخ صبر ازو نفرت کند و از شیر بریده شود ۲۵ چنان الخ صبر ولدرا از شیر چنان خامش کند ۲۶ در توبه، بهمزه، خطاب است بصبرت الخ ترا نیز صبر باید که بسبب آن از گناه باز رهی و از صبر درینجا مراد است حد شرعی و غیره ۲۷ سر از رای مادر بتافت یعنی از رای مادر اعراض کرد دردمندش ضمیر راجع بمادر است آذر بمعنی آتش چو آذر بتافت مثل آتش گرم شد

چو پاک آفریدت بهش باش وپاک که تنگ است ناپاک رفتن بخاک
پیاپی بیفشان از آئینه گرد که صیقل نگیرد چو زنگار خورد
نه در ابتدا بودی آب منی اگر مردی از سر بدر کن منی
چو روزی بسعی آوری سوی خویش مکن تکیه بر زور بازوی خویش
چرا حق نمی بینی ای خود پرست که بازو بگردش در آورد دست
چو آید بگوشیدنت چیز پیش بتوفیق حق دان نه از سعی خویش
بسر پنجگی کس نبردست گوی سپاس خداوند توفیق گوی
تو قایم بخود نیستی یک قدم ز غیبت مدد می رسد دم بدم
نه طفل زبان بسته بودی زلاف همی روزی آمد بجوفت زناف
چو ناف بریدند روزی گسست بپستان مادر در آویخت دست
غریبی که رنج آورد دهر پیش بدارو دهند آبش از شهر خویش

---

۷ آفریدت خدای تعالی بهش مخفف هوش است یعنی با عقل ۸ از آئینه گرد از آئینهء دل غبار اخلاق ذمیمه را صیقل نگیرد فاعلش ضمیر آئینه است یعنی آئینه صفا را قبول نکند ۹ نه در الخ استفهام انکاریست ۱۰ روزی رزق را آوری سوی خویش یعنی تحصیل کنی بازوی خویش که بازو ودست قدرت اوست ۱۱ بگردش الخ مراد بی او تعالی دست را بگردش آوردن نمی تواند ۱۳ نبردست گوی را از میدان ۱۵ زلاف از سخن نه طفل الخ استفهام انکاریست مراد اینست که نه در شکم مادر چنین دهان بسته بودی بجوفت اندرون تو زناف یعنی در شکم مادر چنین بودی که از ناف تو روزی خون می رفت ۱۶ بریدند پس از زادن روزی رزق که از ناف تو باندرون تو می آید گسست بریده شد بپستان الخ یعنی شیر خوردن گرفت آن ولد ۱۷ غریبی الخ یعنی چون کسی در دیار غریب بیمار شود از شهر آن بیمار آب آرند و بدو دهند از آن آب آشامد شفا یابد

نفس می نیارم زد از شکرِ دوست — که شکری ندانم که درخوردِ اوست
عطائیست بر موی ازو بر تنم — چگونه بهر موی شکری کنم
ستایش خداوندِ بخشنده را — که موجود کرد از عدم بنده را
کرا قوّت وصفِ احسانِ اوست — که اوصاف مستغرقِ شانِ اوست
بدیعی که شخص آفرینند زگل — روان وخرد بخشد و هوش و دل
زپشت پدر تا بسایانِ شیب — نگر تا چه تشریف دادت زغیب

۱ نفس می نیارم زد یعنی نمی توانم نفس زدن دوست حق جلّ وعلا درخورد لایق ۲ ازو از دوست ۳ ستایش اسم مصدر است بمعنی ستودن بخشنده عطا کننده ٤ وصف وبیان مستغرق شان اوست او نیز از جملهء احسان اوست بیت

گر کسی شکر او فزون گوید — شکر توفیق شکر چون گوید

٥ بدیعی بدانکه بدیع آنست که چیزی بی نمونه اختراع کند یعنی خدائی تعالی بدیعیست ٦ زپشت پدر از صلب او شیب لفظ عربیست بمعنی پیری نگر تا الخ نظر کن که چندین احسان کرد ترا قطعه

بی شکر تو می اقرار نتوانم کرد — احسان ترا شمار نتوانم کرد
گر بر تن من زبان شود هر موئی — یک شکر تو از هزار نتوانم کرد

نکوکاری از مردم نیک رای — یکی را بده می نویسد خدای
تو نیز ای پسر هر کرا یک هنر — ببینی زده عیبش اندر گذر
نه یک عیب اورا بانگشت پیچ — جهانی فضیلت بر آور بهیچ
چو دشمن که بر شعر سعدی نگاه — بنفرت کند اندرون تباه
ندارد بصد نکته، نغز گوش — چو زحفی ببیند بر آرد خروش ۴۳۵
جز این علتش نیست کان بد پسند — حسد دیده، نیک بینش بکند
نه مر خلق را صنع باری سرشت — سیاه و سپید آمد و خوب وزشت
نه هر چشم وابرو که بینی نکوست — بخور مغز پسته بینداز پوست

۴۳۱ نکوکاری عمل صالح بده عددیست معیّن که بتازی عشره گویند یکی را الخ چنانکه فرمود من جاء بالحسنة فله عشر امثالها ۴۳۲ اندرگذر تجاوز کن ۴۳۳ نه نفی مصروف است بتمام بیت جهانی یعنی بسیاری ۴۳۴ تباه در بعض نسخ سیاه ۴۳۵ ندارد فاعلش ضمیر مستتر است راجع بدشمن گوش مفعول ندارد است زحف ماندگی در رفتار شتر درینجا مراد نقصان و عیب ۴۳۶ علّت درینجا بمعنی سبب جز این علتش الخ یعنی علّت خروش کردن او بدیدن زحفی جز این نیست کان الخ بکند ماضیست از کندن یعنی حسد اورا کور کرده است ۴۳۷ نه مر خلق را الخ استفهام انکاریست در بعض نسخ خداوند عالم که آدم سرشت ۴۳۸ بخور الخ تو نیز مغز و نغزرا قبول کن پوست و قشررا رد کن

منه عیبِ خَلق ای خردمند پیش — که چشمت فرو دوزد از عیبِ خویش
چرا دامن آلوده را حَد زنم — چو در خود شناسم که تردامنم
نشاید که با کس دُرُشتی کنی — که خودرا بتاویل پشتی کنی
چو بد ناپسند آیدت خود مکن — پس آنگه بهمسایه گو بد مکن
من ار حق پرستم وگر خود نمای — برون با تو دارم درون با خدای
چو ظاهر بعفّت بیاراستم — تصرّف مکن در کژ و راستم
اگر سیرتم خوب وگر منکر است — خدایم بسی از تو داناتر است
کسی را بکردارِ بد کن عذاب — که چشم از تو دارد بنیکی ثواب
تو خاموش اگر من بهم یا بدم — که حمّالِ سود وزیانِ خودم

---

٤٢٢ منه عیب خلق پیش یعنی بعیب دیگران ناظر مشو خردمند در بعض نسخ فرومایه فرو دوزد دوخته شود ٤٢٣ حد اندازه واندازه کرده خدا و حد زدن آن را گویند که گناهکاررا بموجب حکم شرع زنند در خود شناسم در خویش بینم که تردامنم مستحق حد زنی ام ٤٢٤ پشتی مظاهرت که خودرا الخ یعنی عیوب خودرا بتاویل و توجیه بپوشی وخودرا نیك مرد بنمائی ٤٢٥ خود بفتح خا می باید خواند مکن آن بدرا ٤٢٦ خود نمای مرائی ٤٢٧ بعفّت بلباس و صورت پارسائی تصرّف دست در کاری کردن مکن الخ یعنی ترا باید که بر آن حکم کنی و تصرّف در کج وراستم نکنی یعنی قیاس وگمان خودرا بد و نیك شدنم دخل ندهی ٤٢٨ خدایم الخ پس ثواب وعذاب ازوست نه از تو ٤٢٩ کن عذاب یعنی آن کس را عذاب کن چشم از تو دارد یعنی از تو امید دارد در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع شده

نه چشم از تو دارم بنیکی ثواب — که بینم بجور از تو چندین عذاب

٤٣٠ بهم به درینجا مراد نیك حمّال بسیار بار بردار بیت

من اگر نیکم وگر بد تو برو خودرا باش — که گناه دگری بر تو نخواهند نوشت

مکثر لکنتی بودش اندر زبان — که تحقیق معجم نکردی بیان
یکی را بگفتم ز صاحب دلان — که دندان پیشین ندارد فلان
بر آمد ز سودا من سرخ روی — کزین جنس بیهوده دیگر مگوی
تو در وی همان عیب دیدی که هست — ز چندان هنر چشم عقلت ببست
یقین بشنو از من که روز یقین — نه بینند بد مردم نیک بین
یکی را که فضل است و فرهنگ و رای — لغزش پای عصمت بلغزد ز جای
بیک خرده مپسند بروی جفا — بزرگان چه گفتند خذ ما صفا
بود خار و گل باهم ای هوشمند — چه در بند خاری تو گلدسته بند
گرا زشت خوئی بود در سرشت — نه بینند ز طاوس جز پای زشت
صفائی بدست آر ای خیره روی — که ننماید آئینه تیره روی
طریقی طلب کز عقوبت رهی — نه حرفی که انگشت بر وی نهی

٤١١ معجم در مختار صحاح گفته حروف المعجم هی الحروف التی تختص اکثرها بالنقط من بین سائر الحروف الامم ٤١٢ فلان مرادش واعظ مذکور بود ٤١٣ بر آمد آن یکی از صاحب دلان زسوداء من از درد بسبب من سرخ روی کنایه از بسیار خشمگین شدن است ٤١٤ ببست بمعنی بسته شده ٤١٥ روز یقین یعنی در یوم قیامت نبینند فعل است بد مفعول اوست مردم نیک بین فاعل است ٤١٦ عصمت نگاه داشتن خودرا از گناه گرش الخ این بیت مرهون است ٤١٧ چه گفتند یعنی این سخن را گفتند خذ ما صفا بگیر آنچه پالوده است ٤١٨ چه در الخ مراد نیک اختیار کن بدرا بگذار ٤١٩ گرا هر گرا در سرشت در طینت و طبیعت پای زشت نه پرهاء رنگین ٤٢٠ صفائی بدست آر یعنی صفائی دل حاصل کن آئینه تیره فاعل است ٤٢١ طلب بجو رهی یاء خطاب است یعنی خلاص شوی که انگشت الخ وعیب گوی شوی

اگر برکند خشم روزی زجای — سراسیمه خوانندش و تیره‌رای
وگر بردباری کند از کسی — بگویند غیرت ندارد بسی
سخی را باندرز گویند بس — که فردا دو دستت بود پیش کس
وگر قانع وخویشتن‌دار گشت — بتشنیع خلقی گرفتار گشت
که همچون پدر خواهد این سفله مرد — که نعمت رها کرد وحسرت ببرد
که یارد بگنج سلامت نشست — که پیغمبر از خبث دشمن نرست
خدارا که مانند وانباز وجفت — ندارد شنیدی که ترسا چه گفت
رهائی نیابد کس از دست کس — گرفتاررا چاره صبر است وبس
جوانی هنرمند وفرزانه بود — که در وعظ چالاک ومردانه بود
نکونام وصاحب‌دل وحق‌پرست — خط عارضش خوشتر از خط دست
قوی در بلاغات و در نحو چست — ولی حرف ابجد نگفتی درست

---

٤٠٠ برکند مردرا خشم فاعل برکند است سراسیمه حیران ودیوانه ٤٠١ بردباری تحمل ٤٠٢ اندرز پند و نصیحت بس اسراف مال مکن فردا در روز تهیدستی دو دستت الخ گدائی کنی ٤٠٣ خویشتن‌دار که بسیار بذل مال نکند ٤٠٤ که همچون الخ که گویند که الخ مرد مردن نعمت در بعض نسخ دنیا یعنی مال که نعمت الخ این نیز زبان کردن و چنین مردن می‌خواهد ٤٠٥ یارد قادر شود نشست نشستن ٤٠٦ انباز شریك جفت درینجا مراد زوجه که ترسا چه گفت که بوی نسبت شبیه وشریك وزوجه و ولد کردند و گویند که خدا سه اند الله تعالی و مریم و عیسی خدا پدر عیسی است و مریم زوجهٔ خدا و عیسی پسر ٤٠٧ رهائی خلاص ٤٠٩ خط عارض کنایه از موی رخساره خط دست نوشته از دست قلم ٤١٠ در نحو چیست در علوم عربیه ماهر بود حرف ابجد حرف تهجی نگفتی درست در تلفظ قصور داشت

وگر کاخ وایوان منقش کند تن خویش را کسوتی خوش کند
بجان آید از دست طعنه زنان که خودرا بیاراست همچو زنان
اگر پارسائی سیاحت نکرد سفر کردگانش نخوانند مرد
که نارفته بیرون زآغوش زن کدامش بهر باشد و رای وفن
جهاندیده را بهر بدرقه پوست که سرگشته بخت برگشته اوست ٣٩٥
گرش حظ از اقبال بودی وبهر زمانه نراندی زشهرش بشهر
عزب را نکوهش کند خرده بین که می رنجد از خفت و خیزش زمین
وگر زن کند گوید از دست دل بگردن در افتاده چون خر بگل
نه از جور مردم رهد زشت روی نه شاهد زنامردم زشت گوی

---

٣٩١ کاخ وایوان قصر وغرفه‌را تن خویش الخ این بیت نیز مرهون است کسوت جامه وپوشیدنی ٣٩٢ که خودرا الخ که گویند که الخ ٣٩٣ سیاحت راه رفتن سفر کردگانش الخ سیاحان اورا مرد نگویند وگویند که نارفته الخ ٣٩٥ جهاندیده سیاح که بدین سخن که ٣٩٦ وبهر بمعنی بهره است عطف بر حظ ٣٩٧ عزب مرد بی‌زن نکوهش اسم مصدر است بمعنی نکوهیدن خرده‌بین عیب‌جو وبدگو می رنجد و شکایت کند از خفت وخیزش از خفتن و خیزیدن او زمین فاعل می رنجد است ٣٩٨ وگر زن کند فاعلش ضمیر عزب است گوید فاعلش ضمیر خرده‌بین است وپس ازین تمام بیت مقول قول است از دست دل لفظ از بمعنی من اجلیه است ٣٩٩ شاهد معشوق درینجا مراد خوب‌روی مقابل زشت‌روی نامردم کسی که مردم نباشد این حکایت در بعض نسخ غیر صحیحه واقع شده

غلامی بمصر اندرم بنده بود که چشم از حیا در بر افکنده بود
کسی گفت هیچ این پسر عقل وهوش ندارد بمالش بتعلیم گوش
شبی بر زدم بانگ بروی درشت همی گفت مسکین بجورش بکشت

بخایندش از کینه دندان بزهر — که دون پروراست این فرومایه دهر
چو بینند کاری بدستت درست — حریصت شمارند ودنیا پرست
وگر دستِ همّت بداری زکار — گدا پیشه دانندت و پخته خوار
اگر ناطقی طبلِ پُر یاوه‌ای — وگر خامُشی نقشِ گرماوه‌ای
تحمّل کنان را نخوانند مرد — که بیچاره از بیم سر بر نکرد ٣٨٥
وگر در سرش هَول ومردانگیست — گریزند ازو کین چه دیوانگیست
تعنّت کنندش گر اندک خور است — که مالش مگر روزی دیگر است
وگر نغز وپاکیزه باشد خورش — شکم بنده خوانند وتن پرورش
وگر بی تکلّف زید مال‌دار — که زینت بر اهل تمیز است عار
زبان در نبندش بایذا چو تیغ — که بدبخت زر دارد از خود دریغ ٣٩٠

---

٣٨١ دندان بزهر خائیدن کنایه از سختی است که از کمال دشمنی و عداوت ناشی گردد و گفته شود دهر زمان ٣٨٢ چو الخ یعنی اگر ترا بپیشه مشغول بینند ٣٨٣ دست همّت بداری زکار یعنی از عمل دنیا دست کشی پخته خوار آنکه طعام پخته مردم خورده باشد و در وقت طعام خوردن مردم حاضر شود ٣٨٤ ناطق سخن‌گوی پر یاوه‌ء ترا هرزه‌گوی و بیهوده‌گوی گویند گرماوه گرمابه‌را بگویند و گرمابه حمام است نقش گرماوه‌ء یعنی ترا نقش حمام و صورت بی‌جان خوانند ٣٨٥ تحمّل کنان آنان که صبور باشند ٣٨٦ وگر الخ یعنی اگر کسی در قید پهلوانی باشد ٣٨٧ تعنّت ذلّت جستن ٣٨٨ خورش یعنی خوردنی او خور درینجا بمعنی خورش ٣٨٩ زید مضارع است از زیستن بی‌تکلّف زید یعنی لباس فاخر نپوشد این بیت مرهون است ٣٩٠ ایذا آزار دادن زر دارد از خود دریغ یعنی بذات خود هم خرج نمی کند

یکی پند گیرد دگر ناپسند — نه پردازد از حرف گیری بپند
فرو مانده در گنج تاریک جای — چه در یابد از جام گیتی نمای
مپندار اگر شیر و گر روبهی — کز ایشان ببردی و حیلت رهی
اگر گنج خلوت گزینند کسی — که پروای صحبت ندارد بسی
مذمت کنندش که زرق است وریو — زمردم چنان می گریزد که دیو
اگر خنده رویست وآمیزگار — عفیفش ندانند وپرهیزگار
غنی را بغیبت بکاوند پوست — که فرعون اگر هست در عالم اوست
اگر بینوائی بگرید بسوز — نگون بخت خوانندش وتیره روز
اگر مرد درویش در سختی است — بگویند از ادبار وبدبختی است
وگر کامرانی در آید زپای — غنیمت شمارند وفضل خدای
که تا چند ازین جاه وگردنکشی — خوشی را بود در قفا ناخوشی
وگر تنگدستی تنک مایه — سعادت بلندش کند پایه

٣٦٩ پند گیرد از آن سخن نا پسند غیر مقبول نپردازد مشغول نشود حرف گیری طعنه زدن
٣٧٠ جام گیتی نمای جامی که جمشید ساخته بود و در آن حقیقت عالم معلوم می شد در اینجا
مراد آفتاب است ٣٧١ از ایشان از طعنه زنان رهی خلاص شوی زیرا هرآینه عیبی گویند
٣٧٢ گنج خلوت گزینند و از خلق عزلت گیرد این بیت مرهون است ٣٧٣ که زرق است وریو
ریا و مکر است کار این مرد دیو شیطان ٣٧٤ عفیف پارسا ٣٧٥ بکاوند جمع مضارع
از کاویدن بمعنی کندن و دریدن ٣٧٦ بینوائی فقیری ٣٧٧ ادبار پشت دادن مراد
بدبختی ٣٧٨ کامرانی آنکه بحصول مقصود خود خوش است در آید زپای از دولت افتد
غنیمت شمارند نکبت اورا ٣٧٩ خوشی را الخ در پس خوشی ناخوشی ضرورتا بود
که دولت دنیا باقی نیست ٣٨٠ تنگدستی فقیری تنک مایه رقیق و اندك سرمایه

اگر در جهان از جهان رسته ایست در از خلق بر خویشتن بسته ایست
کس از دست جور زبانها نرست اگر خود نمائیست اگر حق پرست
اگر بر پری چون ملک زآسمان بدامن در آویزدت بدگمان
بکوشش توان دجله را پیش بست نشاید زبان بداندیش بست
فراهم نشینند تردامنان که این زهد خشک است و آن دام نان
تو روی از پرستیدن حق مپیچ بهل تا بگیرند خلقت بهیچ
چو راضی شد از بنده یزدان پاک گر اینها نگردند راضی چه باک
بداندیش خلق از حق آگاه نیست زغوغاء خلقش بحق راه نیست
از آن ره بجائی نیاورده اند که اول قدم پی غلط کرده اند
دو کس بر حدیثی نگارند گوش ازین تا بدان زاهرمن تا سروش

---

٣٥٩ از جهان یعنی از اهل آن رسته ایست درین تعبیر تنبیه است که درین جهان کسی را زاهل جهان خلاص نباشد امّا اگر باشد در باب الخ امّا کسی که بخلق مختلط باشد از زبان مردم خلاص نیابد ٣٦٠ نرست خلاص نشد خود نمائیست مرائی بود حق پرست و مخلص ٣٦١ بر پری از پریدن است و بر زاید چون ملك همچو فرشته بدامن در آویزدت بدامن تو آویزد ٣٦٣ فراهم مجتمع تردامنان ملوّثان وفاسقان که گویند در حق صالحان زهد خشك بی عشق ٣٦٤ تو روی الخ پس پند این است که تو روی الخ بهل بگذار تا نگیرند الخ که ترا بچیزی اعتبار نکنند ٣٦٥ یزدان پاك جلّ جلاله اینها یعنی خلق چه باك یعنی غم نیست ٣٦٦ بداندیش خلق آنکس که در حق خلق اندیشهء بد کند زغوغاء خلقش از مذمّت خلق اورا . ٣٦٧ نیاورده اند ونرسیده غلط کرده اند در بعض نسخ باز پس مانده اند ٣٦٨ دو کس الخ یعنی دو کس یك سخن را بشنوند ازین تا بدان یعنی از یکی تا بدیگری اهرمن بمعنی شیطان سروش بمعنی فرشته یعنی تفاوت فاحش هست

چرا طفلِ یک روزه هوشش نبرد — که در صنع دین چه بالغ چه خرد
محقق همان بیند اندر ابل — که در خوبرویانِ چین وچگل
نقابیست هر سطرِ من زین کتیب — فروهشته بر عارض دلفریب
معانیست در زیر حرفِ سیاه — چو در پرده معشوق و در میغ ماه ٣٥٥
در اوقاتِ سعدی نگنجد ملال — که دارد پس پرده چندین جمال
مرا کین سخنهاست مجلس فروز — چو آتش درو روشنائی وسوز
زنجم زخصمان اگر بر طبند — کزین آتش پارسی در تبند

---

٣٥٢ هوشش نبرد ودیوانه او نگشت که در الخ که در صنع الهی و نقش خدائی دیدن تفاوت نیست میان بزرگ و کوچك بلکه همه چیز مصنوع اوست و در هر صنع سرّی بدیع هست از عجایب صنع صانع جلّ ذکره بیت

از عرش تا بفرش اگر بنگری بعقل — درهیچ ذرّه نیست که سرّی غریب نیست

٣٥٣ ابل شتر بحکم افلا ینظرون الی الابل کیف خلقت چین نام ولایتی است مشهور چگل نام شهریست در ترکستان مردم آنجا بغایت خوشرو ٣٥٤ نقاب روی پوش زین کتیب مصنف هر سطر کتاب بوستان را بنقاب تشبیه می کند بر عارض دلفریب بر روی محبوب فریبنده هر معنی را محبوبی تشبیه می کند ٣٥٥ معانیست الخ معانی روشن و سپید است زیر خط سیاه همچو محبوب است زیر پرده وحجاب وماه در ابر پنهان شده باشد ٣٥٦ اوقات در بعض نسخ اوراق ٣٥٧ مجلس فروز افروزنده مجلس ونور دهنده چو آتش الخ چنانکه در آتش دو خصلت هست یکی روشنائی دوم سوز و حرارت در سخن من نیز این دو خصلت هست ٣٥٨ طبند مضارع است از طبیدن آتش پارسی مرضی است که اورا در عربی نار فارسیه گویند و بعضی گویند آتش فرنگ است

گذر کرد بقراط بروی سوار — بپرسید کین را چه افتاد کار
کسی گفتش این عابد پارساست — که هرگز خطائی زدستش نخاست
رود روز وشب در بیابان وکوه — زصحبت گریزان زمردم ستوه
ربودست خاطرفریبی دلش — فرو رفته پائی نظر در گلش
چو آید زخلقش ملامت بگوش — بگوید که چند از ملامت خموش
مگوی ار بنالم که معذور نیست — که فریادم از علتی دور نیست
نه این نقش دل می رباید زدست — دل آن می رباید که این نقش بست
شنید این سخن مرد کارآزمای — کهن سال پرورده پخته رای
بگفت ار چه صیت نکوئی رود — نه با هر کسی هر چه گوئی رود
نگارنده را خود همین نقش بود — که شوریده را دل بیغما ربود

---

٣٤٢ بقراط نام حکیمی است مشهور ٣٤٣ نخاست صادر نشد ٣٤٤ رود الخ عزلت اختیار کرده ستوه ملول وسرگردان ٣٤٥ ربودست ماضی از ربودن خاطرفریبی وصف ترکیبی است با یاء وحدت وفاعل فعل مذکور است خاطرفریب یعنی دلفریب که کنایه از معشوق است پائی نظر در گلش یعنی نظرش در گل محبت ٣٤٦ چو الخ چون خلق اورا ملامت کنند وآن را بشنود خموش ساکت شو ٣٤٧ ار بنالم اگر ناله کنم علت سبب ٣٤٨ نه این نقش یعنی معشوق دل دل من زدست از دستم که این نقش بست این معشوق را آفرید یعنی خدای تعالی ٣٤٩ کارآزمای مجرب امور کهن سال سالهاء بسیار عمر رانده پروردهء الخ مراد بقراط حکیم است ٣٥٠ صیت آواز رود بگوش اهل عالم نه با الخ یعنی هرکس بهرچه گوئی باور نمی کند ٣٥١ نگارنده را یعنی نقاش ازلی را که حضرت خداست خود همین نقش بود یعنی همین معشوق مصنوع اوست شوریده را که این عاشق پارساست

چو مر بندهٔ را همی پروری — بتربیت برارش کزو برخوری
وگر سیدش لب بدندان گزد — دماغ خداوندگاری پزد
غلام آبکش باید و خشت زن — نبود بندهٔ نازنین مشت زن ٣٣٥

گروهی نشینند با خویش پسر — که ما پاک بازیم و صاحب نظر
زمن پرس فرسودهٔ روزگار — که بر سفرهٔ حسرت خورد روزه‌دار
ازآن تخم خرما خورد گوسپند — که قفل است بر تنگ خرما ببند
سر کاو عصّار از آن در که است — که از کنجدش ریسمان کوته است
یکی صورتی دید صاحب جمال — بگردیدش از شورش عشق وحال ٣٤٠
بر انداخت بیچاره چندان عرق — که شبنم بر اردیبهشتی ورق

---

٣٣٣ بهبیت برارش بهبیت اورا تربیت کن ٣٣٤ لب لب بنده‌را گزد مضارع است از گزیدن پزد مضارع است از پختن و پزیدن مراد دماغ بیهوده پزیدن یا فانی کردن است یعنی خودرا خداوندگار تصوّر نماید ٣٣٥ خشت زن خشت سازرا گویند ٣٣٦ خوش پسر پسر خوب که وگویند که ما پاك بازیم الخ طبع نفسانی نداریم ٣٣٧ پرس استخبار واستفسار کن که بر الخ که آن‌ها مثل روزه‌دار اند وروزه‌دار بر سفره حسرت می خورد ٣٣٨ تنگ یك لنگ بار وخروار شکر درینجا مراد بار وبند عطف بر قفل است چنانکه گروه‌را نیز بوصلت دست‌رس نیست لاف پاك بازی زنند ٣٣٩ که مخفف کاه ٣٤٠ یکی کسی که مرد پارسا بود بگردیدش متعدّی است اینجا ضمیر فاعل که مستتر است راجع بصورت است ضمیر مفعول که بارز است راجع یکیست شورش شوریدن ٣٤١ بر انداخت الخ یعنی عرق بسیار ریخت گوئیا که الخ اردبهشتی منسوب است اردبهشت وآن نام ماهیست از ماههاء بهار ورق برگ درخت

چو بیرون شد از کازرون یک دو میل — بپیش آمدش سنگلاخ مهیل
بر سید کین قلعه را نام چیست — که بسیار بینند عجب هر که زیست
چنین گفتش از کاروان مهدی — مگر تنگ ترکان ندانی تهی
برنجید چون تنگ ترکان شنید — تو گفتی که دیدار دشمن بدید
سیه را یکی بانگ بر داشت سخت — که دیگر چه رانی بیانداز رخت
نه عقل است و نه معرفت یک جو م — اگر من دگر تنگ ترکان روم
در شهوت نفس کافر ببند — وگر عاشقی لت خور و سر ببند

۳۲۶ کازرون نام شهریست بفاصلهء ده کروه از شیراز میل فاصلهء چهار هزار قدم اشتر رهوار که ثلث فرسنگ است بپیش آمدش پیش خواجه آمد سنگلاخ جائی که سنگهاء بسیار داشت مهیل مخوف وهولناك ۳۲۷ کین که این قلعه‌را آن سنگهاء بسیار بلندرا قلعه پنداشت که گفت این قلعه‌را زیست زنده است ۳۲۸ مهدی مصاحبی مگر الخ که نام این جای تنگترکان است در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع شده

کسی گفت کین راه‌را وین مقام — بجز تنگ ترکان ندانیم نام

۳۲۹ برنجید خواجه تنگ ترکان بدانکه معنی لفظ ترك محبوب است ۳۳۰ سیه‌را خواجهء مزبور غلام سیاه داشت که در ضبط او بود بانگ بر داشت سخت یعنی گفتش چه رانی از اینجا در بعض نسخ مران خر در بعض نسخ

سیه را بفرمود کای نیکبخت — هم اینجا که هستی بینداز رخت

و در بعض نسخ

بسالار گفتا که ای نیکبخت — هم آنجا که هستی بینداز رخت

۳۳۱ نه عقل الخ یعنی مرا یك جو عقل و معرفت نیست اگر الخ یکبار از ترك خود دیدم آنچه دیدم پس ازین مقتضای عقل و معرفت نیست که بدان سوزم ۳۳۲ در باب در شهوت الخ یعنی هوس راندن شهوت مکن لت لگد سر ببند تحمل جفا کن چه سر بستن کنایه از پوشیده ماندن وخاموشی است

مبین دلفریبش چو حور بهشت — کزان روی دیگر چو دیو است زشت
گرش پای بوسی ندارد سپاس — وگر خاک باشی ندارد هراس
سر از مغز و دست از درم کن تهی — چو خاطر بفرزند مردم دهی
مکن بد بفرزند مردم نگاه — که فرزند خویشت برآید تباه
درین شهر باری بسمعم رسید — که بازارگانی غلامی خرید
شبانگاه مکر دست بردش بسیب — که سیمین زنخ بود وخاطر فریب
پری چهره هر چه اوفتادش بدست — بکین در سر و مغز نادان شکست
نه هر جا که بینی خط دلفریب — توانی طمع کردنش در کتیب
گوا کرد بر خود خدا و رسول — که دیگر نگردم بگرد فضول
رحیل آمدش هم درین هفته پیش — دل افگار وسربسته وروی ریش

---

۳۱۶ دلفریبش ضمیر راجع بکودك است روی دیگر یعنی خصال دیو شیطان در بعض نسخ غول ۳۱۷ گرش در بعض نسخ اگر سپاس شکر ومنت هراس رسم وشرم ۳۱۸ سر از الخ زیرا پسر غیررا دوست داشتن بی‌مغزی وبی عقلیست و هر که دل‌را بدلبری دارد مال بسیار صرف کردن می‌باید ۳۱۹ مکن بد نگاه یعنی بندی نظر مکن برآید تباه بد برآید بدین سبب ۳۲۰ باری یك بار ۳۲۱ بسیب یعنی بذقنش خاطر فریب وصف ترکیبی است ۳۲۲ پری چهره یعنی غلام مزبور بکین وانتقام نادان یعنی خواجه‌اش ۳۲۳ کتیب امالهء کتاب توانی الخ یعنی هرجا که خط دلفریب بینی درکتب او طمع کنی این نتوانی مراد ازهر خوبرو کام دل حاصل کردن نتوانی ۳۲۴ گوا مخفف گواه است کرد آن خواجه نگردم بگرد فضول یعنی قصد بدی نکنم ۳۲۵ رحیل رحلت کردن و بسفر رفتن آمدش ضمیر راجع بتاجر است دل افگار از جفاء غلام سربسته از جراحت روی ریش از دست غلام

چو آوازِ مُطرِب در آمد زکوی بگردون شد از عاشقان های وهوی
پرسے پیکرَی بود محبوبِ من بدو گفتم ای لُعبتِ خوبِ من
چرا با رفیقان نه آئی بجمع که روشن کنی مجلس ما چو شمع
شنیدم که می رفت وبا خویشتن همی گفت با من که ای یارِ من
محاسن چو مردان نداری بدست نه مردی بود پیش مردان نشست

خرابت کند شاهد خانه کن برو خانه آباد گردان بزن
نشاید هوس باختن با گلی که هر بامدادش بود بلبلی
چو خودرا بهر مجلسی شمع کرد تو دیگر چو پروانه گردش مگرد
زن خوب وخوش خوی وآراسته چه ماند بشادانِ نوخاسته
برو دم چو غنچه دمی از وفا که از خنده افتد چو گل در قفا
نه چون کودکِ پیچ بر پیچ شنگ که چون مقل نتوان شکستن بسنگ

---

۳۰۵ بگردون شد بفلك رفت ۳۰۶ لعبت بازیچه مراد معشوق ۳۰۸ شنیدم الخ در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع شده

شنیدم سهی قامت سیم تن که می رفت وهی گفت با خویشتن

۳۰۹ محاسن نیکها باصطلاح اهل فرس ریش را گویند ۳۱۰ بزن که بتو اختصاص دارد ۳۱۱ هوس باختن دل دادن وعاشق شدن بلبلی و عاشقی ۳۱۲ مگرد نهی است از گردیدن ۳۱۳ چه ماند یعنی مشابهت ندارد نوخاسته تازه ۳۱۴ برو بر زن دم امر است از دمیدن دمی نفسی خنده وصفا افتد الخ یعنی از خوبیء او ترا متلذذ سازد ۳۱۵ نه چون الخ یعنی زن چنین نیست پیچ بر پیچ مراد محبوب شنگ بمعنی شوخ وبی باك مقل صمغی است در بعض نسخ قفل

پسررا نکو دار و راحت رسان — که چشمش نماند بدست کسان
بر آن کس که فرزندرا غم نخورد — دگر کس غمش خورد وبدنام کرد
نگه دار از آموزگار بدش — که بدبخت وگمره کند چون خودش
سیه نامه‌تر زان مخنث مخواه — که پیش از خطش روی گردد سیاه ٣٠٠
از آن بی‌حمیت بباید گریخت — که نامردیش آب مردان بریخت
پسر کو میان قلندر نشست — پدر گو ز خیرش فرو شوی دست
دریغش مخور بر هلاک وتلف — که پیش از پدر مرده به ناخلف
شبی دعوتی بود در کوی من — ز هر جنس مردم در آن انجمن

---

٢٩٧ که چشمش الخ که احتیاج ننماید بدیگران ٢٩٨ که فرزندرا غم نخورد غم فرزندش نخورد وتدبیر معاش او نکرد ٢٩٩ نگه دار الخ یعنی پسررا حفظ کن از کسی که اورا کار بد آموزد چون خودش اورا مثل خود ٣٠٠ سیه‌نامه کنایه از فاسق وفاجر وگناهکار مخواه و نباشد پیش از خطش پیش از بر آمدن ریش و بروت روی گردد سیاه بکار بد ٣٠١ بی حمیت بی ننگ وبی عار آب آب روی ٣٠٢ قلندر فرق میان قلندر وملامتی وصوفی آن است که قلندر تجرید وتفرید بکمال دارد و در تخریب عادات وعبادات کوشد و ملامتی آن‌را گویند که کتم عبادت از غیر کند واظهار هیچ خیر وخوبی نکند وهیچ شر و بدی‌را نپوشد و صوفی آن است که اصلا دل او بخلق مشغول نشود و التفات برد و قبول ایشان نکند و مرتبهء صوفی از هر دو بلندتر است زیراکه ایشان با وجود تفرید و تجرید مطیع پیر و پیغمبر اند وقدم بر قدم ایشان می نهند مردم نا هموارا نیز جهت مناسبت بقلندر اطلاق بدین لفظ می کنند وشارب الخمررا نیز گویند و اینمعنی مناسب دراینجاست میان قلندر نشست و همنشین لوندان گشت پدر گو پدرش را بگو فرو شوی دست امید ازو ببر ٣٠٣ دریغش الخ یعنی اگر پسر بدکار بمیرد دریغ مخور ناخلف آنکه بر طریقت پدر نباشد وبدکاررا نیز گویند

نوآموزرا ذکر وتحسین وزه — زتوبیخ وتهدید اُستاد به
بیاموز پرورده‌را دست رنج — وگر دست داری چو قارون بگنج
چه دانی که گردیدن روزگار — بغربت بگرداندش در دیار
مکن تکیه بر دستگاهی که هست — که باشد که نعمت نماند بدست
چو بر پیشه باشدش دست رس — کجا دست حاجت برد پیش کس
بپایان رسد کیمیا وزر — نگردد تهی کیمیا پیشور
ندانی که سعدی مراد از چه یافت — نه هامون نوشت ونه دریا شکافت
بخردی بخورد از بزرگان قفا — خدا دادش اندر بزرگی صفا
هر آن کس که گردن بفرمان نهد — بسی بر نیاید که فرمان دهد
هر آن طفل کو جور آموزگار — نبیند جفا بیند از روزگار

---

۲۸۷ تحسین ستودن زه کلمه باشد که بمحل تحسین گویند چنانکه آفرین
توبیخ سرزنش کردن تهدید ترسانیدن ۲۸۸ دست رنج یعنی پیشه و صنعت
و کسبی که بوسیلهء دست باشد و گر الخ اعتماد بر مال مکن
۲۸۹ گردیدن روزگار گردش زمان بغربت الخ پس دور افتد از مال
بسیار و مال‌را خود بقا نیست ۲۹۰ دستگاهی قدرتی که هست و داری
۲۹۱ چو الخ چون پسررا قدرت صنعت باشد حاجتش بگدائی نباشد
۲۹۲ بپایان رسد بصرف کردن پیشه‌ور اهل صنعت که بکسب قدرت دارد
۲۹۳ ندانی استفهام است نوشت درینجا بمعنی نوردید و طی کرد هامون نوشتن
کنایه از سیر صحرا نمودن و دریا شکافتن کنایه از سیر دریا نمودن
۲۹۴ قفا سیلی ۲۹۵ گردن بفرمان نهادن کنایه از اطاعت کردن و مطیع
بودن است ۲۹۶ کو که او جور آموزگار زجر استاد از روزگار در زندگیش

بشب سنگِ بالائی ای خانه سوز — چرا سنگِ زیرین نباشی بروز
چو از گلبنی دیده باشی خوشی — روا باشد ار بارِ خارش کشی
درختی که پیوسته بارش خوری — تحمّل کن آنگه که خارش خوری

پسر چون زده بر گذشتش سنین — زنامحرمان کو فراتر نشین
بر پنبه آتش نشاید فروخت — که تا چشم بر هم زنی خانه سوخت
چو خواهی که نامت بماند بجای — پسررا خردمندی آموز ورای
چو فرهنگ ورایش نباشد بسی — بمیری واز تو نماند کسی
بسا روزگارا که سختی برد — بسر چون پدر نازکش پرورد
خردمند وپرهیزگارش بدار — گرش دوست داری بنازش مدار
بخردی درش زجر وتعلیم کن — بنیک وبدش وعده وبیم کن

---

۲۷۷ خانه سوز لفظی است مرکب اطلاق آن بر شخص شعله پرداز و وقت آورده می نمایند و بر بی‌حیا و بی‌شرم هم می کنند و ناانصاف را هم می گویند ۲۷۸ دیده باشی خوشی و یافته باشی از گلش بوئی ۲۷۹ بارش میوه‌اش ۲۸۰ سنین جمع سنه بمعنی سالها پسر الخ یعنی عمر پسر چون از ده سال گذشت از نامحرمان او اورا جدا کن ۲۸۱ تا چشم بر هم زنی یعنی اندك زمان مراد حال پسر بالغ و نامحرم مثل پنبه و آتش است و نزد پنبه آتش‌را نباید افروخت که بیك چشم‌را بر هم زدن خانه‌را می سوزاند ۲۸۲ بجای ثابت و بر قرار آموز امر است از آموختن و رای عطف است بر لفظ خردمندی ۲۸۳ و از تو نماند کسی که فرزند ناخلف کالعدم است ۲۸۴ بسا روزگارا که یعنی زمان بسیار پسر فاعل برد است ۲۸۵ گرش پسررا ۲۸۶ بخردی درش در کوچکی اورا زجر و تعلیم کن تا هنر بیاموزد

گریز از کفش در دهان نهنگ | که مردن به از زندگانی بتنگ
بپوشانش از مرد بیگانه روی | وگر نشنود چه زن آنگه چه شوی
زن خوب خوش طبع بخت است و یار | رها کن زن زشت ناسازگار
چه نغز آمد این یک سخن زان دو تن | که بودند سرگشته از دست زن
یکی گفت کس را زن بد مباد | دگر گفت زن در جهان خود مباد
زن نو کن ای دوست هر نو بهار | که تقویم پارین نیاید بکار
کسی را که بینی گرفتار زن | مکن سعدیا طعنه بر وی مزن
تو هم جور بینی و بارش کشی | اگر یک شبی در کنارش کشی
جوانی زناسازگاری بجفت | بر پیر مردی بنالید و گفت
گران باری از دست این خصم چیر | چنان می برم کاسیا سنگ زیر
بسختی بنه گفتش ای خواجه دل | کس از صبر کردن نگردد خجل

---

۲۶۶ گریز امر است از گریختن نهنگ تمساح ۲۶۷ بپوشانش الخ امر متعدی است و ضمیر راجع بزن روی را آنگه در آن وقت ۲۶۸ ناسازگار غیر موافق ۲۶۹ نغز پاك و لطیف دو تن دو کس ۲۷۱ تقویم مراد از کاغذ حساب راست کرده منجمان برای یك سال پارین و پارینه و پاری منسوب پار که بمعنی سال گذشته است در بعض نسخ این بیت واقع شده

زنان شوخ و فرمان ده و سرکشند | و لیکن شنیدم که در بر خوشند

۲۷۲ مکن برای تاکید لفظ طعنه مزن واقع است یعنی ای سعدی هرگز طعنه مزن ۲۷۴ زناسازگاری جفت از غیر موافق زنش بر نزد ۲۷۵ گران باری حمل ثقیل چیر غالب کاسیا سنگ زیر یعنی چنانکه سنگ زیرین آسیا بار گران می کشد من نیز از دست زن چنان بار گران کشم ۲۷۶ بسختی الخ یعنی پیر مذکور بجوان مزبور گفت دل را بسختی بنه و بر آن صبر کن خجل شرمسار و پشیمان

سفر عید باشد بر آن کدخدای — که بانوی زشتش بود در سرای
در خرمی بر سرائی ببند — که بانگ زن از وی بر آید بلند
چو زن راه بازار گیرد بزن — وگرنه تو در خانه بنشین چو زن
اگر زن ندارد سوی مرد گوش — سراویل گلیش در مرد پوش
زنی را که جهل است و ناراستی — بلای سر خود نه زن خواستی
چو در کیله جو امانت شکست — از انبار گندم فرو شوی دست
بر آن بنده حق نیکوئی خواستست — که با وی دل و دست زن راستست
چو در روی بیگانه خندید زن — دگر مرد گو لاف مردی مزن
ز بیگانگان چشم زن کور باد — چو بیرون شد از خانه در گور باد
زن شوخ چون دست در قلیه کرد — برو گو بمنه پنجه در روی مرد
چو بینی که زن پای بر جای نیست — ثبات از خردمندی ورای نیست

---

۲۵۵ کدخدای مرد متزوج و صاحب خانه بانوی زشت خاتون بدخوی ۲۵۶ در خرمی باب شادی بر سرای بیند در خانه سرور نباشد ۲۵۷ راه بازار گیرد چو بی اذن تو بیرون آید وگرنه اگر قادر نشوی که زن را زنی ۲۵۸ اگر الخ یعنی اگر زن سخن مرد را نشنود و بر گفتهء او عمل نکند سراویل شلوار و زیرجامه سراویل گلی یك قسم زیرجامه زنان است در مرد پوش یعنی لباس زن مرد را بپوشان زیرا که او نامرد است ۲۵۹ زنی را الخ چون اورا خواستی بلا الخ ۲۶۰ کیله یك مقدار کیل پیمودهرا گویند و کیل بمعنی پیمانه امانت مراد از سالم داشتن چیزی که در تصرّف اصلا بکار نرود امانت شکست نقض امانت کرد و خیانت ورزید فرو شوی دست یعنی از گندم امیدرا ببر کنایه این که اگر زن از راستی درگذشت پس در محنه بودن او شك بکن ۲۶۳ در گور در قبر ۲۶۴ قیله گوشت پخته ۲۶۵ پای بر جای نیست لوند است ثبات یعنی سکون و سکوت

کسی بر گرفت از جهان کام دل — که یکدل بود با وی آرام دل
اگر پارسا باشد و خوش سخن — نگه در نکوئی و زشتی مکن
زن خوش منش دلستان تر که خوب — که آمیزگاری بپوشد عیوب
ببرد از پری چهره زشت خوی — زن دیو سیما خوش طبع گوی
چو حلوا خورد سرکه از دست شوی — نه حلوا خورد سرکه اندوده روی
دل آرام باشد زن نیک خواه — ولیکن از زن بد خدایا پناه
چو طوطی کلاغش بود همنفس — غنیمت شمارد خلاص از قفس
سر اندر جهان نه بآوارگی — وگرنه بمنه دل بیچارگی
تهی پای رفتن به از کفش تنگ — بلا سفر به که در خانه جنگ
بزندان قاضی گرفتار به — که در خانه دیدن بر ابرو گره

---

۲۴۵ بر گرفت یافت یکدل یعنی موافق آرام دل معشوق که زن اوست
۲۴۶ اگر پارسا باشد اگر زن زاهده بود و خوش سخن و شیرین زبان نگه در الخ
که اعتبار بحسن سیرت است نه بحسن صورت ۲۴۷ خوش منش خوب طبیعت
آمیزگاری موافقت عیوب جمع عیب ۲۴۸ ببرد مرهون است باخیر مصراع اخیر
زن فاعل ببرد است دیو سیما زشت صورت گوی گوی سبقت ببرد ۲۴۹ چو مثل
چو حلوا خورد ترش روئی ننماید سرکه اندوده روی بحال که سرکه اندوده
روی باشد یعنی زن بدخوی حلوارا خورد بترش روئی ۲۵۰ پناه بتو داریم
۲۵۱ چو طوطی الخ یعنی هرگاه طوطی را کلاغ همنفس بود همنفس بمعنی
قرین ۲۵۲ سر اندر جهان نه سر در جهان نهادن کنایه است از سیاحتی
بآوارگی تا زن بدخوی نبینی و گرنه اگر سفر نکنی ۲۵۳ جنگ با
زن ۲۵۴ گرفتار به محبوس شدن به است بر ابرو بر ابروی زن گره انقباض

کنند این و آن خوش دگر باره دل — وی اندر میان کور بخت و خجل ۲۳۵
میان دو کس آتش افروختن — نه عقل است خود در میان سوختن
چو سعدی کسی ذوق خلوت چشید — که از هر دو عالم زبان در کشید
بگو آنچه دانی سخن سودمند — وگر هیچ کس را نیاید پسند
که فردا پشیمان برآرد خروش — که آوخ چرا حق نکردم بگوش

زن خوب فرمان بر پارسا — کند مرد درویش را پادشا ۲۴۰
برو پنج نوبت بزن بر درت — که یاری موافق بود در برت
همه روز اگر غم خوری غم مدار — چو شب غمگسارت بود در کنار
کرا خانه آباد و همخوابه دوست — خدارا برحمت نظر سوی اوست
چو مستور باشد زن خوب‌روی — بدیدار او در بهشت است شوی

---

۲۳۵ این و آن اشارت است بدو دوست کور بخت بد بخت ۲۳۶ آتش افروختن بتهییج عداوت ۲۳۷ ذوق خلوت چشید لذت عزلت یافت از هر دو عالم در بعض نسخ از حرف عالم و در بعض از خلق عالم زبان در کشید سکوت اختیار کرد یا همه دنیارا ترك کرد ۲۳۸ سخن سودمند از نصیحت و پند ۲۳۹ بر آرد خروش گریه و زاری کند و گوید نکردم بگوش نشنیدم ۲۴۰ خوب خوب صورت فرمان بر مطیع شوی پادشا مخفف از پادشاه است ۲۴۱ پنج نوبت بزن بر درت از بهر شادی یاری یعنی زنی در برت در سینهء تو ۲۴۲ غمگسار انیس در کنار در آغوش ۲۴۳ کرا خانه آباد هر کرا خانه معمور باشد دوست بود خدارا الخ یعنی منظور خداست برحمت ۲۴۴ مستور پوشیده درینجا مراد عفیفه و پرهیزگار در بهشت است درین جهان بهشت در آمده است

نخواهد ترا زنده آن خودپرست مبادا که نقدش نیابد بدست
بسی سوی دستور دولت پناه بخشم سیاست نگه کرد شاه
که در صورت دوستان پیش من بخاطر چرائی بدآندیش من
زمین پیش تختش ببوسید و گفت چو پرسیدی اکنون نشاید نهفت
چنین خواهم ای نامور پادشاه که باشد چو من عالمت نیکخواه
چو مرگت بود وعدهٔ سیم من بقا بیش خواهندت از بیم من
نخواهی که مردم بصدق ونیاز سرت سبز خواهند و عمرت دراز
غنیمت شمارند مردم دعا که جوشن بود پیش تیر بلا
بپسندید ازو شهریار آنچه گفت گل رویش از نازکی بر شگفت
زقدر ومکانی که دستور داشت مکانش بیفزود وقدرش فراشت
ندیدم زغمّاز سرگشته تر نگون طالع وبخت برگشته تر
زنادانی و تیره‌رائی که اوست خلاف افکند در میان دو دوست

---

۲۲۳ زنده زندگی نخواهد خود پرست اشارت بوزیر است مبادا الخ پس مردن تو خواهد تا که وعده تمام شود و وام‌را از مردمان ستاند ۲۲۴ بسی در بعض نسخ یکی بمعنی یکبار دولت پناه وصف دستور است سیاست رعب داری کردن ۲۲۵ که در الخ یعنی در صورت دوستانی در مواجهه من چرا در نهان دشمن من هستی ۲۲۶ ببوسید وزیر مزبور ۲۲۷ که باشد الخ در بعض نسخ که باشند خلقت همه نیك خواه ۲۲۸ بقا بیش خواهندت یعنی طول عمر تو خواهند ۲۲۹ سر سبز کنایه از حیات و زندگانی و تری و تازگی عیش مضمون این بیت استفهام انکاریست ۲۳۰ دعا خواستن از خداوند تعالی ۲۳۱ نازکی لطافت ۲۳۲ مکان بمعنی منزلت و عزّت فراشت بلند گردانید ۲۳۳ غمّاز چغل و نمّام ۲۳۴ که اوست که آن غمّازراست خلاف خلق

سخن چین کند تازه جنگ قدیم — بخشم آورد نیک مرد سلیم
از آن همنشین تا توانی گریز — که مر فتنه را خفته را گفت خیز
سیه حال مرد اندرو بسته پای — به از فتنه از جای بردن بجای
میان دو تن جنگ چون آتش است — سخن چین بدبخت هیزم کش است

فریدون وزیری پسندیده داشت — که روشن دل و دوربین دیده داشت
رضای حق اول نگه داشتی — دگر پاس فرمان شه داشتی
نهد عامل سفله بر خلق رنج — که تدبیر ملک است و توفیر گنج
اگر جانب حق ندارد نگاه — گزندت رساند هم از پادشاه
یکی رفت پیش ملک بامداد — که هر روزت آسایش و کام باد
غرض مشنو از من نصیحت پذیر — ترا در نهان دشمن است این وزیر
کس از خاص لشکر نماندست وعام — که سیم و زر از وی ندارند وام
بشرطی که چون شاه گردن فراز — بمیرد دهند آن زر و سیم باز

---

٢١١ سخن‌چین چغل بعربی نمام خوانند ٢١٢ که مر فتنه الخ در خبر است الفتنة نائمة لعن الله من ایقظها ٢١٣ اندرو اندر آن حال مراد مردرا در بلا مبتلا بودن بهتر است از جائی بجائی بردن فتنه ٢١٥ که روشن الخ که دلش روشن و دیده‌اش دوربین یعنی که عاقبت‌اندیش بود ٢١٦ پاس رعایت و نگاه ٢١٧ توفیر وافر کردن ٢١٨ اگر الخ اورا گفتن می باید که اگر الخ رساند حق ٢١٩ ملك فریدون ٢٢٠ مشنو مدان نصیحت پذیر که خیر خواهی می کنم ٢٢١ نماندست یعنی نیست از لشکر ازوی از وزیر ندارند وام یعنی همه کس مدیون وزیر گشته است ٢٢٢ بشرطی یعنی چنان وعده و شرط کرده است باز بوزیر

شنیدم که دُزدی در آمد زدَشت بدروازهٔ سیستان در گذشت
بدُزدید بقّال ازو نیم دانگ بر آورد دزد سیه‌کار بانگ
خدایا تو شب‌رو بآتش مسوز که ره می زند سیستانی بروز
کسی گفت با صوفی، در صَفا ندانی فلانت چه گفت از قفا
بگفتا خموش ای برادر بخفت ندانسته بهتر که دشمن چه گفت
کسانی که پیغام دشمن برند ز دشمن همانا که دشمن ترند
کسی قولِ دشمن نیارد بدوست مگر آن که در دشمنی یارِ اوست
نیارست دشمن جَفا گفتنم چنان کز شنیدن بلرزد تنم
تو دشمن تری کاوری بر دهان که دشمن چنین گفت اندر نهان

---

۲۰۲ دروازه چارسو در بعض نسخ بعد از این بیت این بیت واقع شده

چو چیزی خرید او زبقّال کوی زماکول و طعمی که بایستش اوی

و در بعض نسخ

زبقّال آن کوی چیزی خرید از آن چیز بیچاره خیری ندید

۲۰۳ بقّال تره فروش بر آورد بانگ فریاد کرد ۲۰٤ خدایا الخ مراد هر که شب‌دزدی کند اورا بآتش مسوزان زیرا که سیستانی بروز دزدی می کند پس مستحق عذاب این است در بعض نسخ این بیت نیز واقع شده

چه نیکو زد این رمز مرد دلیر زخور و زخفتان بگشتیم سیر

۲۰۵ در صفا صاف دل ۲۰٦ بگفتا صوفی بخفت امر است از خفتن یعنی ساکن باش ندانسته الخ زیرا که دشمن آنچه گفت آن‌را ندانسته بهتر است ۲۰۷ برند بتو ۲۰۸ کسی قول الخ یعنی بجز آنکس که در دشمنی یار دشمن است گفتهٔ دشمن نزد دوست نمی آرد ۲۰۹ نیارست قادر نشد جفا گفتنم رو برو سخت گفتن و جفا کردن مرا کز شنیدن که از شنیدن قول دشمن

رفیقی که غایب شد ای نیکنام — دو چیز است ازو بر رفیقان حرام
یکی آنکه مالش بباطل خورند — دوم آنکه نامش بزشتی برند
هر آن کو برد نام مردم بعار — تو شکر خود از وی توقع مدار
که اندر قفائی تو گوید همان — که پیش تو گفت از پس مردمان
کسی پیش من در جهان عاقل است — که مشغول خود وز جهان غافل است
سه کس را شنیدم که غیبت رواست — چو زین در گذشتی جهارم خطاست
یکی پادشاهی ملامت پسند — کزو بر دل خلق بینی گزند
حلال است ازو نقل کردن خبر — مگر خلق باشند ازو پر حذر
دوم پرده بر بی‌حیائی متن — که خود می درد پرده خویشتن
زخوضش مدار ای برادر نگاه — که او می در افتد بگردن بچاه
سوم کژ ترازوی ناراست خوی — زفعلش بدش هرچه دانی بگوی

---

۱۹۱ که غایب شد از نظر یاران ۱۹۲ خورند رفیقان بزشتی برند مراد از غیبت کردن است ۱۹۳ بعار بزشتی شکر خود نیکوئی گفتن ۱۹۴ که اندر الخ زیرا که الخ عرب گوید من عاب عندك عاب عنك ۱۹۵ مشغول خود یعنی مشغول کار خود که گفته اند طوبی لمن شغلت عیوب نفسه عن عیوب غیره ۱۹۶ در گذشتی تجاوز کردی خطاست جایز نیست ۱۹۷ ملامت پسند که ظلم را قبول کند کزو که از آن پادشاه گزند ضرر و رنج ۱۹۸ نقل کردن خبر از جائی بجائی بردن خبر یعنی غیبت او کردن مگر خلق تا اینکه خلق ۱۹۹ متن نهی است از تیدن که بمعنی کشیدن باشد که خود الخ یعنی کسی که بارتکاب فسق و عصیان و بسبب افشا و اعلان خودرا رسوا گرداند اورا پوشیدن و فسقش ناگفتن لغوست که لا غیبت للفاسق خبر است ۲۰۰ زخوضش الخ یعنی آب اندك حفظ مکن آن کسی را که خودرا بچاه افکند ۲۰۱ کژترازو که در بیع خیانت کند

نیاید ہی شرمت از خویشتن — کزو فارغ و شرم داری زمن
طریقت شناسانِ ثابت قدم — بخلوت نشستند چندی بہم
یکی زان میان غیبت آغاز کرد — در ذکرِ بیچارہ باز کرد
کسی گفتش ای یارِ شوریدہ رنگ — تو ہرگز غزا کردہ در فرنگ
بگفت از پسِ چارِ دیوارِ خویش — ہمہ عمر ننہادہ ام پای پیش
چنین گفت درویشِ صادق نفس — ندیدم چنین سخت برگشتہ کس
کہ کافر زپیکارش ایمن نشست — مسلمان زجورِ زبانش نرست
چہ خوش گفت دیوانہ مرغزی — حدیثی کزو لب بدندان گزی
من ار نامِ مردم بزشتی برم — نگویم بجز غیبتِ مادرم
کہ دانند پروردگانِ خرد — کہ طاعت ہمان بہ کہ مادر برد

---

۱۸۱ نیاید الخ یعنی شرم از خود نداری ۱۸۲ ثابت قدم آنکہ در افعال و اقوال او تزلزل نباشد چندی مدّتی در بعض نسخ جمعی ۱۸۳ زان میان از آنان در ذکر باب ذکر ۱۸۴ شوریدہ رنگ دیوانہ نقش غزا جنگ کردن با کافران فرنگ مشہور است کہ نصاری را گویند ۱۸۵ بگفت آن غیبت کننده از پس الخ یعنی در ہمہ عمر ہرگز سفر نه کرده ام ۱۸۶ صادق نفس راست دم یعنی راست گو ۱۸۷ زپیکارش از جنگ او ۱۸۸ مرغزی مرغز نام جائیست کزو الخ یعنی از شیرینی و لطافت و حسن معنی آن حدیث متعجب باشی ۱۸۹ من الخ یعنی چو خواهم کہ مذمّت مردمان کنم نگویم می باید کہ نگویم ۱۹۰ پروردگان خرد آنان کہ عقل مربّی گشته اند یعنی خردمندان طاعت ثواب ہمان به الخ این سخن از عبد الله بن مبارك منقول است کہ گفت اگر من کسی را غیبت کنم می باید کہ پدر و مادررا غیبت کنم کہ ایشان شایسته اند بحسنات من زیرا چون کسی دیگری را غیبت کند حسنات آن کس بدان دیگر دهند و در حدیث است اگر کسی ظلم کند بدیء مظلوم بظالم رود و نیکوئی ظالم بمظلوم

وگر مسح سر بعد از آن غسل پای — همین است وختمش بنام خدای
کس از من نداند درین شیوه به — نه بینی که فرتوت شد پیر ده
شنید این سخن ده خدائی قدیم — بشورید و گفت ای خبیث رجیم
نه مسواک در روزه گفتی خطاست — بنی آدم مرده خوردن رواست
دهن گو زناگفتنیها نخست — بشوی آن که از خوردنیها بشست
کسی را که نام آمد اندر میان — بنیکوترین نام و نعتش بخوان
چو هواره گوئی که مردم خرند — مبر ظن که نامت چو مردم برند
چنان گوی سیرت بکوی اندرم — که گفتن توانی بروی اندرم
وگر شرمت از دیده ناظر است — نه ای بی بصر غیب دان حاضر است

---

۱۷۲ مسح مالیدن و مس کردن دربنجا مراد دست تر کرده مالیدن غسل شستن همین است وضؤ ختم تمام گردانیدن ۱۷۳ درین شیوه کسی از من نداند شیوه وضؤرا ۱۷۴ ده خدای قدیم پیر ده که عابد در حق او بد گفته رجیم سنگسار کرده و شیطان را گویند نسخ اینجا مختلف است در بعض

بگفتند با ده خدای آنچه گفت — فرستاد پیغامش اندر نهفت
که ای زشت کردار نیکوسخن — نخست آنچه گوئی بمردم بکن

۱۷۵ نه مسواك الخ استفهام انکاریست بنی آدم الخ این نیز استفهام انکاریست و حق تعالی فرموده است ایحب احدکم ان یاکل لحم اخیه میتا فکرهتموه ۱۷۶ زناگفتنیها از آن سخنها که شایسته گفتنی نباشد کنایه از غیبت است ۱۷۷ که نام آمد اندر میان بسوق کلام نعت صفت بنیکوترین الخ بخیر و نیکو بی تمام یاد کن ۱۷۸ که مردم خرند خراند یعنی چون مردمان را بدی یاد کنی که نامت الخ بلکه نام ترا نیز بدی یاد کنند ۱۷۹ بکوی اندرم چون در کوی یعنی در محفلی که من حاضر و ناظر نباشم سیرت من گوئی چنان گوی که گفتن الخ بروی اندرم اندر روی من ۱۸۰ وگر الخ اگر شرم تو از من باشد که در مواجهه عیب من نگوئی نه ای الخ استفهام انکاریست غیب دان یعنی حق تعالی

بآخر نماند این حکایت نُهفت — بصاحب نظر باز گفتند و گفت
مدر پرده بر یار شوریده حال — نه طیبت حرم است و غیبت حلال
بطفلی درم رغبت روزه خاست — ندانستمی چپ کدام است و راست ۱۶۵
یکی عابد از پارسایان کوی — همی شستن آموختم دست و روی
که بسم الله اوّل بسنّت بگوی — دوم نیّت آور سوم کف بشوی
پس آنگه دهن شوی و بینی سه بار — مناخر بانگشت کوچک بخار
بسبّابه دندان پیشین بمال — که نهی است در روزه بعد از زوال
وزان پس سه مشت آب بر روی زن — زرستن که موی سر تا ذقن ۱۷۰
دگر دستها تا بمرفق بشوی — ز تسبیح و ذکر آنچه دانی بگوی

---

۱۶۳ این حکایت مذمّت پارسایان بصاحب نظر بآن پارسا ۱۶۴ مدر نهی است از دریدن مدر پرده عیب مکن شوریده حال و لطیف‌گوی نه طیبت الخ یعنی لطیف حرام نیست و غیبت حلال نیست ۱۶۵ بطفلی درم در طفلی مرا خاست واقع شد ندانستی الخ که بغایت کوچك بودم ۱۶۶ گوی ده‌ء ما همی شستن الخ یعنی مرا تعلیم وضؤ می کرد و چون روزه می داشتم آن عابد مرا تعلیم وضؤ روزه دار می کرد ۱۶۷ که بسم الخ یعنی در ابتداء وضؤ بسم الله الرحمن الرحیم گفتن سنّت است آن‌را بگوی نیّت آهنگ نیّت آور که نزد شافعی فرض است کف یعنی دست را بشوی امر است از شستن ۱۶۸ سه بار قید است بهر دو عضو مناخر جمع منخر است بمعنی سوراخ بینی ۱۶۹ سبّابه انگشت شهادت و اورا مسبّحه نیز گویند بمال که این بمنزلهء مسواك است که نهی است استعمال مسواك در روزه الخ این نزد شافعی است ۱۷۰ سه مشت الخ یعنی سه بار رویت‌را بشوی زرستن‌که موی‌ء سر درینجا سه اضافت است تا ذقن تا باسفل زنخ این حد وجه است طولا ۱۷۱ مرفق آرنج تا بمرفق بشوی تا عمل کرده باشی بکلام خدای تعالی وایدیکم الی المرافق

گر او راهِ دوزخ گرفت از خسی — ازین راهِ دیگر تو در وی رسی
کسی گفت حجاج خون خواره ایست — دلش همچو سنگ سیه پاره ایست
ترسد همی زآه وفریادِ خلق — خدایا تو بستان ازو دادِ خلق
جهاندیده پیرِ دیرینه زاد — جوان را یکی پند پیرانه داد
کزو دادِ مظلومِ مسکینِ او — بخواهند و از دیگران کمینِ او
تو دست از وی و روزگارش بدار — که خود زیرِ دستش کند روزگار
نه بیداد ازو بهرمند آیدم — نه نیز از تو غیبت پسند آیدم
بدوزخ برد مدبری را گناه — که پیمانه پر کرد ودیوان سیاه
دگر کس بغیبت پیش می دود — مبادا که تنها بدوزخ رود
شنیدم که از پارسایان یکی — بطیبت بخندید با کودکی
دگر پارسایانِ خلوت نشین — بعیبش فتادند در پوستین

---

۱۵۲ خسی کهینگی ودنائت ازین راه الخ یعنی او از راه حسد رفت تو از راه غیبت روی بدوزخ ۱۵۳ حجاج نام امیری است معروف خون خواره کنایه از بی گناه قتل نفس کردن است همچو الخ یعنی مثل یك پارهء سنگ سیاه است ۱۵۵ دیرینه‌زاد بسیار عمر ۱۵۶ بخواهند در روز قیامت از دیگران اشارت بطرف آن بد گوینده است ۱۵۷ دست ازو بدار دست ازوی داشتن کنایه از عدم تعرّض است زیرِ دستش ضمیر راجع بحجاج است زیر دستش کند یعنی اورا مغلوب گرداند ۱۵۸ آیدم ازکلام پیر است یعنی ظلم ازو وغیبت از تو هر دو مقبول من نیست ۱۵۹ مدبر بدبخت گناه فاعل برد است که پیمانه الخ یعنی عمررا بآخر رسانید وگناه این قدر کرد که بنوشتن آن دفتر سیاه شد ۱۶۰ دگر کس که غیبت او کند پیش عقیب آن مدبر ۱۶۱ بطیبت بلطیفت ۱۶۲ بعیبش بتعیّب او در بعض نسخ بغیبش فتادند در پوستین یعنی مذمّتش کردند

کسی گفت پنداشتم طیبت است — که دزدی بسامان تر از غیبت است
بدو گفتم ای یار آشفته هوش — شگفت آمد آن داستانم بگوش
بناراستی در چه بینی بهی — که بر غیبتش مرتبت می نهی
بلی گفت دزدان تهور کنند — ببازوء مردی شکم پر کنند
چه می خواهد از غیبت آن ساده مرد — که دیوان سیه کرد وچیزی نخورد
مرا در نظامیه ادرار بود — شب و روز تلقین وتکرار بود
مر استادرا گفتم ای پر خرد — فلان یار بر من حسد می برد
چو من دادِ معنی دهم در حدیث — برآید بهم اندرون خبیث
شنید این سخن پیشوای ادب — بتندی بر آشفت وگفت ای عجب
حسودی پسندت نیاید زدوست — که معلوم کردت که غیبت نکوست

---

۱۴۲ پنداشتم طیبت است تصور کردم که لطیف است سخن او نه در حقیقت بسامان تر بهتر در بعض نسخ بسی بهتر غیبت بد گفتن کسی بغیبت او ۱۴۳ آشفته هوش پریشان هوش یعنی بیهوش شگفت عجب ۱۴۴ ناراستی بمعنی دزدی در زاید است بهی نیکی مرتبت می نهی ترجیح می کنی ۱۴۵ تهور کنند دلاوری نمایند ۱۴۶ ساده مرد بی عقل ۱۴۷ نظامیه نام مدرسه است در بغداد ادرار بود وظیفه که اشتغال کردم تلقین فهمانیدن تکرار چنانکه گفته اند الدرس حرف والتکرار الف ۱۴۸ استاد آموزگار وآموزاننده ۱۴۹ حدیث کلام برآید بهم منقبض شود اندرون خبیث درون خبیث آن یار حسود ۱۵۰ پیشوای ادب مقتداء ادب واستاد ادیب ای عجب در محل مبالغه عجب را ندا کننده چنانکه عرب گویند یالعجب ۱۵۱ پسندت نیاید مقبول تو نباشد که الخ استفهام است یعنی کدام کس نشان داد ترا که غیبت می کنی در بعض نسخ ندانم که گفتت که غیبت نکوست

بگذرد بر از جورِ دشمن حُسام — به از شُنعتِ شهر و جوشِ عوام
بلا خورد و روزی بِمحنت گذاشت — بناکام بردش بجائی که داشت
شب از شرمساری و فکرت نخفت — بخندید طالی دگر روز و گفت
مریز آبِ روئی برادر بکوی — که دهرت نریزد بشهر آبِ روی

بد اندر حقِ مردم نیک وبد — مگو ای جوانمردِ صاحب خِرَد
که بد مردرا خصمِ خود می کنی — وگر نیک مرد است بد می کنی
ترا هر که گوید فلان کس بد است — چنین دان که در پوستینِ خود است
که فعلِ فلان را بباید بیان — وزین فعلِ بد می نماید عیان
ببد گفتنِ خلق چون دم زدی — اگر راست گوئی سخن هم بدی
زبان کرد شخصی بغیبت دراز — بدو گفت دانندهٔ سر فراز
که یاد کسان پیش من بد مکن — مرا بد گمان در حقِ خود مکن
گرفتم زتمکینِ او کم ببود — نخواهد بجاهِ تو اندر فزود

---

۱۳۰ حسام شمشیر تیز جوش عوام هجوم انام ۱۳۱ گذاشت باتمام انجامید بجائی که داشت بمقام خود ۱۳۳ بکوی در محلّه مریز الخ یعنی اگر پیش قلیلی آبروی برادر بریزی دهر آبروی ترا پیش اکثری خواهد ریخت ۱۳۴ بد سخن بد ۱۳۵ خود بفتح خا می باید خواند خصم خود می کنی ازو متضرّر شوی بد می کنی ازو متشفّع نشوی ۱۳۶ که در پوستین خود است که مذمّت خود کند ۱۳۷ بباید بیان دلیل باید تا بدانی که مرد بد فعل است فعل بد که بدگوئی است می نماید در بعض نسخ می برآید ۱۳۸ اگر الخ در بعض نسخ اگر راست خواهی سخن هم خودی ۱۳۹ زبان کرد دراز ببد گفتن ۱۴۰ مرا الخ تا ترا بدنامی اعتقاد نکنم ۱۴۱ کم ببود بذمّ تو

چو فرخنده خوی این حکایت شنید — زگویندهٔ ابرو بهم در کشید
زمانی برآشفت وگفت ای رفیق — بکار آید امروز یار شفیق ۱۲۰
برو زان مقام شنیعش بیار — که در شرع نیست و در خرقهٔ عار
بپشتش در آور چو مردان که مست — عنان سلامت ندارد بدست
نیوشیده شد زین سخن تنگدل — بفکرت فرو رفت چون خر بگل
نه زهره که فرمان نگیرد بگوش — نه یارا که مست اندر آرد بدوش
زمانی بپیچید و درمان ندید — ره سر کشیدن زفرمان ندید ۱۲۵
میان بست وبی اختیارش بدوش — در آورد وشهری برو عام جوش
یکی طعنه می زد که درویش بین — زهی پارسایان پاکیزه دین
تو این صوفیان بین که می خورده اند — مرقّع بسیکی گرو کرده اند
اشارت کنان این وآن را بدست — که این سرگران است وآن نیم مست

---

۱۱۹ ابرو بهم در کشیدن کنایه از رنجیده شدن است ۱۲۰ شفیق مهربان ۱۲۱ شنیع زشت وبد نهیست نهی است یعنی منهی است بر خرقه عار یعنی بر اهل خرقه ننگ است ۱۲۲ پشتش الخ یعنی اورا بر پشت خود بر دار ۱۲۳ چون خر بگل چنانکه خر بگل فرو رود ۱۲۴ فرمان امر شیخ را نگیرد بگوش قبول نکند یارا تاب وطاقت و توانائی اندر آرد بدوش بر دارد بپشت ۱۲۵ بپیچید پیچیدن درینجا مراد از تامّل کردن واز سخن ناگوار دل خودرا در تردّد داشتن درمان علاج ودارو ودوا ۱۲۶ عام جوش هجوم کرد عام جوش لفظی است مرکّب بمعنی آن که همه ها از مردم خاص عام کسی را بیك امر بد گویند ۱۲۷ درویش بین صوفی را بنگر زهی عجب ۱۲۸ مرقّع خرقه را سیکی لفظ سیکی در اصل بمعنی مثلّث است وبلغت شیرازی بمعنی خمر و شراب مستعمل است گرو رهن ۱۲۹ اشارت کنان مردمان شهری آن هر دورا بدست اشارت می کردند سرگران سرگرانی کنایه از تمامی مستی است آن کس که صوفی برداشت

برون رفتم از جامه در دم چو سیر — که ترسیدم از زجرِ برنا و پیر
برهنه دوان رفتم از پیشِ زن — که در دستِ او جامه بهتر که من
پس از مدّتی کرد بر من گذار — که می دانیم گفتمش زینهار
که من توبه کردم بدست تو بر — که گردِ فضولی نگردم دگر
کسی را نیاید چنین کار پیش — که عاقل نشیند پس کارِ خویش
ازین شعنت این پند بر داشتم — دگر دیده نادیده انگاشتم
زبان درکش ار عقل داری وهوش — چو سعدی سخن گوی ورنه خموش

یکی پیش داود طائی نشست — که دیدم فلان صوفی افتاده مست
قَی آلوده دستار وپیراهنش — گروهی سگان حلقه پیرامنش

۱۱۰ در دم فی الحال چو سیر چنانکه سیر از جامهء خود منقح شود که ترسیدم الخ یعنی از آن ترسیدم که فریادزن‌را مردمان شنوند و بهتان اورا باهر کنند و مرا طعنه زنند و سوء ظن کنند ۱۱۱ که در الخ که در دست او جامهء من بودن بهتر است ازینکه من در دست او مانم ۱۱۲ گذار اسم مصدر است بمعنی گذاشتن یعنی مرور کردن زینهار کلمهء ردع است اینجا ۱۱۳ بدست تو بر بر دست تو یعنی سبب گرفتار شدن بدست تو گردم متکلّم از گردیدن دگر دگر بار ۱۱۴ نشیند پس کار خویش در اصلاح خود باشد ۱۱۵ شعنت زشتی بر داشتم گرفتم دیده نادیده انگاشتم یعنی چیز دیده شده‌را نادیده شده انگاشتم ۱۱۶ زبان درکش از گفتن ۱۱۷ داود طائی ابو سلیمان داود بن نصر الطائی از کبراء مشایخ و سادات اهل تصوّف بود شاگرد ابو حنیفه کوفی بود نشست و گفت ۱۱۸ قی بر انداختن از گلو گروهی الخ جماعتی کلاب دایره گرفته در اطراف او

بتشنیع و دشنام و آشوب و زجر — سپید از سیه فرق کردم چو فجر
شد آن ابر ناخوش زبالای باغ — پدید آمد آن بیضه از زیر زاغ
زلاحولم آن دیو هیکل بجست — پری پیکر اندر من آویخت دست
که ای زرق سجاده زرق پوش — سیه کار دنیا خر و دین فروش
مرا عمرها دل زکف رفته بود — برین شخص و جان بروی آشفته بود
کنون پخته شد لقمه خام من — که گرمش بدر کردی از کام من
تظلم بر آورد وفریاد خواند — که شفقت بر افتاد ورحمت نماند
نماند از جوانان کسی دستگیر — که بستاندم داد ازین مرد پیر
که شرمش نیاید زپیری همی — زدن دست در ستر نامحرمی
همی کرد فریاد دامن بچنگ — مرا مانده سر در گریبان زننگ

۱۰۰ بتشنیع بد گفتن زجر منع کردن و راندن و آواز دادن فجر وقت صبح مراد چنانکه فجر روزرا از شب فرق کند همچنان من دخترا از سیاه جدا کردم ۱۰۱ شد رفت بیضه خایهء مرغ ۱۰۲ زلاحولم از لا حول و لا فوق الا بالله گفتنم دیو هیکل دیو صورت در بعض نسخ دیو پیکر پری پیکر یعنی آن دختر اندر من آویخت دست دستش بمن آویخت یعنی دامنم سخت گرفت ۱۰۳ زرق بفتح زا فریب است و بضم زا کبود سیه کار بد عمل دنیا خر خر از خریدن ۱۰۴ آشفته و عاشق او گشته ۱۰۵ کنون الخ مراد مطلب که بود اکنون حاصل شد که زود آن را تو دفع نمودی ۱۰۶ تظلم مراد از بیداد نالیدن است که شفقت الخ یعنی ای مردمان شما که یاری من نمی کنید فهمیدم که شفقت و رحمت دور شد در بعض نسخ بزاری نشست و بافغان بماند ۱۰۷ بستاندم داد داد من ستاند ۱۰۸ که شرمش الخ از پیریء خود نمی شرمد در ستر نامحرمی یعنی من اورا نامحرم امّا او در ستر من دست زده است ۱۰۹ همی کرد الخ یعنی در بهتان من فریاد می کرد حالی که دامنم بدست او سخت گرفته

کسی خوشتر از خویشتن دار نیست — که با خوب وزشت کسش کار نیست
ترا دیده در سر نهادند و گوش — دهن جای گفتار و دل جای هوش
مگر باز دانی نشیب از فراز — نگوئی که این کوته است آن دراز
چنین گفت پیری پسندیده هوش — خوش آید سخنهای پیران بگوش
که در هند رفتم بکنجی فراز — چه دیدم چو یلدا سیاهی دراز ۹۵
در آغوش او دختری چون قمر — فرو برده دندان بلبهاش در
چنان تنگش آورده اندر کنار — که پنداری اللیل یغشی النهار
مرا امر معروف دامن گرفت — فضول آتشی گشت و در من گرفت
طلب کردم از پیش وپس چوب وسنگ — که ای ناخدا ترس بی نام ونگ

۹۱ کسی الخ کسی که خودرا ضابط باشد ازو خوشتر کسی نیست ۹۲ در سر بالای بدن تا دیدن و شنیدن از بالا و دور باشد ۹۳ باز دانی نشیب از فراز و در احتیاط باشی در رفتار ۹۵ سیاهی دراز یعنی حبشی دراز قد و بد هئت در بعض نسخ این حکایت چنین واقع شده

اگر گوش دارد خداوند هوش — سخنهای پیران خوش آید بگوش
سفر کرده بودم زبیت الحرام — در ایام ناصر بدار السلام
شبی رفته بودم بکنجی فراز — بچشمم در آمد سیاهی دراز
تو گفتی که عفریت بلقیش بود — بزشتی نمودار ابلیس بود

ناصر خلیفه است دار السلام لقب بغداد است ۹۶ فرو برده الخ یعنی سیاه دندان خودرا بلبهاء دختر فرو برده بود ۹۷ چنان الخ سیاه دخترا چنان تنگ در آغوش کرده گوئیا شب است که روزرا پوشیده می کند ۹۸ امر معروف و نهی منکر فضول تکبر در من گرفت که بر آتش و حرارت گشتم ۹۹ که ای الخ با غضب گشته گفتم که ای الخ

چو سعدی که چندی زبان بسته بود — زطعن زبان‌آوران رسته بود
کسی گیرد آرام دل در کنار — که از صحبت خلق گیرد کنار
مکن عیبِ خلق ای خردمند فاش — بعیبِ خود از خلق مشغول باش
چو باطل سرایند مکّار گوش — چو بی‌شرم بینی بتعجیل بپوش
شنیدم که در بزمِ ترکانِ مست — مُریدی دَف و چنگ مُطرب شکست
چو چنگش کشیدند حالی بموی — غلامان چو دف بر زدندش بروی
شب از دردِ چوگان و سیلی نخفت — دگر روز پیشش بتعلیم گفت
نخوابی که باشی چو دف روی ریش — چو چنگ ای برادر سر انداز پیش
دو کس گرد دیدند و آشوب و جنگ — پراکنده نعلین و پرّنده سنگ
یکی فتنه دید از طرف برشکست — یکی در میان آمد و سر شکست

۸۱ چندی مدّتی زبان آوران طعنه زنان ۸۲ کنار در مصراع اوّل بمعنی وصلت است و در مصراع ثانی بمعنی کناره ۸۳ فاش ظاهر و آشکار بعیب خود الخ که در خبر است طوبی لمن شغله عیوب نفسه عن نفسه ۸۴ باطل سرایند عیوب خلق گویند مکّار گوش یعنی مشنو بی ستر معیوب بصیرت مراد چشم ۸۵ ترکان بمعنی غلامان و محبوبان مست وصف ترکان است ۸۶ چنگش ضمیر راجع بمرید است حالی فی الحال بموی چنانکه چنگ را بموی کشند اورا نیز بمویش کشیدند غلامان فاعل کشیدند است بروی چنانکه دف را برویش زنند اورا نیز برویش زدند ۸۷ چوگان مراد از چوب و دهل نوازی یعنی ضرب تعلیم آموزانیدن ۸۸ نخوابی مضمون این مصراع شرط است سر انداز پیش سرت را پیش انداز و مراقب نشین و بکسی تعرّض مکن ۸۹ گرد غبار پراکنده پریشان کرده نعلین دو نعل و آن یکنوع کفش است پرنده اسم مفعول از پریدن ۹۰ از طرف بر شکست یعنی از راه برفت مراد از آن فتنه اجتناب ورزید درمیان آمد یعنی در آن فتنه دخل کرد

بگویند ازین حرف گیران هزار — که سعدی نه اهل است و آمیزگار
روا باشد ار پوستینم درند — که طاقت ندارم که مغزم برند

عضدرا پسر سخت رنجور بود — شکیب از نهاد پدر دور بود
یکی پارسا گفتش از روی پند — که بگذار مرغان وحشی زبند
قفسهای مرغ سحرخوان شکست — که در بند ماند چو زندان شکست
نگه داشت بر طاق بستان سرای — یکی نامور بلبل خوش سرای
پسر صبحدم سوی بستان شتافت — جز آن مرغ بر طاق ایوان نیافت
بخندید کای بلبل خوش نفس — تو از گفت خود مانده در قفس
ندارد کسی با تو ناگفت کار — ولیکن چو گفتی دلیلش بیار

۷۲ حرف‌گیران طعنه زنان هزار فاعل گویند است آمیزگار الفت گیرنده و صحبت کننده در بعض نسخ آموزگار یعنی کاردان ۷۳ پوستینم درند دریدن پوستین کنایه از ذکر مساوی و غیبت است طاقت ندارم یعنی طاقت زیاده گوئی بمن نیست که مغزم برند بسیاری گفتار ناهموار مغز بردن کنایه از بسیار گفتن و درد سر دادن ۷۴ عضد عضد الدّولة نام پادشاه ایران بود سخت رنجور محکم مریض گشته شکیب الخ یعنی عضد بی صبر شده ۷۵ گفتش ضمیر راجع بعضد است زبند از قفس ۷۶ مرغ سحرخوان در بعض نسخ مرغان خوش خوان که در الخ استفهام انکاریست یعنی کسی در بند نماند چو زندان شکسته شود لا جرم همه مرغان گریختند ۷۷ بستان سرای خانهء بوستانی خوش سرای وصف ترکیبی است وصف بلبل ۷۸ صبحدم سحرگاه سوی بستان شتافت برای تماشا ۷۹ تو از گفت الخ سخن گفتن سبب حبس و زندانست ۸۰ ندارد الخ چون سخن نگوئی کسی‌را با تو کار و جنگ نیست و لیکن چون سخن گوئی اثبات جویند لازم باشد که دلیلش بیاری

چو مردم سخن گفت باید بهوش وگرنه شدن چون بهایم خموش
بنطق است و عقل آدمی‌زاده فاش چو طوطی سخنگوی و نادان مباش

یکی ناسزا گفت در وقت جنگ گریبان دریدند وی‌را بچنگ
قفا خورد وعریان وگریان نشست بماندیده گفتش ای خودپرست
چو غنچه گرت بسته بودی دهن دریده ندیدی چو گل پیرهن
سراسیمه گوید سخن پر گزاف چو طنبور بی مغز بسیار لاف
نه بینی که آتش زبان است وبس بآبی توان کشتنش در نفس
اگر هست مرد از هنر بهره‌ور هنر خود بگوید نه صاحب هنر
اگر مشک خالص تو داری مگوی که گر هست خود فاش گردد ببوی
بسوگند گفتن که زر مغربیست چه حاجت محک خود بگوید که چیست

۶۲ گفت گفتن و گرنه اگر بهوش سخن نگوید شدن باید ۶۳ نطق گفتار و شعور فاش مشهور ۶۵ عریان برهنه یعنی جامه دریده خودپرست و خود بین و متکبّر ۶۶ چو غنچه الخ اگر دهانت‌را چو غنچه بسته و خاموش بودی پیرهن و گریبان جامه ۶۷ سراسیمه شوریده سر یعنی بی عقل گزاف بیهوده و هرزه بسیار لاف وصف طنبور است لاف کلام فضول و خویشتن ستای و خود نمای ۶۸ در نفس هماندم و فی الحال ۶۹ بهردور با نصیب خود بگوید خودرا بنماید ۷۰ اگر الخ در بعض نسخ

اگر مشك خالص نداری مگوی ورت هست خود فاش گردد ببوی

۷۱ زرمغربی زر خالص را گویند و در اصطلاح فارسیان اشرفی را نیز گفته اند چه حاجت حاجت نیست محك آلت امتحان کردن زر و آن سنگی است که بر آن زررا بسایند و دریافت می کنند

سخن گفت و دشمن بدانست و دوست — که در مصر نادان تر از وی بهم اوست
حضورش پریشان شد و کار زشت — سفر کرد و بر طاق مسجد نبشت
در آئینه گر خویشتن دیدمی — بپیرانشی پرده ندریدمی
چنین زشت از آن پرده بر داشتم — که خودرا نیکو روی پنداشتم
کم آوازرا باشد آوازه تیز — چو گفتی و رونق نماند گریز
ترا خامشی ای خداوند هوش — وقار است و نا اهل را پرده پوش
اگر عالمی هیبت خود مبر — وگر جاهلی پرده خود مدر
ضمیر دل خویش منمای زود — که هرگه که خواهی توانی نمود
ولیکن چو پیدا شود راز مرد — بکوشش نشاید نهان باز کرد
قلم سر سلطان چه نیکو نهفت — که تا کارد بر سر نبودش نگفت
بهایم خموش اند و گویا بشر — پراگنده گوی از بهایم بتر

۵۱ دشمن بدانست و دوست یعنی هر کس دانست که در الخ یعنی در مصر ازو جاهلتر کسی نیست ۵۲ حضورش مردم حضور او پریشان الخ یعنی چون حال او معلوم گشت مردمان ازو متنفر شدند سفر کرد ترك دیار لازم گشت نبشت مضمون دو بیت آینده‌را ۵۳ پرده ندریدمی خودرا رسوا نکردمی ۵۴ بر داشتم خودرا فاش کردم نکوروی خوب‌صورت ۵۵ آوازه بمعنی شهرت تیز آوازه بلندنامی گریز از آن مجلس ۵۶ وقار آهستگی دراینجا مراد بزرگی ترا الخ چنانکه گفته اند الصمت وقار للعالم و ستر للجاهل ۵۷ هیبت خود مبر بسخن گفتن پرده‌ء خود مدر نادانیء خود پیدا مکن ۵۸ ضمیر راز ۵۹ بکوشش الخ بسعی بلیغ میسر نیست باز پنهان کردن پس در گفتن راز شتاب نباید کرد و لهذا گفته اند لسان العاقل وراء قلبه و قلب الاحمق وراء لسانه ۶۱ بهایم جمع بهیمه بمعنی چارپای گویا بشر یعنی ناطق است آدمی

یکی طفل بر دارد از رَخش بند — نیاید بصد رُستم اندر کمند
مگو آنکه گر بر مَلا اوفتد — وُجودی ازو در بلا اوفتد
بدِ هقانِ نادان چه خوش گفت زن — بدانش سخن گوی یا دم مزن
مگوی آنچه طاقت نداری شنود — که جَو کِشته گُندم نخواهی درود
چه نیکو زدست این مثل بَرهَمن — بود حُرمت هر کس از خویشتن
نباید که بسیار بازی کنی — که مر قیمت خویش را بشکنی

یکی خوب خُلق و خَلق پوش بود — که در مِصر یکچند خاموش بود
خِردمند مردم زنزدیک و دور — بگِردش چو پروانه جویان نور
تفکُّر شبی با دلِ خویش کرد — که پوشیده زیر زبان است مرد
اگر همچنین سر بخود در برم — چه دانند مردم که دانشورم

---

۴۱ رخش رنگ سرخ و سپید با هم آمیخته اسپ رستم را بدین اعتبار رخش می گویند و مطلق اسپ را هم می گویند بند مفعول بر دارد است یعنی گاهی طفلی بند اسپی را بر گیرد و آن را رها کند نیاید آن اسپ بصد رستم بسبب صد پهلوان ۴۲ آنکه این سخن را که ملا جماعت وجودی شخصی ۴۳ دم مزن خاموش باش ۴۴ آنچه آن سخن بد که شنود شنیدن گشته اسم مفعول است از گشتن درود درودن ۴۵ برهمن حکیم هندی ۴۷ یکی الخ یعنی کسی نیک خوی و کهنه پوش بود یعنی لباس درویشان می پوشید یکچند یکچند وقت ۴۸ خردمند مردم مردمان عاقلان ۴۹ تفکر اندیشه که پوشیده الخ چنانکه علی رضی الله عنه گفت المرء محبوس تحت لسانه ۵۰ سر بخود در برم مراقب و خاموش نشینم چه داند مردم مردم نمی دانند

بفرمود جلّادرا بی دریغ — که بر دار سرهای ایشان بتیغ
یکی زان میان گفت وزنهار خواست — مکش بندگان کین گناه از تو خاست
تو اوّل نه بستی که سرچشمه بود — چو سیلاب شد پیش بستن چه سود
تو پیدا مکن رازِ دل بر کسی — که او خود بگوید بر هر کسی
جواهر بگنجینه داران سپار — ولی راز با خویشتن پاس دار
سخن تا نگوئی برو دست هست — چو گفته شود یابد او بر تو دست
تو دانی که چون دیو رفت از قفس — نیاید بلاحولِ کس باز پس
سخن دیو بندیست در چاهِ دل — بسالای کام وزبانش مهل
توان باز دادن رهِ نرّه دیو — ولی باز نتوان گرفتن بریو

۳۲ بفرمود الخ سلطان تکش دانست که این افشاء سرّ غلامان واقع شد جزاء این قطع سر است بر دار سرهاء اینان از تنهاء ایشان ۳۳ یکی زان میان یکی از میان غلامان زنهار امان مکش نهی است از کشتن کین که این گناه یعنی افشاء سرّ خاست قایم و واقع ۳۴ سرچشمه آب اندك پیش پیش سیلاب ۳۵ که او اشارت بکسی بر نزد ۳۶ سپار تسلیم کن پاس دار حفظ کن ۳۷ برو بر آن سخن یابد بر تو دست دست یافتن کنایه است از غالبیت ۳۸ رفت از قفس از حبس خلاص یافت بلاحول بخواندن لا حول ولا قوّة الّا باللّه ۳۹ دیو بندیست دیو محبوس است بسالای کام و زبانش اورا بسالای کام و زبان مهل نهی است از هشتن ۴۰ باز دادن گشادن نرّه یعنی نر که مقابل ماده است غیر مشدّد هم آمده است درینجا بمعنی زشت و کریه توان الخ یعنی از حبس اطلاق کردن سهل است ریو مکر و حیله و فریب

حذر کن زنادانِ ده مرده گوی — چو دانا یکی گوی پرورده گوی
صد انداختی تیر و هر صد خطاست — اگر هوشمندی یکی انداز راست
چرا گوید آن چیز در خفیه مرد — که گر فاش گردد شود روی زرد
مکن پیش دیوار غیبت بسی — بود کز پسش گوش دارد کسی
درون دلت شهربند است راز — نگر تا نه بینند در شهر باز
از آن مرد دانا دهان دوخته‌ست — که بیند که شمع از زبان سوخته‌ست

تکش با غلامان یکی راز گفت — که این را نباید بکس باز گفت
بیک سالش آمد زدل بر دهان — بیک روز شد منتشر در جهان

---

۲۴ حذر کن بپرهیز ده مرده گوی بمعنی پر حرف و بسیار گو باشد پرورده بمعنی نغز و خوب و لطیف درینجا چنانکه نظامی گفت بیت

اگر بسیار دانی اندکی گوی — یکی را صد مگو صد را یکی گوی

۲۵ خطاست بر هدف واقع نشد اگر الخ معنی مراد اینست که سخن بسیار گفته تا صواب اگر عاقلی بسیار مگو یك سخن صواب گو ۲۶ آن چیز آن سخن را روی زرد ترسان و پشیمان ۲۷ پسش ضمیر راجع بدیوار است ۲۸ شهربند حصار شهررا گویند نگر امعان نظر کن باز مفتوح مراد در درون دل راز مقید است اورا منظر بدار تا آن راز در شهررا باز نبیند که بیرون شود ۲۹ از آن بسبب آن دهان دوختست دوختن دهان کنایه از کمال سکوت است از زبان سوختست بسبب بر آوردن زبان سوخته است ۳۰ تکش نام یکی از ملوك و سلاطین است که این را الخ منع کرد که این را بکسی گفتن نشاید ۳۱ سالش ضمیر راجع است بتکش آمد ضمیر فاعل مستتر راجع براز است زدل در دهان در بعض نسخ بر زبان واقع شده یعنی سالی این رازرا در دل نهان داشته بود پس از آن بدهان و زبان آورد منتشر پراکنده

اگر پای در دامن آری چو کوه — سرت زآسمان بگذرد از شکوه
زبان در کش ای مرد بسیار دان — که فردا قلم نیست بر بی‌زبان
صدف وار گوهر فشانان راز — دهان جز بلولو نکردند باز
فراوان سخن باشد آگنده گوش — نصیحت نگیرد مگر در خموش
چو خواهی که گوئی نفس بر نفس — حلاوت نیابی زگفتار کس
نباید سخن گفت ناساخته — نشاید بریدن نیندا خته
تامّل کنان در خطا وصواب — به از ژاژ خایان حاضر جواب
کمال است در نفس انسان سخن — تو خودرا بگفتار ناقص مکن
کم آواز هرگز نه بینی خجل — جوی مشک بهتر که یک توده گل

---

۱۵ اگر پای در دامن آری یعنی اگر پایت را زیر دامن کشی چو کوه و در جائی نشینی سرت زآسمان بگذرد یعنی بلند قدر و عالی مقدار شوی ۱۶ که فردا الخ یعنی در روز قیامت حساب کلام نباشد و مواخذه نیست ۱۷ صدف وار الخ آنان که همچو صدف گوهر رازرا فشانند باز مفتوح ۱۸ فراوان سخن کسی که بسیار گوی باشد آگنده گوش کر و ناشنو در خموش وقت سکوت ۱۹ چو الخ اگر خواهی هر نفس سخن گوئی حلاوت الخ در بعض نسخ نخواهی شنیدن مگر گفت کس ۲۰ گفت بمعنی گفتن است نا ساخته بی تامّل نشاید الخ چنانکه اگر چیزی را خواهند که قطع کنند اوّل آن‌را بیندازند ۲۱ تامّل کنان آنان که تامّل کنند ژاژ گیاهیست بغایت بیمزگی و نهایت سختی هر چند شتر آن‌را بخاید نرم نشود ژاژ خا بمقابلهء شکر خا بیهوده‌گو و سخت‌گورا گویند حاضر جواب مراد از شخصی است که بی تامّل جواب گوید زیرا کسی که بی تامّل سخن گوید بحکم من کثر کلامه کثر خطاوه در سخنش خطاها واقع شود که موجب نقصان گردد ۲۳ کم آواز آهسته‌گو و کم‌گو جوی مشك بهتر اندکی مشك بهتر است که یك توده گل از کوهچه گل و خاك

وجود تو شهریست پر نیک وبد — تو سلطان ودستور دانا خرد
همانا که دونان کژدن فراز — درین شهر کبر و سودا وآز
رضا و ورع نیکنامان حر — هوا وهوس رهزن و کیسه بر
چو سلطان عنایت کند با بدان — کجا ماند آسایش بخردان
ترا شهوت وحرص وکبر وحسد — چو خون در رگ و چو جان در جسد
گر این دشمنان تربیت یافتند — سر از حکم ورائی تو بر تافتند
هوا و هوس را نماند ستیز — چو بینند سرپنجهٔ عقل تیز
رئیسی که دشمن سیاست نکرد — هم از دست دشمن ریاست نکرد
چه حاجت درین باب گفتن بسی — که حرفی بس ار کار بندد کسی

---

۶ پر نیک وبد پر از نیک وبد یعنی دران شهر نیکان وبدان بسیار است تو سلطان تو پادشاه شهر وجودی دستور دانا خرد وزیر عالم عقل است ۷ همانا الخ یعنی یقین بدان که درین شهر دونان کژدن فراز کبر و سودا و آز اند دونان مبتدا و کبر و سودا و آز خبر آن ۸ ورع ترس خدا و تقوی حر یعنی آزاد اند از بندگی نفس ۹ عنایت اهتمام داشتن درمحاورهء فارسی بمعنی مهربانی نمودن والتفات کردن است کجا الخ یعنی نماند راحت عاقلان ۱۰ چو خون الخ در بعض نسخ چو خون در رگانست و در بعض چو خون در عروقست و در بعض چو پا در رکابست وجان در جسد ۱۱ تربیت بمعنی تقویت وپرورش سر از الخ از اطاعت تو کژدن بتابند ۱۲ ستیز خصومت وسرکشی نماند ستیز یعنی دشمنان مغلوب شوند چو ببینند الخ چون عقل ایشان را قهر کند ۱۳ رئیسی الخ حاکمی که قادر نباشد که دشمن را قهر کند نمی تواند از دست ومنع دشمن که ریاست و حکومت کند ۱۴ بسی بسیار حرفی مراد ابدکی بس است کار بندد عمل کند

سخن در صلاح است وتدبیر وخوی — نه در اسپ ومیدان وچوگان وگوی
تو با دشمنِ نفس همخانه — چه در بندِ پیکار بیگانه
عنان باز پیچانِ نفس از حرام — بمردی زرستم گذشتند وسام
تو خودرا چو کودک ادب کن بچوب — بگرز گران مغزِ مردم مکوب
کس از چون تو دشمن ندارد غمی — که با خویشتن بر نیائی همی

۱ سخن الخ یعنی مراد ما از تربیت صلاح واصلاح نفس و تدبیر کار آخرت و تکمیل خوی وخصلت است از تربیت ریاضت اسپ وتاختن او در میدان و باختن گوی وچوگان نیست ۲ دشمن نفس اضافت بیانه است همخانهء همنشینی چه در الخ یعنی ترا واجب آن بود که دشمن قرین خودرا بکشی امّا عجب است که ازو فارغی در جنگ دشمن بیرونی وبیگانهء ۳ عنان باز پیچان نفس یعنی آنان که عنان نفس‌را پیچیده باشند مردی مردانگی سام نام پدر زال است و زال پدر رستم یعنی کسانیکه نفس‌را از حرام باز دارنده اند مردی آنها از رستم سام افزون‌تر است ٤ مغز مردم سر دشمن‌را ٥ کس از الخ یعنی کسی از مردمان از مثل تو دشمن غم ندارد بر نیائی غالب نشوی همی جای این مقدّم بود تاخیر از بهر وزن وقافیه است

بر آمد خروش از هوادار چست — که تر دامنان را بود عهد سست ۱۶۵
پسر خوش منش باید و خوب روی — پدر گو بجهلش بسوزان بموی
مرا جان بمهرش بر آمیختست — نه خاطر بموئی در آویختست
چو روئی نکو داری اندوه مخور — که موی ار بیفتد بروید دگر
نه پیوسته زر خوشه تر دهد — گهی برگ ریزد گهی بر دهد
بزرگان چو خور در حجاب اوفتند — حسودان چو اختر در آب اوفتند ۱۷۰
برون آید از زیر ابر آفتاب — بتدریج واختر بمیرد در آب
ز ظلمت مترس ای پسندیده دوست — که ممکن بود کاب حیوان دروست
نه گیتی پس از جنبش آرام یافت — نه سعدی سفر کرد تا کام یافت
دل از بیمرادی بفکرت مسوز — شب آبستن است ای برادر بروز

---

۱۶۵ خروش فریاد یا گریه از هوادار چست از آن عاشق درست و گفت که الخ بود عهد سست یعنی من از آنان نیستم بلکه عاشق جفا کشم و ذات معشوق را دوست می دارم نه کاکل ۱۶۶ خوش منش خوب همت و خوش طبع پدر پدرش بجهل بسبب جاهلی ۱۶۷ نه خاطر الخ یعنی خاطرم بکاکلش آویخته نیست که بزوال او مهر من زایل شود ۱۶۸ اندوه مخفف از اندوه مخور بفتح خا می باید خواند از بهر قافیه بیفتد تراشیده شود مصنف پس ازین معرفت گوید و خلاصهء کلام این است که جهان و اهل آن بیك حال نماند که گاهی حسن و جمال و منصب و مال باشد و گاهی تغیّر و انقلاب احوال بود و این حال نیز بر قرار نیست بیت

شاد برانم که درین دیر تنك — شادی و غم هر دو ندارد درنك

۱۶۹ رز درخت انگور برگ ریزد خزان شود ۱۷۰ چو خور در حجاب اوفتند همچو آفتاب بزیر سحاب روند ۱۷۱ بتدریج مصروف بمصراع اوّل است ۱۷۲ کاب حیوان دروست که آب چشمهء حیوان درون تاریك است ۱۷۳ نه گیتی الخ استفهام انکاریست پس از جنبش آرام یافت از حرکت و اضطراب انتظام گرفت ۱۷۴ بیمرادی یاء مصدریه است آبستن است بروز روز می زاید پس بسر شب تاریك روز روشن باشد

ز شوخی و مردم خراشیدنش — فرج دید در سر تراشیدنش
بموسی کهن عمر کوته امید — سرش کرد چون دست موسی سپید
ز سر تیزی آن آهنین دل که بود — بر عیب پری رخ زبان بر گشود
بموسی که کرد از نکوئیش کم — نهادند حالی سرش در شکم
چو چنگ از خجالت سر خوبروی — نگونسار و در پیشش افتاده موی
یکی را که خاطر درو رفته بود — چو چشمان دل بندش آشفته بود
کسی گفت جور آزمودی ودرد — دگر گرد سودای باطل مگرد
ز مهرش بگردان چو پروانه پشت — چو مقراض شمع جمالش بکشت

---

۱۵۷ خراشیدنش ضمیر راجع بآن دلفریب است فرج خلاص از غم دید فاعلش ضمیر مستتر است راجع ببیر در سر تراشیدنش یعنی پسررا کاکل دلاویز بود که بسبب او دل مردمان‌را می خراشید پدر چنین ملاحظ کرد که کاکلش تراش کند تا دل مردمان ازو خلاص یابد ۱۵۸ بموسی موسی بمعنی استره است اینجا کوته امید بآخر رسیده یعنی پدر پسر سرش الخ سر پسررا تراش کرد چنانکه کلیم اللّه‌را ید بیضا بود سرش همچنان سپید می نمود ۱۵۹ آن آهنین دل مراد پدر است پری رخ مراد پسر است بر عیب الخ خوبرورا معیوب نمود یعنی پسررا مذمّت کرد تا ازو مردمان‌را تنفیر کند ۱۶۰ از نکوئیش از حسن پسر کم ناقص نهادند مردمان حالی همان وقت سرش یعنی نقصان حسن سرش در شکم این دردرا در درون نهان داشتند ۱۶۱ نگونسار یعنی سر خوبروی همچو چنگ از شرمساری نگونسار شد و در پیشش الخ یعنی در آن حال کاکلش بریده و در پیش او افتاده بود ۱۶۲ یکی‌را از مردمان خاطر درو رفته بود یعنی آن پسررا دل داده بود این بیت مرهون است ۱۶۳ آزمودی ای عاشق ودرد عطف بر جور است گرد حوالی مگرد نهی است از گردیدن ۱۶۴ بگردان امر است از گردانیدن زمهرش الخ از محبّت آن پسر اعراض بکن که ببریدن کاکل جمال او زایل شد

گر از جاه و دولت بیفتد لئیم — دگر باره نادر شود مستقیم
وگر قیمتی گوهرے غم مدار — که ضایع نگرداندت روزگار
کلوخ ارچه افتاده باشد براه — نبینی که در وی کند کس نگاه
وگر خورده زر زندانِ گاز — بیفتد بشمعش بجویند باز
بدر می کنند آبگینه ز سنگ — کجا ماند آیینه در زیر زنگ
هنر باید و دین و فضل و کمال — که گاه آید و گه رود جاه و مال

شنیدم زپیرانِ شیرین سخن — که بود اندرین شهر پیری کهن
بسی دیده شاهان ودورانِ امر — سر آورده عمری زتاریخ عمر
درخت کهن میوه تازه داشت — که شهر از نکوئی پر آوازه داشت
عجب در زنخدانِ آن دلفریب — که هرگز نبودست بر سرو سیب

۱۴۷ بیفتد یعنی معزول شود دگر باره الخ یعنی باز منصوب شدنش نادر است ۱۴۸ قیمتی قیمت دارنده اسم منسوب گوهری یاء خطاب است ۱۴۹ که در وی الخ زیرا کلوخ قیمتی نیست ۱۵۰ گاز آلتی است که بدو نقره و طلا می برند و مقرض را نیز گویند بیفتد بزمین ۱۵۱ بدر می کنند از سنگ پیدا کنند کجا الخ یعنی آئینه را هرآینه از زنگ صاف و پاک کنند ۱۵۲ گه مخفف از گاه است ۱۵۳ اندرین شهر ظاهر است که مراد شیراز است ۱۵۴ دوران امر گردیدن حکم سر آورده بسر برده زتاریخ عمر از تاریخ عمرو بن لیث ۱۵۵ درخت الخ مراد آن پیررا پسر بود صاحب جمال نکوئی خوبی و محبوبی پر آوازه داشت که مشهور شهر بود ۱۵۶ زنخدان لفظ زنخ و زنخدان بیك معنیست که عرب ذقن گوید که هرگز الخ یعنی هرگز کسی ندیدست که بر سرو سیب رسته باشد امّا قامت او سرو بود ذقنش برو سیب

همت مدد کن که شمشیر و تیر — نه در هر وغائی بود دستگیر
چو بشنید عابد بخندید و گفت — چرا نیم نانی نخورد و نخفت
ندانست قارون نعمت پرست — که گنج سلامت بگنج اندرست

کمال است در نفس مرد سلیم — گرش زر نباشد چه نقصان و بیم
مپندار گر سفله قارون شود — که طبع لئیمش دگرگون شود
وگر در نیابد کرم پیشه نان — نهادش توانگر بود همچنان
مروت زمین است سرمایه زرع — بده کاصل خالی نماند ز فرع
خدائی که از خاک مردم کند — عجب دارم ار مردمی گم کند
ز نعمت نهادن بلندی مجوی — که ناخوش کند آب استاده بوی
بخشندگی کوش کآب روان — بسیلش مدد می رسد ز آسمان

۱۳۷ نه در هر الخ در هر جنگ دستگیر نباشد ۱۳۸ بشنید سخن شیخ پادشاه شده را ونخفت که سلامت و راحت در قناعت باشد ۱۳۹ بگنج اندر است یعنی اندر گنج فراغت است ۱۴۰ کمال است یعنی کمال موجود است چه نقصان و بیم چنانکه گفته اند قطعه

صاحب کمال را چه غم از نقص جاه و مال — چون بنگری که هیچ در و سرخ وزرد نیست
مردی که هیچ جامه ندارد باتفاق — بهتر زجامه که درو هیچ مرد نیست

سلیم در بعض نسخ کریم ۱۴۱ قارون در اینجا مراد دولتمند و مالدار لئیم ضد کریم دگرگون شود به گردد ۱۴۲ کرم پیشه یعنی مرد کریم نان مفعول در نیابد است نهادش الخ طبعش غنی باشد کهاکان ۱۴۳ مروت در بعض نسخ سخاوت زمین همچو زمین سرمایه دولت و مال ۱۴۴ عجب دارم در بعض نسخ عجب باشد عجب الخ بعید است که انسانیت را ضایع کند یعنی مایه سخاوت مفقود سازد ۱۴۵ نعمت نهادن مراد از مال نهاده داشتن وصرف نه کردن است که ناخوش الخ یعنی آبی که روان نباشد و در حائی بسیار قرار کند بویش بد کند

چه می خواهم از طارم افراشتن — همینم بس از بهر بگذاشتن
مکن خانه بر راهِ سیل ای غلام — که کس را نگشت این عمارت تمام
نه از معرفت باشد وعقل ورای — که بر ره کند کاروانی سرای

یکی سلطنت‌رانِ صاحب شکوه — فرو خواست رفت آفتابش بکوه
بشیخی در آن بقعه کشور گذاشت — که در خانه قایم مقامی نداشت
چو خلوت نشین کوسِ دولت شنید — دگر ذوق در کنج خلوت ندید
چپ و راست لشکر کشیدن گرفت — دلِ پردلان زور میدن گرفت
چنان سخت‌بازو شد و تیزچنگ — که از جنگ‌جویان طلب کرد جنگ
زقوم پراگنده خلقی بکشت — دگر جمع گشتند هم‌رای وپشت
چنان در حصارش کشیدند تنگ — که عاجز شد از تیرباران و سنگ
بر نیک مردی فرستاد کس — که صعبم فرومانده فریادرس

۱۲۶ طارم خانه چوبین افراشتن یعنی خانه‌را بلند ساختن همینم این مقدار خانه مرا بس است ۱۲۷ بر راه سیل که دنیا ممرّ سیل فناست نگشت نشد ۱۲۸ کاروانی مسافری ۱۲۹ فرو خواست الخ مراد وقت مرگ او رسید ۱۳۰ بشیخی الخ یعنی در آن جایگاه شیخی بود بآن شیخ سلطنت‌را وصیت کرد که در الخ که پسرش نبود ۱۳۱ خلوت نشین یعنی آن شیخ دگر الخ پس اختیار سلطنت کرد ۱۳۲ پردلان بهادران زورمیدن قوّت دادن ۱۳۳ سخت‌بازو یعنی قوی ۱۳۴ خلقی جماعتی جمع گشتند قوم پراگنده مراد از دشمنان هرجا بسیاری‌را گشت باقی کسان که بودند جمع گردیدند و هم‌رای و هم‌پشت یعنی متفق در فکر و مظاهرت شدند ۱۳۶ بر نیک مردی در بعض نسخ بپیری طریقت صعبم فرومانده یعنی سخت فرومانده ام

گدارا کند یک درم سیم سیر — فریدون بملک عجم نیم سیر
نگهبانی ملک و دولت بلاست — گدا پادشاه است و نامش گداست
گدائی که بر خاطرش بند نیست — به از پادشاهی که خرسند نیست
بخسپند خوش روستائی و جفت — بذوقی که سلطان در ایوان نخفت
اگر پادشاه همت و گر پیند دوز — چو خفتند گردد شب هر دو روز ۱۲۰
وگر سیل مرگ آمد و هر دو برد — چه بر تخت سلطان چه بر دشت گرد
چو بینی توانگر سر از کبر مست — برو شکر یزدان کن ای تنگ دست
نداری بحمد الله آن دست رس — که بر خیزد از دستت آزار کس

شنیدم که صاحبدلی نیک مرد — یکی خانه بر قامت خویش کرد
یکی گفت می دانمت دست رس — کزین خانه بهتر کنی گفت بس ۱۲۵

---

۱۱۷ نگهبانی یاء مصدریه است و این لفظ مبتداست مضاف بلفظ ملک و دولت و لفظ بلاست خبر مبتداست گدا الخ در حقیقت گدا پادشاه است و او بظاهر گداست ۱۱۸ گدائی حرف یا برای وحدت نوعیه است که بر الخ که غم جهان ندارد که خرسند نیست که طبع اقلیمی دیگر دارد ۱۱۹ و جفت یعنی و زنش ذوق لذت و آرام نخفت آنچنان نخسپد ۱۲۰ پینه پارچهء که بر جامه و خرقه دوزند پینه دوز خرقه دوز گردد الخ شب هر دو منقضی شود و بروز رسد ۱۲۱ و هر دو برد یعنی پادشاه و گدا چون بمیرند ۱۲۲ یزدان یعنی خدای تعالی ۱۲۳ بحمد الله یعنی سوگند حمد الله ۱۲۴ یکی خانه الخ خانه بنیاد کرد که از قامتش بلند نبود ۱۲۵ می دانمت الخ یعنی قدرت تو می دانم که از این خانه خانهء بهتر و بلاتر کنی

یکی طفل دندان بر آورده بود | پدر سر بفکرت فرو برده بود
که من نان و برگ از کجا آرمش | مروّت نباشد که بگذارمش
چو بیچاره گفت این سخن پیش جفت | نگر تا زن اورا چه مردانه گفت
مخور هول ابلیس تا جان دهد | همان کس که دندان دهد نان دهد
تواناست آخر خداوند روز | که روزی رساند تو چندین مسوز
نگارنده کودک اندر شکم | نویسنده عمر وروزیست هم
خداوندگاری که عبدی خرید | بدارد فکیف آنکه عبد آفرید
ترا نیست آن تکیه بر کردگار | که مملوک را بر خداوندگار
شنیدم که در روزگار قدیم | شدی سنگ در دست ابدال سیم
نه پنداری این قول معقول نیست | چو راضی شدی سیم و سنگت یکیست
چو طفل اندرون دارد از حرص پاک | چه مشتی زرش پیش همّت چه خاک
چه دد بدرویش سلطان پرست | که سلطان زدرویش مسکین ترست

۱۰۵ برگ درینجا مراد توشه که بگذارمش ترک کنم اورا بی رزق ۱۰۶ جفت زوجش ۱۰۷ مخور هول ابلیس بحکم آن الشیطان یعدکم الفقر بفقر بترساند تو تخویف اورا قبول مکن و بدان فریفته مشو جان دهد بمیرد همان کس آن کس حق تعالی است ۱۰۸ تو چندین مسوز تو اینقدر پریشان مشو ۱۰۹ نگارنده نقش کننده اندر شکم در رحم نویسنده اندازه کننده ۱۱۰ خداوندگاری الخ خواجه که بنده را خرید در بازار بدارد بپرورد فکیف کی باشد که نه پرورد ۱۱۱ آن تکیه اشارت بمضمون مصراع ثانیست بر کردگار اعتماد بر رزاقی حق تعالی ۱۱۲ در روزگار قدیم در زمان سابق ابدال اولیاء الله که کرامت ایشان بود ۱۱۳ راضی قناعت کننده ۱۱۴ اندرون دل چه مشتی الخ چنانکه بمشتی خاک بازی کند بمشتی زر نیز بازی کند ۱۱۵ سلطان پرست وصف ترکیبی صفت درویش است

بلا جوی باشد گرفتارِ آز من و خانهٔ من بعد نان و پیاز ۹۵
جوینی که از دستِ بازو خورم به از میده بر خوانِ اهلِ کرم
چه دلتنگ خُفت آن فرومایه دوش که بر قبلهٔ دیگران کرد گوش

یکی گربه در خانهٔ زال بود که بر گشتهٔ ایّام وبد حال بود
روان شد بهمانسرای امیر غلامانِ سلطان زندش بتیر
چکان خونش از استخوان می دوید همی گفت واز هولِ جان می دوید ۱۰۰
که گر جستم از دستِ این تیرزن من و موش و ویرانهٔ پیرزن
نیرزد عسل جانِ من زخمِ نیش قناعت نکوتر بدوشابِ خویش
خداوند ازآن بندهٔ خرسند نیست که راضی بقسمِ خداوند نیست

۹۵ من بعد پس ازین بلا جوی الخ یعنی هر که گرفتار آز است مبتلای بلا می باشد من آنرا دفع ساختم من بعد از خانه بدیگر جا نخواهم رفت و نان و پیاز خود نخواهم ساخت ۹۶ جوینی یك نان جو میده آرد گندم دو باره بیخته و نام حلوائی است که از چند میوه و شکر پزند خوان سفره ۹۷ گرد گوش امید می داشت و منتظر بود قبله در بعض نسخ سفره ۹۸ زال پیرزن ۹۹ روان شد آن گربهٔ فقیر ۱۰۰ چکان صیغه مشبهه است از چکیدن می دوید بسوی خانهٔ پیرزن از هول جان از بیم و هیبت آن ۱۰۱ که گر الخ اگر خلاص شوم از مردن قناعت بر موش خوردن خواهم نمود و از ویرانهٔ پیرزن بجای دیگر نخواهم رفت ۱۰۲ نیرزد الخ یعنی ای جان من برای عسل زخم نیش خوردن نباید دوشاب شیرهٔ خرما ۱۰۳ خرسند نیست راضی نباشد قسم بهره

یکی را زمردانِ روشن ضمیر — امیرِ خُتَن داد طاقی حریر
زشادی چو گُلبرگ خندان شُگُفت — ببوسید دستش بپوشید و گفت
چه خوب است تشریف شاهِ خُتَن — وزان خوبتر خرقهٔ خویشتن
گر آزادهٔ بر زمین خُسب و بس — مکن بهرِ قالی زمین بوس کس

یکی نان خورش جز پیازی نداشت — چو دیگر کسان برگ وسازی نداشت ۹۰
یکی گفتش ای سفیهٔ روزگار — برو طَبَخی از خوانِ یَغما بیار
بخواه و مدار از کس ای خواجه باک — که مقطوعِ روزی بود شرمناک
قبا بست وچابک نوردید دست — قبایش دریدند ودستش شکست
شنیدم که می گفت و خون می گریست — که مه خویشتن کرده را چاره چیست

---

۸۶ خُتَن نام ولایتی از ترکستان قریب ولایت خطا طاقی کهری ۸۷ دستش ضمیر راجع بامیر است بپوشید طاق را در بعض نسخ

امیر ختن جامهٔ از حریر — بپیری فرستاد روشن ضمیر
بپوشید و بوسید دست و زمین — که بر شاه عالم هزار آفرین

۸۸ خرقه در بعض نسخ ژنده ۸۹ آزادهٔ خطاب است وبس اکتفا کن قالی مخفف قالین است و می گویند زیلوچه یعنی گلیم وپلاس کوچك ۹۰ برگ وساز بمعنی برگ و نواست ۹۱ سفیه زبون یکی الخ در بعض نسخ پراکندهٔ گفتش ای خاکسار طبخی چیزی پخته خوان یغما دراینجا مراد از لنگر شاهی ۹۲ که مقطوع الخ زیراچه کسیکه شرمناك است او مقطوع روزی می شود چه الحیاء تمنع الرزق ۹۳ نوردید دست یغما رفت دریدند در یغما ۹۴ چاره چیست درمان نیست در بعض نسخ این مصراع چنین است که ای نفس خود کرده را چاره چیست

میان بست مسکین و شد بر درخت وزآنجا بکردن در افتاد سخت
رئیس دِه آمد که این را که کُشت بگفتم من بانگ بر ما درشت
شکم دامن اندر کشیدش زشاخ بود تنگ دل رودگان فراخ
نه هر بار خرما توان خورد و برد لت انبار بد عاقبت خورد ومرد
شکم بندِ دست است وزنجیرِ پای شکم بنده کمتر پرستد خدای
سراسر شکم شد ملخ لاجرم بپایش کشد مورِ کوچک شکم

یکی نیشکر داشت در طَبَقری چپ و راست کردنده بر مُشتری
بصاحبدلی گفت در گنجِ ده که بستان و چون دست یابی بده
بگفت آن خردمند زیبا سرشت جوابی که بر دیده باید نوشت
ترا صبر بر من نباشد مگر و لیکن مرا باشد از نیشکر
حلاوت ندارد شکر در نَیَش چو باشد تقاضای تلخ از پیش

۷۵ مسکین یعنی آن کس و شد بر درخت رفت ببالای او ۷۷ شکم الخ پس اورا شکش کشت رودگان جمع رودہ ۷۸ نه هر الخ هر بار خرما خوردن و بردن نباشد لت انبار و لتنبار و لتنبر کاهل و بسیار خواررا گویند ۸۰ سراسر شکم شد یعنی همه شکم است بپایش الخ مور که کوچك شکم است اورا بکشد وبخورد ۸۱ طبقری طبقچه در بعض نسخ طیفری چه الخ یعنی بهر طرف می کشت وخریدار می جست ۸۲ بصاحبدلی الخ یعنی صاحبدلی در کنج ده بود اورا بگفت که نیشکر بخر چون ثمن آن بدست تو آید ادا کن ۸۳ زیبا سرشت خوب طبیعت ۸۴ ترا الخ یعنی ترا بر ثمن نیشکر صبر نه باشد که هرآینه تقاضا خواهی کرد مرا باشد صبر ۸۵ تقاضا یعنی وام باز خواستن از پیش از عقب او

بتنگی نریزاندت روی رنگ چو وقت فراخی کنی معده تنگ
کشد مرد پرخواره بار شکم وگر در نیابد کشد بار غم
شکم بنده بسیار بینی خجل شکم نزد من تنگ بهتر که دل
دریغ آدمی زاده پر محل که باشد چو انعام بل هم اضل
مکن رحم بر کاو بسیار بار که بسیار خسب است وبسیار خوار
چو کاو ار همی بایدت فربهی چو خر تن بجور کسان در نهی

چه آوردم از بصره دانی عجب حدیثی که شیرین تر است از رطب
تنی چند در خرقهٔ راستان گذشتیم بر طرف خرماستان
یکی در میان معده انبار بود ازین تنگ چشمی شکم خوار بود

۶۶ نریزاندت متعدّی ریزیدن است رنگ مفعول اوست ۶۷ پرخواره بسیار خوار بار شکم ثقلت معده وگر در نیابد در بعض نسخ چو چیزی نیابد و در بعض چو چیزش نماند ۶۸ شکم بنده بسیار خوار که همه دم در فکر خوردن باشد خجل شرمنده و تنگدل شکم نزد الخ تنگ شدن شکم بکم خوردن بهتر است از تنگ شدن دل بنایافتن ۶۹ پرمحل عالی مقام انعام بل هم اضل اشارت است بان آیه کریمه که در سورهٔ اعراف است ۷۰ که بسیار الخ پس بسیار خسبیدن و بسیار خوردن جرم عظیم است ۷۱ چو کاو الخ یعنی اگر می خواهی که همچو کاو فربه شوی تن بجور الخ تحمل جور مردان کنی ۷۲ بصره نام شهریست مشهور از عراق عرب رطب خرمای تر ۷۳ در خرقهٔ راستان در لباس صوفیان ۷۴ معده انبار کنایه از کسی است که بر شکم بخورد و حریص باشد تنگ چشمی حریصی شکم خوار بود بسیار می خورد

برو خواجه کوتاه کن دست آز — چه می بایدت زآستین دراز
کسی را که درج طمع در نوشت — نباید بکس عبد وخادم نوشت
توقّع براند زهر مجلست — بران از خودش تا نراند کست

یکی را تب آمد زصاحب دلان — کسی گفت شکّر بخواه از فلان
بگفت ای پسر تلخی مردنم — به از جور روئی ترُشش بردنم
شکر عاقل از دست آنکس نخورد — که روی از تکبّر برو سرکه کرد
مرو در پی هر چه دل خوابدت — که تمکین تن نور جان کاهدت
کند مردرا نفس امّاره خوار — اگر هوشمندی عزیزش مدار
اگر هرچه باشد مرادت خوری — زدوران بسی نامرادی بری
تنور شکم دمبدم تافتن — مصیبت بود روز نایافتن

٥٦ برو الخ یعنی خواجگی دست حرص کوتاه کردن است بدان سعی کن ٥٧ درج حقهء جواهر نباید و نشاید بکس از بهر طلب چیزی ٥٨ توقّع رجا وطمع زهر مجلست از هر مجلس ترا بران امر است از راندن از خودش ضمیر راجع توقّع است ٥٩ تب حمی یکی را الخ یعنی کسی را از اهل دلان حمی گرفت واز بهر علاج و تصحیح مزاج بشکر حاجت افتاد شکر بتشدید کاف از بهر وزن است از فلان نام کسی را یاد کرد که بخیل وترش روی معروف بود ٦٠ بگفت آن صاحب دل تلخیء مردنم مرارت موت من ٦١ شکر مفعول نخورد است عاقل فاعل اوست سرکه کرد یعنی رویش ترش کرد ٦٢ مرو الخ مرو در عقب هر چیزی که دل تو آن را خواهد تمکین تن قدرت دادن ببدن نور جان کاهدت نور جان تو ناقص کند ٦٣ خوار حقیر عزیزش ضمیر راجع بنفس امّاره است عزیزش مدار ومرادش مده ٦٥ تنور محلّ نان پختن تنور شکم دمبدم تافتن و مراد نفس را درو پختن مصیبت اذیّت و سختی واندوه نا یافتن مراد را

وگر هر دمت نفس گوید بده　　بخوارے بگردانت ده بده
قناعت سر افرازد ای مرد هوش　　سر پر طمع بر نیاید زدوش

یکی با طمع پیش خوارزم شاه　　شنیدم که شد بامدادی پگاه
چو دیدش بخدمت دوتا گشت و راست　　دگر روی بر خاک مالید و خاست
پسر گفتش ای بابک نامجوی　　یکی مشکلت می بپرسم بگوی
نگفتی که قبله ست خاک حجاز　　چرا کردی امروز ازین سو نماز
مبر طاعت نفس شهوت پرست　　که هر ساعتش قبله دیگر است
طمع آب روئی تو قر بریخت　　برائی دو جو دامنی در بریخت
چو سیراب خواهی شدن زاب جوی　　چرا ریزی از بهر برف آب روی
مگر کز تنعم شکیبا شوی　　وگر نه ضرورت بدرها شوی

٤٧ سر افرازد سررا بلند سازد بر نیاید زدوش زیرا هر دم در رکوع وخضوع باشد
٤٨ یکی با طمع یعنی مردی طمعکار شد رفت ٤٩ چو دیدش ضمیر فاعل که مستتر است راجع بکیست و ضمیر بارز راجع است بخوارزم شاه دوتا خمیده ٥٠ پسر گفتش پسرش باوی بود این حالت را دید وگفت بابک تصغیر باب است وباب مرادف پدر است بگوی جواب من ٥١ نگفتی استفهام تقریری است ٥٢ مبر الخ یعنی نفس شهوت پرست را مطیع مشو ساعتش ضمیر راجع بنفس مذکوره است ٥٣ بریخت ضمیر فاعل که مستتر است راجع بطمع است یعنی حرص آب روی و وقار می ریزد دامنی در رشتهء دررا گویند برای الخ یعنی از بهر متاع قلیل عرض خطیر و کثیر می ریزد ٥٤ از بهر برف برای طلب او ٥٥ تنعم لذت حاصل کردن از نعمت شکیبا صبرکننده وگرنه اگر صابر نشوی ضرورت بالضروری بدرها شوی بدرها روی یعنی در بدر عرض حاجت کنی

مَجالِ سخن تا نیابی مگوی چو میدان نه بینی نگهدار گوی
مگوی و مرو تا توانی قدم از اندازه بیرون وزاندازه کم

برو اندرونی بدست آر پاک شکم پر نخواهد شد الّا بخاک
مرا حاجئی شانهٔ عاج داد که رحمت بر اخلاقِ حجّاج باد
شنیدم که باری شکم خوانده بود که از من بنوعی دلش مانده بود
بینداختم شانه کاین استخوان نمی بایدم دیگرم سگ مخوان
میندار اگر سرکهٔ خود خورم که جورِ خداوندِ حلوا برم
قناعت کن ای نفس بر اندکی که سلطان ودرویش بینی یکی
چرا پیش خسرو بخواهش روی چو یکسو نهادی طمع خسروی
وگر خودپرستی شکم طبله کن در خانهٔ این و آن قبله کن

---

٣٧ مگوی سخن را از اندازه الخ مضمون این مصراع قید است از بهر دو فعل ٣٨ اندرونی بدست آر پاك یعنی تصفیه قلب کن ٣٩ حاجئی یکی از دو یا برای وحدت است شانهٔ عاج یعنی آن شانه از استخوان پیل ساخته بود حجّاج جمع حاجّ ٤٠ شنیدم الخ یعنی مرا رسید که او مرا دشنام داد و سگ خوانده بود مانده رنجیده ٤١ بینداختم شانه را پیش آن حاجی و گفتم دیگرم دیگر بار مرا ٤٢ اگر سرکهٔ خود خورم با وجود تلخیٔ آن که جور الخ کسی که بمن حلوا دهد جور او کشم ٤٣ قناعت کن الخ یعنی احتیاج باهل دنیا بسبب عدم قناعت است بچیز اندك چون قناعت کنی بچیز اندك احتیاج باهل دنیا نماند پس فقیر و غنی نزد تو یکسان باشد ٤٤ پیش خسرو نزد پادشاه خواهش خواستن بمعنی گدائی کردن چو یکسو الخ در بعض نسخ تو ترك طمع کن که خسرو توئی ٤٥ خودپرستی و تن پروری طبله کن از بهر پر کردنش قبله کن سجاده‌گاه کردان

مکر می نبینی که دَدرا ودام نینداخت جز حرص خوردن بدام
پلنگی که گردن کَشد در وُحوش بدام افتد از بهر خوردن چو موش
چو موش آنکه نان و پنیرش خوری بدامش در افتی و تیرش خوری

شِکم صوفیی را زَبون کرد وفَرج دو دینار بر هر دو آن کرد خرج
یکی گفتش از دوستان در نُهُفت چه کردی بدین هر دو دینار گفت
بدیناری از پُشت راندم نِشاط بدیگر شِکَم را کشیدم بِساط
فرومایگی کردم وابلهی که این همچنان پُر نشد وان تهی
غَذا گر لطیف است وگر سرسری چو دیرت بدست اوفتد خوش خوری
سر آنکه ببالش نهد هوشمند که خوابش بقَهر آورد در کمند

---

۲۷ دد چارپایان درنده دام چارپایان غیر درنده ۲۸ وحوش جمع وحش که بمعنی جانور وحشی است گردن کشد از وحوش تکبّر کند بر ایشان ۲۹. آنکه از کسی تیرش خوری و جفایش بری ۳۰ صوفی یکی از دو یا برای وحدت است فرج مراد آلت جماع است و این عطف بر شکم است آن صوفی ۳۱ گفت صوفی در جوابش ۳۲ از پشت از صلب نشاط یعنی منی‌را که خداوند رفق و شهوت است بدیگر بدینار دیگر شکم‌را کشیدم بساط طعام خوردم ازو بساط در بعض نسخ سماط ۳۳ این شکم پر نشد باز خوردنی می خواهد آن پشت تهی نشد از منی باز مدفع می جوید ۳٤ غذا طعام سرسری مراد مقابل لطیف است چو دیرت الخ چون دیر بدستت افتد تمام گرسنه باشی خوش خوری ترا شیرین آید و منتفع شوی ۳۵ سر آنکه ببالش نهد یعنی آن وقت بخسبد بقهر آورد در کمند یعنی غالب گردد

که گر پالهنگ از کفت در گسیخت — تن خویشتن کشت وخون تو ریخت
باندازه خور زاد اگر مردی — چنین پر شکم آدمی یا خمی
درون جای قوت است و ذکر ونفس — تو پنداری از بهر نان است وبس
بجا ذکر گنجد در انسان آز — بسختی نفس می کند پا دراز
ندارند تن پروران آگهی — که پر معده باشد زحکمت تهی
دو چشم وشکم پر نگردد بهیچ — تهی بهتر این روده پیچ پیچ
چو دوزخ که سیرش کنند از وقید — ذکر بانگ دارد که هل من مزید
همی میردت عیسی از لاغری — تو در بند آنی که خر پروری
بدین ای فرومایه دنیا مخر — تو خررا بانخیل عیسی مخر

---

۱۸ پالهنگ مخفف از پالاهنگ و آن دوالی و ریسمانی را گویند که بر کنار لجام اسپ بندند از کفت از دست تو ریخت فاعل هر سه فعل ضمیر مستتر است راجع بکرهء توسن ۱۹ زاد توشهرا آدمی یا خمی استفهام است ۲۰ قوت خورش از بهر نان است یعنی برای پر کردن از طعام است وبس نه برای چیزی دیگر ۲۱ ذکر یاد آلهی بسختی الخ زیرا که ازان نفس بسختی می بر آید ۲۲ ندارند الخ یعنی تن پروران آگاه نیستند ازین قضیه پر معده بسیار خورده ۲۳ بهتر از پر شدن روده امعا ۲۴ سیرش کنند پر گردانند وقید هیزم آتش هل من مزید آیا هست زیاده ازین اشارت بان آیة کریمه است که در سورهء قاف است یوم نقول لجهنّم هل امتلات و تقول هل من مزید ۲۵ همی میردت عیسی عیسیء تو همی میرد معنی مجاسی عیسی روح انسانی است لاغری یاء مصدریه است خر مراد تن پروری یاء خطاب است ۲۶ بدین الخ پس ارباب صلاح و اصحاب علوم دین و علمرا باهل دنیا فروختن و از ایشان متاع دنیا و اسباب تن پروری خریدن خریست

خُنُک نیکبختی که در گوشهٔ بدست آرد از معرفت توشهٔ
بر آنان که شد سرّ حق آشکار نکردند باطل برو اختیار
ولیکن چو ظلمت نداند ز نور چه دیدار دیوش چه رخسار حور
تو خودرا ازان در چه انداختی که چه‌را زره باز نشناختی
بر اوج فلک چون پرد جرّه باز که در شهپرش بسته شد سنگ آز
کرت دامن از چنگ شهوت رها کنی رفتی تا سدرة المنتها
بکم خوردن از عادت خویش خورد توان خویشتن را ملک خوی کرد
کجا شیر وحشی رسد در ملک نشاید پرید از ثری تا فلک
نخست آدمی سیرتی پیشه کن پس آنگه ملک خوئی اندیشه کن
تو بر کرّهٔ توسنی بر کمر نگر تا نه پیچد زحکم تو سر

---

۸ در گوشهٔ در کنج قناعتی و فراغتی توشهٔ زاد راه یعنی نصیبی ۹ بر آنان الخ بر کسانی که سخن حق ظاهر شد آنها حق‌را گذاشته اختیار باطل نکردند ۱۰ ولیکن الخ کسی که ظلمت و نوررا فرق نکند چه دیدار الخ در نظرش یکسان است مراد نزد او حق و باطل مساویست ۱۱ ازان جهت در چه انداختی در ورطهٔ هلاك افتادی که چه‌را الخ بلکه چاه‌را راه پنداشتی ۱۲ چون پرد چگونه رسد جرّه باز باز نر و باز جوان ۱۳ کرت الخ که از دست شهوت خلاص یابی سدرة المنتها درختی است از کنار بر آسمان هفتم و می گویند که نام مقام جبرئیل عم بر آسمان هفتم ۱۴ بکم خوردن در بعض نسخ بکم کردن بکم خوردن از عادت خویش بسبب کم خوردن از معتاد خود خورد با واو رسمی بمعنی طعام است در بعض نسخ کسی کو کم از عادت خویش خورد ۱۶ پس آنگه پس از آن ۱۷ کرّه بچهٔ اسپ توسنی یا برای خطاب است توسن اسپ سرکش و حرون و جهنده باشد بر کمر کنایه از سوار بودن است نگر نظر کن و غافل مباش مراد از کرّهٔ توسن نفس امّاره است

باب ششم در قناعت

خدارا ندانست وطاعت نکرد — که بر بخت و روزی قناعت نکرد
قناعت توانگر کند مردرا — خبر کن حریص جهان گردرا
سکونی بدست آور ای بی ثبات — که بر سنگ گردان نروید نبات
میرور تن ار مرد رای وهشی — که اورا چو می پروری می کشی
خردمند مردم هنر پرور اند — که تن پروران از هنر لاغر اند
خور و خواب تنها طریق دد است — برین بودن آئین نابخرد است
کسی سیرت آدمی گوش کرد — که اول سگ نفس خاموش کرد

---

۱ که کسی که قناعت خرسندی و بسندکاری بر آنچه که باشد ۲ توانگر کند غنی گرداند خبر کن خبر ده حریص الخ که مرد حریص ازین غافل است ۳ سکون آرمیدن بدست آور تحصیل کن ثبات بر جای بودن مراد قرار ۳ میرور تن فربه مکن اورا هش مخفف هوش می کشی فربهی سبب هلاك است ۵ مردم مردمان تن پروران آنان که تن پرورند لاغر اند لاغر از چیزی بودن کنایه از عاری و تهی بودن است ۶ خور و خواب تنها همان خوردن و خواب کردن طریق دد است راه سباع و بهایم است برین بودن در آن دو کار شدن آئین نابخرد است رسم بی عقلی است

گر آوازه خواهی در اقلیم فاش — برون حلّه کن کو درون حشو پاش
ببازی نگفت این سخن بایزید — که از منکر ایمن ترم کز مرید
کسانی که سلطان و شاهنشه اند — سراسر گدایان این درگه اند
طمع در گدا مرد معنی نه بست — نشاید گرفتن در افتاده دست
همان به گر آبستن گوهری — که همچون صدف سر بخود در بری
چو روئی پرستیدنت در خداست — اگر جبرئیلت نه بیند رواست
ترا پند سعدی بس است ای پسر — اگر گوش گیری چو پند پدر
گر امروز گفتار ما نشنوی — مبادا که فردا پشیمان شوی
ازین به نصیحت گری بایدت — ندانم پس از من چه پیش آیدت

---

۱۹۴ گر آوازه الخ که مشهور آفاق شوی حلّه ازار و رداء برون حلّه کن ظاهرت باعمال ریائی آراسته گردان حشو پنبه وآستر پاش امر است از پاشیدن یعنی درونت را بپاش ۱۹۵ بازی گزاف این سخن مشار الیه مصراع ثانیست بایزید بسطامی قدّس سرّه که از الخ یعنی منکر من بدی من گوید ازو انکسار نفس حاصل کنم امّا مرید من نیکی من گوید نفس مرا غرور دهد و مشهور انام گرداند ۱۹۶ سراسر الخ در بارگاه آلهی نیستی نمایند لازم بدین سبب از شهرت و از وحام رسته اند که طمع الخ ۱۹۷ دست گرفتن بمعنی مدد کردن و راه‌نمائی کردن است ۱۹۸ آبستن بمعنی آبست سر بخود در بردن کنایه از سکوت ورزیدن و متحمّل بودن است ۱۹۹ چو روئی پرستیدنت چون روی عبادت تو رواست درخور است مراد ترا باید که جبرئیل نیز از حال تو اطّلاع نیابد ۲۰۰ گوش گیری بشنوی ۲۰۱ نشنوی قبول نکنی و بموجب آن عمل ننمائی فردا مراد قیامت است ۲۰۲ ازین الخ در بعض نسخ ازین پند اگر کار نکشایدت

مخسب آب روئی ریارا محل — که این آب در زیر دارد وحل
چو در خفیه بد باشی و خاکسار — چه سود آب ناموس بر روی کار
بروئی ریا خرقه سهل است دوخت — گرش با خدا در توانی فروخت
چه دانند مردم که در جامه کیست — نویسنده داند که در نامه چیست
چه وزن آورد جائی انبان باد — که میزان عدل است و دیوان داد
مرائی که چندین ورع می نمود — بدیدند هیچش در انبان نبود
کنند ابره پاکیزه‌تر ز آستر — که این در حجاب است وآن در نظر
بزرگان فراغ از نظر داشتند — ازان پرنیان آستر داشتند

---

۱۸۶ محل یعنی پایگاه وحل گل سیاه ۱۸۷ در خفیه پنهان خاکسار گل آلود ناموس مراد از ریا بر روی کار بحسب الظاهر ۱۸۸ دوخت بمعنی مصدر است گرش الخ یعنی ریارا بحضرت خدا فروختن و آنرا فریفتن ممکن نیست ۱۸۹ در جامه در خرقه کیست مخلص است یا مرائی نویسنده کاتب ۱۹۰ چه وزن الخ مصنف عمل مرائی را بانبان تشبیه کند که او با باد پر شده باشد یعنی انبانی که با باد پر شده باشد چه وزنش باشد نزد خدای تعالی ۱۹۱ نمود بمردمان بدیدند به بینند هیچش الخ چیزی در انبانش نبود در بعض نسخ اینجا سه بیت واقع شده که مضمونش تعلیم اخلاص است

اگر هست مرد از هنر بهره‌ور — هنر خود بگوید نه صاحب هنر
اگر مشك خالص نداری مگوی — وگر هست خود فاش گردد ببوی
بسوگند گفتن که زر مغربیست — چه حاجت محك خود بگوید که چیست

۱۹۲ کنند مردمان ابره روی قبا آستر باطن که این الخ یعنی چون ابره از آستر بهتر باشد مردمان آنرا بیرون پوشند بیکدیگر نمایند امّا آنان که مخلصان اند از نظر خلق فراغ دارند که درون ایشان از برون بهتر باشد که نیکی را پوشنده دارند ۱۹۳ فراغ از نظر داشتند یعنی از نمودن اعمال و دیدن خلق فارغ بودند ازان یعنی از آن جهت پرنیان حریر چینی آستر داشتند یعنی اعمال حسنه‌را پوشیده داشتند زیرا شهرت نمی خواستند

یکی بر در خلق رنج آزمای — چه مزدش دهد در قیامت خدای
زعمر ای پسر چشم اجرت مدار — چو در خانهٔ زید باشی بکار
نگویم تواند رسیدن بدوست — درین ره جز آنکس که رویش در اوست
رهِ راست رو تا بمنزل رسی — تو بر ره نه زین قبل واپسی
چو کاوی که عصّار چشمش به بست — دوان تا بشب شب هم آنجا که هست
کسی کو بتابد ز محراب روی — بگفرش گواهی دهند اهلِ کوی
تو هم پشت بر قبلهٔ در نماز — گرت در خدایست روئی نیاز
درختی که بیخش بود بر قرار — بپرور که روزی دهد میوه بار
گرت بیخِ اخلاص در بوم نیست — ازین در کسی چون تو محروم نیست
هر آن کافکند تخم بر روی سنگ — جوی وقتِ دخلش نیاید بچنگ

---

۱۷۶ یکی بر الخ یعنی کسی که مرائی باشد عملش از بهر دیدن خلق بود نه از برای حق تعالی مزد ثواب خدای که عمل او نکرده است و مستحق اجرت نگشته ۱۷۷ چشم یعنی امید بکار در عمل ۱۷۸ بدوست بحق تعالی درین ره در طریقت در اوست اشارت است بدوست در بعض نسخ که رویش بدوست ۱۷۹ تو ای مرائی در ره نهٔ در راه نمی روی قبل بمعنی سویست واپسی قطع مسافه نمی کنی پس کسی که مرائی باشد عمل بسیار کند امّا قطع مسافه نکند فکیف که بمنزل رسد ۱۸۰ کاوی حرف یا برای وحدت است نوعیه عصّار روغن گیر چشمش ضمیر راجع بگاو است دوان تا بشب یعنی از اوّل روز تا بآخرش دود امّا شب الخ قطع مسافه نکند ۱۸۱ کو که او کسی الخ یعنی کسی که پشت بمحراب کند و بران وجه نماز گذارد اهل کوی کنایه از علماست ۱۸۳ بر قرار قایم و مستحکم ۱۸۴ بوم مملکت ازین در از باب آلهی کسی الخ که هرگز بر نداری و عمل تو ضایع گردد ۱۸۵ هر آن کافکند هر آن کسی که افکند بر روی سنگ نه بر خاک جوی یاء وحدت است وقت دخل در زمان بر داشتن غله بچنگ بدستش

پس این پیر از آن طفل نادان تر است — که از بهر مردم بطاعت در است
کلید در دوزخ است آن نماز — که در چشم مردم گذاری دراز
اگر جز بحق می رود جاده‌ات — در آتش فشانند سجّاده‌ات
سیه‌کاری از نردبانی فتاد — شنیدم که هم در نفس جان بداد ۱۷۰
پسر چند روزی گریستن گرفت — دگر با حریفان نشستن گرفت
بخواب اندرش دید و پرسید حال — که چون رستی از حشر و نشر و سوال
بگفت ای پسر قصّه بر من مخوان — بدوزخ فتادم من از نردبان
نکو سیرتی بی‌تکلّف برون — به از نیکنامی خراب اندرون
بسنزد یکی من شب‌رو راه‌زن — به از فاسق پارسا پیرهن ۱۷۵

---

۱۶۷ که از الخ که از بهر خلق در طاعت است نه از بهر حق تعالی ۱۶۸ کلید الخ مفتاح باب جهنّم است آن صلوت در چشم مردم پیش مردمان پس اخلاص آن است که مردم در نزد تو هیچو شتر باشد چنانکه شتربان چون نزد شترش نماز گذارد نمائیدن بشتر بخاطرش نیاید حال مخلص نیز نزد مردم چنین باید ۱۶۹ جاده راه در آتش فشانند در دوزخ گسترانند یعنی خواهند انداخت ۱۷۰ سیه کاری یعنی مرائی شخص هم در نفس فی الحال ۱۷۱ حریفان مصاحبان دگر الخ چنانکه زندگانی پس از مردگان روزی چند ماتم زده باشند پس از آن فراموش کنند ۱۷۲ بخواب اندرش دید اندر خواب دیدش یعنی پسر پدررا در خواب دید پرسید حال پسر پرسید حال پدر چون رستی چگونه خلاص شدی حشر و نشر روستخیز ۱۷۳ قصّه خبر بدوزخ فتادم یعنی بعذاب گرفتار شدم ۱۷۴ نکوسیرتی الخ یعنی کسی که سیرت او نیکو باشد امّا بیرونش بی تکلّف باشد یعنی لباس صوفیان نپوشید از نیکنامی الخ از پارسائی خراب اندرون یعنی ظاهرش معمور و باطنش خراب بود ۱۷۵ راه‌زن دزد و قطّاع طریق به از الخ به از آن شخص است که در حد نفس خود فاسق باشد لباس زاهدانه پوشیده بود

کسانی که فعلت پسندیده اند — هنوز از تو نقشی برون دیده اند
چه قدر آورد بنده خوردیس — که زیر قبا دارد اندام پیس
نشاید بدستان شدن در بهشت — که بازت رود چادر از روی زشت
شنیدم که نابالغی روزه داشت — بصد محنت آورد روزی بچاشت
بکتابش آن روز سابق نبرد — بزرگ آمدش طاعت از طفل خرد
پدر دیده بوسید ومادر سرش — فشاندند بادام وزر بر سرش
چو بر وی گذر کرد یک نیمه روز — فتاد اندرو زآتش معده سوز
بدل گفت اگر لقمه چندی خورم — چه داند پدر غیب یا مادرم
چو روئی پسر در پدر بود وقوم — نهان خورد وپیدا بسر برد صوم
که داند چو در بند حق نیستی — اگر بی وضو در نماز ایستی

---

۱۵۷ هنوز الخ احوال اندر دلت ندانسته اند ۱۵۸ چه قدر آورد چه قیمت دارد خوردیس لفظ دیس ادات تشبیه است پیس نام مرضیست طبیان برص گویند ۱۵۹ دستان بمعنی مکر و حیله و تزویر شدن رفتن که بازت الخ چون پرده‌را بر دارند زشتی روی تو پیدا شود ۱۶۰ نابالغی کودکی نارسیده روزه داشت یعنی نیت صوم کرد بصد محنت از گرسنگی بچاشت بوقت ضحی ۱۶۱ کتاب بمعنی مکتب و دبستان بکتابش الخ یعنی کسی که آن کودک را هر روز بمکتب می برد آن روز از بهر روزه داشتنش نبرد آمدش این ضمیر راجع بسابق است نه بنابالغ طاعت یعنی روزه داشتن ۱۶۳ اندرو در کودک سوز حرارت ۱۶۴ چه داند الخ یعنی پدر و مادر غیب نمی دانند. ۱۶۵ چو الخ یعنی پدر پسر و قومش ظاهر پسر می دانستند بسر نهایت برد رسانید ۱۶۶ اگر بی الخ یعنی نمازرا بی وضو گذاری وضو باصطلاح اهل شرع مراد از روی و دست و پا شستن و مسح سر نمودن

مکن گفتمت مردنی خویش فاش — چو مردی نمودی مخنّث مباش
باندازه بود باید نمود — خجالت نبرد آنکه ننموده بود
که چون عاریت برکشند از سرت — بماند کهن جامه در برت
اگر کوتهی پای چوبین مبند — که در چشم طفلان نمائی بلند
وگر نقره اندوده باشد نحاس — توان خرج کردن بر ناشناس
منه جان من آب زر بر پشیز — که صرّاف دانا نگیرد بچیز
زر اندودگان را بآتش برند — پدید آید آنگه که مس یا زرند
ندانی که بابا کوهی چه گفت — بمردی که ناموس را شب نخفت
برو جان بابا بر اخلاص پیچ — که نتوانی از خلق بر بست هیچ

---

۱۴۸ مکن الخ یعنی ترا گفته ام اگر رجولیت طریقت داری پیدا مکن چو دعوی رجولیت طریقت کردی بخیر نا باکی مکن که عیب عظیم است ۱۴۹ بود وجود باندازه الخ یعنی اگر ترا در طریقت حالی هست بمقدار آن موجود می باید نمودن خجالت الخ یعنی شرمساری نکشت الّا کس که حالی داشت امّا آن‌را ننمود ۱۵۰ که چون الخ یعنی جامهء فاخررا که بطریق پوشیده باشی چون آن جامهء عاریت‌را از سرت کشند و بستانند بماند الخ پس شرمساری باشد ۱۵۱ اگر کوتهی اگر قامت تو کوتاه است مبند بپای خود نمائی خودرا در چشم طفلان بچشم طفلان بلند خواهی نمود نه در چشم دانشمندان ۱۵۲ نقره سیم نحاس مس ناشناس امّا نزد مرد شناس آن مردود شود ۱۵۳ جان من مراد از مخاطب است منه آب زر بر پشیز یعنی پشیزرا بآب زر اندوده مکن نگیرد اورا ۱۵۴ پدید آید آنکه ظاهر شود آن وقت ۱۵۵ بابا پیر ناموس‌را برای ریا شب نخفت احیاء لیل کرد یعنی که همه شب عبادت ریا کرد ۱۵۶ در اخلاص پیچ برای او کوش که نتوانی الخ از خلق هیچ حاصل کردن نتوانی

جهان آفرینت گشایش دهاد — که گر وی ببندد نشاید گشاد
شتربچه با مادر خویش گفت — پس از رفتن آخر زمانی بخفت
بگفت ار بدست منستی مهار — ندیدی کسم بارکش در قطار
قضا کشتی آنجا که خواهد برد — وگر ناخدا جامه بر تن درد
مکن سعدیا دیده بر دست کس — که بخشنده پروردگار است وبس
اگر حق پرستی زدرها بست — که گر وی براند نخواهد کست
گر او تاجدارت کند سر بزار — وگرنه سر نا امیدی بخار

عبادت باخلاص نیت نکوست — وگرنه چه آید زبی مغز پوست
چه زنار مغ بر میانت چه دلق — که در پوشی از بهر پندار خلق

---

۱۳۹ جهان آفرینت گشایش جهان آفرین ترا فتح بیندد باب فیض و احسان را ۱۴۰ پس از رفتن ظرف گفت است آخر زمانی بخفت مقول قول است لفظ آخر اینجا فارسی صحیح است استعمالش در مقام تعریض و تعجب باشد و لفظ خفت امر است از خفتن ۱۴۱ بگفت شتر در جواب گفت ار بدست منستی مهار اگر مهار بدست من بودی یعنی اختیار من بودی قطار یك رشته شتر ۱۴۲ ناخدا رئیس کشتی جامه بر تن درد جامه خود چاك کند ۱۴۳ مکن دیده بر دست کس یعنی بغیر خدای تعالی احتیاج منمای و توقع مدار وبس نه غیرش ۱۴۴ بست بس بمعنی کافی یعنی کفایت می کند که گروی الخ مردود حق باشی مقبول کس نشوی ۱۴۵ تاجدارت در بعض نسخ نیکبختت بخار امر است از خاریدن و سر خاریدن دلیل خجالت است ۱۴۶ عبادت الخ چنانکه حق تعالی فرمود و ما امروا الا لیعبدوا الله مخلصین له الدین وگرنه الخ یعنی عملی که بی اخلاص باشد همچو قشر بی لب است ازو سود نیاید ۱۴۷ زنار رشته که بکردن آتش پرستان و بت پرستان می باشد مغ آتش پرست از بهر پندار خلق برای حسن ظن ایشان

چه خوش گفت شاگرد منسوج باف — چو عنقا برآورد وپیل وزراف
مرا صورتی بر نیامد زدست — که نقش معلّم زبالا نه بست
گرت صورت حال بد یا نکوست — نگاریدهٔ دست تقدیر اوست ۱۳۵
درین نوعی از شرک پوشیده هست — که زیدم بیازرد وعمرم بخست
گرت دیده بخشد خداوند امر — نه بینی دگر صورت زید وعمر
نپندارم ار بنده دم درکشد — خدایش بروزی قلم درکشد

---

۱۳۳ منسوج نام پارچه‌ایست ابریشمی که آن را تسبیج هم می گویند برو صورتهاء گوناگون می کنند منسوج‌باف کسی که او قماش ملوّن و بساط منقّش می بافت عنقا سیمرغ چو عنقا الخ یعنی هرگاه صورت عنقا وپیل وزراف در منسوج نقش نمود ۱۳۴ مرا الخ یعنی نمی توانم که منسوج صورتی پیدا کنم از خودیء خود که استاد نقش اورا در بالا نبسته باشد بدانکه قماشهای منقّش و بساطهای مصوّر بافتن بدان صفت باشد که شاگرد درکارگاه بپست نشیند ماکوك در دست گرفت واوستاد بالای کارگاه وآلات او در پیشش باشد هر صورت و نقش که خواهد رشتها وآلات‌را تبدیل و تغییر کند و وضع محفوص نهد وشاگرد در پست می بافد لاجرم آن صورتها که اوستاد خواهد رشتها وآلات‌را بر وجهی محفوص ساخته آن نقش صورت پیدا گردد پس همچنین تصرّف در عالم بدست بنده نیست بلکه تصرّف حقیقی از آن حق تعالی است ۱۳۵ حال بد یا نکوست در جهان ۱۳۶ شرك پوشیده بدانکه شرك دو قسم است یکی شرك ظاهر چنانکه درکافران هست دوم شرك خفی چنانکه در منافقان از باب ریا هست پس مصنف گوید درین نوع از شرك خفی هست که گوئی که زیدم الخ زید مرا رنجانید و عمرو مرا مجروح ساخت پس نظر آدمی چنان می باید که مؤثّر حقیقی را بیند که حق تعالی است نه بندهء عاجز ۱۳۷ خداوند امر فاعل حقیقی یعنی حضرت تعالی نه بینی الخ بلکه مسبّب الاسباب بینی ۱۳۸ دم درکشد ساکت شود از طلب رزق بروزی قلم درکشد کنایه از موقوف ساختن روزیست

زغن گفت ازین در نشاید گذشت بیا تا چه بینی بر اطراف دشت
شنیدم که مقدار یک روزه راه بکرد از بلندی بپستی نگاه
چنین گفت دیدم گرت باور است که یک دانه گندم بهامون در است
زغن را نماند از تعجب شکیب زبالا نهادند سر در نشیب
چو کرکس بر دانه آمد فراز گره شد برو پایبندی دراز
ندانست از آن دانه بر خوردنش که دهر افکند دام در گردنش
نه آبستن دُر بود هر صدف نه هر بار شاطر زند بر هدف
زغن گفت ازین دانه دیدن چه سود چو بینائی دام خصمت نبود
شنیدم که می گفت گردن ببند نباشد حذر با قدر سودمند
اجل چون بخونش بر آورد دست قضا چشم باریک بینش ببست
در آبی که پیدا نباشد کنار غرور شناور نیاید بکار

۱۲۲ ازین الخ یعنی اهمال نباید کرد و بتحقیق این معنی باید پیوست ۱۲۳ از بلندی بپستی هر دو یا مصدریه است بکرد نگاه فاعل کرد کرکس است ۱۲۴ بهامون در است در صحراست ۱۲۵ زبالا الخ یعنی از هوا بر زمین فرو آمدند ۱۲۶ بر دانه بنزدش گره الخ اتفاقا آنجا دام بود کهندش بگردن کرکس واقع شد ۱۲۷ ندانست الخ مراد آن کرکس این معنی را ندانست که بسبب آن دانه که غذای اوست دهر دام در گردن او اندازد ۱۲۸ شاطر درینجا مراد تیرانداز حاذق هدف نشان ۱۳۰ که می گفت کرکس گردن بند جمله حالیه است حذر پرهیز کردن قدر اندازه کرده خدا بر بنده از حکم ۱۳۱ اجل الخ در بعض نسخ بخون کسی چون اجل برد دست ۱۳۲ آبی بیاء وحدت نوعیه است که پیدا الخ که بغایت پهن و عریض باشد

یکی مرد درویش در خاکِ کیش — چه خوش گفت با همسر زشت خویش
چو دست قضا زشت رویت سرشت — مینداز گلگونه بر روی زشت
که حاصل کند نیکبختی بزور — بسرمه که بینا کند چشمِ کور
نیاید نکوکاری از بدرگان — محال است دوزندگی از سگان ۱۱۵
همه فیلسوفانِ یونان وروم — ندانند کرد انگبین از زقوم
زوحشی نیاید که مردم شود — بسعی اندرو تربیت گم شود
توان پاک کردن زرنگ آینه — ولیکن نیاید زسنگ آینه
بکوشش نروید گل از شاخِ بید — نه زنگی بگرمابه گردد سپید
چو رد می نگردد خدنگ قضا — سپر نیست مرنده را جز رضا ۱۲۰
چنین گفت پیش زغن کرگسی — که نبود زمن دوربین تر کسی

---

۱۱۲ کیش درینجا مراد از نام شهریست که در جزیرهء از بهر هرمز است همسر زن یعنی زوجه ۱۱۳ چو الخ چون دست قضا و تقدیر روی تو زشت تحمیر کرد مینداز نهی است از اندودن گلگونه سرخی زنان ۱۱٤ که اسم است بزور وقهر ۱۱۵ بدرگان جمع بدرگ مراد ازو بداصل وبدسرشت است محال الخ زیرا طبیعت سگ درندگی است ۱۱٦ فیلسوفان حکیمان ندانند کرد یعنی کردن نتوانند زقوم تخفیف قاف است اینجا از بهر وزن و در اصل بتشدید قاف است وآن نام درختی است خاردار ۱۱۷ زوحشی الخ یعنی جانور بیابانی انسان شدن نمی تواند گم ضایع ۱۱۹ زنگی باشندهء زنگبار یعنی سیاه بگرمابه الخ یعنی سیاهیش بشستن نمی رود ۱۲۰ چو رد الخ یعنی هرگاه دریافته شد که تیر قضارا چیزی دافع نباشد پس بندهرا لازم که رضارا سپر سازد ۱۲۱ زغن گوشت ربا و غلیواج کرگس مرغ مردار خوار است و بعربی نسر گویند که نبود الخ یعنی من از کس دوربینترم که چیزی را از مسافه بعیده می بینم

بلندآختری نامِ او بختیار قوی دستگه بود و سرمایه‌دار
هم اورا در آن بُقعه زر بود ومال دگر تنگ‌دستان برگشته حال
بکوئی گدایان درش خانه بود زرش همچو گندم بپیمانه بود
چو درویش بیند توانگر بناز دلش بیش سوزد بداغ نیاز
زنی جنگ پیوست با شوی خویش شبانگه چو رفتش تبیدست پیش
که کس چون تو بدبخت درویش نیست چو زنبورِ سرخت جز این نیش نیست
بیاموز مردے زهمسایگان که آخر نیم قحبهٔ رایگان
کسان را زر وسیم وملک است ورخت چرا همچو ایشان نه نیک بخت
برآورد صافی دلِ صوف پوش چو طبل از تهیگاهِ خالی خروش
که من دستِ قدرت ندارم بهیچ بسر پنجهٔ دستِ قضا بر مپیچ
نکردند بر دستِ من اختیار که من خویشتن را کنم بختیار

۱۰۱ بلنداختر مراد اقبالمند وخوش طالع بختیار این لفظ هم اسم است بمعنی دولتمندا دستگه مخفف از دستگاه است بمعنی دست رسیدن یعنی توانگری ۱۰۲ هم بمعنی یك جا بقعه جایگاه دگر مردمان برگشته حال از فقر ۱۰۳ بکوئی الخ در کوی گدایان اورا مسکن بود ۱۰۴ توانگر را بناز و نعمت دلش دل درویش نیاز احتیاج ۱۰۵ رفتش ضمیر مستتر راجع بشوی است و ضمیر بارز راجع بزن ۱۰۶ چو زنبور سرخت مثل زنبور سرخ ترا جز این نیش نیست چنانکه زنبور سرخ را نیش هست نوش نیست تر نیز اذا هست و نیکی نیست ۱۰۷ مردی یاء مصدریه است زهمسایگان که ایشان زنان خودرا روزی آرند و چیزها دهند نیم نیستم قحبهٔ رایگان زن بدکار در راه یافته ۱۰۸ رخت متاع بیت ۱۰۹ برآورد مرهون است بآخر مصراع اخیر صوف پوش کلیم پوش ۱۱۰ که من الخ یعنی هیچ چیزرا قدرتم نیست بتقدیر خدا عزّ وجلّ سرپنجه سردست

که این دفع چون از سر و کونِ خویش نمی کرد تا ناتوان مُد وریش
چه داند طبیب از کسی رنج برد که بیچاره خواهد خود از رنج مُرد
شنیدم که دینساری از مُفلسی بیفتاد و مسکین بجُستش بسی
بآخر سر ناامیدی بتافت یکی دیگرش ناطلب کرده یافت
بسد بختی و نیک بختی قلم برانند ما همچنان در شکم
نه روزی بسرپنجگی می خورند که سرپنجگان تنگ روزی ترند
فرو کوفت پیری پسررا بچوب بگفت ای پدر بی گُناهم مکوب
توان بر تو از جَورِ مردم گریست ولی چون تو جَورم کنی چاره چیست
بداور خروش ای خداوندِ هوش نه از دستِ داور برآور خروش

---

۹۲ کون در بعض نسخ کوش که این الخ مراد زیراکه این خر دفع چوب از سر و کون خود نتوانست تا اینکه ناتوان و ریش بمرد او دفع چشم بد از کشتزار چه خواهد کرد ۹۳ برد بمعنی بردن است ۹۴ مفلسی فقیری بسی بسیار تا باشد که آن گم شده‌را بیابد ۹۵ سر ناامیدی مأیوس گشته از یافتن بتافت اعراض کرد یکی دیگر شخص آخر نا طلت کرده یافت بی جستن یافتش ۹۶ در شکم در رحم مادر که در خبر است السّعید من سعد فی بطن امّه و الشقّی من شقی فی بطن امّه ۹۷ روزی رزق‌را بسرپنجگی بسبب قوّت و غلبه سرپنجگان رورآوران تنگ روزی‌ترند افقر اند ۹۸ فرو کوفت فرو درینجا زاید است یعنی بزد پسررا پسر خودرا بی گناهم بی گناه مرا ۹۹ توان الخ چون مردمان مرا جور کنند از دست ایشان بتو توان گریستن چاره چیست نتوان بکسی شکایت کردن حصّهء قصّه اینست که از مردمان بحضرت حق شکایت باید کرد امّا ازو بکسی شکایت نشاید کرد بلکه بقضاء او رضا باید ۱۰۰ داور یعنی خدای تعالی خروش در مصراع اوّل امر است از خروشیدن و در مصراع ثانی اسم مصدر است

نه دانا بسعی از اجل جان ببرد — نه نادان بناساز خوردن بمرد
شبی کُردی از دردِ پهلو نخفت — طبیبی دران ناحیت بود و گفت
ازین دست کو برگِ رز می خورد — عجب دارم ار شب بپایان برد
که در سینه پیکانِ تیرِ تتار — به از نقلِ ماکولِ ناسازگار
گر افتد یکی لقمه در روده پیچ — همه عمرِ نادان برآید بهیچ
قضارا طبیب اندر آن شب ببرد — چهل سال ازین شد که زنده‌ست کرد
یکی روستائی سقط شد خرش — علم کرد بر تاکِ بستان سرش
جهان‌دیده پیری بر او بر گذشت — چنین گفت خندان بناطورِ دشت
مپندار جانِ پدر کین حمار — کند دفعِ چشمِ بد از کشت‌زار

۸۳ ببرد خلاص کرد بناساز خوردن بخوردن غیر موافق ۸۴ شبی الخ یك شب مرد کرد از وجع جانب بخواب نرفت گفت در حق بیمار مذکور ۸۵ دست در بعض نسخ گونه کو که آن کرد رز درخت انگور می خورد یعنی عادت خوردن برگ رز می داشت و پرهیز نمی کند ار شب اگر شب‌را بپایان برد ظن غالب آن است که امشب بمیرد امر عجیب و کار بعید است که بمصباح رسد ۸۶ نقل چیزیکه از آن بشراب خوردن تبدیل ذایقه نمایند درینجا مراد خوردن ماکول بمعنی طعام در بعض نسخ بسی بهتر از قوت ناسازگار ۸۷ بر آید بهیچ تا بدینجا سخن طبیب است ۸۸ شد رفت در بعض نسخ این بیت واقع شده

بصد جان دانا بسختی بمرد — که بیچاره گوئی سلامت ببرد

۸۹ روستائی دهقان افتد مراد مرد علم کرد مراد درآویخت دستور است که بجهت دفع چشم بد سر گاو یا خر می آویزند تاك درخت انگور ۹۰ برو برگذشت اتفاقا بنزد بوستان گذر کرد ناطور باغبان ۹۱ حمار خر کشتزار مزرعه

بلشکر کُش بر در خیمه دست — چو دُزدان خونی بگُردن ببست
شب از غیرت وشرمساری نخفت — سحرگه پرستاری از خیمه گفت
تو کاهن بناوک بدوزی و تیر — نمد پوشش را چون فتادی اسیر
شنیدم که می گفت وخون می گریست — ندانی که روز اَجَل کس نزیست
من آنم که در شیوهٔ طَعن و ضَرب — بُستم در آموزم آداب حرب
چو بازوی بَختم قوی حال بود — سِطبرئی بیلم نمد می نمود
کنونم که در پنجهٔ اِقبیل نیست — نمد پیش تیرم کم از بیل نیست
بروز اَجَل نیزه جوشن درد — زپیراهن بی اجل نگذرد
کرا تیغ قهر اجل در قفاست — برهنه‌ست اگر جوشنش چند لاست
ورش بخت یاور بود دهر پُشت — برهنه نشاید بساطور کشت

---

۷۳ در خیمه باب چادر دست مرهون است چو دزدان خونی چنانکه دست خونی را بگردن بسته می کنند ۷۴ پرستاری خدمتکاری گفت مرد اردبیلی را ۷۵ کاهن که آهن را بناوك در بعض نسخ بتارك وتیر عطف بر ناوك است ۷۷ طعن نیزه زدن ضرب شمشیر زدن اینجا در آموزم تعلیم کنم ۷۸ سطبرئی الخ یعنی پری و کندگی بیل مرا نرم مثل نمد می نمود سطبری حرف یا در سطبری مصدریه است ستبر و سطبر یعنی کنده و غلیظ ۷۹ اقبیل در اصل اقبال بود الف را یا کردن از بهر قافیه است کنونم الخ یعنی کنون که در دستم دولت نیست نمد همچو بیل سطبر است که تیرم ازو نمی گذرد ۸۰ بروز اجل یعنی کسی را که اجل رسیده باشد اگرچه جوشن پوشیده بود نیزه یعنی نیزهٔ خصم زپیراهن الخ کسی که بی اجل باشد نیزهٔ خصم از پیراهن او نگذرد ۸۱ کرا کسی را که تیغ قهر اجل در قفاست عمرش بآخر رسیده باشد لا بمعنی تاه دراینجا ۸۲ دهر زمان پشت ظهیر برهنه را ساطور کارد بزرگ

بنامه‌دی از هم بدادیم دست چو ماهی که با جوشن افتد بشست
چو طالع زما روی بر پیچ بود سپر پیش تیر قضا هیچ بود

یکی آهنین پنجه در اردبیل همی بگذرانید بیلک زبیل
نمدپوشی آمد بجنگش فراز جوانی جهان‌سوز پیکارساز
پرخاش جستن چو بهرام گور کمندی بکتفش بر از خام گور
چو دید اردبیلی نمدپاره‌پوش کمان را زه آورد وزه را بگوش
پنجاه تیر خدنگش بزد که یک چوبه بیرون نرفت از نمد
دلاور در آمد چو دستان گرد بخم کمندش در آورد وبرد

---

۶۵ از هم بدادیم دست از یکدیگر گشتیم شست درینجا بمعنی قلاب چو ماهی الخ یعنی ماهی که جوشن لباس دارد با آن جوشن در دام افتد ما نیز چنین شدیم ۶۶ طالع درینجا مراد بخت روی بر پیچ بود در اعراض بود در بعض نسخ این بیت واقع شده است

ازین بوالعجب تو حکایت شنو که بی‌بخت کوشش نیرزد دو جو

۶۷ اردبیل نام شهری است معروف در ایران بیلک تیریست که پیکان او دو شاخ باشد بیل آلتی است آهنی که باغبانان و امثال ایشان زمین بدان کنند همی الخ این بیان صفائی تیراندازئی اوست ۶۸ آمد بجنگش فراز مقابل او گشت جوانی الخ وصف نمدپوش است ۶۹ پرخاش جستن جنگ کردن بهرام گور نام پادشاهی معروف کمندی بکتفش بر یک کمند بر شانه‌اش از خام گور از پوست گور که هنوز دباغت نا کرده بود ۷۰ نمد پاره پوش آن جوان‌را که نمد پاره پوشیده بود کمان‌را الخ یعنی کمانش بی زه بود اورا زه آورد باز کشید تا بگوش رسانید ۷۱ که یک الخ یعنی یک چوبه تیر خدنگ ببدن نمدپوش نپیوست ۷۲ دستان نام زال پدر رستم بود وبرد لفظ برد مرهون است

بصید هزبران پرخاش ساز — کمند اژدهای دهن کرده باز
زمین آسمان شد ز گرد کبود — چو انجم درو برق شمشیر و خود
سواران دشمن چو در یافتیم — پیاده سپر در سپر یافتیم
بتیر و سنان موی بشکافتیم — چو دولت نبد روی بر تافتیم
چه زور آورد پنجهٔ جهد مرد — چو بازوی توفیق یاری نکرد
نه شمشیر کین‌آوران کند بود — که کین‌آوری زاختر تند بود
کس از لشکر ما زهیجا برون — نیامد جز آغشته خفتان بخون
کسان را نشد ناوک اندر حریر — که گفتم بدوزند سندان بتیر
چو صد دانه مجموع در خوشه — فتادیم هر دانه در گوشه

---

۵۶ هزبر بمعنی شیر است مراد پهلوانان پرخاش‌ساز وصف ترکیبی صفت هزبران است کمند الخ یعنی کمند گویا دهان اژدرها باز کرده ۵۷ آسمان شد آسمان رنگ گشته درو دران زمین آسمان گشته برق رخشیدن ۵۸ در یافتیم در رسیدیم سپر در سپر یافتیم در میان ما و ایشان پرده ساختیم ۵۹ نبد مخفف از نبود است روی برتافتیم منهزم گشتیم ۶۰ جهد مرد سعی و کوشش دلاور ۶۱ کین آوران جنگ کنان کند نقیض تیز کین آوری جنگ جوئی زاختر تند بود یعنی از طالع خشمگین شمشیر کار نکرد ۶۲ خفتان لباس جنگ آغشته آلوده کس الخ یعنی کسی از لشکر ما از جنگ و معرکه برون نیامد الا مجروح بیرون آمد که جوشن او غرق خون بود ۶۳ کسان را از ما نشد نرفت ناوک تیر گفتم وظن کرده بودم بدوزند مضارع است از دوختن مراد گذرانیدن است مراد این است که بعض کسان را چنان پنداشته بودیم که ایشان تیررا از سندان گذرانند امّا تیر ایشان از حریر گذر نکرد ۶۴ چو صد الخ یعنی چنانکه صد دانه از گندم و غیر آن در یک خوشه مجموع باشند ما نیز مجموع بودیم هر دانه در گوشهء هر یک دانه در یک گوشه

بر انگیختم گَرد هیجا چو دود — چو دَولت نباشد تَهوّر چه سود ۴۵
من آنم که چون حَمله آوردمی — بر مُح از کف انگشتری بردمی
ولی چون نکرد اَختَرم یاوری — گرفتند گِردم چو انگشتری
غنیمت شُمُردم طریق گریز — که نادان کند با قضا پنجه تیز
چه یاری کند مِغفَر وجوشَنم — چو یاری نکرد اَختَر روشنم
کلید ظَفَر چون نباشد بدست — ببازو در فتح نتوان شکست ۵۰
گُروهی پلنگ افکن و پیل زور — در آهن سر مرد و سُم ستور
همان دم که دیدیم گَرد سپاه — زِره جامه کردیم و مِغفَر کُلاه
چو ابر اسپ تازی برانگیختیم — چو باران بلالک فرو ریختیم
دو لشکر بهم بر زدند از کمین — تو گفتی زدند آسمان بر زمین
زبارندهٔ تیر همچون تگرگ — بهر گوشه بر خاست طوفان مرگ ۵۵

۴۵ گرد هیجا غبار جنگ تهوّر بی‌باکی کردن در جنگ چه سود فایده ندهد ۴۶ آوردمی یاء حکایت است رمح نیزه بردمی ربودمی ۴۷ چو انگشتری که احاطه کردند مرا ۴۸ قضا تقدیر خدا پنجه تیز کردن کنایه از مقابله کردن ۴۹ مغفر خود آهنی جوشن سلاحی باشد غیر زره چه زره تمام از حلقه است و جوشن حلقه و تنگهٔ آهن با هم باشد ۵۰ ظفر پیروزی شکست و گشاد ۵۱ پلنگ افکن وپیل زور بیان لشکر است در آهن الخ یعنی پوشیده بودند و در آهن شده از سر مرد راکب تا بناخن مرکوب ۵۲ گرد سپاه غبار لشکر زره الخ بجای جامه زره و بجای کلاه مغفر پوشیدیم ۵۳ بلالک و بلالك و بلارك پولاد جوهردار است مراد ازو پیکان تیر است اینجا در بعض نسخ پلارك هم نوشته فرو ریختیم بر لشکر دشمن ۵۴ بهم بر زدند بجنگ پیوستند تو گفتی گوئیا ۵۵ بهر الخ یعنی بهر صرف بسیار مردمان مردند

نمک ریش دیرینه‌ام تازه کرد — که بودم نمک خورده از دست مرد
بدیدار او زی سپاهان شدم — بمهرش طلبکار وخواهان شدم
جوان دیدم از گردش دهر پیر — خدنگش کمان ارغوانش زریر
چو کوه سپیدش سر از برف موی — دوان آبش از برف پیری بروی
فلک دست قوت برو یافته — سر دست مردیش بر تافته
بدر کرده گیتی غرور از سرش — سر ناتوانی بزانو برش
بدو گفتم ای سرور شیرگیر — چه فرسوده کردت چو روباه پیر
بخندید کز روز جنگ تتر — بدر کردم آن جنگ جوئی ز سر
زمین دیدم از نیزه چون نیستان — گرفته علمها چو آتش دران

---

۳۶ نمک مراد اشتیاق که بودم الخ که احسان او دیده بودم ۳۷ زی بمعنی سوی است شدم در مصراع اوّل بمعنی رفتم و در مصراع ثانی بمعنی گشتم ۳۸ از گردش دهر پیر که مرور زمان جوان‌را پیر گرداند خدنگ نام درختیست بسیار سخت که از چوب آن نیزه و تیر و زین اسپ سازند و تیر خدنگ باین اعتبار می گویند درینجا کنایه از قد است ارغوان بهار درختیست بغایت سرخ معرب آن ارجوان است زریر گیاهی است زرد که جامه بدان رنگ کنند و آن‌را اسپرک نیز گویند معنی مراد این است که قامتش همچو تیر مستقیم بود همچو کمان منحنی گشته و رویش همچو ارغوان سرخ بود همچو زریر زرد شد ۳۹ چو کوه سپیدش سر تقدیم ضمیر از بهر وزن است یعنی سرش چون کوه سپید گشته ۴۱ بزانو برش بر زانویش ۴۲ فرسوده بغایت کهنه و از هم ریخته و پایمال گردیده و افسرده شده ۴۳ تتر بمعنی تاتار است ۴۴ زمین الخ حکایت جنگ تتر است یعنی نیزه چنان بسیار بود که گوئیا زمین نیستان شده و علمهای رنگین همچو آتش بود در نیستان

گرش بر فریدون بُدی تاختن — امانش ندادی بتیغ آختن
پلنگانش از زورِ سرپنجه زیر — فرو برده چنگال در مغزِ شیر
گرفتی کمربندِ چنگ آزمای — وگر کوه بودی بکمندی زجای
زره‌پوش را چون تبرزین زدی — گذر کردی از مرد و بر زین زدی
نه در مردی اورا نه در مردمی — دوم در جهان کس ندید آدمی
مرا یکدم از دست نگذاشتی — که با راست طبعان سری داشتی
سفر ناگهم زان زمین در ربود — که بیشم دران بقعه روزی نبود
قضا نقل کرد از عراقم بشام — خوش آمد دران خاکِ پاکم مقام
مع القصه چندی ببودم مقیم — برنج و براحت بامید و بیم
وگر پر شد از شام پیمانه‌ام — کشید آرزومندئی خانه‌ام
قضارا چنین اتفاق اوفتاد — که بازم گذر بر عراق اوفتاد
شبی سر فرو شد باندیشه‌ام — بدل بر گذشت آن هنرپیشه‌ام

۲۴ گرش اگر اورا بدی مخفف از بودی است امانش ضمیر راجع بفریدون است ندادی آن یار ۲۵ زیر مغلوب چنگال پنجه ۲۶ گرفتی یاء حکایت است جنگ آزمای بهادررا اگر کوه بودی آن جنگ آزمای ۲۷ تبرزین تبری باشد فراخ سر که بر زین اسپ به‌بندند گذر کردی آن تبرزین ۲۸ مردی و مردمی شجاعت و سخاوت دوم ثانی و نظیر ندید در بعض نسخ شنید آدمی یك آدم ۲۹ سری صاحبت ۳۰ ناگهم ناگاه مرا بیشم دیگر مرا روزی رزق ۳۱ قضا الخ تقدیر آلهی نقل کرد مرا از عراق عجم بشام عرب مقام مقیم گشتن ۳۲ مقیم در شام ۳۳ پر شد الخ که استیفاء رزق کردم یا از آن دیار سیر شدم ۳۵ سر فرو شد باندیشه‌ام سرم فرو شد بسبب اندیشه آن هنرپیشه آن یار اسپهانی

مرا در سپاهان یکی یار بود — که جنگ آور و شوخ و عیّار بود
مُدامش بخون دست و خنجر خضاب — بر آتش دل خصم ازو چون کباب
ندیدمش روزی که ترکش نبست — زپیکان پولادش آتش نجست
دلاور بسر پنجهٔ گاو زور — زهولش بشیران در افتاده شور
بدعوی چنان ناوک انداختی — که عذرا بهر یک یک انداختی
چنان خار در گل ندیدم که رفت — که پیکان او در سپرها زفت
زد تارک جنگجوئی نخست — که خود و سرش را نه درهم شکست
چو گنجشک روز ملخ در نبرد — بکشتن چه گنجشک پیشش چه مرد

---

۱۶ سپاهان نام شهر اصفهان که نامش سپاهان و اصفهان و اسپان نیز آمده پای‌تخت ایران عیّار چالاک ۱۷ خضاب رنگ مدامش الخ یعنی هر دم دست و خنجر او بخون رنگین بود دل الخ یعنی دل خصم ازو بر سوز بود ۱۸ روزی یاء وحدت است نبست بمیان زپیکان پولادش در بعض نسخ زپولاد پیکانش ۱۹ هول بمعنی بیم شور فتنه و اضطراب ۲۰ ناوک مراد تیر است مطلقا انداختی یاء حکایت است عذرا بمعنی پی در پی در بعض نسخ عدا و در بعض نسخ عدورا دو تن از یك انداختی ۲۱ زفت سطبر در بعض نسخ جفت یعنی خمیده چنان الخ مراد پیکان او همچنان در سپرهای زفت می رفت که خار در گل با وجود نرمی چنان برفت ۲۲ جنگجوئی خصمی نخست از خستن در بعض نسخ نخشت خود کلاه آهنی سرش ضمیر راجع بجنگجو است حاصل معنی این است که خصمی از بر تارك سرش نزد الّا پاره پاره کرد چنانکه خودش و سرش را معا شکست در بعض نسخ سرشت ۲۳ چو گنجشك الخ یعنی روزی که ملخها پرواز می کنند آن روز گنجشك از مستی طبع هرچیزیکه پیش او آید می گیرد همچنان او نیز در روز جنك بکشتن چه گنجشك و چه مرد هر دورا برابر می دانست یعنی قوّت وزور احدی نزد او بکار نمی آمد و کسی‌را بچیزی نمی شمرد

توانم که تیغ زبان بر کشم | بیک دم وجودش بهم در کشم
بیا تا درین شیوه چالش کنیم | سر خصم را سنگ بالش کنیم

سعادت بخشایش داور است | نه در چنگ و بازوی زورآور است
چو دولت نه بخشد سپهر بلند | نیاید بمردانگی در کمند
نه سختی رسید از ضعیفی بمور | نه شیران بسرپنجه خورند و زور
چو نتوان بر افلاک دست آختن | ضروریست با گردشش ساختن
گرت زندگانی نبشت ست دیر | نه مارت گزاید نه شمشیر و تیر
وگر در حیاتت نماندست بهر | چنانت کشد نوشدارو که زهر
نه رستم چو پایان روزی بخورد | شغاد از نهادش بر آورد گرد

---

۷ بیک دم الخ تا که بدان تیغ فی الحال وجود خصم را بهم در کشم از جهان
۸ چالش جنگ ۹ داور بمعنی حاکم است که مراد حق تعالی است چنگ پنجه ۱۰ دولت را سپهر بلند یعنی متصرف او که خدای تعالی است نیاید آن دولت ۱۱ نه سختی الخ یعنی از بیطاقتی بیروزی نباشد خوردند روزی را وزور عطف بر سرپنجه است ۱۲ آختن بر کشیدن ساختن موافقت کردن و سازگاری نمودن ۱۳ گرت اگر ترا دیر یعنی طویل مارت مار ترا گزاید مضارع است از گزائیدن نه از گزیدن ۱۴ چنانت الخ چنانکه زهر ترا کشد نوشدارو نیز کشد ۱۵ شغاد نام برادر رستم زال که رستم را با رخش در چاه انداخت و خود هم بیک تیر رستم کشته شد از نهادش از ذات رستم بر آورد گرد غبار مراد کشتن اوست نه رستم الخ نون برای استفهام انکاریست مراد رستم هرگاه حیات او باتمام رسید برادرش اورا هلاک ساخت

شبی زَیتِ فِکرت همی سوختم — چراغِ بَلاغت بر افروختم
پراکنده گوئی حدیثم شنید — جُز اَحسَنتَ گفتن طریقی ندید
هم از خُبثِ نَوعی دران دَرج کرد — که ناچار فَریاد خیزد زورد
که فِکرش بلیغ است ورایش بلند — درین شیوه زُهد وطامات وپند
نه در خِشت وگوپال وگُرز گران — که این شیوه خَتم است بر دیگران
نداند که مارا سرِ جنگ نیست — وگرنه مَجالِ سخن تنگ نیست

---

۱ شبی الخ مراد از روغن فکرت چراغ بلاغت افروختم اضافت مشبّه به الی المشبّه است زیت در بعض نسخ شمع ۲ پراکنده گو بیهوده گو احسنت گفتن تحسین کردن و آفرین گفتن ۳ خبث نوعی پلیدی ذاتی دران تحسین درج کرد زیرا از بلاغت من حسد برده و دردناك شده بود از بهر آن طعنه زدن گرفت ٤ فکرش ضمیر راجع شیخ سعدی است درین سخن شیوه زهد و طامات رسوم و اصطلاحات ٥ خشت آن نیزه ایست خرد که در میان آن حلقه از ریسمان و ابریشم بافته بسته باشند و انگشت سبابه‌را دران حلقه کرده بجانب خصم اندازند که این الخ یعنی قصّه و حال جنگ بیان کردن شیوه ایست که بر دیگران ختم است ٦ نداند آن طاعن سر جنگ و فکر آن

الا ای که بر خاکِ ما بگذری — بخاکِ عزیزان که یاد آوری
که گر خاک شد سعدی اورا چه غم — که در زندگی خاک بود ست هم
بیچارگی تن فرا خاک داد — وگر گردِ عالم بر آمد چو باد
بسی بر نیاید که خاکش خورد — دگر باره بادش بعالم برد ۵۲۵
نگر تا گلستانِ معنی شگفت — بدو هیچ بلبل چنین خوش نگفت
عجب گر بمیرد چنین بلبلی — که بر شاخسارش نروید گلی

---

۵۲۲ الا ای که خطاب عام است بر خاك ما بگذری بگور ما مرور کنی بخاك عزیزان باء قسم است در بعض نسخ بجان که یاد آوری که مرا بدعای خیر یاد آوری یا که یاد آوری این سخن را که گر خاك الخ ۵۲۳ که گر الخ اگر پس از مردن خاك گشت اورا غم نیست ۵۲۴ تن فرا خاك داد تن خودرا بخاك سپرد و گر اگرچه گرد اطراف بر آمد چو باد سیاحت کرد ۵۲۵ خاکش خاك گور سعدی را خورد که خاك و گرد گردد بادش باد سعدی را یعنی خاك و گردش ۵۲۶ گلستان معنی اضافت مشبّه به الی المشبّه است شگفت در بهارستان جهان برو بران گلستان چنین همچو سعدی ۵۲۷ عجب یعنی امر عجب است

شنیدم که ذوالنون بمدین گریخت — بسی بر نیامد که باران بریخت
خبر شد بمدین پس از روز بیست — که ابر سیه‌دل بر ایشان گریست
سبک عزم باز آمدن کرد پیر — که پر شد بسیل بهاران غدیر
بپرسید ازو عارفی در نهفت — چه حکمت درین رفتنت بود گفت
شنیدم که بر مرغ و مور ودد ان — شود تنگ روزی زفعل بدان
درین کشور اندیشه کردم بسی — پریشان‌تر از خود ندیدم کسی
برفتم مبادا که از شر من — ببیند در خیر بر انجمن
مهی باید لطف کن کان مهان — ندیدند از خود بتر در جهان
تو آنگه شوی پیش مردم عزیز — که مر خویشتن را نگیری بچیز
بزرگی که خودرا زخردان شمرد — بدنیا وعقبی بزرگی نبرد
ازین خاکدان بنده پاک شد — که در پای کمتر کسی خاک شد

٥١١ مدین نام شهریست قوم شعیب بسی بر نیامد یعنی بعد اندك زمان ٥١٢ شد رفت و رسید ابر سیه‌دل بجهت سختی نمودن ابر بر مصر آورده گریست یعنی باران ریخت ٥١٣ پیر یعنی ذو النون غدیر آبگیر ٥١٤ ازو از ذو النون پس از آمدنش بمصر گفت ذو النون ٥١٥ روزی رزق ٥١٦ پریشانتر درینجا مراد بدتر و گناهکارتر ٥١٧ انجمن جمیع اهل مصر ٥١٨ مهی در بعض نسخ بهی واقع شده بایدت حرف شرط مقدر است اگر ترا نیکی و کبیری باید کان مهان در بعض نسخ کاکهان و در بعض بابهان و در بعض باکهان ندیدند از خود بتر که آن مهان ندیدند از خویش بدتر ٥١٩ که مر الخ که خودرا چیزی نداری و ناکس بدانی ٥٢٠ زخردان در بعض نسخ بخردی بدنیا الخ در دنیا و آخرت بزرك شد ٥٢١ خاکدان کنایه از دنیاست بنده آن یك بنده پاك از تلوث در ای کهتر کسی زیر پای فقیری خاك شد تواضع را اختیار کرد

بخوابش کسی دید چون در گذشت — که با من حکایت کن از سر گذشت
دهانی بخندید چو گل باز کرد — چو بلبل بصوت خوش آواز کرد
که بر من نکردند سختی بسی — که من سخت نگرفتمی با کسی

چنین یاد دارم که سقاء نیل — نکرد آب بر مصر سالی سبیل
گروهی سوی کوهساران شدند — بفریاد خواهان باران شدند
گریستند و از گریه جوئی روان — نیامد مگر آب چشم زنان
بذوالنون خبر برد زایشان کسی — که بر خلق رنج است و سختی بسی
فرومانده‌گان را دعائی بکن — که مقبول را رد نباشد سخن

---

۵۰۳ در گذشت یعنی بمرد پس از مردن او کسی اورا در خواب دید و پرسید با من در بعض نسخ باری سر گذشت ماجرا و قضیه و احوال ماضیه از سر گذشت یعنی که حال تو چگونه شد ۵۰۴ خنده تبسم باز کرد کشاد آواز کرد جواب داد در بعض نسخ آغاز کرد ۵۰۵ نکردند سختی بسی پس از مردن نگرفتمی با کسی پیش از مرگ ۵۰۶ سقاء نیل اضافت مشبه به الی المشبه است سبیل بمعنی وقف و عطا نکرد آب سبیل یعنی آب نداد ۵۰۷ شدند در مصراع اوّل بمعنی رفتند و در مصراع ثانی بمعنی گشتند ۵۰۸ روان نیامد روان نشد مگر الخ در بعض نسخ مگر گریهء آسمان ۵۰۹ ذو النون نام یکی از اولیاء الله است نام وی ثوبان ابراهیم است کنیت وی ابو الفضل و ذو النون لقب است و وی باخمیم مصر بود آنجا که شافعی است رضی الله تعالی عنه و پدر وی نوبی بوده از موالی قریش و ویرا برادران بوده یکی از ایشان ذو الکفل است و ذو النون شاگرد مالك انس بوده و مذهب وی داشته و فقه خوانده بود و پیر وی اسرافیل بوده بمغرب و سر این طایفه است و همه را نسبت و اضافت باوست در سنه خمس واربعین و مائتین از دنیا رفته از ایشان از اهل مصر ۵۱۰ فرومانده‌گان را بر عاجزان مقبول حضرت الهی را رد باز گردانیده

گدائی شنیدم که در تنگنای — نهادش عمر پای بر پشت پای
ندانست درویش بیچاره کوست — که رنجیده دشمن نداند ز دوست
بر آشفت بروی که کوری مگر — بدو گفت سالار عادل عمر
نه کورم و لیکن خطا رفت کار — ندانستم از من گذر در گذار
چه منصف بزرگان دین بوده اند — که با زیردستان چنین بوده اند
فروتن بود هوشمندی گزین — نبد شاخ پر میوه سر بر زمین
بنازند فردا تواضع کنان — نگون از خجالت سر گردنان
اگر می بترسی ز روز شمار — ازان کز تو ترسد خطا در گذار
مکن خیره بر زیردستان ستم — که دستیست بالای دست تو هم
یکی خوب کردار و خوش خوی بود — که بد سیرتان را نکو گوی بود

---

۴۹۳ عمر نام خلیفهء ثانیء حضرت پیمبر صَم نهادش الخ یعنی عمر پای خود بر پشت پایش نهاد ۴۹۴ کوست که اوست اشارت بعمر است رنجیده کسی که رنجیده باشد دشمن نداند زدوست فرق نمی کند در میان دوست و دشمن ۴۹۵ بروی بر عمر که و گفت که کوری بیاء خطاب است که پایت بر پایم نهادی بدو بگدا ۴۹۶ خطا رفت کار این عمل خطا واقع شد ندانستم غافل گشتم از من الخ یعنی گناهم عفو کن ۴۹۷ منصف انصاف کننده در بعض نسخ چه نیکو ۴۹۸ فروتن متواضع هوشمندی گزین کسی که گزینندهء هوشمندیست ۴۹۹ بنازند ناز خواهند نمود فردا در روز قیامت تواضع کنان آنان که تواضع کنند امروز گردنان آنان که گردن را دراز کشیدندی و بالا گرفتندی گردنان جمع گردن است بمعنی شجاع و متکبر ۵۰۰ روز شمار روز قیامت ۵۰۱ خیره بمعنی شوخ دیده و بی‌شرم و ناهموار و سرکش

بدر کردی از بارگاه حاجبش — فرو کوفتندی بناواجبش
که من بعد بی آبروئی مکن — ادب نیست پیش بزرگان سخن ۴۸۵
یکی را که پندار در سر بود — مپندار هرگز که حق بشنود
زعلمش ملال آید از وعظ ننگ — شقایق ببارانش روید زسنگ
کرت دُرّ دریای فضل است خیز — بتذکیر در پای درویش ریز
نه بینی که در خاک افتاده خوار — بروید گل و بشکفد نوبهار
بچشم کسان در نیاید کسی — که از خود بزرگی نماید بسی ۴۹۰
مریز ای حکیم آستینها در — چو می بینی از خویشتن خواجه پر
مگو تا بگویند شکرت هزار — چو خود گفتی از کس توقع مدار

۴۸۴ حاجب پرده دار بناواجبش یعنی زدندی اورا بغیر وجوب و استحقاق
۴۸۵ که و کفتندی که ۴۸۶ یکی را الخ یعنی کسی که خودرا اهل فضل پندارد
و در سرش چنین زعم باشد مپندار الخ یعنی ظن مکن که حق را قبول کند
۴۸۷ زعلمش صاحب پندار را از علم ننگ عار آید شقایق لاله سرخ باران بسبب آن
۴۸۸ کرت الخ اگر ترا لولوی دریای فضل هست خیز امر است بمعنی بر خیز
از وعظ عار مدار بتذکیر الخ بوعظ کردن نثار درویشان کن ۴۸۹ در خاک
ظرف بروید و شکفد است خوار صفت خاک است در بعض نسخ خار بشکفد مضارع
از شکفتن ۴۹۰ کسان مردمان درینجا مراد عاقلان و دانشمندان در نیاید یعنی
در دیدهٔ مردمان چیزی نماید بزرگی نماید تکبّر کند بسی بسیار ۴۹۱ مریز الخ
مراد کسی که خودرا دانا پندارد اورا نصیحت مکن آستینهای در ریختن بمعنی آستینهای
در افشاندن و آن اشارت از بخشودن درهاست و آن کنایه از نصیحت کردن
است ۴۹۲ مگو فضل تو شکرت مدحت هزار کسان بسیار توقع امید شکر و مدح

چو دشوارت آید ز دشمن سخن — نگر تا چه عیبت گرفت آن مکن
جز آنکس نداند نکو گوی من — که روشن کند بر من آهوی من ۴۷۵

کسی مشکلی برد پیش علی — مگر مشکلش را کند منجلی
امیر عدو بند کشورکشای — جوابش بگفت از سر علم ورای
شنیدم که شخصی درین انجمن — بگفتا چنین نیست یا بوالحسن
رنجید ازو حیدر نام جوی — بگفت ار تو دانی ازین به بگوی
بگفت آنچه دانست و شایسته گفت — بگل چشمهٔ خور نشاید نهفت ۴۸۰
پسندید ازو شاه مردان جواب — که من بر خطا بودم او بر صواب
به از من سخن گفت دانا یکیست — که بالاتر از علم او علم نیست
گر امروز بودی خداوند جاه — نکردی خود از کبر دروی نگاه

۴۷۴ چو دشوارت آید چون از سخن دشمن برنجی گرفت دشمن آن عیب را ۴۷۵ روشن کند بر من بنماید بمن آهوی من اهو درینجا بمعنی عیب است ۴۷۶ علی نام خلیفه چهارم و داماد جناب خاتم الانبیا صلعم کسی الخ یعنی کسی را مشکلی بود نزد علی رضی الله عنه رفت و آن مشکلی را برو عرض کرد منجلی واضح و منکشف ۴۷۷ عدو بند ترکیب توصیفی وصف امیر است و کذا کشورکشای فاتح مملکت ۴۷۸ بو الحسن کنیت علی است ۴۷۹ حیدر لقب علی است در اصل بمعنی شیر است ۴۸۰ بگفت آن شخص وشایسته گفت یعنی آن سخن که آن شخص گفت بمعنی بود خور خورشید نهفت نهفتن ۴۸۱ شاه مردان علی رضی الله عنه صواب راست ۴۸۲ به از من سخن گفت او از من بهتر جواب داد دانا یکیست یعنی خدای تعالی ۴۸۳ نکردی الخ یعنی او بسوی گوینده باصواب از کبر نظر نکردی

پسند آمد از عیب جوئی خودم — که معلوم من کرد خوئی بدم
گر آنی که دشمنت گوید مرنج — وگر نیستی گو برو باد سنج
اگر ابلهی مشک را گنده گفت — تو مجموع شو گو پراگنده گفت
وگر می رود در پیاز این سخن — چنین است گو گنده مغزی مکن
نگیرد خردمند روشن ضمیر — زبان بند دشمن زهنگامه گیر
نه آئین عقل است ورای وخرد — که دانا فریب از مشعبذ خرد
پس کار خویش آنکه عاقل نشست — زبان بداندیش بر خود ببست
تو نیکو روش باش تا بد سگال — بنقص تو گفتن نیابد مجال

۴۶۶ خودم بفتح خا می باید خواند پسند الخ مراد از عیب جوئی من اینمعنی مرا خوش آمد که از عیب من مرا آگاه گردانید ۴۶۷ گر آنی اگر آنچنان هستی وگر نیستی آنچنان نیستی گو دشمن را بگو برو امر است از رفتن باد سنج یعنی بیهوده گیر ۴۶۸ گنده اسم مفعول است از گندن یعنی بدبوی مجموع شو بی رنج باش گو که آن ابله ۴۶۹ وگر الخ یعنی اگر کسی پیازرا گنده گوید چنین است درین سخن دروغ نیست گو بگو اورا گنده مغزی مکن از راست مرنج گنده مغزی کنایه از تکبّر کردن و سخنان متکبّرانه گفتن وهرزه ویاوه بر زبان راندن و درشتی وکج خلقی نمودن باشد ۴۷۰ زبان بند نوعی از عزایم و افسون که زبان حریف را بدان به بندند دشمن مضاف الیه زبان بند است هنگامه گیر بازیگر که کاغذها ادعیه می فروشد معنی بیت این است که کسی که عاقل روشن ضمیر باشد از هنگامه گیر کاغذ زبان بند دشمن نمی خرد زیرا چون در تو بدی باشد زبان مردمان بسته نباشد ۴۷۱ مشعبذ حقه باز و هنگامه گیر خرد در مصراع ثانی مضارع است از خریدن ۴۷۲ پس الخ آنکه بد نکرد ۴۷۳ بد سگال آنکس که بد ظن و بد خواهست

شنیدم که در خاکِ وَخْش از مِهان یکی بود در کُنجِ خلوت نِهان
مُجَرَّد بمعنی نه عارف بدَلق که بیرون کند دستِ حاجت بخلق
سعادت کُشاده دری سوی او در دیگران بسته بر روی او
زبان‌آوری بی‌خِرَد سعی کرد زشوخی بند گُفتن آن نیک مرد
که زنهار ازین مکر ودستان دیو بجائی سلیمان نشستن چو دیو
دمادم بشویند چون گُربه روی طمع کرده در صَیدِ موشانِ کوی
ریاضت کَش از بهرِ نام و غُرور که طبلِ تهی را رود بانگ دور
همی گُفت وخلقی برو انجُمَن بر ایشان تفرُّج کنان مرد وزن
شنیدم که بگریست دانا وَخْش که یا رب مراین بنده‌را تو ببخش
وگر راست گُفت ای خداوندِ پاک مرا توبه ده تا نگردم هلاک

---

۴۵۶ وخش نام شهری است از ولایت بدخشان مهان بزرگان نهان از دیدهء مردمان ۴۵۷ مجرّد یعنی مردی مجرّد بود و مجرّد یعنی برهنه کرده شده درینجا مراد خالص بدلق و خرقه پوشیدن که الخ مراد مکّار نبود که از لباس دلق طریقهء روزگار خود سازد ۴۵۸ در دیگران الخ یعنی ملاقات دیگران نبودی ۴۵۹ زبان آوری یعنی مردی فصیح و سریع الکلام زشوخی علّت سعی کرد است یعنی از گستاخی و بی‌ادبی و بی‌شرمی ۴۶۰ دستان حیله بجائی الخ چنانکه دیو بمکر و حیله خاتم سلیمان عم‌را بدست آورد و بجای او نشست تو نیز بمکر و حیله و ریا بجای صالحان واولیا منشین ۴۶۱ دمادم الخ چنانکه گربه دستش بروی مالد گویا اورا شوید این صوفیان نیز دست بروی مالند که وضو سازند ۴۶۲ ریاضت کش وصف ترکیبی است یعنی ریاضت کننده ۴۶۳ همی گفت آن زبان آور خلقی جماعتی انجمن مجلس مراد مردمان جمع شده است بر ایشان زبان آور و زاهد تفرّج کنان تماشای آنها بودند ۴۶۵ وگر راست گفت که آن بدیها که گفت در من باشد

وگر کسوت معرفت در برم نماند بسیار ازین کمترم
که سگ با همه زشت نامی چو مرد مراورا بدوزخ نخواهند برد
ره این است سعدی که مردان راه بعزت نکردند بر خود نگاه
ازان بر ملایک شرف داشتند که خودرا به از سگ پنداشتند

یکی بربطی در بغل داشت مست بشب در سر پارسائی شکست
چو روز آمد آن نیک مرد سلیم بر سنگدل برد یک مشت سیم
که دوشینه مغرور بودی و مست ترا و مرا بربط و سر شکست
مرا به شد آن زخم و بر خاست بیم ترا به نخواهد شد الا بسیم
ازان دوستان خدا بر سرند که از خلق بسیار بر سر خورند

۴۴۷ وگر الخ یعنی اگر لباس عرفان را از من بستانند ازین سگ ۴۴۸ که زیرا که چو مرد یعنی سگ زشت نام است با چنین زشت نامی چون ببرد برد بمعنی بردن است ۴۴۹ مردان راه کاملان طریقت بعزت الخ یعنی خودرا عزیز ندیدند ۴۵۰ ملایک جمع ملک که بمعنی فرشته است شرف داشتند افضل گشتند به از سگ افضل ازو ۴۵۱ بربطی بیاء وحدت است مست که آن کس مست بود در سر الخ یعنی بربطرا بر سر پارسا زد و بشکست ۴۵۲ روز آمد صباح شد سلیم صافی دل بر سنگدل بنزد آن مست سخت دل ۴۵۳ دوشینه شب گذشته ترا الخ درینجا صنعت لف و نشر مرتب است یعنی ترا بربط بشکست و مرا سر بشکست ۴۵۴ آن زخم که بر سرم بود الا مگر ۴۵۵ ازان مشار الیه مصراع ثانی است برسرند سرورند که از خلق الخ که از خلایق اذیت می کشند و تحمل اذیت می نمایند

شنیدم که در دشتِ صنعا جُنید سگی دید بر کنده دندانِ صید
زیروی سرپنجهٔ شیر گیر فرو مانده عاجز چو روباهِ پیر
پس از غرم و آهو گرفتن بپی گلّه خوردی از گوسپندانِ حی
چو مسکین و بیطاقتش دید و ریش بدو داد یک نیمه از زادِ خویش
شنیدم که می گفت و خون می گریست که داند که بهتر زما هر دو کیست
بظاهر من امروز ازین بهترم دگر تا چه راند قضا بر سرم
گرم پای ایمان نلغزد زجای بسر بر نهم تاجِ عفو خدای

---

۴۴۰ دشت صحرا صنعا نام شهریست در یمن جنید جنید البغدادی ولی است مشهور کنیت او ابو القاسم است و لقب وی قواریری و زجّاج و خزّاز است قواریری و زجّاج ازان گویند که پدر وی آبگینه فروختی و الخزّاز لانّه کان یعمل الخزّ گویند اصل وی از نهاوند است و مولد و منشا وی بغداد از ائمهٔ سادات این قوم است و همه نسبت بوی درست کنند و اورا سیّد الطایفه گویند در سنه سبع و تسعین و مائتین برفته از دنیا و گویند در سنه ثمان و تسعین و مائتین و اللّه تعالی اعلم بر کنده دندان صید یعنی از پیری دندان صیدش افتاده بود ۴۴۱ نیرو قوّت سرپنجهء شیر گیر یعنی اوّل حال او چنان بود که سرپنجه داشت که بدان شیر می گرفت ۴۴۲ غرم میش کوهی یعنی گوسپند مادهء کوهی بپی در بعض نسخ این مصراع چنین واقع شده پس از کاو کوهی گرفتن بقهر و قافیه در مصراع ثانی شهر است حی قبیله و قریه ۴۴۳ دید فاعلش ضمیر جنید است و ریش عطف بر مسکین است و ریش درینجا بمعنی مجروح است بدو بان سگ زاد توشه ۴۴۴ که داند الخ یعنی کسی نداند که من بهترم یا سگ بهتر است ۴۴۵ دگر تا الخ یعنی مرا قضا چه حکم در حقیقت نماید ۴۴۶ گرم پای ایمان اگر پای ایمان من نلغزد زجای یعنی ایمان من پایدار باشد

جفا دید و با جور و قهرش بساخت — بسالی سرائی زبهرش بساخت ۴۳۰
چو پیش آمدش بنده، رفته باز — زلقمانش آمد نهیبی فراز
بپایش در افتاد و پوزش نمود — بخندید لقمان که پوزش چه سود
بسالی زجورت جگر خون کنم — بیک ساعت از دل بدر چون کنم
ولی هم به بخشایم ای نیک مرد — که سود تو مارا زیانی نکرد
تو آباد کردی شبستان خویش — مرا حکمت و معرفت گشت بیش ۴۳۵
غلامیست در خیلم ای نیک بخت — که فرمایمش وقتها کار سخت
دگر ره نیازارمش سخت دل — چو یاد آیدم سختی، کار شکل
هر آن کس که جور بزرگان نبرد — نسوزد دلش بر ضعیفان خرد
گر از حاکمان سختت آید سخن — تو بر زیردستان درشتی مکن

---

۴۳۰ قهرش ضمیر راجع بیکیست بساخت مراد در مصراع اوّل موافقت کرد است و در مصراع ثانی مراد معنی اصلی اوست زبهرش از برای آنکس ۴۳۱ پیش آمدش پیش آنکس آمد رفته گریخته زلقمانش الخ یعنی پس دانست که لقمان بنده‌ء او نبود و از لقمان ترسید ۴۳۲ پوزش نمود عذر خواست چه سود چه فایده دهد ۴۳۳ زجورت جگر خون کنم از جور تو جگرم را خون کرده بودم و محنت بسیار کشیده بیك ساعت الخ یعنی من در یك ساعت رنج از دل بدر کردن نمی توانم ۴۳۴ ولی هم به بخشایم اگر چه چنین شد امّا عفو کنم سود تو بخدمت من مارا زیانی نکرد بلکه سود کرد ۴۳۵ آباد بمعنی معمور است اینجا و آبادان آن موضع گویند که معمور باشد و آبادانی بمعنی عمارت است شبستان خانه‌ء شب ماندن و شب خفتن در اینجا مراد خانه ۴۳۶ غلام بنده‌ء مملوك در خیلم در گروه من فرمایمش فرمودم اورا ۴۳۷ دگر ره مرادف دگر بار است سخت دل بی رحم سختی یاء مصدریه است ۴۳۸ نسوزد دلش یعنی ترحّم نکند ۴۳۹ گر از الخ اگر سخن حاکمان ترا سخت آمد زیردستان جمع زیردست که بمعنی رعیت و فقیر است

نشاید زدشمن خطا درگذاشت — که گویند یارا و مردی نداشت
بدو گفت شیدای شوریده سر — جوابی که شاید نوشتن بزر
دلم خانهٔ مهر یار است وبس — ازان می نگنجد درو کین کس
چه خوش گفت بهلول فرخنده خوی — چو بگذشت بر عارف جنگ جوی ٤٢٥
گر این مدّعی دوست بشناختی — بپیکار دشمن نپرداختی
گر از هستی حق خبر داشتی — همه خلق را نیست پنداشتی

شنیدم که لقمان سیه فام بود — نه تن پرور و نازک اندام بود
یکی بندهٔ خویش پنداشتش — زبون بود در کار گل داشتش

٤٢٢ خطا درینجا مراد بد درگذاشت عفو کردن گویند مردمان یارا این لفظ ویارای بمعنی طاقت و مجال است ٤٢٣ شیدای شوریده سر یعنی عاشق مذکور جوابی مفعول گفت و حرف یا برای وحدت شاید درخور است ٤٢٤ وبس درو چیزی دیگر نیست ازان جهت می نگنجد الخ پس عاشق حق آن است که در دل او جز محبّت خدای تعالی نباشد ٤٢٥ بهلول نام ولی بوده که خودرا عمدا دیوانه ساخته بود چو بگذشت الخ یعنی چون مرور کرد بر عارفی که با کسی جنگ می کرد مقول قول دو بیت آینده است ٤٢٦ این مدّعی که دعوای محبّت حضرت خدای می کند نپرداختی اشتغال نکردی ٤٢٨ قام این لفظ با رنگها مستعمل است که دلالت کند و میل چیزی بدان رنگ امّا تمام آن رنگ نباشد پس حضرت لقمان سیاه محض نبود بسیاه مایل نه تن الخ یعنی فربه وخوب عضو نبود ٤٢٩ یکی الخ یعنی کسی را بندهٔ سیه‌فام گریخته بود لقمان را غلام گریختهٔ خود پنداشت زبون بود در بعض نسخ زبون دید و در بعض نسخ ببغداد

یدر جست از آشوب دزد دغل — دوان جامهٔ پارسا در بغل
دل آسوده شد مرد نیک اعتقاد — که سرگشته را بر آمد مراد
خیشی که بر کس ترحّم نکرد — بخشود بروی دل نیک مرد
عجب ناید از سیرت بخردان — که نیکی کنند از کرم با بدان
در اقبال نیکان بدان می زنند — اگرچه بدان اهل نیکی نیند

یکی را چو سعدی دل ساده بود — که با ساده‌روئی در افتاده بود
جفا بردی از دشمن سخت گوی — زچوگان سختی بجستی چو گوی
زکس چین بر ابرو نینداختی — زنازی بتندی نپرداختی
یکی گفتش آخر ترا ننگ نیست — خبر زین همه سیلی و سنگ نیست
تن خویشتن سفته دونان کنند — زدشمن تحمّل زبونان کنند

۴۱۲ از آشوب از جهت فتنه وغوغا دزد دغل سارق مکّار جامهٔ پارسا ورختش ۴۱۳ مرد نیک اعتقاد یعنی زاهد مذکور سرگشته یعنی آن دزد برآمد حاصل شد ۴۱۴ خیشی الخ یعنی دزد بی رحم ببخشود ترحّم کرد ۴۱۵ ناید و نباشد بخردان جمع بخرد است بمعنی عاقل ۴۱۶ اقبال دولت می زنند زندگانی کنند اهل نیکی نیند استحقاق نیکی ندارند ۴۱۷ ساده بی‌کین و مصافی ساده‌روی کنایه از محبوب است در افتاده عاشق کشته ۴۱۸ بردی تحمّل کردی سخت‌گوی وصف ترکیبی است چوگوی بلکه در جای خود پایدار بود ۴۱۹ زکس از هیچ کس چین بر ابرو نینداختی عبوس الوجه نگشتی زنازی در بعض نسخ زیاری تندی غلظت و خشمگینی نپرداختی فراغت نکردی ۴۲۰ سیلی طمانچه وسنگ که ترا می زنند ۴۲۱ سفته بمعنی مغلوب است دونان کسانیکه دون همت اند

ندیدم بهدانگی چون تو کس — که جنگ آوری بر دو نوع است وبس
یکی پیش خصم آمدن مردوار — دوم جان بدر بردن از کارزار
بدین هر دو خصلت غلام تو ام — چه نامی که مولای نام تو ام
کرت رای باشد بحکم کرم — بجائی که می دانمت ره برم
سرائیست کوتاه و در بسته سخت — نپندارم آنجا خداوند رخت
کلوخی دو بالای هم بر نهیم — یکی پای بر دوش دیگر نهیم
بچندانکه در دستت افتند بساز — ازان به که گردی تهی دست باز
بدلدارے وچابلوسی وفن — کشیدش سوی خانهٔ خویشتن
جوانمرد شب رو فروداشت دوش — بکتفش در آمد خداوند هوش
بغاطاق ودستار ورختی که داشت — زبالا بدامان او در گذاشت
وزانجا بر آورد غوغا که دزد — ثواب ای جوانان و یاری و مزد

---

۴۰۱ جنگ آوری جنگ کردن ۴۰۲ یکی الخ آن دو نوع را بیان کند یکی اینکه دلیرانه مقابلهٔ دشمن نمودن دیگر اینکه بوقت غلبهٔ دشمن از کارزار گریختن ۴۰۳ غلام تو ام که تو غالب مطلقی چه نامی چه نام داری مولا درینجا مراد بنده ۴۰۴ بحکم کرم یعنی اگر حکم تو شود بفرمودن کرم که در ذات تست یعنی از راه کرم فرمائی اگر مرضی تو شود ره برم دلالت کنم ۴۰۵ سرائیست اینجا در بسته بابش بسته رخت اسباب خانه ۴۰۶ هم بر نهیم یعنی یکی بر دیگری نهیم یکی الخ ببالای خانه رویم ۴۰۷ بساز آن را بگیر که گردی الخ که محروم رجوع کنی ۴۰۸ فن تصنع کردن سوی خانهٔ خویشتن آن خانه که وصف کرد خانهٔ او بود ۴۰۹ جوانمرد شبرو یعنی دزد بکتفش برآمد ببالای دوش او رفت خداوند هوش صاحب عقل یعنی زاهد مذکور ۴۱۰ درگذاشت وانداخت ۴۱۱ وازانجا یعنی از بالای خانه که دزد هست ثواب الخ یعنی برای ثواب ومزد یاری کنید

سعادت نجست و سلامت نیافت — که گردن ز گفتار سعدی بتافت
ازین پس نصیحت گری بایدت — ندانم پس ازوی چه پیش آیدت

عزیزی در اقصای تبریز بود — که همواره بیدار و شب خیز بود
شبی دید جانی که دزدی کمند — بپیچید و بر طرف بامی فکند
کسان را خبر کرد و آشوب خاست — ز هر جانبی مرد با چوب خاست
چو نامردم آواز مردم شنید — میان خطر جای بودن ندید
بگریزی ازان گیرودار آمدش — بگریزی بوقت اختیار آمدش
ز رحمت دل پارسا موم شد — که شب دزد بیچاره محروم شد
بتاریکی از پی فرار آمدش — براه دگر پیش باز آمدش
که یارا مرو کاشنانی تو ام — همردانگی خاک پانی تو ام

۳۹۱ که اسم است گردن الخ یعنی از پند او اعراض کرد واطاعت ننمود
۳۹۲ ازین از سعدی نصیحت گر ناصح بایدت باید ترا ۳۹۳ تبریز شهریست معروف
همواره همیشه ۳۹۴ کمند مراد از آلهایست که دزدان از رسن سازند وقلاده
بیك طرف آن می آویزند وآن را بر بام می اندازند آن قلاده بر کنگرهء بام می
نشیند کنگره را اخذ می کند دزدان بذریعهء آن بر بام روند ۳۹۵ خبر کرد
آن عزیز آشوب فتنه واضطراب ۳۹۶ نامردم آن نامرد یعنی دزد بودن پائیدن
۳۹۷ نهیبی خوفی آمدش ضمیر مستتر راجع بنهیب است وبارز راجع بدزد
گریزی الخ یعنی بوقت گریختن بگریخت و بی گریز دران وقت سخت چاره نبود
اختیار آمدش ضمیر مستتر راجع بگریز است . ۳۹۸ موم شد نرم شد محروم نا امید
۳۹۹ آمدش ضمیر مستتر راجع بپارساست وبارز راجع بدزد ۴۰۰ یارا ای یار

تو کاکاه کردی ببانگ مکس نشاید اصم خواندنت زین سپس
تبسم کنان گفتش ای تیز هوش اصم به که گفتار باطل نیوش
کسانی که با من بخلوت در اند مرا عیب پوش و ثنا گستر اند
چو پوشیده می دارم اخلاق دون کند هستیم زیر نفسم زبون
فرا می نمایم که می نشنوم مگر کز تکلف مبرا شوم
چو کالیوه دانندم اهل نشست بگویند نیک و بدم هرچه هست
اگر بد شنیدن نیاید خوشم زکردار بد دامن اندر کشم
بحبل ستایش فرا چه مشو چو حاتم اصم باش وعیبت شنو

۳۸۳ زین سپس من بعد ۳۸٤ گفتش حاتم جواب داد بانکس تیز هوش قوی عقل نیوش مصدر است بمعنی نیوشیدن یعنی کر شدن به است از شنیدن سخن باطل ۳۸۵ بخلوت در اند در خلوت اند ثنا در بعض نسخ بجای ثنا هنر واقع شده عیب پوش الخ یعنی عیب مرا پوشیده می دارند و هنر مرا ظاهر می نمایند پس مرا بر عیب من مطلع نگردانند ۳۸٦ اخلاق دون یعنی آن خویهای ادنی که در من است هستیم یاء مصدریه و میم متکلم است ۳۸۷ فرا می نمایم یعنی خودرا بمردمان نمایم مبرا پاك مگر الخ یعنی که از رنج کشی اخلاق بد مبرا گردم یا که مردمان تکلف بمن نکنند و بی هولت احوال خودرا دانم ۳۸۸ کالیوه گران گوش یعنی کر دانندم دانند مرا اهل نشست آنان که با من نشینند ۳۸۹ خوشم بفتح خا می باید خواند یعنی اگر بدی خود شنیدن مرا خوش نیاید دامن اندر کشم احتراز کنم ۳۹۰ حبل رسن چه مخفف از چاه است مشو مرو درین تنبیه است که مدحت مردم سبب هلاك است اصم باش و عیبت شنو یعنی خودرا کر نمای تا مردمان عیب ترا فاش بگویند تو بشنوی و بر عیبت خویش مطلع شوی و ترك وی کنی

چو سَیل اندر آمد بهَول وِنهیب　　فتاد از بُلندی بسر در نشیب
چو شَبنَم بیفتاد مسکین وخُرد　　بمِهر آسمانش بعَیّوق برد

کُروهی برانند از اهلِ سخن　　که حاتم اصَمّ بود باور مکن
بر آمد طَنینِ مَگَس بامداد　　که در چَنبَرِ عَنکبوتی فتاد
همه ضَعْف و خاموشیَش کَید بود　　مگَس قَند پنداشتش قید بود
نگه کرد شیخ از سرِ اِعتبار　　که ای پای بندِ طَمَع پایدار
نه هرجا شَکَر باشد وشَهد وقَند　　که در گوشها دام باز است وبند

یکی گفت ازان حَلقهٔ اهلِ رای　　عجب دارم ای مردِ راهِ خدای
مگَس را تو چون فَهم کردی خُروش　　که مارا بدُشواری آمد بگوش

---

٣٧٥ بمهر و شفقت عیّوق نام ستارهٔ تابان است برکنار مجرّه بسوی راست بعیّوق برد مراد بلندی برد ٣٧٦ گروهی جماعتی برانند بر آن قول اند که حاتم که آن مرد ولی که معروف بحاتم اصمّ یعنی کر شده است حاتم بن عنوان الاصمّ کنیت او ابو عبد الرحمن است از قدماء مشایخ خراسان بوده از اهل بلخ مات بواشنجرد من نواحی بلخ سنه سبع و ثلثین و مائتین و گفته اند وی اصمّ نبود ضعیفهٔ با وی سخن می گفت در اثنای سخن بادی از وی جدا شد دفع خجالت ویرا گفت آواز بلند تر کن با وی چنان فرا نمود که گوش وی کر است وآن را نشنید آن ضعیفه شادمان شد وآن لقب بروی بماند مصنف کری نمودن حاتم را دگرگونه بیان کرد ٣٧٧ بر آمد الخ یعنی مگس بامدادی آواز کرد فتاد گرفتار شد ٣٧٨ خاموشیش ضمیر راجع بعنکبوت است کید مکر پنداشتش ضمیر راجع بپنبر است ٣٧٩ اعتبار درینجا مراد عبارت وپند گرفتن پایدار یعنی ساکت باش ٣٨٢ مگس را الخ یعنی تو آواز مگس چگونه شنیدی که مارا الخ یعنی ما بدشواری شنیدیم با وجود شنوائی

زویرانهٔ عارفی ژنده‌پوش — یکی را فِنِاج سگی آمد بگوش
بدل گفت کوئی سگی اینجا چراست — در آمد که درویش صالح کجاست
نشان سگی از پیش واز پس ندید — بجز عارف آنجا دگر کس ندید
خجل باز گردیدن آغاز کرد — که شرم آمدش بحث آن راز کرد
شنید از درون عارف آواز پای — هلا گفت بر در چه پانی در آی
نپنداری ای دیدهٔ روشنم — گزایدر سگی آواز کرد این منم
چو دیدم که بیچارگی می خرد — نهادم زسر کبر و رای و خرد
چو سگی بر درش بانگ کردم بسی — که مسکینتر از سگی ندیدم کسی
چو خواهی که در قدر والا رسی — زشیب تواضع بهالا رسی
درین حضرت آنان گرفتند صدر — که خودرا فروتن نهادند قدر

---

٣٦٤ ژنده خرق ژنده‌پوش وصف ترکیبی است زویرانهء الخ یعنی در یك ویرانه یك عارف ژنده‌پوش می ماند از آن ویرانه یك کس آواز سك شنید ٣٦٥ در آمد باندرون خانه کوئی در بعض نسخ بانك ٣٦٧ باز گردیدن رجوع بحث پرسیدن ازکار و استکشاف راز نمودن ٣٦٨ هلا کلمهء تنبیه است برای ندا چه پائی یعنی چرا قرار گیری ٣٦٩ گزایدر در بعض نسخ که اندر و در بعض نسخ که ایدون این منم یعنی من آواز کردم ٣٧٠ می‌خرد فاعل ضمیر مستتر است راجع بخدای تعالی یعنی هرگاه دیدم که او تعالی بیچارگی می خرد رحم بر بیچارگان زیاده می کند کبر ورای و خرد وچاره از سر نهادم ٣٧٢ والا بلند شیب مخفف نشیب یعنی پستی زشیب الخ طریق این است که تواضع کنی ٣٧٣ گرفتند صدر صدر نشین گشتند بحکم من تواضع رفعه الله در بارگاه الهی کسانی که قدر خود کم دانستند و خودرا هیچ شمردند آنکسان معزز شوند

بخون تشنه جلّاد نامهربان برون کرد دشنه چو تشنه زبان
شنیدم که گفت از دل تنگ ریش خدایا بحِل کردمش خونِ خویش
که پیوسته در نعمت وناز ونام در اقبالِ او بوده ام دوست کام
مبادا که فردا بخون منش بگیرند وخرّم شود دشمنش
ملک را چو گفت وی آمد بگوش دگر دیگ خشمش نیامد بجوش
بسی بر سرش داد وبر دیده بوس خداوند رایت شد وطبل وکوس
برفق از چنین تهمگین جایگاه رسانید دهرش بدان پایگاه
غرض زین سخن آن که گفتار نرم چو آب است بر آتش مرد کرم
تواضع کن ای دوست با خصم تند که نرمی کند تیغ برنده کند
نه بینی که در معرض تیغ وتیر بپوشند خفتان صدتو حریر

٣٥٤ دشنه نوعی از خنجر چو تشنه زبان چنانکه تشنه زبان خودرا بیرون می آرد
٣٥٥ که گفت آن بنده بحل کردن یعنی عفو نمودن ٣٥٦ ونام و شهرت تمام
اقبال پیش آمدن و روی آوردن بر چیزی و چیزی پیش کسی داشتن دوست کام
نقیض دشمن‌کام است بمعنی اینکه کارهایش بر حسب مطلوب و مراد دل
دوستان باشد ٣٥٧ فردا مراد ازو روز قیامت است بخون منش بخون من اورا
خرّم شود بمواخذهء او ٣٥٨ گفت وی سخن او نیامد بجوش بلکه ساکن شد
٣٥٩ وبر دیده عطف بر سر است بوس یعنی ملك سر ودیدهء بنده‌را ببوسید خداوند الخ
یعنی ملك اورا امیر لوا گردانید ٣٦٠ برفق یعنی بسبب ملاطفت و ملایمت
٣٦١ زین سخن ازین حکایت آن که آنست که چو آب الخ چنانکه آب آتش را
کشد همچنان سخن نرم آتش غضب مرد کرم را کشد ٣٦٣ در معرض تیغ
وتیر در محلّ جنك بپوشند مبارزان حریر زیرا حریر نرم است تیغ را کند کند

یکی در نجوم اندکی دست داشت ولی از تکبّر سر مست داشت ٣٤٥
بر کوشیار آمد از راه دور دلی پر ارادت سری پر غرور
خردمند ازو دیده بر دوختی یکی حرف دروی نیاموختی
چو بی بهره عزم سفر کرد باز بدو گفت دانای گردن فراز
تو خودرا بگمان برده پر خرد اِنائی که پر شد دگر چون برد
زدعوی پری زان تهی می روی تهی آی تا پر معانی شوی ٣٥٠
زهستی در آفاق سعدی صفت تهی گرد وباز آی بر معرفت

بخشم از ملک بنده سر تافت بفرمود جستن کسش در نیافت
چو باز آمد از راه خشم وستیز بشمشیرزن گفت خونش بریز

---

٣٤٥ نجوم مراد علم نجوم اندکی دست داشت ماهر نبود از تکبّر الخ یعنی تکبّر داشت که گویا سرش مست بود ٣٤٦ کوشیار نام حکیمی بوده است از گیلان و بعضی گویند از فارس و شیخ ابوعلی ابن سینا شاگردی او کرده است آمد از راه دور تا علم نجوم بیاموزد دلی پر ارادت داشت ٣٤٧ خردمند یعنی کوشیار بر دوختی یاء حکایت است یکی الخ در بعض نسخ یکش حرف حکمت نیاموختی ٣٤٨ دانای گردن فراز یعنی حکیم مذکور ٣٤٩ اناء آوند وظرف دگر چون برد یعنی ظرفی که پر باشد درو چیزی نگنجد تو در گمان خود از خرد پر هستی پس چگونه خواهی آموخت ٣٥٠ می روی از پیش من ٣٥١ گرد امر است از گردیدن باز آی رجوع کن در بعض نسخ زهستی تهی آی سعدی صفت که گرد آوری خرمن معرفت ٣٥٢ بخشم باء سببیه است بنده از بندگانش سر بتافت یعنی گریخت بفرمود ملك در نیافت لفظ در زاید است ٣٥٣ ستیز بمعنی خشم ولکن چو باز الخ مراد هرگاه بنده گریخته باز آمد ملك از راه خشم و ستیز بشمشیرزن خونریزی او فرمود

پسندیدگان در بزرگی رسند — زما بندگانت چه آمد پسند ٣٣٥
شهنشه زشادی چو گل بر شکفت — بخندید در روی درویش و گفت
من آنکس نیم کز غرور حشم — زبیچارگان روی در هم کشم
تو هم با من از سر بنه خوی زشت — که ناسازگاری کنی در بهشت
من امروز کردم در صلح باز — تو فردا مکن در رویم فراز
چنین راه اگر مقبلی پیش گیر — چو دستت رسد دست درویش گیر ٣٤٠
بر از شاخ طوبی کسی بر نداشت — که امروز تخم ارادت نکاشت
ارادت نداری سعادت مجوی — بچوگان خدمت توان برد گوی
ترا کی بود چون چراغ التهاب — که از خود پری همچو قندیل از آب
وجودی دهد روشنائی بجمع — که سوزیش در سینه باشد چو شمع

---

٣٣٥ پسندیدگان مقبولان حضرت چه آمد پسند که چنین انعام و اکرام نمودی ٣٣٧ حشم وخدم روی در هم کشم نفور باشم ٣٣٨ ناسازگاری مخالفت ٣٣٩ فراز دربنجا بمعنی بنده و مسدود تو فردا الخ مراد در روز قیامت مانع از بهشت رفتنم مشو ٣٤٠ چنین الخ مصنف معرفت می گوید اگر مرد مقبلی وصاحب دولت چنین راه پیش گیر و مالك این راه شو چو دستت الخ در بعض نسخ شرف بایدت دست درویش گیر ٣٤١ بر میوه طوبی نام درختی است در بهشت نکاشت ماضی منفی است از کاشتن تخم ارادت نکاشت یعنی عمل نیك نه کرده است ٣٤٢ ارادت نداری یعنی ای که ارادت تو نیست بچوگان الخ یعنی از خدمت سعادت حاصل می گردد ٣٤٣ ترا کی الخ مردمان در قندیل شیشه از آب پر کنند و برو چراغ و شمع می نهند از برون آن کیفتی حاصل می شود و آن صرف برای خوبی است وروشنی چندان دران نمی گردد پس اگر تو مثل آن قندیل از آب پر هستی پس در چراغ تو التهاب کی بود ٣٤٤ وجود دربنجا مراد از شخص وذات شخص

در آیند با عاجزان در بهشت — من از گور سر بر نگیرم ز خشت
بهشت برین ملک و ماوای ماست — که پند غم امروز بر پای ماست
همه عمر از اینان چه دیدی خوشی — که در آخرت نیز زحمت کشی
اگر صالح آنجا بدیوار باغ — در آید بکفشش بدرم دماغ
چو مرد این سخن گفت و صالح شنید — ذکر بودن آنجا مصالح ندید
دمی رفت تا چشمهٔ آفتاب — ز چشم خلایق فرو شست خواب
دوان هر دو کس را فرستاد و خواند — بهیبت نشست و بحرمت نشاند
بر ایشان ببارید باران جود — فرو شست شان گرد ذل از وجود
پس از رنج سرما و باران و سیل — نشستند با نامداران خیل
گدایان بی جامه شب کرده روز — معطر کنان جامه بر عود سوز
یکی گفت از ایشان ملک را نهان — که ای حلقه در گوش حکمت جهان

---

٣٢٤ من از الخ یعنی از قبر بر نمی خیزم و با ایشان بهشت در نمی روم ٣٢٥ بهشت برین فردوس اعلی ماوا جای بودن و پناهگاه ٣٢٦ از اینان اشارت بپادشاهان است زحمت کشی سختی ورنج همنشینی ایشان بکشی ٣٢٨ ذکر بودن آنجا ذکر در آنجا بائیدن مصالح حکمت ٣٢٩ ز چشم الخ شستن خواب از دیدهاء انام عبارت از بیدار شدن است یعنی آفتاب برآمد و خلق بیدار شدند ٣٣٠ دوان یعنی زود وخواند بپیش خویش بهیبت نشست بمسند حکومت بحرمت نشاند ایشان را بموضع رفیع ٣٣١ ببارید باران جود بارانیدن باران جود عبارت از بسیاری کرم است فرو شست شان بشست از ایشان گرد بمعنی غبار است ذل خواری ٣٣٢ نشستند آن دو درویش با نامداران خیل با بزرگان ملك ٣٣٣ گدایان الخ یعنی آن دو درویش که گدایان بودند بی جامه شب را بروز آورده امّا اکنون معطّر الخ معطّر خوشبو عود سوز مجمره و بخوردان ٣٣٤ از ایشان ازین دو درویش که ای الخ یعنی اهل جهان بنده حلقه بگوش حکم تست

زبون باش تا پوستینت درند — که صاحبدلان بارِ شوخان برند ۳۱۵
گر از خاکِ مردان سبوئی کنند — بسنگش ملامت کنان بشکنند

ملکِ صالح از پادشاهانِ شام — برون آمدے صبحدم با غلام
بگشتی در اطرافِ بازار و کوی — برسمِ عرب نیمه بر بسته روی
که صاحب نظر بود و درویش دوست — هر آن کین دو دارد ملکِ صالح اوست
دو درویش در مسجدی خُفته یافت — پریشان دل و خاطر آشفته یافت ۳۲۰
شب سرد شان دیده نابرده خواب — چو حِربا تامّل کنان آفتاب
یکی زان دو می گفت با دیگری — که هم روزِ محشر بود داوری
گر این پادشاهانِ گردن فراز — که در لَهو و عیش اند و با کام و ناز

۳۱۵ تا پوستینت درند یعنی پوستینت ار پاره پاره کنند برند تحمّل کنند ۳۱۶ گر از الخ یعنی اگر مردان بمیرند وتن ایشان خاك شود و کوزه‌گران از آن خاك سبوئی سازند بسنگش ضمیر راجع بدان سبوئی بشکنند مراد بعد از مردن هم از ملامت مخلصی نیست ۳۱۷ ملك صالح الخ ملك صالح را عادت بود که در آخر شب برای تجسّس احوال ناس از سرای بیرون آمدی و با غلام میان شهر می گشت ۳۱۸ برسم وعادت نیمه بر بسته روی تا مردمان اورا ندانند ۳۱۹ صاحب نظر مردم شناس و بینا درویش دوست وصف ترکیبی است یعنی درویش را دوست می داشت هر آن کس کین دو که این دو خصلت ۳۲۰ یافت فاعلش ضمیر ملك صالح است ۳۲۱ شب الخ یعنی در شب با دو چشم ایشان خواب نبرده بود که از شدّت برودت بخواب نرفته بود حربا صنفی از سوسمار است که متوجّه آفتاب شود لقب آفتاب پرست است تامّل کنان آفتاب فکر ایشان طلوع آفتاب بود که انتظار می داشتند ۳۲۲ که هم الخ روز محشر روز احوال بسیار است یکی از آنها داوری وحکومت وعدل است

هنوز آنچه گفت از بدم اندکیست | از آنها که من دانم از صد یکیست
زروی گمان بر من اینها که بست | من از خود یقین می شناسم که هست
وی امسال پیوست با ما وصال | کجا داندم عیب هفتاد سال
به از من کس اندر جهان عیب من | نداند بجز عالم الغیب من
ندیدم چنین نیک پندار کس | که پنداشت عیب من اینست و بس ٣١٠
بمحشر گواه گناهم گر اوست | زدوزخ نترسم که کارم نکوست
گرم عیب گوید بدانديش من | بیا گو به نسخه از پیش من
کسان مرد راه خدا بوده اند | که برجاس تیر بلا بوده اند
کلاه تکبر بینداختند | بتاج معالی سر افراختند

٣٠٦ از بدم اندکیست که من بدی بسیار دارم از صد یکیست چنانکه بزرگی بمقابلهء طاعنی گفته رباعی

بهر بدی که تو دانی هزار چندانم | مرا نداند ازین گونه کس که من دانم
در آشکاره بدم در نهان زبد بترم | خدای داند ازین آشکار و پنهانم

٣٠٧ گمان و ظن بست بمن اسناد کرد ٣٠٨ امسال یعنی این سال وی الخ یعنی اتصال او بما در زمان اندکیست از عیوب من چندان وقوف نیافته است ٣٠٩ عالم الغیب دانندهء غیب مراد از خدای تعالی است ٣١٠ نیک پندار کس وصف ترکیبی است و بس و دیگر نیست ٣١١ بمحشر الخ یعنی در محشر اگر گواه گناه من آن باشد که کارم نکوست که گناه بسیارم ثابت نشود ٣١٢ گرم عیب گر عیبم بداندیش من آنکس که بدظن من است بیا گو اورا بگوئیا ببر نسخه از پیش من که من از عیوب خود بسیار دانم ٣١٣ کسان یعنی آنان مرد راه خدا بوده اند مقبول حضرت گشته اند برجاس آماجگاه و نشانهء تیر ٣١٤ بینداختند از سر معالی بزرگواریها

شکم تا سر آگنده از لقمهٔ تنگ — چو زنبیل دریوزه هفتاد رنگ
نخواهم درین وصف ازین پیش گفت — که شنعت بود سیرت خویش گفت
فرو گفت ازین شیوه نادیده گوی — نه بیند هنر دیده عیب جوی
یکی کرده بی آب روئی بسی — چه غم دارد از آب روئی کسی
مریدی بشیخ این سخن نقل کرد — اگر راست خواهی نه از عقل کرد
بدی در قفا عیب من گفت و خفت — بتر زو قرینی که آورد و گفت
یکی تیری افکند و در راه فتاد — وجودم نیازرد و رنجم نداد
تو برداشتی و آمدی سوی من — همی در سپوزی بپهلوی من
بخندید صاحب دلی نیک خوی — که سهل است ازین صعبتر گو بگوی

٢٩٧ از لقمه تنگ که الوان نعمت خورند چو زنبیل الخ یعنی گدایان که زنبیل بردارند و هرچه بایشان دهند در آن زنبیل کنند لاجرم زنبیل ایشان پر از لقمهاء رنگارنگ شود شکم این طایفه چنین است ٢٩٨ درین وصف در مذمّت صوفیان ازین پیش گفت از زبان آن خواهندهٔ گستاخ شنعت زشتی وعیب گفت بمعنی گفتن ٢٩٩ نادیده گوی سخنان بی اصل گوینده عیب جوی وصف ترکیبی است ٣٠٠ یکی کرده بی آب روئی کسی که بی آب روئی کرده باشد بسی بسیار ٣٠١ بشیخ مراد از صاحبدل آن بود این سخن نقل کرد یعنی طعن آن خواهنده رسانید نه از عقل کرد مقتضای عقل نبود ٣٠٢ بدی مرد بد در قفا در غیبت من وخفت و ساکن شد بتر زو قرینی بدتر ازو یاری وگفت پیش من ٣٠٣ در ره فتاد بمن نرسید ٣٠٤ سپوزی خطاب است از سپوختن ٣٠٥ بخندید از نقل مرید نرنجید وگفت سهل است اینها که گفت

سپید و سیه پاره بر دوخته — بضاعت نهاده زر اندوخته
زهی جو فروشان گندم نمای — جهان گرد شب کوک خرمن گدای ٢٩٠
مبین در عبادت که پیراند و سست — که در رقص و حالت جوان اند و چست
چرا کرد باید نماز از نشست — چو در رقص بر می توانند جست
عصای کلیم اند بسیار خوار — بظاهر چنین زرد روی و نزار
نه پرهیزگار و نه دانشور اند — همین بس که دنیا بدین می خرند
عبائی بلیلانه در تن کنند — بدخل حبش جامه زن کنند ٢٩٥
ز سنت نه بینی در ایشان اثر — مگر خواب پیشین و نان سحر

---

٢٨٩ سپید الخ فقیرانه لباس پوشند زر اندوخته در ظاهر فقیران اند در باطن توانگر در بعض نسخ بسالوس پنهان زر اندوخته ٢٩٠ جو فروشان گندم نمای که گندم نمایند و جو فروشند شبکوک نوعی از گدای باشد و آن چنان است که شبها بر بالای مناری یا پشته یا درختی که در میان محله واقع باشد بر آیند وبآواز بلند یك یك از مردم محله را نام ببرند ودعا کنند تا بایشان صدقه بدهند خرمن گدا جمعی که بر سر خرمنها بگدائی روند ٢٩١ که در الخ در حالت ریا چابك اند ٢٩٢ چرا الخ یعنی چرا نماز قاعدا می گذارند ٢٩٣ عصای کلیم یعنی عصای موسی عم بسیار خور بود که سحرهای ساحران را می خورد امّا فربه نمی شد ایشان نیز همچو اوست نزار لاغر و ضعیف ٢٩٤٠ که دنیا بدین می خرند که دین را وسیلهء دنیا کرده اند ٢٩٥ عبا پلاس ستبر از موی بلیلانه بلیل امالهء بلال که حبشی بود در وقت پیمبر صم اذان می داد بلیلانه بمعنی فقیرانه بدخل حبش بحاصل آن ولایت جامهء زن کنند زنان خودرا لباسهاء فاخر پوشانند ٢٩٦ خواب پیشین یعنی خوابی که پیش از نماز پیشین کنند که این نوم را قیلوله گویند که سنّت است نان سحر یعنی در شب رمضان از خواب بیدار شوند ونان خورند وگویند که سحور سنّت است دو سنّت را رعایت کنند که درین دو حظ نفس است

نه بینی که در کرخ تربت بسیست بجز گور معروف معروف نیست
تکبر کند مرد حشمت پرست نداند که حشمت بحلم اندر است

طمع برد شوخی بصاحب دلی نبود آزمان در میان حاصلی
کمر بند ودستش تهی بود وپاک که زر بر فشاندی برویش چو خاک
برون تاخت خواهنده خیره روی نکوهیدن آغاز کردش بکوی
که زنهار ازین کژدمان خموش پلنگان درنده صوف پوش
که چون گربه زانو بدل بر نهند وگر صیدی افتد چو سگ بر جهند
سوی مسجد آورده دکان شید که در خانه کمتر توان یافت صید
ره کاروان شیرمردان زنند ولی جامه مردم ایمان کنند

۲۸۰ تربت قبر بسیست بسیار است بجز الخ یعنی گور معروف در محلهء کرخ مشهور است و مردمان می دانند گور دیگران را نمی دانند ۲۸۱ حشمت پرست کسی که شکوه را معبود کرده است بحلم اندر است اندر حلم است ۲۸۲ طمع برد یعنی گدائی کرد شوخی مردی گستاخ نبود الخ یعنی آن صاحب دل را در آن زمان چیزی نبود ۲۸۳ که زر الخ که نزد صاحب دل زررا قدر نبود و در حد نفس خود سخی و کریم بود ۲۸۴ برون تاخت از پیش صاحب دل خیره روی عبوس الوجه ۲۸۵ ازین کژدمان خموش از طایفهء صوفیه که عقربان اند ساکت پلنگان الخ یعنی پلنگان درنده اند امّا صوف می پوشند ۲۸۶ زانو بدل بر نهند عبارت از هیات مراقبه است چو سگ بر جهند جست نمایند غافلان از حدیث خدا که الدنیا جیفة و طالبها کلاب ۲۸۷ سوی الخ یعنی در مسجد دکّان حیله آراسته اند ۲۸۸ شیرمردان پهلوانان که حرامیان اند ره زنند قطع طریق کنند اینان این طایفهء صوفیه مردم مردمان

اگر انصاف خواهی سگ حق شناس — بسیرت به از مردم ناسپاس ۲۷۰
برف آب رحمت مکن بر خسیس — چو کردی مکافات بر یخ نویس
ندیدم چنین هیچ بر هیچ کس — مکن هیچ رحمت برین هیچ کس
چو بانوی قصر این ملامت بکرد — بر آمد خروش از دل نیک مرد
که برگرد و آسوده خاطر بخفت — پریشان مشو زین پریشان که گفت
اگر از ناخوشی کرد بر من خروش — مرا ناخوش از وی خوش آمد بگوش ۲۷۵
جفائی چنین کس نباید شنود — که نشنواند از بیقراری غنود
چو خود را قوی حال بینی و خوش — بشکرانه بار ضعیفان بکش
اگر خود همین صورتی چون طلسم — بمیری و اسمت بمیرد چو جسم
وگر پروری درخت کرم — بر نیکنامی خورے لاجرم

۲۷۰ سگ حق شناس سگ که حق شناس است به به است از مردم نا سپاس زیرا کسی که شکر خلق نکند شکر حق نگذارد رسول الله صلعم فرمود من لم یشکر الناس لم یشکر الله تعالی پس مرد ناسپاس بدتر از سگ باشد ۲۷۱ برف آب آب سرد از آب سرد بر خسیس رحمت مکن یعنی اورا آب سرد مده اگر رحمت کردی بدل آن هیچ نخواهی یافت بر یخ نوشتن کنایه از بیهودگی و بیحاصلی است ۲۷۲ برین هیچ کس برین کس که کس نیست ۲۷۳ بانوی قصر زن خانه نیك مرد شیخ ۲۷۴ برگرد رجوع کن زین پریشان که بیمار است ۲۷۶ شنود بمعنی شنودن است مراد قبول کردن است غنود بمعنی غنودن یعنی خوابیدن وآرام کردن ۲۷۷ قوی حال زورآور و سلیم خوش بفتح خا می باید خواند از بهر قافیه ۲۷۸ چون طلسم که جان و معنی نداری چو جسم یعنی جسم تو بمیرد و همچنان اسم تو بمیرد مراد اگر چون طلسم همین تصویر که می نمائی هستی یعنی کار نیك از تو نیاید و بمردم نفع نرسانی بعد از مردن گنامی شوی

پلید اعتقادان پاکیزه پوش — فریبنده پارسائی فروش
چه داند لت انبانی از خواب مست — که بیچاره دیده بر هم نه بست ۲۶۰
سخنهای منکر بمعروف گفت — که یکدم چرا غافل از وی بخفت
فرو خورد شیخ این حدیث از کرم — شنیدند پوشیدگان حرم
یکی گفت معروف را در نهفت — شنیدی که درویش نالان چه گفت
برو زین سپس گو سر خویش گیر — تعنت ببر جای دیگر ببر
نکوئی و رحمت بجائی خود است — ولی با بدان نیکمردی بد است ۲۶۵
سر سفله را گرد بالش منه — سر مردم آزار بر سنگ به
مکن با بدان نیکی ای نیکبخت — که در شوره نادان نشاند درخت
نگویم مراعات مردم مکن — کرم پیش نامردمان گم مکن
باخلاق نرمی مکن با درشت — که سنگ را نرمانند چون گربه پشت

۲۶۰ پلید الخ یعنی اعتقاد ایشان مردار ولباس ایشان پاك است ۲۶۰ لت انبان حریص وپرخور و بسیارخوار و شکم پرست دیده برهم نه بست یعنی خواب نیافت ۲۶۱ منکر منهی در ذکر منکر و معروف لطافتست که یکدم الخ یعنی معروف جزین نبود که یکدم بخفت ۲۶۲ این حدیث یعنی دشنام اورا پوشیدگان حرم مستوران حرم خاندانش یعنی زنان شیخ ۲۶۳ یکی از پوشیدگان حرم شنیدی استفهام است ۲۶۴ برو زین سپس برو ای شیخ پس ازین گو بیمارا سر خویش گیر تدبیر خود کن تعنت ببر عنادرا بگذار ۲۶۵ بجائی خود است و پسندیده است نیکمردی نیکوئی کردن ۲۶۷ شوره زمین شوره نادان نشاند درخت دانا درانجا درخت نشاند زیرا داند که زمین شوره چیزی نرویاند ۲۶۸ مراعات نگاه داشتن حق کسی کم مکن ضایع مگردان ۲۶۹ نرمی ملایمت با درشت بکسی که غلیظ باشد

سرش موی ورویش صفا ریخته — بمویش جان در تن آویخته
شب آنجا بیفکند وبالش نهاد — روان دست در بانگ ونالش نهاد
نه خوابش گرفتی شبان یکنفس — نه از دست فریاد او خواب کس
نهادی پریشان وطبعی درشت — نمی مرد وخلقی بحجت بکشت
زفریاد ونالیدن و خفت و خیز — گرفتند ازو خلق راه گریز
زدیار مردم دران بقعه کس — بمان ناتوان ماند و معروف بس
شنیدم که شبها زخدمت نخفت — چو مردان میان بست وکرد آنچه گفت
شبی بر سرش لشکر آورد خواب — که چند آورد مرد ناخفته تاب
بیکدم که چشمانش خفتن گرفت — مسافر پراگنده گفتن گرفت
که لعنت برین نسل ناپاک باد — که نام اند وناموس وزرق اند و باد

٢٤٩ سرش الخ فاعل ریخته سر و روی است و مفعول او نسبت با اوّل موی و نسبت با ثانی صفاست یعنی سرش موی را ریخته ورویش صفارا ریخته بود بمویش الخ بیك موی درتن او آویخته بود ٢٥٠ شب الخ یعنی درشب خودرا انجا بیفکند وشور و ناله کردن گرفت ٢٥١ نه خوابش الخ یعنی شبهاء بسیار خواب نکردی نه از الخ کسی از فریادش خواب نکردی ٢٥٢ وطبعی درشت داشت بحجت وجدل بکشت هلاك کرد ٢٥٣ زفریاد الخ یعنی گاهی فریاد می کرد و گاهی ناله می کرد وگاهی می خسبید وگاهی بر می خاست ٢٥٤ بقعد جای ناتوان یعنی بیمار بس دیگر کسی نماند ٢٥٥ نخفت شیخ معروف میان بست بخدمت و کرد آنچه گفت امتثال امر بیمار کرد ٢٥٦ بر سرش ضمیر راجع شیخ معروف است لشکر آورد خواب یعنی خواب برو غلبه کرد تاب طاقت ٢٥٧ که چشمانش خفتن گرفت که خواب بروی غلبه کرد مسافر یعنی آن مهمان بیمار ٢٥٨ که لعنت الخ یعنی بر قوم فقرا لعنت باد که اینها از فقیری نام و ناموس می خواهند وزرق می نمایند حقیقتا هیچ نیستند

وگر یک پشیز آورد سر مپیچ — گران است اگر راست خواهی بهیچ
شنید این سخن مرد نیکو نهاد — بخندید کای یار فرخ نژاد
بد است این پسر طبع وخویش ولیک — مرا زو طبیعت شود خوی نیک
چو زو کرده باشم تحمل بسی — توانم جفا بردن از هر کسی
تحمل چو زهرت نماید نخست — ولی شهد گردد چو در طبع رست

کسی راه معروف کرخی نجست — که ننهاد معروفی از سر نخست
شنیدم که مهمانش آمد یکی — زبیماریش تا بمرگ اندکی

---

۲۴۲ وگر یك پشیز آورد یعنی اگر کسی در بهاء او فلسی دهد سر مپیچ اعراض مکن گران ثقیل درینجا بمعنی ارزان ۲۴۳ مرد نیکو نهاد یعنی خواجهء آن بنده فرّخ نژاد مبارك طبع ۲۴۴ بد است الخ یعنی این‌را طبع وخوی بد است زو ازو یعنی بسبب او مرا الخ یعنی بسبب آن مزاج من نیك خو می شود ۲۴۵ چو الخ چون جفاء اورا تحمّل بسیار کنم ۲۴۶ چو زهرت نماید نخست اوّلش تلخ نماید شهد گردد آن تحمّل رست ماضی از رستن بمعنی استوار شد ۲۴۷ نجست یعنی نجوید که ننهاد الخ تا که مشهوری را اوّلا از سر ننهد پس کسی که راه معروف کرخی‌را جوید می باید که معروفی را اوّلا از سر بنهد و گم‌نامی وخمول را اختیار کند معروف کرخی از قدماء مشایخ است مات در سنه مائتین و قبر وی در بغداد است بدعا کردن وزیارت و تبرّك بانجا روند و مجرّب است که هرکه دعا کند مستجاب گردد کرخ نام محلّه ودهی است در بغداد ۲۴۸ که مهمانش آمد یکی یعنی کسی مهمان خانهء او شد زبیماریش الخ یعنی آن مهمان چنان بیمار بود که از مرضش بموت اندکی مانده بود و مشرف موت گشته

مدامش بروی آب چشم سَبَل — دَویدی چو بوئی پیاز از بغل
گَرَه وقتِ پُختن بر ابرو زدی — چو پختند با خواجه زانو زدی
دمادم بنان خوردنش هم نشست — وگَر مُردی آبش ندادی بدست
نه گُفت اندرو کار کردی نه چوب — شب وروز ازو خانه در کَند وکوب
گَهی خار وخس در ره انداختی — گَهی ماکیان درچه انداختی
زسیماش وَحشت فِراز آمدی — زرفتی بکاری که باز آمدی
کسی گُفت ازین بنده بدخِصال — چه خواهی اَدَب یا هُنر یا جمال
نیرزد وُجودی بدین ناخوشی — که جَورش پَسندی وبارش کَشی
مَنت بنده خوب و نیکو سیَر — بدست آرم این را بنخّاس بر

---

٢٣٣ سبل بیماریست که آب از چشم روان گردد مدامش الخ یعنی چشمش سبل داشت وازان چشم آب برویش آمدی چنانکه بوی پیاز از بغلش می آمد ٢٣٤ گره الخ یعنی چون طعام می پختند عبوس الوجه بود که بیشاشت خدمت نمی کرد چو پختند الخ یعنی بی ادبانه بخواجه زانو بزانو می نشست ٢٣٥ خوردنش ضمیر راجع بخواجه است وگر مردی یعنی اگر خواجه بمردی ٢٣٦ گفت بمعنی گفتن است چوب یعنی زدن خانه بیت خواجه کند وکوب بمعنی کندن وکوفتن است یعنی آن بنده بدخلق دایما خانهٔ خواجه‌را کندیدی و زدی و خراب کردی ٢٣٧ در ره در عمر خواجه درچه انداختی یعنی غرق وهلاك کردی ٢٣٨ زسیماش الخ یعنی هر کس اورا می دید ازو نفرت می کرد نرفتی الخ یعنی چون بکاری رفتی جانب خواجه‌را فراموش کردی که باز نیامدی ٢٣٩ گفت آن خواجه‌را خصال جمع خصلت است چه خواهی الخ در او ازین سه یکی نیست ٢٤٠ نیرزد وجودی لایق نیست شخصی ٢٤١ منت من ترا سیر جمع سیرت بدست آرم می خرم این بندهٔ بدخصال نخّاس بنده‌فروش بنخّاس بر یعنی این‌را بفروشی

سگی پای صحرا نشینی گزید — بخشمی که زهرش ز دندان چکید
شب از درد بیچاره خوابش نبرد — بخیل اندرش دختری بود خرد
پدررا جفا کرد و تندی نمود — که آخر ترا نیز دندان نبود
پس از گریه مرد پراگنده روز — بخندید کای مامک دلفروز
مرا گرچه هم سلطنت بود ونیش — دریغ آمدم کام و دندان خویش
محال است اگر تیغ بر سر خورم — که دندان بپای سگک اندر برم
سگان را طبیعت بود بدرگی — و لیکن نیاید زمردم سگی

بزرگی هنرمند آفاق بود — غلامش نگوهیده اخلاق بود
ازین خفرقی موی گالیده بد — بدی سر که بر روی مالیده بد
چو ثعبانش آلوده دندان بزهر — گرو برده از زشت رویان شهر

۲۲۳ بخشمی در بعض نسخ بحدّی ۲۲۴ بیچاره یعنی آن مرد سگ گزیده‌را خیل بمعنی گروه بخیل اندرش در گروه وجماعت او ۲۲۵ پدررا جفا کرد یعنی پدررا چنین سخن گفت که پدر ازو متاذی می شد که آخر الخ استفهام است ۲۲۶ مامك تصغیر مام است ومام مادررا گویند دلفروز روشن کننده دل ۲۲۷ سلطنت درینجا مراد از قوت و قهر مرا گرچه الخ یعنی اگر مرا از سگ قوّت زیاده بود لیکن مرا دریغ آمد که کام ودندان خویش‌را آلوده سگ گردانم ۲۲۹ سگان را الخ در بعض نسخ توان کرد با ناکسان بدرگی بدرگی یعنی بدی نیاید و نباید ۲۳۰ هنرمند آفاق صاحب کمال جهان غلامش بنده او نگوهیده مذموم ۲۳۱ خفرقی ملوّنی بدی بفتح باست وياء وحدت یا بضم باست مخفف از بود وياء حکایت ۲۳۲ ثعبان مار بزرگ چو الخ یعنی همچو اژدر دندانش زهر آلوده بود گرو الخ یعنی در زشت روئی چنان سریع بود که با زشت رویان چون سابقه کردی تقدّم نمودی ورهن ستاندی

مکن خواجه بر خویشتن کار سخت — که بدخوی باشد نگونسار بخت
گرفتم که سیم و زرت چیز نیست — چو سعدی زبان خوشت نیز نیست ۲۱۵

شنیدم که فرزانهٔ حق‌پرست — گریبان گرفتش یکی رند مست
ازان تیره‌دل مرد صافی درون — قفا خورد و سر بر نکرد از سکون
یکی گفتش آخر نه مردی تو نیز — تحمّل دریغ است ازین بی تمیز
شنید این سخن مردِ پاکیزه خوی — بدو گفت ازین نوع با من مگوی
درد مستِ نادان گریبانِ مرد — که با شیرچنگی سگالد نبرد ۲۲۰
زهشیارِ عاقل نزیبد که دست — زند در گریبانِ نادانِ مست
هنرور چنین زندگانی کند — جفا بیند و مهربانی کند

---

۲۱٤ مکن بر خویشتن کار سخت وغم مخور که بدخوی الخ کسی که بدخوی باشد سر نگون بخت بود ۲۱۵ گرفتم فرض کنیم که سیم وزرت چیز نیست که از سیم وزر چیزی نداری چو سعدی الخ استفهام است ۲۱٦ فرزانهء حکیمی حق‌پرست عابد گریبان گرفتش گریبانش گرفت ۲۱۷ تیره‌دل سیاه‌دل یعنی رند مست قفا خورد یعنی رند مست بر قفا فرزانه سلّه می‌زد وآن فرزانه سلّه‌را می خورد بر نکرد بر نداشت سکون و تحمّل می کرد ۲۱۸ گفتش گفت آن فرزانه‌را آخر الخ استفهام انکاریست ۲۱۹ بدو گفت آنکس‌را جواب داد ازین نوع سخن ۲۲۰ درد مضارع است از دریدن درد الخ لاجرم مقابله با رند مست حکمت انیست که اسم است سگالد اندیشه و تصوّر کند یعنی قصد کند نبرد جنگ که مکان مقابله نیست ۲۲۱ نزیبد ینبغی نیست ۲۲۲ زندگانی کند در جهان

گرانی نظر کرد در کار او — حسد برد بر روز بازار او
دگر روز شد گرد گیتی دوان — عسل بر سر و سرکه بر ابروان
بسی گشت فریاد خوان پیش و پس — که ننشست بر انگبینش مگس
شبانگه چو نقدش نیامد بدست — بدل تنگ روئی بگنجی نشست
چو عاصی ترش کرده روی از وعید — چو ابروی زندانیان روز عید
زنش گفت بازی گنان شوی را — عسل تلخ باشد ترش روی را
بدوزخ برد مردرا خوی زشت — نبینند جز نیک خویان بهشت
برو آب گرم از لب جوی خور — نه جلاب سرد ترش روی خور
حرامت بود نان آنکس چشید — که چون سفره ارو بهم در کشید

---

۲۰۵ گرانی مردی ثقیل کار و گران جان روز بازار یعنی رونق کار وبار و گرمی بازار حسد برد الخ او نیز انگبین فروشی کردن گرفت ۲۰۶ دگر روز یعنی فردای آن روز گرد گیتی دوان یعنی از بهر فروختن انگبین اطراف جهان را گردید سرکه بر ابروان کنایه از ترش بودن است ۲۰۷ فریاد خوان یعنی تعریف انگبین خود می کرد بآواز بلند پیش وپس بهر طرف که ننشست الخ یعنی انگبینش را مشتری نشد ۲۰۸ شبانگه بخانهء خود آمد ۲۰۹ عاصی مرد گناهکار از وعید از ترسانیدن ۲۱۰ بازی گنان لطیفه گویان شوی را زوجش را عسل الخ کسی که ترش روی باشد عسل او تلخ باشد و عسل تلخ ترا نمی خرند ۲۱۱ بدوزخ الخ زیرا در خبر است خوی بد ایمان را همچنان تباه کند که سرکه انگبین را نبینند الخ که خلق حسن از کمال ایمان است در بعض نسخ که اخلاق نیك آمدست از بهشت ۲۱۲ برو الخ اگرچه ایتام پایز آب جوی گرم باشد تو ازان بخور ۲۱۳ حرامت الخ حرام باد ترا یا حرامست نان آنکس خوردن که همچو سفره عبوس الوجه باشد

چو سندان کسی سخت روئی نکرد — که خایسک تادیب بر سر نخورد
بگفتن درشتی مکن با امیر — چو بینی که سختی کند سست گیر
باخلاق با هر که بینی بساز — اگر زیردست است وگر سرفراز
که این گردن از نازکی برکشد — بگفتار خوش وان سر اندر کشد
بشیرین زبانی توان برد گوی — که پیوسته تلخی برد تندخوی
تو شیرین زبانی زسعدی بگیر — ترش روی را گو بتلخی بمیر

شکرخنده، انگبین می فروخت — که دلها زشیرینیش می بسوخت
نباتی میان بسته چون نیشکر — برو مشتری از مگس بیشتر
گر او زهر بر داشتی فی المثل — بخوردندی از دست او چون عسل

---

۱۹۶ سندان افزاری باشد آهنگران که بر آن آهن را کوبند خایسک پتك که آهنگران از آن آهن را بکوبند تادیب ادب دادن و فرهنگ آموختن ۱۹۷ با امیر و سلطان سختی کند درشتی نماید سست گیر نرمی نمای ۱۹۸ بساز یعنی موافق کن ۱۹۹ این یعنی سرفراز نازکی تکبّر آن زیردست سر اندر کشد سر افرازد که این الخ در بعض نسخ که این جامهء کبر بر سر کشد ۲۰۰ برد گوی مراد تحصیل مرام است تندخوی بدخلق ۲۰۱ بگیر بیاموز بتلخی بسختی ۲۰۲ شکرخندهء یعنی محبوبی خندان روی می فروخت ظاهر آنست که بگردانیدن می فروخت شیرینیش ضمیر بشکرخنده راجع شدن از جهت معنی اقرب است و شیرینی مراد لطافت و خوبی حسن است ۲۰۳ نباتی چنان شیرین بود که گوئیا نبات است مثل نیشکر میان بسته مشتری خرید کننده بیشتر اکثر ۲۰۴ برداشتی فروختی فی المثل یعنی می گویم این در نظیر

عجب نیست بالوعه گر شد خراب — که خورد اندر آن روز چندان شراب
دگر هر که بربط گرفتی بکف — قفا خوردی از دست مردم چو دف
دگر فاسقی چنگ بردی بدوش — بمالیدی اورا چو طنبور گوش
جوانی سر از کبر و پندار مست — چو پیران بگنج عبادت نشست
پدر بارها گفته بودش بهول — که شایسته رو باش وپاکیزه قول
جفائی پدر برد وزندان وبند — چنان سودمندش نیامد که پند
گرش سخت گفتی سخنگوی سهل — که بیرون کن از سر جوانی وجهل
خیال وغرورش بر آن داشتی — که درویش را زنده نگذاشتی
سپر نفکند شیر غران زچنگ — نیندیشد از تیغ بران پلنگ
بنرمی زدشمن توان کند پوست — چو با دوست سختی کنی دشمن اوست

---

۱۸۶ بالوعه چاه آب ریز خراب مست ۱۸۷ بربط نام سازیست معروف بکف بدست قفا خوردی یعنی می زدندی چو دف چنانکه دف را می زدند ۱۸۸ بمالیدی الخ همچو طنبور گوشش بمالیدندی ۱۸۹ جوانی الخ یعنی شاهزاده که سرش از تکبّر و پندار مست بود ۱۹۰ پدر یعنی پادشاه بهول و هیبت پدرش در ترتیب واصلاح او درشتی می کرد ۱۹۱ جفائی الخ یعنی قبل ازین جفای پدر واذیّت زندان و بند برد آنهمه اورا همچنان سودمند نیامد چنانچه پند سودمند آمد ۱۹۲ گفتی یاء حکایت است سخنگوی سهل فاعل است که الخ بیان سخت گفتن است ۱۹۳ که درویش الخ گویندهٔ این سخن را بکشتی ۱۹۴ سپر نفکند یعنی نگریزد نیندیشد الخ چنین گویند که چون پلنگ خشم گیرد هیچ چیز نیندیشد پادشاهان نیز چنین باشند پس ایشان را بلکه همه کسی را سخن بنرمی می باید گفت ۱۹۵ توان کند پوست در بعض نسخ توان کرد دوست واقع شد دشمن اوست یعنی دشمن سود

دف و چنگ با یکدگر سازگار — بر آورده نی از میان ناله‌زار
بفرمود در هم شکستند خرد — مبدّل شد آن عیش صافی بدرد
شکستند چنگ و گسستند رود — بدر کرد گوینده از سر سرود
بمیخانه در سنگ بر دن زدند — کدورا نشاندند و گردن زدند ۱۸۰
می لاله گون از بط سر نگون — روان همچنان کز بط کشته خون
خم آبستن خمر نه ماهه بود — در آن فتنه دختر بینداخت زود
شکم تا بنافش دریدند مشک — قدح را برو چشم خونین پر اشک
بفرمود تا سنگ صحن سرای — بکندند و کردند نو باز جای
که گلگونه خم یاقوت فام — بشستن نمی شد زروی رخام ۱۸۵

---

۱۷۷ سازگار همساز ناله‌زار فریاد می کرد ۱۷۸ درد آنچه که در تک نشیند از شراب ۱۷۹ رود نام سازی است سرود خوانندگی ۱۸۰ بمیخانه در سنگ در میخانه سنگ را دن عربیست مرادف خم زدند که می ازو روان گشت کدورا الخ آن کدو که ظرف شراب بود در میان نهادند ۱۸۱ بط در مصراع اوّل صراحی شراب است و در مصراع ثانی جانوری معروف یعنی می لاله گون از بط سر نگون روان می شد چنانکه از بط مذبوح خون روان می شود در بعض نسخ روان خمر و چنگ اوفتاده نگون تو گفتی شد ست از بط کشته خون و در بعض نسخ تو گفتی که باریده باران خون و در بعض شده بط زبطن خود آغشته خون ۱۸۲ آبستن خمر حامله‌ء باده نه ماهه بود که وضع حمل آمده در آن فتنه الخ چنانکه زن باردار در وقت فتنه و غوغا می ترسد و بارش را می اندازد خم نیز چنین شد ۱۸۳ مشک مراد مشک مملو از شراب شکم الخ یعنی شکم مشک را تا بنافش دریدند قدح را الخ یعنی قدح برو خون می گریست در بعض نسخ قدح را برو دیده پر خون زاشک ۱۸٤ صحن میان سرای وکردند نو باز جای یعنی فرش اوّلین را کندند و بجای او فرش دیگر کردند ۱۸۵ گلگونه الخ یعنی رنگ باده‌ء سرخ نمی شد نمی رفت رخام مرمر

بنیرانِ شوق اندرونش بسوخت حیا دیده بر پشتِ پایش بدوخت
بر نیکِ محضر فرستاد کس در توبه کوبان که فریاد رس
قدم رنجه فرمای تا سر نهم سر جهل و ناراستی بر نهم
نصیحت گر آمد بایوانِ شاه نظر کرد در صفّهٔ بارگاه
شکر دید و عنّاب و شمع و شراب ده از نعمت آباد و مردم خراب
یکی غایب از خود یکی نیم مست یکی شعر گویان صراحی بدست
زسوئی بر آورده مطرب خروش زدیگر سو آواز ساقی که نوش
حریفان خراب از میِ لعل رنگ سر چنگی از خواب در بر چو چنگ
نبود از ندیمانِ گردن فراز بجز نرگس آنجا کسی دیده باز

۱٦۸ نیران جمع نار است حیا شرمساری دیده چشمش را بر پشت پایش بدوخت فاعلش ضمیر مستتر راجع بحیا یعنی چون کسی شرمنده شود نظرش بر پشت پای خود کند ۱٦۹ بر نیک محضر یعنی نزد پارسای مذکور فرستاد فاعلش مستترست راجع بپادشاهزاده کس مفعول فرستاد است در باب توبه کوبان صیغهٔ مشبّهه است از کوفتن وجملهٔ کلام حالیه است ۱۷۰ قدم رنجه فرمای یعنی اینجا بیا تا سر نهم که کبررا بگذارم بر نهم رفع کنم ۱۷۱ بایوان شاه بدرگاهٔ شاهزاده ۱۷۲ ده مراد مجلس است خراب دراینجا مراد مست ۱۷۳ غایب از خود یعنی خودرا نمی داند که تمام مست بود نیم مست بیخود ناکشته کویان صیغهٔ مشبّهه است از کفتن صراحی شیشهٔ خرد ۱۷٤ زسوئی در بعض نسخ زیکسو ۱۷۵ خراب از میِ لعل رنگ بسیار می خورده ولا یعقل کشته بودند چنگی نوازندهٔ چنگ چو چنگ چنانکه چنگ سررا فروهشته چنگی نیز چنین کشته بود ۱۷٦ از ندیمان گردن فراز از مصاحبان بلند پرواز بجز الخ همه بخواب رفته بودند و چشم بسته جز نرگس چشم کشاده نمانده بود

دمی سوزناک از دل باخبر — قویتر که هفتاد تیغ و تبر
بر آورد مرد جهاندیده دست — چه گفت ای خداوند بالا و پست
خوشست این پسر وقتش از روزگار — خدایا چه وقتست او خوش بدار
کسی گفتش ای قدوهٔ راستی — بدین بد چرا نیکوئی خواستی
چو بد عهدرا نیک خواهی زبهر — چه بد خواستی بر سر خلق شهر
چنین گفت بیننده تیز هوش — چو سرّ سخن در نیابی مجوش
بطامات مجلس نیاراستیم — زداد آفرین توبه‌اش خواستیم
که هرکس که باز آید از خوی زشت — بعیشی رسد جاودان در بهشت
همین پنج روز است عیش مدام — بترک اندرش عیشهائی مدام
حدیثی که مرد سخن ساز گفت — یکی زان میان با ملک باز گفت
زوجد آب در چشمش آمد چو میغ — ببارید بر چهره سیل دریغ

---

۱۵۷ از دل باخبر یعنی از دلی که غافل نباشد که بمعنی از است ۱۵۸ چه گفت بشنو در بعض نسخ بگفت ۱۵۹ خوشست این پسر وقتش بگفت خوشست این جوان از روزگار اکنون ۱۶۰ قدوه راستی مقتدای استقامت ۱۶۱ چو بد الخ از بهر بد نیکی خواستن از بهر شهری بدی خواستن باشد ۱۶۲ تیز هوش قوی عقل سرّ سخن راز کلام من نیابی فهم نمی کنی مجوش نهی است از جوشیدن در بعض نسخ خموش ۱۶۳ طامات سخن بیهوده ۱۶٤ هرکس در بعض نسخ هرکه ۱۶۵ مدام در مصراع اوّل بمعنی شراب است و در مصراع ثانی بمعنی دایم بترک اندرش در ترک مدام ۱۶۶ مرد سخن‌ساز یعنی پارسای دعاگوی گفت در حق پادشاه زاده ۱۶۷ زوجد در بعض نسخ زسوز چو میغ همچو ابر ببارید الخ یعنی تاسّف می خورد بر آن عمر که بمعصیت گذشت و بر آن حال می گریست و شرمساری می برد

بمقصوره در پارسائی مقیم — زبانی دلاویز و قلبی سلیم
تنی چند بر گفتِ او مجتمع — چو عالم نباشی کم از مستمع
چو بی عزتی پیشه کرد آن حرون — شدند آن عزیزان خراب اندرون
چو منکر بود پادشه را قدم — که یارد زد از امر معروف دم
تحکم کند سیر بر بوی گل — فرو ماند آواز چنگ از دهل
گرت نهی منکر بر آید زدست — نشاید چو بی دست و پایان نشست
وگر دست قوت نداری بگوی — که پاکیزه گردد باندرز خوی
چو دست و زبان را نماند مجال — بهمت نمایند مردی رجال
یکی پیش دانای خلوت نشین — بنالید و بگریست سر بر زمین
که باری برین رند ناپاک مست — دعا کن که ما بی زبانیم و دست

۱۴۷ بمقصوره در یعنی در غرفه پارسائی زاهدی مقیم بود زبانی یعنی آنکس زبانی داشت دلاویز این کنایه از آن است که سخن اورا دل مردمان مایل می شد سلیم پاك وساده ۱۴۸ برگفت او بر سخن او مجتمع بودند چو عالم الخ این مصراع از معرّف است یعنی می باید که عالم باشی امّا چون عالم قایل نباشی کم از مستمع مباش ۱۴۹ حرون اسپ بی فرمان خراب اندرون درون ایشان را خراب شد یعنی رنجیده بودند ۱۵۰ چو منکر الخ یعنی چون پادشاه قدم را بر فعل منکر نهد که کدام کس یارد تواند زد بمعنی زدن است امر معروف فرمودن باحکام شرعی مضمون این مصراع استفهام انکاریست یعنی کسی نتواند که از امر معروف سخن گوید زیرا حکم غالبست ۱۵۱ تحکّم حکم کردن بزور درینجا مراد غلبه ۱۵۲ نهی منکر باز داشتن از منهیات شرعی ۱۵۳ اندرز وصیت و نصیحت خوی فاعل گردد است ۱۵۴ نماند مجال بتغیّر و نهی مردی پهلوانی رجال یعنی آنان که اهل دل اند ۱۵۵ یکی از جماعت مستمعان پیش دانای خلوت نشین یعنی پیش آن پارسای عزلت گزین ۱۵۶ که ما الخ ودعارا تاثیر قویست

چنان ماند قاضی بجورش اسیر — که گفت اِنَّ هٰذا الیَومَ عسیر
بدندان گزید از تعجّب بدین — بماندش برو دیده چون فرقدین
وزانجا جوان روی، همّت بتافت — برون رفت و بازش نشان کس نیافت
غریو از بزرگانِ مجلس بخاست — که گوئی چنین شوخ چشم از کجاست
نقیب از پیش رفت و هر سو دوید — که مردی بدین نعت وصورت که دید
یکی گفت ازین نوع شیرین نفس — درین شهر سعدی شناسیم و بس
بر آن صد هزار آفرین کین بگفت — حق تلخ بین تا چه شیرین بگفت

یکی پادشه زاده در گنجه بود — که دور از تو ناپاک و سرپنجه بود
بمسجد در آمد سرایان و مست — می اندر سر و ساتکینی بدست

---

۱۳۸ انّ هذا الخ بدرستی این روز روز دشوار است ۱۳۹ بدین تثنیهء ید بمعنی دست برو بر آن کهن جامه دیده یعنی دو چشم قاضی چون مثل فرقدین تثنیه فرقد است فرقدان دو ستارهء تابنده اند که در مقدم صورت دب اصغر اند که در علم نجوم مبین است ۱۴۰ جوان یعنی فقیه مذکور روی همّت بتافت اعراض کرد ورفتن گرفت ۱۴۱ غریو فریاد شوخ چشم گستاخ ۱۴۲ نقیب مراد معرّف است یا سالار دیگر نعت صفت که مردی الخ از مردمان چنین می پرسید ۱۴۳ یکی از مردمان شیرین نفس خوب سخن و بس در شهر شیراز جز او نیست ۱۴۴ کین که این سخن بگفت که شیرین نفس گفت حق تلخ در حق تلخ بین نظر کن ۱۴۵ گنجه نام شهریست ما بین تبریز و شیراز دور از تو حال او دور از تو باد ناپاک ملوّث سرپنجه ستمگر ۱۴۶ سرایان صفت مشبّهه است از سرائیدن ساتکین قدح بزرگ است که بدان می خورند

بقدر همّت جست باید محل — بلندی و نحسی مکن چون زحل
نبی بوریارا بلندی نکوست — که خاصیت نیشکر خود دروست
بدین عقل و همت نخوانم کست — وگر می رود صد غلام از پست
چه خوش گفت خرمهره در کلی — چو برداشتش پر طمع جاهلی
مرا کس نخواهد خریدن بهیچ — بدیوانگی در حریرم مپیچ
خبردو همان قدر دارد که هست — وگر در میان شقایق نشست
نه منعم بحال از کسی بهتر است — خرد جل اطلس پوشد خر است
بدین گونه مرد سخنگوی چست — بآب سخن کینه از دل بشست
دل آزرده را سخت باشد سخن — چو خصمت بیفتاد سستی مکن
چو دستت رسد مغز دشمن برآر — که فرصت فرو شوید از دل غبار

۱۲۸ جست بمعنی جستن محل مکان رفیع نحس بد اختر شدن زحل کوکب زحل که در فلک هفتم است از همه سیاره بلند است و نحس اکبر است که از مریخ زیاده است ۱۲۹ بلندی نکوست یعنی بسیار بلندی است ۱۳۰ بدین الخ یعنی بدین عقل ناقص و همت دون کس نخوانم ترا از پست تابع تو باشند ۱۳۱ گفت بطریق تمثیل است در کلی که افتاده بود چو الخ یعنی جاهلی طمع کار خرمهره را در کلی بیافت و آن را گوهر گرانمایه پنداشت لاجرم اورا برداشت و در حریر پیچید ۱۳۲ در حریرم مپیچ همچو گوهر قیمت دار ۱۳۳ خبردو جانوری است شبیه بجعل همان قدر دارد که هست یعنی قدرش کماکان بماند بلند نشود شقایق لاله سرخ ۱۳۴ نه منعم الخ یعنی توانگر بسبب مال از کسی بهتر نباشد جل پوشش ستور ۱۳۵ مرد سخن گوی یعنی فقیه فقیر متکلم چست و چابک بشست و محو کرد ۱۳۶ دل آزرده را کسی که دل او آزرده باشد اورا سستی مکن در کشتن او چنانکه آن فقیه فقیر در قهر دشمن سستی نکرد بلکه چستی کرد ۱۳۷ دستت رسد قادر باشی فرو شوید محو کند

دریغ آیدم با چنین مایه‌ای — که بینم ترا در چنین پایه‌ای
معرّف بدلداری آمد برش — که دستار قاضی نهد بر سرش
بدست و زبان منع کردش که دور — منه بر سرم پای بندِ غرور ۱۲۰
که فردا شود بر کهن میرزان — بدستار پنجه گزم سرگران
چو مولام خوانند و صدرِ کبیر — نمایند مردم بچشم حقیر
تفاوت کند هرگز آبِ زلال — گرش کوزه زرّین بود یا سفال
خرد باید اندر سرِ مرد و مغز — نباید مرا چون تو دستارِ نغز
کس از سربزرگی نباشد بچیز — کدو سر بزرگ است و بی مغز نیز ۱۲۵
میفراز گردن بدستار و ریش — که دستار پنبه‌ست و سبلت حشیش
بصورت کسانی که مردم وشند — چو صورت بمان به که دم در کشند

۱۱۸ با چنین مایهء از فضل در چنین پایهء فروترین ۱۱۹ برش نزد فقیه ۱۲۰ کردش معرّف را که دور باش از من پای بند غرور که دستار قاضی قید و سرمایهء غرور است ۱۲۱ کهن میرزان یعنی فقیران که جامهء زیرین ایشان کهنه است پنجه مخفف از پنجاه است گزم لفظ گز بمعنی ذراع است ومیم برای متکلّم سرگران یعنی سرم گران شود و تکبّر نمایم چون من آن دستاررا بپوشم بچشم مردم بزرگ نمایم و مرا تعظیم کنند ۱۲۲ مولام مولانا مرا صدر کبیر قاضی القضاة بزرگ نمایند الخ مردم بچشم من حقیر نمایند ۱۲۳ تفاوت کند استفهام انکاریست زلال آب صافی که بکلو خوش فرو رود سفال یعنی سفالین مراد من چنانکه هستم هستم قدر من از کهن میزر یا دستار پنجاه گز کم وبیش نخواهد شد ۱۲۴ خرد عقل ومغز عطف بر خرد است نغز خوب ۱۲۵ نباشد بچیز با زاید است یعنی اعتبار ندارد ۱۲۶ میفراز از افراختن گردن مراد اینست که تکبّر مکن سبلت ریش ۱۲۷ وش بمعنی مانند چو صورت هیچو صورت بی جان دم در کشند ساکت شوند مراد مردمانی که معنی ندارند باید که آنها مثل تصویر خاموش باشند

بگفت ای صنادیدِ شرعِ رسول — بابلاغ و تنزیل و فقه و اصول
دلایل قوی باید و معنوی — نه رگها کردن بحجت قوی
مرا نیز چوگانِ لعب است و گوی — بگفتند اگر نیک دانی بگوی
پس آنگه بزانوی عزت نشست — زبان برگشاد و دهنها ببست
بگفت فصاحت بیانی که داشت — بدلها چو نقش نگین برنگاشت
سر از گوی صورت بمعنی کشید — قلم بر سر حرف دعوی کشید
بگفتندش از هر کنار آفرین — که بر عقل و طبعت هزار آفرین
سمند سخن تا بجائی براند — که قاضی چو خر در وحل باز ماند
برون آمد از طاق و دستارِ خویش — باکرام و لطفش فرستاد پیش
که بیهات قدر تو نشناختم — بشکر قدومت نپرداختم

۱۰۸ صنادید جمع صندید بمعنی بزرگان ۱۰۹ نه رگها الخ مراد که زورآوری نباید ۱۱۰ مرا الخ یعنی من هم خبری از علم می دانم درین مجلس بگفتند فقهان بگوی امراز گفتن ۱۱۲ گلک نی مراد قلم است که داشت وقادر بود ۱۱۳ صورت ظاهر معنی باطن قلم بر حرف کشیدن کنایه از حک و محو ساختن است درینجا مراد رد کردن ۱۱٤ از هر کنار از هر طرف آفرین کلمهء تحسین است که بر الخ بدینگونه که بر عقل وطبع تو هزار آفرین باد ۱۱۵ سمند مراد اینجا اسپ مطلق است تا بجائی براند و در سیاقت سخن چنان دلیری کرد وحل بمعنی گل ولوش است که قاضی الخ یعنی تقریر دلایل تا بدان غایت بیان نمود که قاضی سکوت ورزید و از جواب عاجز ماند ۱۱٦ طاق نوعی از جامهاست درینجا مراد لباس دستار بمعنی دلبند است خویش یعنی جامه‌اش از بر و دستارش از سر بیرون کرد باکرام الخ باکرام و لطف پیش آن کهن جامه فرستاد و عذر کنان گفت ۱۱۷ هیهات این لفظرا بجای تحسّر استعمال کرد

دگر ره چه حاجت بپند کست همین شه مساری عقوبت بست
بعزت برآنکو فروتر نشست بخواری نیفتد زبالا بپست
بجانی بزرگان دلیری مکن چو سه پنجه ات نیست شیری مکن
چو دید آن خردمند درویش رنگ که بنشست وبرخاست بختش بجنگ
چو آتش برآمد زبیچاره دود فروتر نشست از مقامی که بود
فقیهان طریق جدل ساختند لِمَ ولا نُسَلِّم در انداختند
گشادند بر هم در فتنه باز بلا ونعم کرده گردن دراز
تو گفتی خروسان شاطر بجنگ فتادند در هم بمنقار و چنگ
یکی بیخود از خشمناکی چو مست یکی بر زمین می زند هر دو دست
فتادند در عقده پیچ پیچ که در حلّ آن ره نبردند هیچ
کهن جامه در صف آخرترین بغرّش در آمد چو شیر عرین

---

٩٧ دگر ره بار دگر بپند کست که کسی ترا پند گوید ٩٨ بعزت و ادب هرانکو هرانکس که بخواری نیفتد الخ که اورا نگویند برخیز و فروتر نشین لاجرم بذلت از جای بالا بپست نیفتد ٩٩ شیری زور آوری و دلیری ١٠٠ درویش رنگ فقیر شکل بختش فاعل هر دو فعل است ١٠١ چو آتش الخ یعنی از خجالت بسوخت و چنانکه از آتش دود برآید ازو نیز دود آه برآمد ١٠٢ فقیهان که در مجلس قاضی بودند طریق جدل ساختند بحث علمی مشغول گشتند لم مخفف لما بمعنی برای چه ولا نسلّم تسلیم نمی کنیم ١٠٣ بلا ونعم الخ در مباحثه مبالغه کردند ١٠٤ شاطر شوخ وبی باك ١٠٦ در عقده پیچ پیچ در مسئله غامضه حلّ گشادن گره مراد همچکس حلّ آن عقده مشکل کردن نتوانستند ١٠٧ کهن جامه یعنی فقیه که کهن جامه داشت در صف آخرترین که فروتر نشسته بود بغرّش یعنی قهر و غضب و خشم غرین بیشه درختان

چه دَندی پریشانِ شوریده بخت — چه زاهد که بر خود کند کارِ سخت
بزُهد و وَرَع کوش و صِدق و صَفا — و لیکن میَفزای بر مُصطفا
از اَندازه بیرون سپیدی مخواه — که مَکروه باشد چه جای سیاه
سخن ماند از عاقلان یادگار — زسعدی همین یک سخن یاد دار
گُنهکارِ اندیشناک از خدای — به از پارسائی عبادت نُمای

فقیهی کُهن جامه تنگ دست — در ایوانِ قاضی بصف بر نشست
نگه کرد قاضی درو تیز تیز — مُعرّف گِرفت آستینش که خیز
ندانی که برتر مقامِ تو نیست — فروتر نشین یا برو یا بایست
نه هر کس سزاوار باشد بصَدر — کَرامت بفضلست ورَتبت بقدر

۸۸ این سه بیت در بعض نسخ واقع نشده چه دَندی الخ چون رحمت کردن خواهد کار سخت بسیاری ریاضت و عبادت ۸۹ میفزای زیاده مکن مصطفا صَم که تعمّق بسیار کردن منهیست ۹۰ از اندازه الخ بعضی از اصحاب در عبادت تعمّق کردند رسول عَم نهی کرد که مکروه الخ پس مبالغه در طاعت واغترار بعبادت نمی‌باید ۹۱ یک سخن یاد دار که آن سخن اینست گُنهکار الخ ۹۲ گُنهکار الخ یعنی گُنهکاری که از خدای تعالی ترسان باشد به از الخ در بعض نسخ بسی بهتر از عابدی خودنمای ۹۳ فقیه فقه‌دان وآن علمی است که در آن احکام شرعی بتفصیل بیان نموده بصف بر نشست و صدر نشین گشت ۹۴ نگه الخ گوئیا بنظر ایما می کرد که جای خود ندانستی بی ادبی کردی معرّف کتخدای قاضی ورئس محضران و ترجمان مردمان ۹۵ برو از مجلس قاضی بایست قایم باش ۹۶ صدر پیشگاه رتبت مرتبه بقدر تو خود انچنان قدر نداری که برآن صدر نشینی

بگو ننگ ازو در قیامت مدار — که آن را بجنّت برند این بنار
گر آن را جگر خون شد از سوز و درد — وزین تکیه بر طاعت خویش کرد
ندانست در بارگاه غنی — که بیچارگی به ز کبر و منی ۸۰
کرا جامه پاک است و سیرت پلید — در دوزخش را نباید کلید
برین آستان عجز و مسکینیت — به از طاعت و خویشتن بینیت
چو خود را ز نیکان شمردی بدی — نمی گنجد اندر خدائی خودی
گر مردی از مردیء خود مگوی — نه بر شهسواری بدر برد گوی
پیاز آمد آن بی هنر جمله پوست — که پنداشت چون پسته مغزی دروست ۸۵
ازین نوع طاعت نیاید بکار — برو عذر تقصیر طاعت بیار
نخورد از عبادت بر آن بیخرد — که با خود نکو بود با خلق بد

---

۷۸ بگو امر بعیسی عم که بعابد گوید ننگ الخ یعنی در قیامت از مجالست و مصاحبت او عار مدار آن را فاسق را این عابد را بنار پس در مقامی جمع نشوند و مجالست نکنند ۸۰ ندانست عابد در بارگاه غنی یعنی بدرگاه حق تعالی منی انانیت ۸۳ بدی از آنکه خودبینی کردی خدائی یعنی خدائی خدا جلّ وعلا خودی وانانیت در حدیث قدسی واردست العظمة ازاری والکبریا ردائی فمن نازعنی فی واحدتهما فقد ادخلته فی النار و در حدیث است لا یدخل الجنّة من کان فی قلبه مثقال حبّة من خردل من کبر ۸۴ اگر مردی و پهلوانی از مردیء خود مگوی لاف شجاعت مزن پس ای صالح از صلاح خویش مزن لاف بدر برد از میدان گوی هر صالح گوی ایمان و طاعت را بدار آخرت نرساند ۸۵ پیاز آمد یعنی پیاز است آن بی هنر آن شخص که بی هنر باشد جمله پوست که هیچ مغز ندارد پنداشت خود را ۸۶ ازین نوع یعنی چنین نباید بکار و مقبول نشود برو الخ برو بدرگاه باری تعالی عذر تقصیر طاعت بکار می آید آن را بیار ۸۷ بر درینجا بمعنی میوه که با خود الخ که با ایشان تندی می کند وخود املاح و خلق را فاسق گوید

که این مدبر اندر پی ما چراست — نگون بخت جاهل چه همجنس ماست
بکردن در آتش در افتاده به — بباد هوا عمر بر داده به
چه خیر آمد از نفس تردامنش — که صحبت بود با مسیح و منش
چه بودی که زحمت ببردی زپیش — بدوزخ برفتی پی کار خویش
همی رنجم از طلعت ناخوشش — مبادا که در من فتد آتشش
بمحشر که حاضر شوند انجمن — خدایا تو با او مکن حشر من
درین بود و وحی از جلیل الصفات — در آمد بعیسی علیه الصلوات
که گر عالم است این وگروی جهول — مرا دعوت هر دو آمد قبول
تبه کرده ایام برگشته روز — بنالید بر من بزاری و سوز
بیچارگی هر که آمد برم — نیندازمش زآستان کرم
ازو درگذارم عماها زشت — بانعام خویش آرمش در بهشت
وگر عار دارد عبادت پرست — که در خلد باوی بود هم نشست

---

۶۶ مدبر بیدولت و بدبخت ۶۷ بکردن الخ که از کسرت ذنوب تا بحدّیست که گوئیا اکنون در آتش افتاده است تا بکردن بباد الخ یعنی بخواهش نفسانی عمررا تلف نموده ۶۸ تردامن کنایه از فاسق و آلوده معصیت ۶۹ که زحمت ببردی زپیش ودفع ثقلت کردی از پیش ما ۷۱ انجمن مراد مردمان است ۷۲ درین بود عابد وحی اشاره و پیغام در دل افکندن جلیل الصفات مراد ازو تعالی درآمد نازل شد ۷۳ این اشارت بعابد است وی اشارت بفاسق است جهول بسیار نادان مبالغه جاهل ۷۴ تبه کرده ایام آن فاسق که عمر خودرا باطل کرده مضمون این مصراع مبتداست بنالید برمن و طلب مغفرت کرد ۷۵ برم بنزد من نیندازمش رد نکنم ۷۶ درگذارم عفوکنم ۷۷ عبادت پرست یعنی آن عابد باوی اشارت بفاسق است هم نشست یعنی مصاحب

گنهکارِ برگشته اختر زدور — چو پروانه حیران در ایشان زنور
تأمل بحسرت کنان شرمسار — چو درویش در دستِ سرمایه دار
خجل زیر لب عذر خواهان بسوز — ز شبهای در غفلت آورده روز
سرشک غم از دیده باران چو میغ — که عمرم بغفلت گذشت ای دریغ
بر انداختم نقدِ عمرِ عزیز — بدست از نکوئی نیاورده چیز
چو من زنده هرگز مبادا کسی — که مرگش به از زندگانی بسی
بدست آنکه در عهدِ طفلی بمرد — که پیرانه سر شرمساری نبرد
گناهم ببخش ای جهان آفرین — که گر با من آید فبئس القرین
درین گوشه نالان گنهکارِ پیر — که فریادِ خاطر رس ای دستگیر
نگون مانده از شرمساری سرش — روان آبِ حسرت بشیب و برش
وزآن نیمه عابد سرِ پر غرور — ترش کرده بر فاسق ابرو ز دور

---

٥٥ برگشته اختر یعنی بد نصیب زدور مرهون است ایشان عیسی و عابد زنور از تاب نبوّت و ولایت ٥٦ تامّل بحسرت کنان درینجا تقدیم و تاخیر است یعنی تامّل کنان بحسرت شرمسار از نیستی خود چو درویش همچو فقیر نزد غنی ٥٧ زیر لب مخفی بسوز و حرارت دل زشبهای الخ یعنی از شبها در غفلت تمام کرده عذر خواه بود ٥٨ سرشك غم اشك که از غم پیدا شود چو میغ همچو ابر وصف دیده است که عمرم الخ یعنی این سخن را گویان می گریست ٥٩ بر انداختم ضایع کردم نقد سرمایه چیز شئ قلیل ٦٠ که مرگش الخ که مرگ او بهتر از حیات او باشد بسیار ٦١ برست ماضیست از رستن ٦٢ آید گناهم در حشر فبئس القرین بدیار است ٦٣ درین گوشه مراد یك طرف ٦٤ این بیت در بعض نسخ واقع نشده نگون مانده منکوس شده بشیب وبرش در بعض نسخ سر ناتوانی بزانو برش ٦٥ نیمه درینجا مراد طرف

بسر برده ایّام بی حاصلی نیاسوده تا بوده ازوی دلی
سرش خالی از عقل و پر زاحتشام شکم وَه از لقمه‌های حرام
بناراستی دامن آلوده بنا داشتی دوده اندوده
نه پائی چو بینندگان راست رو نه گوشی چو مردم نصیحت شنو
چو سال بد ازوی خلایق نفور کمایان بهم چون مه نو ز دور
هوا وهوس خرمنش سوخته جوی نیکنامی نیندوخته
سیه نامه چندان تنعّم براند که در نامه جائی نوشتن نماند
گنه کار و خودرای و شهوت پرست بغفلت شب و روز مخمور و مست
شنیدم که عیسی در آمد زدشت بمقصوره عابدی بر گذشت
بزیر آمد از غرفه خلوت نشین بپایش در افتاد سر بر زمین

---

۴۵ بسر برده ایام نهایت رسانیده عمررا بی حاصلی چیزی حاصل ناکرده از نیکی نیاسوده راحت نا شده بوده موجود شده دلی خاطرکسی ۴۶ پر زاحتشام پر هیبت بود در ظاهر صورت حرام نابایست ۴۷ بناراستی بعدم استقامت یعنی بمعصیت دامن آلوده بمعنی آلوده دامن است وآن فاسق وگنهکاررا گویند نداشتی کنایه از بیشرمی وپریشانی در بعض نسخ زدود گنه دوده دودمان و خاندانه درینجا مراد خانه اندوده یعنی کاهکل و گلابه مالیده مراد پر کرده ۴۹ سال بد ایام قحط نفور گریزنده نمایان الخ مثل مه نو اورا از دور می نمودند یعنی او انگشت نمای خلایق از دور بود ۵۰ خرمنش سوخته بی حاصل مانده ۵۱ تنعّم لذات نفسانیه تنعّم براند یعنی عیش و عشرت کرد که در الخ که روی نامه اعمالش همه سیاه شد ۵۲ مخمور آلوده مستی شراب ۵۳ مقصوره درینجا مراد خلوت سرا ۵۴ غرفه بالاخانه خلوت نشین یعنی آن عابد خود بین

تو نیز ار تکبّر کنی همچنان — نمائی که پیشت تکبر کنان ٣٥
چو ایستاده بر مقام بلند — بر افتاده گر هوشمندی مخند
بسا ایستاده در آمد زپای — که افتادگانش گرفتند جای
گرفتم که خود هستی از عیب پاک — تعنّت مکن بر منِ عیبناک
یکی حلقهٔ کعبه دارد بدست — یکی در خرابات افتاده مست
گر این را بخواند که نگذاردش — ور آن را براند که باز آردش ٤٠
نه مستظهر است آن باعمالِ خویش — نه این را در توبه بستست پیش

محدّث چنین آورد در کلام — که در عهدِ عیسی علیه السلام
یکی زندگانی تلف کرده بود — بجهل وضلالت سر آورده بود
دلیری سیه‌نامهٔ سخت دل — زناپاکی ابلیس ازوی خجل

---

٣٥ ار اگر تکبر کنی با دیگری همچنان مرهون است نمائی الخ تو آن را چنانکه بینی تو نیز بچشم انها همچنان نمائی ٣٦ افتاده یعنی عاجز و فقیر مخند و تخفیف مکن ٣٧ درآمد زپای معزول شد که افتادگانش الخ یعنی افتادگان قایم مقام او شدند ٣٨ تعنّت زلّت جستن ٣٩ حلقه دایره دربنجا مراد دروازه دارد بدست که مجاور بیت اللّه است خرابات شراب‌خانه ٤٠ این را اشارت بفاسق است بخواند بسوی خود که نگذاردش کدام کس منع کردن تواند آن را اشارت بصالح است ٤١ مستظهر قوّت یابنده و پشتی یابنده اعمال نیك‌کارها ٤٢ محدّث خبر دهنده در بعض نسخ شنیدستم از راویان کلام درعهد عیسی وقتی که او در زمین بود ٤٣ تلف کرده بود سرمایهٔ عمررا بباد داده ضلالت گمراهی سرآورده در بعض نسخ بسر برده ٤٤ دلیری در عصیان سیه‌نامه کنایه از مردم فاسق وکنه‌کار زناپاکی الخ یعنی چنان ناپاك بود که ابلیس ازو شرمسار بود

همی گفت ژولیده دستار و موی — کف دست شکرانه مالان بروی
که ای نفس من درخور آتشم — بخاکستری روی در هم کشم
بزرگان نکردند در خود نگاه — خدابینی از خویشتن بین مخواه
بزرگی بناموس و گفتار نیست — بلندی بدعوی و پندار نیست
تواضع سر رفعت افرازدت — تکبر بخاک اندر اندازدت
بگردن فتد سرکش تندخوی — بلندیت باید بلندی مجوی

زمغرور دنیا ره دین مجوی — خدابینی از خویشتن بین مجوی
کرت جاه باید مکن چون خسان — بچشم حقارت نگه در کسان
گمان کی برد مردم هوشمند — که در سرگرانیست قدر بلند
ازین نام‌ورتر محلی مجوی — که خوانند خلقت پسندیده خوی
نه گر چون توئی بر تو کبر آورد — بزرگش نه بینی بچشم خرد

---

۲۴ ژولیده در هم شده و پریشان جمله‌ء حالیه است شکرانه همچو شکر گوی مالان صفت مشبهه است از مالیدن مضمون مصراع جمله حالیه ثانیه است ۲۵ درخور آتشم لایق دوزخ هستم بخاکستری الخ استفهام انکاری است ۲۶ نکردند در خود نگاه یعنی خودرا ندیدند وخودبین نشدند خدابین الخ خودبین خدابین نشود ۲۷ پندار یعنی خودرا بزرگ دانستن ۲۸ تواضع الخ تواضع سر رفعت تو افرازد یعنی بلندی سازد ۲۹ بگردن فتد هلاک شود ۳۰ مغرور دنیا یعنی کسی که باسباب و اموال دنیا فریفته باشد ۳۱ خسان اراذل مردمان ۳۲ گمان الخ کی ظن کند مرد عاقل سرگرانی تکبر قدر بلند مرتبه‌ء علیا ۳۳ نام‌ورتر اعلی محل یعنی مرتبه که خوانند الخ که خلق یاد تو کنند بتواضع ۳۴ نه استفهام انکاریست چون توئی مثل تو کسی

گرستن گرفت از سر صدق و سوز — که ای یار جان‌پرور دل‌فروز
نه گرد اندر آن بقعه دیدم نه خاک — من آلوده بودم در آن جای پاک
گرفتم قدم الاجرم باز پس — که پاکیزه نه مسجد از خاک و خس
طریقت جز این نیست درویش را — که افکنده دارد تن خویش را
بلندیت باید تواضع گزین — که آن بام را نیست سلّم جز این

شنیدم که وقتی بحمّامِ عید — ز گرمابه آمد برون بایزید
یکی طشتِ خاکسترش بی‌خبر — فرو ریختند از سرائی بسر

۱۱ گرستن گرفت در گریه شروع کرد که خطاب بخادم کرد جان‌پرور الخ هر دو وصف ترکیبی صفت یار است ۱۸ من آلوده بودم خود را چنین دیدم ۱۹ گرفتم قدم باز پس خود را از آنجا کشیدم که پاکیزه الخ من خود را بسبب آلودگی مثل خاک و خس دانستم رفتن من در آن مسجد مکدّر شدن آن از خاک وخس بود ۲۰ طریقت الخ این قول نصیحت مصنف می‌فرماید که افکنده الخ و تواضع گزینند ۲۱ بام یعنی بلندی سلّم نردبان در بعض نسخ این بیت چنین واقع شده فرو تن بود هوشمندی گزین نهد شاخ پر میوه سر در زمین ۲۲ گرمابه حمّام برون در بعض نسخ بدر بایزید اورا بایزید بسطامی گویند نام وی طیفور بن عیسی بن آدم سُروشان است وفات او در سنه احدی و ستین و مأیتین بوده و در سنه اربع و ثلثین نیز گفته اند و اوّل درست‌تر است بر او فراوان دروغها بسته اند یکی آن است که وی گفته شد خمه زدم برابر عرش بایزید بدر مرگ گفت آلهی ما ذکرتُك الّا عن غفلةٍ وما خدمتُ الّا عن فترة ابو موسی گوید شاگرد وی که بایزید گفت الله تعالی را بخواب دیدم گفتم راه بتو چون است گفت از خود گذشتی رسیدی بایزید را پس از مرگ بخواب دیدند گفتند حال تو گفت مرا گفتند ای پیر چه آوردی گفتم درویشی بدرگاه ملك شود ویرا نگویند چه آوردی گویند چه خواهی ۲۳ طشت بجای طا تا نیز لغت است بی‌خبر نادانسته بسر موضع ضمیر این است تقدیم از برای وزن است

سپهرش بجائی رسانید کار — که شد نامور لولوی شاهوار
بلندی بدان یافت کو پست شد — در نیستی کوفت تا هست شد

جوانی خردمند پاکیزه بوم — ز دریا برآمد بدربند روم
درو فضل دیدند وفقر و تمیز — نهادند رختش بجائی عزیز
مه عابدان گفت روزی بمرد — که خاشاک مسجد بیفشان و گرد
همان کین سخن مرد ره‌رو شنید — برون رفت و بازش نشان کس ندید
بر آن حمل کردند یاران و پیر — که پروای خدمت ندارد فقیر
دگر روز خادم گرفتش براه — که ناخوب کردی برای تباه
ندانستی ای کودک خودپسند — که مردان ز خدمت بجائی رسند

---

۸ کار موضع ضمیر این است تقدیم از بهر وزن است لولو شهوار شاهدان ۹ بدان بسبب آن کو که او پست شد تواضع نمود که من تواضع رفعه الله ۱۰ بدربند روم و بشهر رسید در آن سرحد ۱۱ رخت اسباب بجائی عزیز درینجا کنایه از مسجد است ۱۲ مه بمعنی کبیر است مه عابدان یعنی شیخ ایشان در بعض نسخ سر صالحان بمرد بدان جوان مسافر گرد بمعنی غبار است و عطف بر خاشاک ۱۳ همان کین سخن یعنی در ساعتی که این سخن مرد ره‌رو یعنی آن جوان سالک شنید از پیر وبازش نشان کس ندید در بعض نسخ وبازش کس آنجا ندید ۱۴ حمل درینجا بمعنی قیاس و تصوّر یاران و پیر صوفیان و شیخ که پروای الخ که از خادم شدن غم ندارد بلکه ازو عار دارد ۱۵ خادم خدمتکار خانقاه گرفتش آن جوان را برای تباه بفکر باطل که ترک خدمت کردی واصحاب طریقت گفته اند طریق ما خدمت است ۱۶ کودک جوان خود پسند متکبر که مردان الخ و در خبر است من خَدَم خُدِم

باب چهارم در تواضع

زخاک آفریدت خداوند پاک — پس ای بنده افتادگی کن چو خاک
حریص و جهان‌سوز و سرکش مباش — زخاک آفریدت چو آتش مباش
چو گردن کشید آتش هولناک — بیچارگی تن بینداخت خاک
چو آن سرفرازی نمود این کمی — از آن دیو کردند ازین آدمی

یکی قطره باران زابری چکید — خجل شد چو پهنای دریا بدید
که جائی که دریاست من کیستم — گر او هست حقا که من نیستم
چو خود را بچشم حقارت بدید — صدف در کنارش بجان پرورید

۱ افتادگی فروتنی و عاجزی ۳ هولناک ترساننده بیچارگی الخ در بعض نسخ سر عجز بنهاد بیچاره خاک ٤ سرفرازی تکبر از آن الخ یعنی ازآتش دیو پیدا کرد و از خاک آدمی ٥ خجل شد شرمسار گشت پهنا عریضی ٦ من کیستم چه قدر دارم من نیستم نسبت با وی وجود ندارم ۷ بدید فاعلش ضمیر قطره است کنارش ضمیر راجع بقطره است

ره این است اگر خواهی آموختن بکشتن فرج یابی از سوختن ۳۶۰
مکن گریه بر گورِ مقتولِ دوست قُل الحمدُ الله که مقبولِ اوست
اگر عاشقی سر مشوی از مرض چو سعدی فروشوی دست از غرض
فدای، ندارد زمقصود چشمک وگر بر سرش تیر بارند و سنگ
بدریا مرو کفتمت زینهار وگر می روی تن بطوفان سپار

۳۶۰ ره این است یعنی سلوك طریقت این است فرج آسانی وآرام بکشتن الخ که بذل روح سبب فتوح است ۳۶۱ گور بمعنی قبر مقتول دوست کسی‌را که دوست قتل کند بر قبرش گریه مکن قل الخ در بعض نسخ این مصراع چنین است برو خرّمی کن که مقبول اوست ۳۶۲ اگرالخ یعنی اگر عاشق هستی از مرض عشق سر مشو و سر می شویند بعد از صحت مرض یعنی مریض باش و از غرض دست بشو یعنی غرضها را دور کن مثل سعدی ۳۶۳ فدائی فدا شونده و آن کسی‌را گویند که خودرا در تهلکه بیفکند چنك دست را ۳۶۴ بدریا مرو که خطرناك است دریای حقیقت نیز چنین است بطوفان سپار و تسلیم وی کن

شبی یاد دارم که چشمم نخفت — شنیدم که پروانه با شمع گفت
که من عاشقم گر بسوزم رواست — ترا گریه و سوز باری چراست
بگفت ای هوادار مسکین من — برفت انگبین یار شیرین من
چو شیرینی از من بدر می رود — چو فرهادم آتش بسر می رود
همی گفت و هر لحظه سیلاب درد — فرو می دویدش برخسار زرد
که ای مدّعی عشق کار تو نیست — که نه صبر داری نه یارای ایست
تو بگریزی از پیش یک شعله خام — من ایستاده ام تا بسوزم تمام
ترا آتش عشق اگر پر بسوخت — مرا بین که از پای تا سر بسوخت
ببین تابش مجلس افروزیم — تبش بین و سیلاب دلسوزیم
چو سعدی که بیرونش افروخته است — ورش اندرون بنگری سوخته است
نرفته زشب همچنان بهره‌ئ — که ناگه بگشتش پری چهره‌ئ
همی گفت و می رفت دودش بسر — همین بود پایان عشق ای پسر

۳۴۸ که چشم نخفت که بیدر بودم ۳۵۰ بگفت شمع در جوابش هوادار عاشق و دوست برفت الخ سبب گریهء من این است ۳۵۱ بدر می رود خارج ودور شود چو فرهادم الخ همچو فرهاد آتش بسرم می رود ۳۵۲ همی گفت شمع فرو الخ یعنی اشك شمع می ریخت وی گفت که الخ ۳۵۳ مدّعی دعوی کننده نه یارای ایست یعنی توانائی ایستادن نمی داری ۳۵۶ تابش بمعنی تابیدن مجلس افروزیم روشن کردن من تبش حرارت و سیلاب دلسوزیم یعنی ظاهرم پر نور نماید امّا درونم پر نار است ۳۵۷ ورش اندرود الخ لاجرم بیرون اهل حال خندان نماید ودرونش گریان ۳۵۸ همچنان بهرهء و بسیاری بگشتش ضمیر راجع است بشمع

چه نغز آمد این نکته در سندباد — که عشق آتش است ای پسر پندباد
بباد آتش تیز برتر شود — پلنگش از زون کینه ورتر شود
چو نیکت بدیدم بدی می کنی — که رویم فرا چون خودی می کنی
زخود بهتری جوی وفرصت شمار — که با چون خودی کم کنی روزگار
بی چون خودان خودپرستان روند — بکوی خطرناک مستان روند
من اوّل که این کار سر داشتم — دل از سر بیکبار بر داشتم
سرانداز در عاشقی صادق است — که بدزهره بر خویشتن عاشق است
اجل ناگهی در کمینم کشد — همان به که آن نازنینم کشد
چو بی شک نبشتست بر سر هلاک — بدست دلارام خوشتر هلاک
نه روزی بیچارگی جان دهی — پس آن به که در پای جانان دهی

۳۳۸ نغز پاك وخوب سندباد نام کتاب است ۳۳۹ بباد الخ بسبب باد آتش سوزناك بلند گردد ۳۴۰ بدیدم یعنی امعان نظر کردم بدی می کنی ترقی من نخواهی فرا بمعنی پیش که رویم الخ روی مرا متوجّه بکسی می کنی که او مثل من است این قضیّه مقرّر است که کسی از مانند خود مستفید نشود ۳۴۱ جوی وبا وی محبّت کن فرصت شمار غنیمت انکار کم بمعنی ضایع است پس عامّی را می باید که با عالم و سالك محبّت کند ۳۴۲ خودپرستان روند لاجرم متکبّران اند که عالم وعابد اقتدا نکنند بکوی الخ آنان مست آلهی اند بذل روح کنند ۳۴۳ این کار عاشقی را سر داشتم در سر کردم بر داشتم ترك سر کردم ۳۴۴ سر انداز الخ یعنی کسی که عاشق صادق باشد در عاشقی سر اندازد یعنی جان باز است و سررا چیزی نمی شمارد عاشقی یاء مصدریه است بدزهره یعنی مرد جبان ونامرد برخویشتن الخ که خودرا از معشوق دریغ می دارد ۳۴۶ بی شك بی شبهه نبشتست بر سر هلاك که اجل مقدّر و مقرّر است ۳۴۷ نه روزی الخ استفهام انکاریست دهی جان را

مرا همچنان دور بودم که سوخت — نه این دم که آتش بمن بر فروخت
نه آن می کند یار بر شاهدی — که با او توان گفتن از زاهدی
که عیبم کند بر تولّای دوست — که من راضیم کشته در پای دوست
مرا بر تلف حرص دانی چراست — چو او هست اگر من نباشم رواست
بسوزم که یار پسندیده اوست — که در وی سرایت کند سوز دوست
مرا چند گوئی که درخورد خویش — حریفی بدست آر همدرد خویش
بدان ماند اندرز شوریده حال — که گوئی بگرد م گزیده مسال
کسی را نصیحت مگو ای شگفت — که دانی که دروی نخواهد گرفت
زکف رفته بیچاره را لگام — نگویند کاهسته ران ای غلام

٣٢٩ مرا الخ وقتی که دور بودم او مرا سوخته است نه این دم الخ آتش عشق او ازینست و سوز من ازوست ٣٣٠ نه آن الخ یعنی یار آنچنان عشوه و ناز نکند در دلبری که مجال مقال باشد از زاهدی یعنی ناخواهان شوندگی ٣٣١ که اسم است عیبم کند یعنی کدام کس عیب من کند تولّا یعنی بخود گرفتن کار و بکردن گرفتن بر تولّای دوست بر محبّت یار کشته من راضیم که مقتول باشم ٣٣٢ تلف درینجا مراد هلاك شدن حرص طلب وآرزو رواست جایز است ٣٣٣ سرایت درگذشتن از چیزی بچیزی که دروی الخ چون عاشق صادق باشد سوز او در دل معشوق اثر کند ٣٣٤ درخورد خویش لایق خود حریفی یاری ٣٣٥ اندرز بمعنی وصیّت است شوریده حال را چنین وصیّت کردن بدان ماند که گوئی الخ کسی که او عقرب گزیده باشد اورا بگوئی ناله مکن ٣٣٦ ای شگفت ای متعجب نخواهد گرفت اثر نخواهد کرد ٣٣٧ لگام مرادف لجام است بلکه لجام معرب این است یعنی بیچاره‌را که لجام از دستش رفته باشد نگویند الخ زیرا دانند که عنان در دست او نیست

زا کس نگوید نکو می کنی — که جان در سر کار او می کنی ۳۲۰
گدائی که از پادشه خواست دخت — قفا خورد و سودای بیهوده پخت
کجا در حساب آورد چون تو دوست — که روی ملوک و سلاطین دروست
مپندار کو در چنان مجلسی — مدارا کند با چو تو مفلسی
وگر با همه خلق نرمی کند — تو بیچاره با تو گرمی کند
نگه کن که پروانهٔ سوزناک — چه گفت ای عجب گر بسوزم چه باک ۳۲۵
مرا چون خلیل آتشی در دل است — که پنداری این شعله بر من گل است
نه دل دامن دلستان می کشد — که مهش گریبان جان می کشد
نه خودرا بر آتش بخود می زنم — که زنجیر شوق است در گردنم

۳۲۰ که جان الخ که جانت را در کارش صرف و ضایع کنی ۳۲۱ دخت دختر ۳۲۲ کجا الخ و ترا کی اعتبار کند که روی الخ یعنی توجّه شاهان بدختر پادشاه است و اورا می خواهند ۳۲۳ کو در چنان مجلسی یعنی دختر پادشاه که چنین مجلس بلند ومقام عالی دارد با چو تو مفلسی با تو چون مفلسی ۳۲۴ نرمی کند وملاطفت نماید گرمی کند حرارت و شدّت نماید ۳۲۵ سوزناك لفظ ناك ادات نسبت است دلالت بر مقارنت کند مثل دردناك وغمناك لاجرم سوزناك یعنی اهل سوز ای عجب ای تعجّب کننده چه باك یعنی غم نیست ۳۲۶ خلیل لقب حضرت ابراهیم صلعم مرا چون الخ یعنی در دل چنان آتش عشق دارم که آتش ظاهر مرا همچو گل نماید چنانکه آتش بر خلیل گل شده بود ۳۲۷ نه دل الخ یعنی من جاذب دوست نیستم بلکه محبّت جاذب من است ۳۲۸ نه خودرا الخ یعنی خودرا بآتش باختیار نمی زنم شوق خواهش که زنجیر الخ لاجرم او مرا بی اختیارم می کشد

گشاید دری بر دل از واردات — فشاند سر دست بر کائنات ٣١٠
حلالش بود رقص بر یاد دوست — که هر آستینیش جانی دروست
گرفتم که مردانه در شنا — برهنه توانی زدن دست و پا
بکن خرقه نام و ناموس و زرق — که عاجز بود مرد با جامه غرق
تعلق حجاب است و بیحاصلی — چو پیوندها بگسلی واصلی

کسی گفت پروانه را کای حقیر — برو دوستی درخور خود بگیر ٣١٥
رهی رو که بینی طریق رجا — تو و مهر شمع از کجا تا کجا
سمندر نه گرد آتش مگرد — که مردانگی باید آنگه نبرد
ز خورشید پنهان شود موش کور — که جهل است با آهنی پنجه زور
کسی را که دانی که خصم تو اوست — نه از عقل باشد گرفتن بدوست

---

٣١٠ واردات از جانب آلهی سر دست افشاندن کنایه از ترك دادن باشد ٣١١ که هر الخ که در هر آستین او جانی و ادراکی باشد و ترك ماسوا کند ٣١٢ برهنه الخ چون عریان باشی بهتر دست وپا زنی ٣١٣ بکن امر از کندن بکن خرقه الخ یعنی اینهمه ترك کن زیراچه مردی که با جامه غرق شود او از شنا عاجز بود ٣١٤ تعلق الخ یعنی جامه هم تعلق بدنی است وآن تعلق مانع است از شنا ورسیدن بمقصود و بیهودگی هم است در شنا این پیوندی حجاب و غیره را هرگاه بر داری در آن وقت بمقصود رسیدن توانی ٣١٥ درخور لایق خود بگیر در بعض نسخ خویش گیر واقع شده ٣١٦ رهی رو براهی برو از کجا تا کجا این کجا و تو کجا و از تو اورا چه نسبت که شمع سوزنده است و تو استعداد سوخته شدن داری ٣١٧ مگرد نهی از گردیدن باید مردرا آنگه پس از آن ٣١٨ موش کور مراد شب پره است طاقت تاب آفتاب ندارد ٣١٩ نه از عقل الخ اورا دوست گرفتن مقتضای عقل نیست

پریشان شود گل بباد سحر — نه هیزم که نشکافدش جز تبر
جهان پر سماع است و مستی و شور — ولیکن چه بیند در آئینه کور
نه بینی شتر بر حدای عرب — که چونش برقص اندر آرد طرب
شتر را چو شور و طرب در سر است — اگر آدمی را نباشد خر است

شکرلب جوانی نی آموختی — که دلها در آتش چو نی سوختی ۳۰۵
پدر بارها بانگ بروی زدی — بخندی و آتش در آن نی زدی
شبی بر ادای پسر گوش کرد — سماعش پریشان و مدهوش کرد
همی گفت و بر چهره افکنده خوی — که آتش بمن در زد این بار نی
ندانی که شوریده حالان مست — چرا بر فشانند در رقص دست

---

۳۰۱ پریشان الخ پس کسی که همچو گل لطیف باشد از هر چیزی متاثر گردد نه هیزم هیزم از باد سحر قبول اثر نکند ۳۰۲ ولیکن الخ یعنی کوردلان در نیابند روایت کنند که علی رضی الله عنه صوت ناقوس را شنید کسی که با او بود گفتش اتدری ما یقول هذا الناقوس آن کس گفت الله و رسوله و ابن ام رسوله اعلم پس علی گفت این ناقوس گوید حقا حقا حقا صدقا صدقا صدقا ۳۰۳ حدا راندن شتر است عرب یعنی عربان در راهها اشعار خوانند شتران بطرب می‌آیند و چابکی نمایند ۳۰۴ در سر است از شعر عرب ۳۰۵ شکرلب شیرین لب نی نام سازیست که از نی می سازند آموختی و آن را نواختی که دلها الخ چنانکه نی در آتش بسوزد او دلها را از آواز نیش چنان بسوختی ۳۰۶ پدر الخ یعنی پدرش از نای زنی نهی می کرد که بارها بانگ بر وی می زد آتش در آن نی زدی یعنی نی ء پسر را سوختی ۳۰۷ شبی الخ یعنی نی سرائی پسر شنید مدهوش سرگشته و حیران ۳۰۸ همی گفت پدر خوی بفتح خا و واو رسمیه بمعنی عرق است که آتش الخ یعنی من بارها نی را بآتش سوختم این بار آن مرا بسوزانید

بتسلیم سر در گریبان برند — چو طاقت نماند گریبان درند ۲۹۵
مکن عیب درویش حیران و مست — که غرق است از آن می زند پا و دست
نگویم سماع ای برادر که چیست — مگر مستمع را ندانم که کیست
گر از برج معنی پرد طیر او — فرشته فرو ماند از سیر او
وگر مرد لهو است و بازی و لاغ — قوی‌تر شود دیوش اندر دماغ
چه مرد سماع است شهوت پرست — بآواز خوش خفته خیزد نه مست ۳۰۰

---

۲۹۵ سر در گریبان برند گردن نهند و مراقبه کنند طاقت و صبر گریبان درند بی اختیار وبا اضطرار ۲۹۶ مکن الخ برآنکه مراد از سماع در اصطلاح صوفیه شنیدن آواز خوش است بحیثی که مستمع را حرکت آرد که گفته اند استماع صوت طیب موزون محرك للقلب پس چون مستمع از شنیدن این آواز در حرکت آید ببینم که این حرکت موزون است یا غیر موزون اگر موزون است اورا رقص گویند و اگر غیر موزون است اورا اضطراب گویند و سماع گویند چون سماع سبب حرکت شد حرکت‌را سماع گفتند بطریق تسمیة المسبب باسم السبب و چون کسی آوازی خوش شنود درو حالتی پیدا شود این حالت‌را وجد گویند پس اگر کسی آوازی خوش شنود ودرو بی اختیار حالتی پیدا شود نه بطریق لعو و بر سبیل فاسق رواست والّا فلا زیرا حرمت لهو ومطرب بمثل این آلات نه از آن جهت است که او موزون است یا آواز خوش است وآن شنیدن موزون منظوم از کلام خدا وحدیث رسول و سخن اولیا و شنیدن بلبلان و مردم خوش‌آواز حرام بودی و لم یقل به احد حیران در بعض نسخ مدهش ۲۹۷ که چیست حلال است یا حرام که کیست عاشق است یا فاسق ۲۹۸ معنی مراد معرفت آلهی طیر یعنی پروازی ۲۹۹ مرد لهو است و بازی ولاغ اهل فسق ۳۰۰ چه مرد الخ یعنی کسی که شهوت‌پرست باشد اهل سماع نباشد خفته خیزد بیدار شود و بدانکه چون عاشقان حق تعالی از هر صوت و صدا تسبیح حضرت خدا شنوند ایشان‌را استماع صدا روا باشد ولهذا گفته اند سماع کسی‌را جایز است که آواز رباب و صدای باب در براو یك باشد در تلذّذ وذوق

نروید نبات از خوبوب دوست — مگر خاک بر وی نگردد نخست
ترا با حق آن آشنائی دهد — که از دست خویشت رهائی دهد
که تا با خودی در خودت راه نیست — وزین نکته جز بیخود آگاه نیست
نه مطرب که آواز پای ستور — سماع است گر عشق داری وشور
مگس پیش شوریده دل پر زند — که او چون مگس دست بر سر زند ۲۹۰
نه بم داند آشفته سامان نه زیر — بآواز مرغی بنالد فقیر
سراینده خود می نگردد خموش — ولیکن نه هر وقت باز است گوش
چو شوریدگان می پرستی کنند — بآواز دولاب مستی کنند
بچرخ اندر آیند دولاب وار — چو دولاب بر خود بگریند زار

۲۸۶ نروید الخ یعنی دانه‌را که زیر خاك دفن کنند اوّلا پوسیده شود پس از آن روید مادامکه درست باشد نروید مگر الخ پس تغیّر حال سبب وصال شود ۲۸۷ ترا الخ پس مادامکه در دست خود گرفتاری با حق تعالی آشنائی نداری ۲۸۸ که تا الخ یعنی تو تا وقتی که خودرا خود می دانی بیخود هستی یعنی بی خبر هستی در نکته محبّت هرکه خودرا بیخود داند او آگاه است ۲۸۹ نه مطرب الخ یعنی آواز مطرب سبب سماع نباشد بلکه آواز پای دوابّ مراد اگر ترا عشق است پس صرف آواز سرور مطرب سماع نیست بلکه تو آواز پای ستور هم اگر بشنوی نزد تو سماع است دستور است که شوریدگان حضرت کردگار باستماع آواز خوش و سماع بمستی و حالت و وجد آیند ۲۹۰ مگس الخ یعنی اگر مگس پیش عاشق شیدا دل پر زند و از پرش آواز پیدا شود آن عاشق شوریده همچو مگس دستش بر سر زند و دیوانگی و سماع نماید ۲۹۱ نه بم الخ زیر آن که آواز سبك از آن بر آید و بم آن که آواز گران بر آید یعنی او در بم وزیر فرق نکند ۲۹۲ می نگردد خموش دایما در جوش و خروش باشد باز است گوش که بشنود ۲۹۳ می پرستی کنند و شراب عشق آلهی نوشند دولاب چرخ ۲۹۴ بچرخ الخ یعنی همچو دولاب می گردند

سحرگه مجال نمازش نبود زیاران کس آگه زرازش نبود
بآبی فرو رفت نزدیک بام برو بسته سرما دری از رخام
نصیحت گری عیبش آغاز کرد که خودرا بکشتی درین آب مده
زبرنای منصف برآمد خروش که ای یار چند از ملامت خموش
مرا پنج روز این پسر دل فریفت زمهرش چنانم که نتوان شکیفت
نپرسید باری بخلق خوشم ببین تا چه بارش بجان می کشم
پس آن را که شخصم زخاک آفرید بقدرت درو جان پاک آفرید
عجب داری ار بار حکمش برم که دایم باحسان وفضلش درم

اگر مرد عشقی کم خویش گیر وگر نه ره عافیت پیش گیر
مترس از محبت که خاکت کند که باقی شوی گر هلاکت کند

---

۲۷۶ مجال نمازش نبود از جهت جنابت زیاران الخ کسی از دوستان واقف احوالش نبود ۲۷۷ بآبی الخ یعنی نزدیك بام او آبی بود بآن فرو رفت وغوطه خورد برو بسته الخ برآن آب سرما در بسته بود از رخام یعنی یخ بسته بود ۲۷۹ زبرنای منصف از جوان اهل انصاف که ای الخ در بعض نسخ که زنهار ازین حرف منکر خموش ۲۸۰ پنج روز یعنی روزی چند که نتوان شکیفت صبر نتوانم کرد ۲۸۱ نپرسید آن پسر که معشوق من است باری یکبار بارش بجان می کشم بار جورش بجان وصدق درون می کشم ببین تا چه بارش در بعض نسخ نگر تا چه بارش ودر بعض نسخ دلم رفت و بارش ۲۸۲ آن را یعنی حضرت حق که شخصم زخاك آفرید چنانکه فرمود هوالذی خلقکم من تراب ۲۸۳ حکمش برم در بعض نسخ امرش کشم دایم همیشه درم در زاید است در بعض نسخ بجای درم خوشم واقع شده ۲۸٤ کم خویش گیر واختیار نیستی کن وگرنه الخ اگر نیستی را اختیار نکنی عاشقی را بگذار راه عافیت را پیش آر ۲۸۵ که باقی الخ یعنی اگر عشق ترا هلاك کند پس تو زندگی همیشگی یابی

بخندید کاوّل زبیم و امید همی لرزه بر تن فتادم چو بید
بآخر زتمکینِ الله و بس نه چیزم بچشم اندر آمد نه کس

یکی را چو من دل بدست کسی کَرو بود وی برد خواری بسی
پس از هوشمندی و فرزانگی بدف بر زدندش زدیوانگی
زدشمن جفا بردی از بهرِ دوست که تریاکِ اکبر بود زهرِ دوست
قفا خوردی از دستِ یارانِ خویش چو مسمار پیشانی آورده پیش
خیالش چنان بر سر آشوب کرد که بامِ دماغش لگدکوب کرد
نبودش زتشنیع یاران خبر که غرقه ندارد زباران خبر
کرا پای خاطر بر آمد بسنگ نیندیشد از شیشه نام و ننگ
شبی دیو خود را پری چهره ساخت در آغوشِ آن مرد بروی بتاخت

---

۲۶۶ همی لرزه بر تن فتادم لرزه بر تنم فتاده بود ۲۶۸ دل بدست کسی کَرو بود مراد عاشق شد وی برد خواری بسی یعنی تحقیر می کردند وی صبر کرد ۲۶۹ پس از الخ مراد اوّل اورا فرزانه می دانستند بعد از آشفتگی بدیوانگی بدف بر زدند یعنی مشهور کردند ۲۷۰ تریاك پازهر وافیون را گویند تریاك اکبر نام دوائیست مرکّب معمولی که حکما برای دفع زهر راست کرده اند ۲۷۱ چو مسمار الخ که از ضرب خوردن روی نگردانید ۲۷۲ آشوب کرد فتنه انداخت لگدکوب پایمال ۲۷۳ نبودش الخ یعنی یارانش اورا طعنه می زدند او ازو خبر نداشت که غرقه الخ کسی که غرق آب شده باشد باران را نمی داند و ازو غم ندارد ۲۷۴ کرا الخ کسی که پای خاطرش بسنگ آمده و شکسته گشته باشد نیندیشد از شکستن ۲۷۵ شبی الخ یك شب شیطان خویش را در صورت خوب روئی نمود بروی بتاخت در آغوش اورا آمد و اورا منزل ساخت لاجرم احتلام واقع شد

اگر عز و جاہست وگر ذل و قید — من از حق شناسم نہ از عمر و زید
زعلت مدار ای خردمند بیم — چہ داروی تلخت فرستد حکیم
بخور ہرچہ آید زدست حبیب — نہ بیمار داناتر است از طبیب

ثنا گفت بر سعد زنگی کسی — کہ بر تربتش باد رحمت بسی
درم داد و تشریف و بنواختش — بمقدار خود منزلت ساختش
چو الله وبس دید بر نقش زر — بشورید و بر کند خلعت زبر
زشورش چنان شعله در جان گرفت — کہ بر جست وراہ بیابان گرفت
یکی گفتش از ہمنشینان دشت — چہ دیدی کہ حالت دگرگونہ گشت
تو اول زمین بوسہ کردی سہ جای — نبایستی آخر زدن پشت پای

۲۵۷ ذل خواری از عمر و زید یعنی از انسان عمر و زید نام دو مرد کہ علما و فضلا بمثل ذکر کنند در قضایا و خصومات ۲۵۸ زعلت مدار بیم از مرض مترس حکیم طبیب ۲۵۹ حبیب دوست ۲۶۰ سعد زنگی سعد بن زنگی پدر ابو بکر کہ بر الخ این دعا از طرف سعدی است وکاف دعائیہ است در بعض نسخ بدل این مصراع این مصراع واقع شدہ بآئین مدحت ستودش بسی ۲۶۱ تشریف مراد خلعت داد ضمیر فاعل کہ مستتر است راجع بسعد بمقدار خود باستحقاق او در بعض نسخ بقدر ہنر جایکہ ساختش ۲۶۲ چو الله الخ یعنی کلمہ الله وبس بر زری کہ سعد زنگی عطا فرمودہ منقش بود و در الله وبس واو زاید است معنی آن کہ الله کافی این نقش را ہرگاہ بدید از دنیا برخاستہ دل گردید وخلعت کہ اتابک دادہ بود آن را بدرید ۲۶۳ شورش اسم مصدر است بمعنی شوریدن کہ بر جست الخ مجنون وار شد ۲۶۴ ہمنشینان دشت مصاحبان صحرا دگرگونہ گشت متغیر شد ۲۶۵ زدن پشت پای یعنی لگدزدن وترک دادن ودفع کردن

تو ای بیخبر همچنان در دهی — که بر خویشتن منصبی می نهی
نگفتند حرفی زبان‌آوران — که سعدی نگوید مثالی بر آن
مگر دیده باشی که در باغ و راغ — بتابد بشب کرمکی چون چراغ
یکی گفتش ای کرمک شب فروز — چه بودت که بیرون نیایی بروز
ببین کآتشین کرمک خاک‌زاد — جواب از سر روشنائی چه داد
که من روز و شب جز بصحرا نیم — ولی پیش خورشید پیدا نیم

بشهری در از شام غوغا فتاد — گرفتند پیری مبارک نهاد
هنوز آن حدیثم بگوش اندر است — چو بندش نهادند بر پا و دست
که گفت ار نه سلطان اشارت کند — ورا زهره باشد که غارت کند
بباید چنین دشمنی دوست داشت — که می دانمش دوست بر من گماشت

۲۴۷ همچنان در دهی تو نیز همچنان دهقان هستی و ملاقات سلطان اعظم نکرده که بر الخ خودرا بزرگ پنداری ۲۴۸ زبان‌آوران فصیحان مثالی نگوید بر آن و حصه نگیرد از آن ۲۴۹ راغ مرغزار و صحرا و دامن کوهی که بجانب صحرا باشد کرمکی کرم خورد کاف برای تصغیر است ویا برای وحدت چون چراغ آن کرمک را عجمان شب‌تاب گویند ۲۵۲ ولی الخ پس بنده را چه وجود در مقابلهء واجب الوجود لا جرم اورا رضا می باید بقضاء حضرت خدا جلّ وعلا ۲۵۳ بشهری در از شام در زاید است یعنی در شهری از ولایت شام غوغا فتاد و فتنه واقع شد ۲۵۴ هنوز الخ اکنون سخن آن پیر در گوش من است یعنی گویا که هنوز می شنوم چو بندش الخ وقتی که دست و پایش بستند ۲۵۵ سلطان یعنی حضرت سلطان سبحان اشارت کند فرماید ۲۵۶ دشمنی که بند و غارت کرد داشت یعنی داشتن دوست یعنی حق تعالی مراد هر دشمنی‌را که فرستادهء دوست دانم آن را دوست داشتن باید

رئیس دهی با پسر در رهی — گذشتند بر قلب شاهنشهی
پسر چاوشان دید و تیغ و تبر — قباهای اطلس کمرهای زر
یلان کماندار و نخجیرزن — غلامان ترکش‌کش و تیرزن
یکی در برش پرنیانی قباه — یکی بر سرش خسروانی کلاه
پسر کان همه شوکت و پایه دید — پدررا بغایت فرومایه دید
که حالش بگردید و رنگش بریخت — زهیبت ببیغوله‌ها در گریخت
پسر گفتش آخر بزرگ دهی — بسر داری از سر بزرگان مهی
چه بودت که برکندی از جان امید — بلرزیدی از باد هیبت چو بید
بلی گفت سالار و فرماندهم — ولی عزم تا در دهم
بزرگان از آن وحشت آلوده اند — که در بارگاه ملک بوده اند

---

۲۳۷ با پسر با پسرش قلب میانهء لشکر دراینجا بمعنی لشکر ۲۳۹ یلان جمع یل و آن بمعنی بهادر است نخجیرزن لفظ نخجیر مرادف شکار است نخجیرزن یعنی شکار کننده و جوانمرد ودلیر ترکش‌کش ترکش کشنده یعنی دارنده ۲۴۰ پرنیانی پرنیان حریر چینی‌را گویند و حرف یا برای نسبت است قباه لفظ قبا است بمعنی جامه هاء زایده برای قافیه آورده ۲۴۲ که بدان مرتبه که رنگش بریخت یعنی سرخیء رنگش رفت و زرد گشت بیغوله مغاك وغار ۲۴۳ بسر داری الخ یعنی در خیال تو خودرا از کلانان رئیس و بزرگ می پنداری سر ثانی زاید است ۲۴۴ چه بودت الخ در بعض نسخ چه بودت که از جان بریدی امید چو بید همچو برگ او ۲۴۵ بلی گفت الخ یعنی پدر گفت بلی من سالار و فرمانده هستم ولیکن این سالاری و فرماندهی تا وقتی که در ده هستم و بیرون آن هیچ حصهء قصه این است که بزرگی مخلوق را بر بزرگواری خالق نسبت نیست پس آنان که بزرگواری باری را جلّ جلاله مشاهده می کنند متحیّر وکنك شوند ۲۴۶ از آن جهت وحشت آلوده متحیّر گشته که در الخ و مشاهدهء کبریاء او کرده

که پس آسمان و زمین چیستند | بسی آدم و دام و دد کیستند
پسندیده پرسیدی ای هوشمند | بگویم گر آید جوابت پسند
که هامون و دریا و کوه و فلک | پری و آدمی زاد و دیو و ملک
همه هرچه هستند از آن کمتر اند | که با هستیش نام هستی برند
عظیم است پیش تو دریا بموج | بلند است خورشید تابان باوج
ولی اهل صورت کجا پی برند | که ارباب معنی بملکی در اند
که گر آفتاب است یک ذره نیست | وگر هفت دریاست یک قطره نیست
چو سلطان عزت علم برکشد | جهان سر بجیب عدم برکشد

۲۲۹ که که گویند که الخ مقصود مصنف این است که اگر من گویم جز خدا جلّ وعلا چیزی نیست اهل ظاهر توهّم کنند که من از غیر حق وجود کرده باشم پس او بر من اعراض کنند باعیان ثابته ۲۳۰ جوابت جواب ترا ۲۳۲ باهستیش ضمیر راجع بحضرت خداست نام هستی برند ودعوی وجود کنند بدانکه مصنف از نفی وجود آن سخن را نمی گوید که همه چیز حضرت خداست جز او چیزی نیست چنانکه این قول مذهب بعض صوفیه است ایشان را طایفهء وجودیه گویند و آن طایفه این قول را بمشاهده و مکاشفه اسناد کنند اهل عقلی را با ایشان بحث والزام میسّر نیست زیرا ایشان گویند در ادراك این خصوص عقل معزول است چنانکه در ادراك معقولات حواسّ معزول است پس مذهب مصنف این است که وجود امکانی نسبت با وجود واجبی بمنزلهء عدم است و ممکنات هرچندکه عظیم باشند نسبت با عظمت حضرت عزّ وجلّ صغیر اند ۲۳۳ اوج مقابل حضیض است ۲۳۴ اهل صورت اصحاب ظاهر کجا پی برند یعنی کی رسند بملکی در اند در ملکی اند ۲۳۵ که گر الخ یعنی آنان که کبریای حضرت خدای تعالی را ملاحظه و مشاهده کنند در نظر ایشان آفتاب عالمتاب با چندین بزرگی کم از ذرّه است وگر هفت الخ اگرچه هریکی ازهفت دریا بر بزرك است امّا همه هفت دریا کم از یك قطره است ۲۳۶ علم برکشد و بصفت کبریا تجلّی کند

عجب ماندی ای یارِ فرخنده رای ‌ ترا کشتی آورد و مارا خدای ٢٢٠
چرا اهلِ دعوی بدین نگروند ‌ که ابدال در آب و آتش روند
که طفلی ز آتش ندارد خبر ‌ نگه داردش مادرِ مهرور
پس آنان که در وجد مستغرق اند ‌ شب و روز در عینِ حفظ حق اند
نگه دارد از تابِ آتش خلیل ‌ چو تابوتِ موسی ز غرقابِ نیل
چو کودک بدست شناور براست ‌ نترسد وگر دجله پهناور است ٢٢٥
تو بر رویِ دریا قدم چون زنی ‌ چو مردان که بر خشک تر دامنی

ره عقل جز پیچ بر پیچ نیست ‌ بر عارفان جز خدا هیچ نیست
توان گفتن این با حقایق‌شناس ‌ ولی خرده گیرند اهلِ قیاس

---

٢٢١ اهل دعوی در بعض نسخ اهل صورت نگروند مضارع منفی است از گرویدن یعنی اعتقاد کردن و رغبت نمودن ابدال جمعی از اولیا الله که عالم بوجود ایشان قایم است و ایشان هفتاد نفر اند چهل در شام و باقی در دیگر ممالک ٢٢٢ که طفلی در بعض نسخ نه طفلی واقع شده نگه داردش حفظ کند اورا ٢٢٣ که در وجد مستغرق اند از خود غافل اند همچو طفلی ٢٢٥ بدست شناور براست یعنی در دست شناور است بر دریا زاید است نترسد از غرق ٢٢٦ تو بر روی الخ یعنی تو بر روی دریا مثل مردان یعنی برگزیدگان رفتن چگونه توانی هرگاه حال تو چنین است که بر خشک دامن تو تر است یعنی ملوث بگناه هستی ٢٢٧ ره مخفف راه است پیچ بر پیچ بسیار پیچیده یعنی بسیار کج که ضد راست است بر عارفان لفظ بر اینجا بمعنی عند است یعنی نزد عارفان و عارف مراد حق‌رس و مقبول حضرت او تعالی ٢٢٨ حقایق شناس مراد از عارف کامل خرده گیرند طعنه زنند اهل قیاس اصحاب ظاهر که گویند

گر از دوست چشمت بر احسان اوست | تو در بند خویشی نه در بند دوست
ترا تا دهن باشد از حرص باز | نیاید بگوش دل از غیب راز
حقایق سرائیست آراسته | هوا و هوس گرد بر خاسته
نه بینی که جانی که بر خاست گرد | نبیند نظر گرچه بیناست مرد

قضارا من و پیری از فاریاب | رسیدیم در خاک مغرب بآب
مرا یک درم بود برداشتند | بکشتی و درویش بگذاشتند
سیاهان براندند کشتی چو دود | که آن ناخدا ناخداترس بود
مرا گریه آمد ز تیمار جفت | بر آن گریه قهقه بخندید و گفت
مخور غم برای من ای پرخرد | مرا آنکس آرد که کشتی برد
بگسترد سجاده بر روی آب | خیال است پنداشتم یا بخواب
زدم هوشیم دیده آن شب نخفت | نگه بامدادان بمن کرد و گفت

۲۰۹ گر از الخ که مقصود تو انعام او باشد تو در الخ پس خودرا دوست می داری نه دوست‌را ۲۱۰ باز گشاده راز وآواز ۲۱۱ حقایق در بعض نسخ حقیقت گرد بمعنی غبار است برخاسته و پرده شده ۲۱۲ نظر یعنی چشم ۲۱۳ قضارا اتفاقا فاریاب نام شهری است از ترکستان رسیدیم در ایام سیاحت ۲۱۴ ودرویش یعنی آن پیررا بگذاشتند در کنار آب ۲۱۵ سیاهان یعنی ملاحان چو دود یعنی باستعجال رفتند ناخدا یعنی رئیس کشتی ناخداترس بود یعنی از خدا نمی ترسید ۲۱۶ تیمار غمخواری جفت یار مراد آن پیر فاریابی قهقه مخفف قهقهه بمعنی خنده از آواز سخت ۲۱۷ مرا الخ یعنی خدای تعالی ۲۱۸ بگسترد آن پیر خیال است الخ یعنی این آمدن پیر فاریابی را بر آب که دیدم این‌را پنداشتم که خیال است یا بخواب می بینم

یکی خرده بر شاه غزنین گرفت — که حسنی ندارد ایاز ای شگفت
گلی را که نه رنگ باشد نه بوی — غریب است سودای بلبل بروی
بمحمود گفت این حکایت کسی — بپیچید از اندیشه بر خود بسی
که عشق من ای خواجه بر خوی اوست — نه بر قد و بالای نیکوی اوست ۲۰۰
شنیدم که در تنگنائی شتر — بیفتاد و بشکست صندوق در
بیغما ملک آستین بر فشاند — وز آنجا بتعجیل مرکب براند
سواران پی در و مرجان شدند — زسلطان بیغما پریشان شدند
نماند از وشاقان گردن فراز — کسی در قفای ملک جز ایاز
نگه کرد کای دلبر پیچ پیچ — زیغما چه آورده گفت هیچ ۲۰۵
من اندر قفای تو می تاختم — زخدمت بنعمت نپرداختم
گرت قربتی هست در بارگاه — بنعمت مشو غافل از پادشاه
خلاف طریقت بود کاولیا — تمنا کنند از خدا جز خدا

۱۹۷ یکی الخ یعنی کسی سلطان محمود غزنوی را طعنه زد ایاز نام غلام شاه غزنین شگفت عجب ۱۹۸ گلی را الخ مرادش از گل بی رنگ و بو ایاز است و از بلبل سلطان محمود ۱۹۹ این حکایت که در حق تو چنین طعنه زدند ۲۰۰ بر خوی اوست که نیک خصلت است ۲۰۱ شنیدم الخ مصنف یك خصلت از اوصاف او بیان می کند تنگنائی یکی از دو یا وحدت است و بشکست الخ یعنی صندوق جوهر شکسته شد ۲۰۲ بیغما الخ یعنی بیغما اشارت کرد واجازت داد ۲۰۳ سواران از خدم شدند رفتند ۲۰۴ وشاقان خدمتکاران در بعض نسخ سپاهان ۲۰۵ نگه کرد سلطان بایاز و گفت دلبر پیچ پیچ محبوب مضاعف و مستحکم گفت ایاز در جواب او هیچ یعنی چیزی نیاوردم ۲۰۶ نپرداختم و مشغول نگشتم ۲۰۷ گرت الخ اگر ترا تقرب هست بدرگاه الله از پادشاه و از خدمت او ۲۰۸ تمنا آرزو و خواهش

نه صد گو سپندم که شصد هزار — نباید بنادیدن روی یار
ترا هرچه مشغول دارد زدوست — اگر راست خواهی دلارامت اوست

یکی پیش شوریده حالی نبشت — که دوزخ تمنا کنی یا بهشت
بگفتا مپرس از من این ماجرا — پسندیدم آنچه او پسندد مرا

بمجنون کسی گفت کای نیک پی — چه بودت که دیگر نیائی بحی
مگر در سرت شور لیلی نماند — خیالت دگر گشت و میلی نماند
چو بشنید بیچاره بگریست زار — که ای خواجه دستم زدامن بدار
مرا خود دل دردمند است وریش — تو نیزم نمک بر جراحت مریش
نه دوری دلیل صبوری بود — که بسیار دوری ضروری بود
بگفت ای وفادار فرخنده خوی — پیامی که داری بلیلی بگوی
بگفتا مبر نام من پیش دوست — که حیف است نام من آنجا که اوست

۱۸۷ دلارامت اوست دلارام صادق جوئی و او معشوقت است ۱۸۸ نبشت و ازو پرسید ۱۸۹ پسندیدم الخ اختیار از آن من نیست ۱۹۰ نیک پی مبارک قدم حی قبیلهء لیلی ۱۹۱ شور یعنی عشق نماند که ازو سیر و دلگیر شدی ۱۹۲ بگریست زار بسیار گریه کرد دستم الخ یعنی مرا رها کن ۱۹۳ وریش قافیه در بعض نسخ خیز است بی حرف عطف مریش نهی است از ریشیدن قافیه در بعض نسخ مریز واقع شده و در بعض نسخ این مصراع چنین است تو نیزم مزن بر سر ریش نیش ۱۹۴ ضروری بود ناچار باشد ۱۹۵ بگفت آن کس پیامی که داری یعنی خیرت را ۱۹۶ بگفتا مجنون مبر مگو نام من ذکر من

تو در پنجهٔ شیر مردان زنی چه سودت کمند پنجهٔ آهنی
چو عشق آمد از عقل دیگر مگوی که در دستِ چوگان اسیر است گوی

میان دو عم‌زاده وصلت فتاد دو خورشید سیمای مهتر نژاد
یکی‌را بغایت خوش افتاده بود دگر نافر و سرکش افتاده بود ۱۸۰
یکی لطف و خلق پری‌وار داشت یکی روی در روی دیوار داشت
یکی خویشتن را بیاراستی دگر مرگ خویش از خدا خواستی
پسررا نشاندند پیرانِ ده که مهرت برو نیست مهرش بده
بخندید و گفتا بصد گوسپند تغابن نباشد رهائی زبند
بناخن پری‌چهره می‌کند پوست که هرگز بدین کی شکیبم زدوست ۱۸۵

---

۱۷۸ که در دست الخ زیرا عشق بمنزل چوگان است و عقل بمشابهٔ گوی واین با آن نتوان که مقابله کند ۱۷۹ میان الخ یعنی دو برادر بودند که یکی‌را پسر دیگری‌را دختر بود لاجرم از اینان هریکی دیگری‌را عم‌زاده بودند پس آن پسر دخترا تزوّج کرد و در میان ایشان وصلت واقع شد مهتر نژاد بزرگ اصل ۱۸۰ خوش بفتح خا می باید خواند یکی‌را الخ یعنی زن‌را از مرد خوش افتاده بود چنانکه تعلّق تامّ و مهر تمام بشوهر داشت دگر یعنی پسر ۱۸۱ یکی لطف الخ این یکی دختر است یکی روی الخ یعنی شوهر از زن اعراض می کرد ۱۸۲ بیاراستی تزئین کردی مرگ الخ تا از زن خلاص شود ۱۸۳ نشاندند پیران ده در میان مردمان از بهر پند دادن مهرت محبّت مهرش کابین که در بعض نسخ چو ۱۸۴ تغابن یك دیگررا در زیان افکندن دریجا مراد زیان و ضرر است ۱۸۵ بدین مقدار کی شکیبم زدوست کی صبر کنم که فراق او اختیار کنم

طبیبی پری چهره در مرو بود — که در باغ دل قامتش سرو بود
نه از دردِ دلهای ریشش خبر — نه از چشمِ بیمارِ خویشش خبر
حکایت کند دردمندی غریب — که خوش بود چندی سرم با طبیب
نمی‌خواستم تندرستی، خویش — که دیگر نیاید طبیبم بپیش
بسا عقلِ زورآورِ چیردست — که سودای عشقش کند زیردست
چو سودا خِرَد را بمالید گوش — نیارد دگر سر برآورد هوش

یکی پنجه، آهنین راست کرد — که با شیرِ زورآوری خواست کرد
چو شیرش بسر پنجه در خود کشید — دگر زور در پنجه، خود ندید
یکی گفتش آخر چه خسپی چو زن — بسر پنجه، آهنینش بزن
شنیدم که مسکین در آن زیر گفت — نشاید بدین پنجه با شیر گفت
چو بر عقلِ دانا شود عشق چیر — همان پنجه، آهنین است و شیر

۱۶۶ مرو نام شهراست معروف ۱۶۷ نه از درد الخ یعنی از درد دلهای ریش خبرش نبود نه از چشم الخ اورا درمان نکردی ۱۶۸ غریب مسافر که خوش الخ که اورا عاشق شده بودم ۱۶۹ نمی الخ صحت نمی خواستم نباید طبیم بپیش وازدیدن او محروم شوم ۱۷۰ بسا بسیار چیردست یعنی غالب عشقش عشق اورا زیردست مغلوب ۱۷۱ سودا که از عشق باشد نیارد قادر نشود برآورد بمعنی برآوردن است هوش زیرا عشق اورا سخت سر فرو کرده و مغلوب گردانیده است ۱۷۲ راست کرد یعنی ساخت وبست زورآوری و پنجه زدن کرد بمعنی کردن است ۱۷۳ در خود کشید و مغلوب کرد دگر الخ نتوانست که مقابله کند ۱۷۴ چه خسپی چرا پنجه نمی زنی ۱۷۵ گفت مخفف گوفت است ۱۷۶ چیر غالب همان الخ که عقل قادر نشود که بعشق مقابله کند

زن و مرد باهم چنان دوست اند — که گوئی دو مغز و یکی پوست اند
ندیدم درین مدّت از شوی من — که باری بخندید بر روی من
شنید این سخن پیر فرخنده فال — بخندان بُد پیر دیرینه سال
یکی پاسخش داد شیرین و خوش — که گر خوب رویست بارش بکش
دریغ است روی از کسی تافتن — که دیگر نشاید چنو یافتن
چرا سرکشی زآن که گر سه کشد — بحرف وجودت قلم در کشد
رضا ده بفرمانِ حق بنده وار — که چون او نبینی خداوندگار

یکم روز بر بنده دل بسوخت — که می گفت و فرماندهش می فروخت
ترا بنده از من به افتد بسی — مرا چون تو خواجه نیفتد کسی

۱۵۷ که گوئی الخ گویا که دو مغز بادام اند که در یك پوست باشند ۱۵۸ درین مدّت که در تحت نکاح او شدم ۱۵۹ فال قافیه در بعض نسخ حال است بد مخفف از بود است ۱۶۰ پاسخ جواب خوش بفتح خا می باید خواند در بعض نسخ جوابی چو پیرانه‌اش گفت خوش خوب رویست آن شوی تو بارش بار جفایش ۱۶۱ روی از کسی تافتن ازو اعراض کردن چنو چون او در بعض نسخ چو او ۱۶۲ بحرف الخ بحرف قلم کشیدن مراد از محو وحك ساختن و در حرف وجود قلم کشیدن کنایه از معدوم کردن است ۱۶۳ رضا ده یعنی مطیع باش ۱۶۴ یکم الخ یعنی یك روز بر یك غلام در حالی که مولای او اورا می فروخت و او مولای خودرا می گفت بر گفتهء او دلم بسوخت یعنی مرا رحم آمد ۱۶۵ بسی در بعض نسخ قافیه هزار واقع شده مرا الخ در بعض نسخ مرا چون تو ناید خداوندگار افتد یعنی میسّر شود

بنو میدی آنکه بگردیدمی ازین در که راه دگر دیدمی
مپندار اگر وی عنان برشکست که من باز دارم زفتراک دست
چو خواهنده محروم گشت از دری چه غم گر شناسد در دیگری
شنیدم که راهم درین کوی نیست ولی هیچ راهم دگر روی نیست
درین بود سر بر زمین فدا که گفتند در گوش جانش ندا
قبول است اگرچه هنر نیستش که جز ما پناهی دگر نیستش

شکایت کند نو عروسی جوان بپیری زداماد نامهربان
که مپسند چندین که با این پسر بتلخی رود روزگارم بسر
کسانی که با ما درین منزل اند نبینم که چون من پریشان دل اند

---

۱۴۸ بگردیدمی رجوع واعراض کردمی ازین در الخ در و درگاه دیگر و طریق و راه آخر ندارم دست ازو باز ندارم ۱۴۹ وی یعنی دوست بر شکست از دست من ۱۵۰ چه غم الخ امّا مرا در دیگر نیست ۱۵۲ فدا تسلیم گفتند کارکنان قضا ندا آواز یعنی این سخن را ۱۵۳ قبول بمعنی مقبول در بعض نسخ این حکایت واقع شده

یکی در نشاپور دانی چه گفت چو فرزندش از فرض خفتن بخفت
توقّع مدار ای پسر گر کسی که بی سعی هرگز بجائی رسی
سلیمان چو می بر نگیرد قدم وجودیست بی منفعت چون عدم
طمع دار سود و بترس از زیان که بی بهره باشند فارغ زیان

از فرض خفتن بخفت یعنی نماز عشا نگذارده بخفت ۱۵۴ عروس درینجا بمعنی نو زن خواسته بپیری متعلّق بلفظ شکایت کند داماد یعنی شوی ۱۵۵ مپسند یعنی روا مدار این پسر این شوی بسر بنهایت ۱۵۶ کسانی یعنی آنان

زر از بهر چیزی خریدن نکوست — چه خواهی خریدن به از یار و دوست
گر از دلبری دل بتنگ آیدت — دگر غمگساری بچنگ آیدت
مبر تلخ عیشی ز روی ترش — بآب دگر آتشش باز کش
ولی گر بخوبی ندارد نظیر — بآنک دل آزار ترکش مگیر
توان از کسی دل بپرداختن — که دانی که بی او توان ساختن

شنیدم که پیری شبی زنده داشت — سحر دست حاجت بحق بر فراشت
یکی هاتف انداخت در گوش پیر — که بی حاصلی رو سر خویش گیر
برین در دعائی تو مقبول نیست — بخواری برو یا بزاری بایست
شب دیگر از ذکر و طاعت نخفت — مریدی ز حالش خبر یافت و گفت
چو دیدی کز آن روی بستست در — بیهوده حاصل سعی چندین مبر
بدیباچه بر اشک یاقوت فام — بحسرت ببارید و گفت ای غلام

---

۱۳۸ گر از الخ اگر دل تو از دلبری تنگ گردد که ازو اعراض کنی غمگسار دور کننده اندوه بچنگ آیدت توانی یافت ۱۳۹ مبر الخ یعنی از روی ترش رنجیده خاطر مباش بآب الخ یعنی دل را بدیگری مایل کن بحکم نبرد عشق را جز عشق دیگر ۱۴۰ دلازار رنجیده شدن ترکش مگیر ازو اعراض مکن ۱۴۱ پرداختن بمعنی خلاص کردن وباز داشتن ۱۴۲ زنده داشت یعنی شب بیداری نمود و احیاء لیل کرد ۱۴۳ هاتف آواز خفی رو ازین در سر خویش گیر درکار خود باش ۱۴۴ بایست امر است از ایستادن در بعض نسخ چو عزت نداری بذلت بایست ۱۴۵ نخفت آن پیر مریدی الخ در بعض نسخ رفیقی که در خلوتش بود گفت ۱۴۶ روی درینجا مراد طرف وجانب ۱۴۷ دیباچه رخساره بدیباچه بر یعنی بر روی خود اشک یاقوت فام یعنی اشک سرخ رنگ وخونین

بگفتا خموش این چه لفظ خطاست — خداوند خانه خداوند ماست
نگه کرد قندیل و محراب دید — بسوز از جگر ناله بر کشید
که حیف است ازینجا فراتر شدن — دریغ است محروم ازین در شدن
زفتم بمحرومی از هیچ کوی — چرا از در حق شوم زردروی
هم اینجا کنم دست حاجت دراز — که دانم نگردم تهی دست باز
شنیدم که سالی مجاور نشست — چو فریادخواهان بر آورد دست
شبی پای عمرش فرو شد بگل — طپیدن گرفت از ضعیفیش دل
سحر برد شخصی چراغش بسر — رمق دید ازو چون چراغ سحر
همی گفت غلغل کنان از فرح — ومن دق باب الکریم انفتح
طلبکار باید صبور و حمول — که نشنیده ام کیمیاگر ملول
چه زرها بخاک سیه در کنند — که باشد که روزی مسی زر کنند

۱۲۶ بگفتا آن کس خداوند ماست یعنی الله تعالی است ۱۲۷ نگه کرد باندرون خانه ودانست که مسجد است ۱۲۸ حیف بمعنی دریغ و افسوس فراتر شدن یعنی پیشتر رفتن محروم بی نصیب ۱۲۹ محرومی یاء مصدریه است شوم زرد روی محروم ۱۳۰ نگردم یعنی رجوع نمی کنم ۱۳۱ مجاور نشست یعنی همسایگی کرد در آن مسجد ۱۳۲ شبی الخ یعنی عمر او تمام شد یك شب قریب بنزع بر رسید ۱۳۳ چراغش بسر چراغ را بسرش رمق بقیهء روح چون چراغ سحر چون چراغ وقتی که روغن نماند ۱۳۴ غلغل شور و فریاد کنان صفت مشبّهه است از کردن فرح شادمانی و سرور ومن الخ یعنی کسی که کوبد در کریم را کشاده شود آن در ۱۳۵ طلبکار الخ کسی که طلبکار باشد می باید که صابر و حمول باشد کیمیاگر کسی که از قلعی و مس نقره وطلا سازد ۱۳۶ چه زرها یعنی بسیار زرها لفظ چه بمقام کثرت بطریق استعجاب گویند بخاك سیه در کنند و مصروف گردانند مسی یاء وحدت است

بگفتا نه آخر دهان تر کنم — که تا جانِ شیرینش در سر کنم
فتد تشنه در آبدانِ عمیق — که داند که سیراب میرد غریق
اگر عاشقی دامنِ او بگیر — وگر گویدت جان بده گو بگیر
بهشت تن آسانی آنگه خوری — که بر دوزخ نیستی بگذری
دلِ تخم‌کاران بود رنج‌کش — چو خرمن برآید بخسپند خوش
درین مجلس آنان بکامی رسند — که در دورِ آخر بجامی رسند

چنین نقل دارم زمردانِ راه — فقیرانِ منعم گدایانِ شاه
که پیری بدریوزه شد بامداد — در مسجدی دید و آواز داد
یکی گفتش این خانهٔ خلق نیست — که چیزی دهندت بشوخی مایست
بدو گفت کاین خانهٔ کیست پس — که بخشایشش نیست بر حالِ کس

۱۱٦ نه آخر دهان تر کنم استفهام انکاریست یعنی تشنه جواب داد که چو در آب بمیرم دهانم‌را ازو تر کنم بحسرت نمیرم جان در سر کنم یعنی جان بدهم ۱۱۷ فتد فعل مضارع است از افتادن تشنه فاعل اوست ۱۱۸ عاشقی یاء خطاب است دامن او بگیر از دوست دور مشو وگر گویدت اگر دوست ترا گوید کو بگیر جان‌را که ازو دریغ ندارم ۱۲۰ تخم‌کار کشاورز ۱۲۱ بکامی رسند مرادرا حاصل کنند بجامی رسند شرابی چشند ۱۲۲ منعم خداوند نعمت و توانگر فقیران الخ هر دو ترکیب اضافی است یعنی از حال مردان راه خدا که بظاهر فقیر و گدا اند و بباطن منعم و شاه ۱۲۳ دریوزه گدائی آواز داد چنانکه گدایان بهر درکنند ۱۲۴ یکی گفتش کسی آن پیر خواهنده‌را گفت این خانهٔ خلق نیست تا درو گدائی کنی شوخی بی‌شرمی مایست نهی است از ایستادن ۱۲۵ بدو بآن کس گفت پیر بخشایشش ضمیر راجع بخانه است

چو مفتونِ بی دل ملامت شنید — بدرد از درون ناله‌ء بر کشید ۱۰۵
که بگذار تا زخمِ تیغ هلاک — بغلطانمش لاشه در خون و خاک
مگر پیش دشمن بگویند و دوست — که این کشته‌ء دست و شمشیر اوست
نمی‌بینم از خاکِ کویش گریز — بمیداد گو آبِ رویم مریز
مرا توبه فرمانی ای خودپرست — ترا توبه زین گفتن اولیتر است
بخشای بر من که هر چه او کند — وگر قصدِ خون است نیکو کند ۱۱۰
بسوزاندم هر شبی آتشش — سحر زنده گردم بخوی خوشش
اگر میرم امروز در کوی دوست — قیامت زنم خیمه پهلوی دوست
مده تا توانی درین جنگ پشت — که زنده ست سعدی که عشقش بکشت

یکی تشنه می‌گفت وجان می‌سپرد — خنک نیکبختی که در آب مرد
بدو گفت نابالغی کای عجب — چو مردی چه سیراب چه خشک لب ۱۱۵

---

۱۰۵ مفتون بی دل عاشق صادق ۱۰۶ لاشه مرده ۱۰۷ بگویند مردمان ودوست عطف بر دشمن است اوست اشارت بشاهد است ۱۰۸ گریز اسم مصدر است اینجا بمعنی گریختن مریز نهی است از ریختن خطاب بملامتگر است در بعض نسخ قافیه بریز واقع شده ۱۰۹ اولیتر است بهتر است که تضییع کلام کنی از آنکه من نمی توانم که پندت بپذیرم ۱۱۰ بخشای بر من یعنی عفو کن او اشارت بشاهد است اگر قصد خون است در بعض نسخ وگر قصد جان است نیکو کند که عرب گوید کلّ ما یفعل الملیح ملیح ۱۱۲ زنم خیمه پهلوی دوست نزد او باشم ۱۱۳ مده درین جنگ پشت پشت دادن در جنگ کنایه از گریختن است معنی این است که از عشق مگریز ۱۱۴ وجان می سپرد یعنی از تشنگی جان می داد در آن می گفت ۱۱۵ نابالغی مردی ناقص العقل چو مردی الخ یعنی چون مردن است چه تفاوت در میان سیراب مردن و تشنه مردن

یکی شاهدی در سمرقند داشت — تو گوئی بجانی سمرقند داشت
جمالی کرو برده از آفتاب — زشوخیش بنیادِ تقوی خراب
تعالی الله از حسن تا غایتی — که پنداری از رحمت است آیتی
همی رفتی و دیدها در پیش — دل دوستان کرده جان برخیش
نظر کردی این دوست در وی نهفت — نگه کرد باری بخندی و گفت
که ای خیره سر چند پوئی پیم — ندانی که من مرغ دامت نیم
گرت بارِ دیگر ببینم بتیغ — چو دشمن برم سرت بی دریغ
کسی گفتش اکنون سر خویش گیر — ازین سهلتر مطلبی پیش گیر
نپندارم این کام حاصل کنی — مبادا که جان در سر دل کنی

---

۹۶ یکی الخ یعنی کسی در شهر سمرقند عاشق محبوبی بود سمر افسانه و حکایت و حدیث تو گوئی الخ یعنی در وقتی که او سخن می گفت اگر تو می بودی پس می گفتی که در جای سخن قند می داشت ۹۷ جمالی یعنی او جمالی بود که گرو برده از آفتاب چنانکه توانگری از کسی رهن ستانده درهم ودینار دهد او نیز از آفتاب رهن ستانده و جمال داده بود یعنی با آفتاب مسابقت کرده وازو سبقت یافته زشوخیش الخ که چنان شوخی کردی که اهل تقوی مایل بوی شدی ۹۸ تعالی الله این کلمه در محلّ تعجّب گویند از حسن الخ یعنی از حسن تا بدان غایت بود که تو آن را از رحمت خدا نشانی پنداری ۹۹ ودیدها در پیش یعنی از پس او نظر کردندی کرده جان یعنی جان داده برخی فدا شدن و قربان گردیدن و آنچه در عوض چیزی بکسی دهند ۱۰۰ کردی یاء حکایت است نهفت پنهان ۱۰۱ که ای الخ ای بی عقل چند در پیء من پوئی مرغ دامت نیم من شکار تو نشوم ۱۰۲ ببینم در پیم بتیغ مرهون است ۱۰۳ گفتش عاشق را پند داد سر خویش گیر تدبیر خود کن سهلتر مطلبی آسانتر محبوبی ۱۰۴ کام مراد مبادا الخ که از برای میل دل و محبّت آن ترا بکشد جان تو از بهر آن ضایع شود

پُر از میوه و سایه‌ور چون رَز اند — نه چون ما سیه‌کار و ازرق رز اند
بخود سر فرو برده همچون صَدَف — نه مانند دریا بر آورده کف
کُرت عقل یار است از ایشان رمی — که دیو اند در جامهٔ آدمی
نه مردم همین اُستخوان اند و پوست — نه هر صورتی جانِ معنی دروست
نه سلطان خریدارِ هر بنده ایست — نه در زیرِ هر ژنده، زنده ایست
اگر ژاله هر قطره، دُر شدی — چو خرمُهره بازار ازو پر شدی
چو غازی بخود در نبندند پای — که محکم رود پای چوبین زجای
حریفانِ خلوت‌سرائی اَلست — بیک جُرعه تا نَفخهٔ صور مست
بتیغ از غَرَض بر نگیرند چنگ — که پرهیز وعشق آبگینه‌ست و سنگ

۸۷ رز در مصراع اوّل بمعنی درخت انگور و در مصراع ثانی بمعنی رنگ است پر از میوه یعنی عبادت دارند سایه‌ور یعنی ارشاد غیر کنند نه چون الخ صوفیان سابق خرقهء کبود می پوشیدند مراد ما گناهکارانیم بظاهر خودرا درویش می نمائیم ایشان مثل ما نیستند ۸۸ بخود سر فرو برده مراقبت گشته همچون صدف دهان بسته نه مانند الخ لاف زده و از غضب کف بر دهان آورده ۸۹ از ایشان اشارت بکف آوردگان است رمی خطاب است از رمیدن ۹۰ نه مردم الخ یعنی آدمی همین اعضاء ظاهره نیست نه هر الخ در هر صورت جان معنی نباشد ۹۱ نه سلطان الخ یعنی حقیقی هر بنده‌را مشتری نیست وزیر هر پلاس زنده نیست یعنی هر دلق‌پوش مرد حیاتدار نباشد ۹۲ اگر الخ اگر هر قطرهء ژاله دردانه گشتی ۹۳ غازی بجنگ رونده که محکم الخ پای چوبین سخت بی تمکین بود مراد آنها بی ریا اند ۹۴ حریفان یاران که در یک مجلس شراب نوشند خلوت‌سرای جای تنهائی جرعه یک شربت آب و شراب صور درینجا مراد کرنای اسرافیل ۹۵ بتیغ الخ بمعنی چنگ ایشان الله باشد که پرهیز الخ چنانکه سنگ آبگینه‌را بشکند عشق نیز پرهیزرا بشکند لاجرم عاشق پاک بی‌باک و چالاک باشد

زیاد ملک چون ملک نارمند — شب و روز چون دد زمردم رمند
قوی بازوان اند وکوتاه دست — خردمند شیدا و هشیار مست
که آسوده در گوشهٔ خرقه‌دوز — که آشفته در مجلسی خرقه‌سوز
نه سودای خود شان نه پروای کس — نه در گنج توحید شان جای کس
پریشیده عقل و پراکنده هوش — زقول نصیحت‌گر آکنده گوش
بدریا نخواهد شدن بط غریق — سمندر چه داند عذاب الحریق
تهی‌دست مردان پر حوصله — بیابان نوردان بی قافله
ندارند چشم از خلایق پسند — که ایشان پسندیدهٔ حق بسند
عزیزان پوشیده از چشم خلق — نه زنّار داران پوشیده دلق

---

۷۸ زیاد ملك از ذکر حق تعالی نارمند مضارع منفی است از آرامیدن چنانکه ملائکه از ذکر حق تعالی نیارامند وقرار نکنند ایشان نیز از ذکر حق تعالی خالی وفارغ نشوند رمند ماضیست از رمیدن ۷۹ قوی بازوان اند از جهت روحانیت وکوتاه دست از جهت جسمانیت خردمند درکار آخرت شیدا دیوانه در عمل دنیا هشیار که نه خورده اند شراب شهوت مست از بادهٔ حقیقت ۸۰ در گوشهٔ در فراغت خرقه جامهٔ پاره زده در اصطلاح بمعنی جبّهٔ مخصوص درویشان است ۸۱ نه سودای الخ که از جمیع ماسوا فارغ گشته اند توحید واحد دانستن خداوند تعالی را نه در الخ که در آن گنج جز حق نگنجد ۸۲ زقول نصیحت‌گر از کلام ناصح آکنده گوش کنایه از کر و ناشنو ۸۳ غریق فروشونده سمندر حیوان است همچو سوسمار که در آتش آسوده شود ۸۴ تهی‌دست الخ یعنی فقیران اند امّا معدهٔ ایشان پر است ۸۵ ندارند الخ یعنی از ناس امید تحسین نکنند ۸۶ زنّار ریسمانی که کافران دارند نه زنار الخ آنان نیستند که دلق پوشیده باشند و در زیر آن زنّار داشته باشند یعنی بظاهر درویش و بباطن کافر نیستند

ترا آتش ای دوست دامن بسوخت　　مرا خود بیکباره از من بسوخت　　۷۰
اگر یاری از خویشتن دم مزن　　که شرک است با یار وبا خویشتن

چنین دارم از پیر دانندهٔ یاد　　که شوریدهٔ سر بصحرا نهاد
پدر در فراقش نخورد و نخفت　　پسررا ملامت بکردند و گفت
از آنگه که یارم کس خویش خواند　　دگر با کسم آشنائی نماند
بحقش که تا حق جمالم نمود　　دگر هرچه دیدم خیالم نمود　　۷۵
نشد گم که روی از خلایق بتافت　　که گم گشتهٔ خویش را باز یافت
پراگندگان اند زیر فلک　　که هم دد توان خواند شان هم ملک

---

۷۰ ترا الخ یعنی آتش سوزندهٔ تو از شمع است و آتش سوزندهٔ من از عشق است و ترا گوشهٔ دامن سوخته است و مرا همه وجود من امّا عاشق صادق از معدوم شدن بوجود دوست غم ندارد ۷۱ اگر الخ اگر عاشق هستی پس دعوی خودی بگذار زیراکه با یار و خویشتن دانستن شرك است یعنی کفر است ۷۲ چنین الخ یعنی از پیری عالم شنیده ام که جوانی عشق شیدا گشت چنانکه بصحرا رفت ۷۳ پدر یعنی پدر او وگفت در جواب ملامت کنان ۷۴ کس خویش خواند مرا از متعلّقان خود شمرد دگر الخ پدر نیز مرا بیگانه شد ۷۵ بحقش باء قسم است یعنی سوگند حق او تعالی تا حق جمالم نمود و عاشق جمال او گشتم خیال انچه دیده شود بخواب ۷۶ نشد الخ کسانی که طالب حق باشند از شهر ویار دور و بیزار شوند که بحسب الظاهر گم گشته نمایند امّا گم گشته نیستند که گم الخ آنانکه از خلق اعراض کنند اگرچه گم گشته نمایند امّا گم گشته خودرا که حق تعالی است یابند ۷۷ پراگندگان الخ یعنی کسان هستند که از مردمان گریخته اند زیرفلك در دنیا دد سبع شان ایشان که از خلق وحشت کرده اند هم ملك که مجرّد گشته اند از بهر عبادت

کُرم جُرم بینی مکن عیبِ من — توئی سر بر آورده از جَیبِ من
بدان زهره دستت زدم در رکاب — که خودرا نیاوردم اندر حساب
کشیدم قلم بر سرِ نامِ خویش — نهادم قدم بر سرِ کامِ خویش
مرا خود کُشد تیرِ آن چشمِ مست — چه حاجت که آری بشمشیر دست ۶۵
تو آتش بنَی در زن و در کُذر — که نه خُشک در بیشه ماند نه تر

شنیدم که بر لَحنِ خُنیا گری — بَرقص اندر آمد پری پیکری
زدلهاے شوریده پیرامنش — گرفت آتش شَمع در دامنش
پراکنده خاطر شد و خشمناک — یکی کُفتش از دوستداران چه باک

---

۶۲ مکن عیب من زیرا فی الحقیقة من نیستم جیب گریبان توئی الخ مراد از جیب من سر بر آورده و جامهء تن من لباس توست چنانکه مجنون بتصوّر لیلی ذات خودرا لیلی می دانست ومی گفت لیلی منم همچنان او هم بتصوّر معشوق ذات خودرا ذات معشوق می دانست و خودرا نمی دانست ۶۳ دستت زدم زیرا دست نیز دست تست که خودرا الخ بلکه نیست شمردم ۶۴ کشیدم الخ یعنی نام خودرا محو کردم نهادم الخ مرادرا زیر قدم خود کردم تا او نیز نیست کرده ۶۵ کشد مضارع از کشتن چه حاجت الخ که گوشهء چشم در کشتن ما بس است ۶۶ تو آتش الخ چون تو آتش را بنیستان در زنی و بگذری و بدان نظر کنی که نه الخ بلکه همه بسوزد یعنی آتش محبّت در دل بیفکن و برو که همه ها بسوزند ۶۷ لحن آوازه خنیاگر خواننده و سازنده و سرودگوی رقص پا کوفتن برقص الخ یعنی مطربی در مجلسی سرایید محبوبی پری صورت برقص برخاست وجولان می کرد ۶۸ زدلهای شوریده از سوز دلهای شوریدگان پیرامنش در حوالی او گرفت الخ آتش شمع دامنش را سوختن گرفت ۶۹ پراکنده الخ یعنی پری پیکر از سوختن کنار دامن برنجید یکی الخ یکی از عاشقان گفت از سوختن دامن غم نیست زیرا تن را درستیست

بگفتا سرت گر ببرّد بتیغ | بگفت اینقدر نبود از وی دریغ
مرا خود زسر نیست چندان خبر | که تاج است بر تارکم یا تبر
مکن با من ناشکیبا عتیب | که در عشق صورت نبندد شکیب
چو یعقوبم ار دیده گردد سفید | نه برّم زدیدار یوسف امید
یکی را که سر خوش بود با یکی | نیازارد از وی بهر اندکی
رکابش ببوسید روزی جوان | بر آشفت و برتافت از وی عنان
بخندید و گفتا عنان بر مپیچ | که سلطان عنان بر نه پیچد زهیچ
ما با وجود تو هستی نماند | بیاد تو ام خودپرستی نماند

۵۴ بگفتا آن کس ببرّد فاعل شاهزاده است اینقدر الخ یعنی سر شیء قلیل است از وی دریغ نتوان کرد ۵۵ تاج در بعض نسخ بجای تاج تیغ است تارک کلّهء سر ومیان سر آدمی ۵۶ عتیب در اصل عتاب بود انقلاب الف بحرف یا از بهر قافیه است یعنی ملامت و نکوهش صورت نبندد شکیب یعنی مصوّر و میسّر نشود صبر ۵۷ چو یعقوبم الخ یعقوب برای یوسف از کثرت گریه نابینا شده بود تا هم بامید ملاقات یوسف چنانکه بود بود آخر ملاقات شد همچنان اگر دیدهء من سفید شود از لقای معشوق امید منقطع نسازم ۵۸ یکی الخ یعنی کسی که کسی را دوست دارد نیازارد از آزردن مضارع منفی است بمعنی نرنجد بیت

یار آن بود که صبر کند برنجای یار | ترك رضای خویش کند با رضای یار

۵۹ رکابش الخ یعنی رکاب شاهزاده معشوق را ببوسید روزی گدازادهء عاشق برنجید و عنان را از وی بجانب دیگر منصرف گردانید ۶۰ بخندید گدازاده برمپیچ از من زهیچ که من هیچم ۶۱ هستی نماند بلکه محو شدم بیاد تو الخ که منم و هستم گفتن خودپرستی و خودرا معبود ساختن است

دگر باره صبر و قرارش نماند — شکیبائی از روی یارش نماند
مگس وارش از پیش شکّر بجَور — براندندے و باز گشتی بفور ۴۵
کسی گفتش ای شوخ دیوانه رنگ — عجب صبر داری تو بر چوب و سنگ
بگفت این جفا بر من از جورِ اوست — نه شرط است نالیدن از دستِ دوست
من ایسنگ دم دوستی می زنم — گر او دوست دارد وگر دشمنم
زمن صبر بی او توقّع مدار — که با او هم اِمکان ندارد قرار
نه نیروی صبرم نه جائی ستیز — نه اِمکانِ بودن نه پائی گریز ۵۰
مگو زین در بارگه سر بتاب — وگر سر چو میخم نهد در طناب
نه پروانه جان داده در پای دوست — به از زنده در کُنجِ تاریک اوست
بگفت ار خوری زخمِ چوگانِ او — بگفتا بپایش در افتم چو گو

---

۴۴ دگر الخ یعنی هرچند که راندند ممنوع نبود شکیبائی الخ که باز می آمد ۴۶ شوخ دلیر و بی حیا و بی باك دیوانه رنگ دیوانه صورت عجب الخ یعنی ترا که چوب و سنگ می زنند تو برین عجب صبر داری که بار بار می آئی ۴۷ از جور اوست در بعض نسخ از بهر اوست نه شرط است الخ این حال لایق عاشق صادق نیست ۴۸ دم دوستی می زنم دعوی دوستی می کنم گر او الخ خواه او مرا دوست دارد خواه دشمن گیرد ۴۹ که با او الخ یعنی بی او صبر از من نخواهد شد بلکه با او هم قرار خاطر ممکن نبود ۵۰ نیرو بمعنی زور و قوّت و توانائی ستیز عناد و خصومت ۵۱ مگو الخ یعنی کار نباشد که سر از در بارگاه او بتابم اگر نیز سر مرا همچو میخ خیمه در طناب کند که ریسمان در گردن من باشد ۵۲ نه استفهام انکاریست یعنی تو نمی دانی به از زنده الخ به از پروانهء زنده که در کنج تاریك خود است ۵۳ بگفت آن کس که تعجب کنان از گدازاده خبر می پرسید گفتش ار خوری الخ چه کنی گو تخفیف از گوی است گلوله که از چوب سازند و با چوگان بازند

نداوند صاحب‌دلان دل بپوست وگر ابلهی داد بی مغز و گوست
می صرف وحدت کسی نوش کرد که دنیا و عقبی فراموش کرد

شنیدم که وقتی گدازاده‌ای نظر داشت با پادشازاده‌ای
همی رفت و می‌پخت سودای خام خیالش فرو برده دندان بکام
زمیدانش خالی نبودی چو میل همه وقت پهلوی اسپش چو پیل
دلش خون شد و راز در دل بماند ولی پایش از گریه در گل بماند
رقیبان خبر یافتندش زدرد دگر باره گفتندش اینجا مگرد
دمی رفت یاد آمدش روی دوست دگر خیمه زد بر سر کوی دوست
غلامی شکستش سر و دست و پای که باری نگفتیمت اینجا میای

۳۵ نداوند الخ تعلق صحبت نکردند بصورت ظاهر وگر ابلهی داد دل را بحسن صوری بی مغز بی عقل درین تنبیه است که دل بصورت ظاهر دادن ابلهیست زیرا اورا بقا نیست ۳۶ صرف خالص وحدت تنهائی مراد از وحدت الهی ۳۷ پادشازاده لفظ پادشاه با الف باید خواند تا قافیه راست شود ۳۸ همی رفت گدازاده بملازمت شاهزاده می پخت سودای خام یعنی طمع امر غیر ممکن می کرد فرو برده دندان بکام بکام رسیده و مستولی گردیده ۳۹ میل علامت فرسنگ که در راهها سازند یعنی همچون ستون در میدان او ایستاده بود پیل مهره شطرنج که بپهلوی اسپ چیده می شود ۴۰ وراز در دل بماند که بکسی نمی گفت ولی الخ یعنی چنان گریان شد که زیر پایش گل گشت ۴۱ رقیب نگاهبان و چشم دارنده خبر یافتندش زدرد دانستند که او شاهزاده را دوست می دارد مگرد نهیست از گردیدن ۴۲ دم مراد ساعت یاد آمدش باز یاد کردی خیمه الخ در محلهٔ او مقیم گشت ۴۳ غلامی از بندگان شاهزاده

الَسْت از ازَل همچنان شان بگوش — بفریاد قالُوا بَلَی در خُروش
گُروهی عمل‌دارِ عُزلت نشین — قَدَمهای خاکی دَهم آتشین
بیَک نعره کوهی زجا بر کَنند — بیَک ناله شهری بهم بر زنند
چو باد اند پنهان و چالاک‌پوی — چو سَنگ اند خاموش و تسبیح گوی
سَحَرها بگریند چندان که آب — فرو شُوید از دیده شان کُحلِ خواب
فَرس کُشته از بس که شب رانده اند — سَحَرگه خُروشان که وامانده اند
شب و روز در بحرِ سَودا و سوز — ندانند از آشُفتگی شب زروز
چنان فِتنه بر حُسنِ صورت نگار — که با حسنِ صورت ندارند کار

---

۲۷ الست الخ یعنی ندای أَلَسْتُ بِرَبِّکُم از ازل تا بدین زمان درگوش ایشان چنان حاضر است که بفریاد الخ در عالم ارواح بلی گفته بودند اکنون نیز برآن جواب در خروش اند ۲۸ گروهی الخ ایشان یك جمعت اند که کار می کنند از طرف درون امّا در گوشهء عزلت نشسته اند از ظاهر صورت قدمهای ایشان خاکی و دمهای ایشان آتشین اند ۲۹ برکنند مضارع است از کندن ۳۰ چالاك پوی در پوئیدن چابك اند چو سنگ الخ که دل ایشان خالی از تسبیح نیست چنانکه حق جلّ و علی فرمود یسبّح له بالغدوّ والاصال رجال لا تلهیهم تجارة ولا بیع عن ذکر الله ۳۱ بگریند الخ یعنی بسیار گریه کنند که اشك محو کند از چشم ایشان سرمه خواب لاجرم بیدار و سحرخیز باشند بلکه شب را زنده دارند ۳۲ فرس الخ یعنی اسبهای خویش را بس هلاك کرده اند از بسیار راندن و قطع منازل کردن سحرگه مخفف از سحرگاه است ۳۳ در بحر سودا و سوز در دریای عشق و حرارت آشفتگی دیوانگی و مفتونی درینجا مراد است ۳٤ فتنه یعنی مفتون حسن جمال صورت نگار وصف ترکیبی است مراد از الله تعالی با حسن الخ عشق مجازی ندارند

چو در چشمِ شاهد نیاید زرت — زر و خاک یکسان نماید برت
دگر باکست بر نیاید نَفَس — که با او نماند دگر جای کس
تو گوئی بچشم اندرش منزل است — دگر دیده بر هم نهی در دل است
نه اندیشه از کس که رُسوا شوی — نه قُوّت که یکدم شکیبا شوی
گرت جان بخواهد بکف بر نهی — ورت تیغ بر سر نهد سر نهی
چو عشقی که بُنیادِ او بر هَواست — چنین فتنه انگیز و فرمان رواست
عجب داری از سالکانِ طریق — که باشند در بحرِ معنی غریق
بسَودای جانانِ زجان مُشتغل — بذکرِ حبیب از جهان مشتغل
بیادِ حق از خَلق بگریخته — چنان مَست ساقی که می ریخته
نشاید بدارو دوا کرد شان — که کس مُطّلع نیست بر دَردِ شان

۱۷ شاهد معشوق درینجا مراد است زرت ای عاشق برت نزد تو ۱۸ دگر الخ یعنی بغیر او عیش نتوانی کرد با او یعنی با وجود او در دل ودیده ۱۹ بچشم اندرش منزل است یعنی در چشم من است منزل او بر هم نهی بند کنی ۲۰ که رسوا شوی در عشق او ۲۱ بکف بر نهی یعنی حاضر سازی مبالغه است در بذل روح سر نهی اطاعت کنی ۲۲ عشقی بیاء وحدت است که بنیاد او بر هواست که عشق مجازیست و فرمان رواست و حکمش جاریست ۲۳ سالکان طریق مراد از درویشان است که محبّت ازو تعالی دارند عجب داری یعنی از ایشان تعجّب مدار ۲۴ جانان معشوق مشتغل در مصراع اوّل مراد فارغ و در مصراع ثانی مراد غافل ۲۵ از خلق بگریخته که خلق مانع ذکر حق تعالی است ساقی در اصطلاح شعرا آنکه شراب دهد وخوب صورت باشد که می ریخته و بیخود گشته ۲۶ نشاید ممکن نیست دوا کرد شان ایشان را دوا کردن که کس الخ دوا خود پس از تشخیص مرض باشد

ملامت کشانند مستانِ یار — سبکتر برد اشترِ مست بار
بسروقتِ شان خلق کی ره برند — که چون آبِ حیوان بظلمت دراند
چو بیتِ المقدّس درون پر قباب — رها کرده دیوار بیرون خراب
چو پروانه آتش بخود در زنند — نه چون کرم پیله بخود در تنند
دلارام در بر دلارام جوی — لب از تشنگی خشک بر طرف جوی
نگویم که بر آب قادر نیند — که بر شاطیء نیل مستسقی اند
ترا عشقِ همچون خودی زآب و گل — رباید همی صبر و آرامِ دل
ببیداریش فتنه بر خد و خال — بخواب اندرش پای بند خیال
بصدقش چنان سر نهی در قدم — که بینی جهان با وجودش عدم

۸ ملامت الخ مراد عاشقان متحمل بار ملامت اند زیراکه ایشان مستانند و اشتر هرگاه مست می شود بسبب مستی بار گران بسبکی می برد ۹ بسروقت الخ یعنی خلق ایشان را نیابند ۱۰ قباب جمع قبّة است چو بیت الخ مراد باطن ایشان معمور است ظاهررا خراب نماید ۱۱ چو پروانه الخ خودرا در آتش عشق سوزانند کرم پیله کرمی است که غوزهء ابریشم او می سازد ۱۲ دلارام در بر معشوق در سینهء ایشان دلارام جوی ایشان دلارام را جویند بر طرف جوی یعنی حال آنکه ایشان بر کنار جوی بودند ۱۳ که بر آب قادر نیند واز آن جهت تشنه لب باشند مستسقی استسقا دارنده و استسقا مرضی است که صاحب آن هرچند آب خورد سیر نشود ۱۴ ترا عشق الخ عشق دو نوع است یکی مجازی وآن عشق انسان بانسان و دیگر حقیقی و آن عشق مخلوق بخالق درینجا بیان عشق مجازی است که ترا عشق همچو کسی که تو از آب و گل هستی صبر وآرام دل همی رباید ۱۵ بیداریش بیداری معشوق فتنه بمعنی مفتون خد رخساره خال نقطه سیاه که بر اندام باشد خیال آنچه در خواب دیده شود از صورت بخواب الخ در خواب مقید بخیال اوئی ۱۶ بصدقش الخ بصدق واخلاص چنان سر نهی در قدمش عدم نیستی

باب سیوم در عشق

خوشا وقتِ شوریدگانِ غمش — اگر زخم بینند وگر مرهمش
گدایانی از پادشاهی نفور — بامیدش اندر گدائی صبور
دمادم شرابِ الم در کشند — وگر تلخ بینند دم در کشند
بلائی خمار است در عیشِ مل — سلحدار خار است با شاخِ گل
نه تلخ است صبری که بر یادِ اوست — که تلخی شکر باشد از دستِ دوست
اسیرش نخواهد رهائی ز بند — شکارش نجوید خلاص از کمند
سلاطینِ عزلت گدایانِ حی — منازل شناسانِ گم کرده پی

---

۱ غمش ضمیر راجع بحضرت خداست اگر الخ اگر زخم حق تعالی بینند اگر مرهم او بینند
۲ نفور گریزان بامیدش الخ بامید رحمت او در گدائی صابر اند ۳ الم درد درکشند نوشند دم درکشند کنایت است از خاموش شدن یعنی شکایت نمی کنند زیرا بلا قرین ولاست
٤ خمار باقی مستی در سر یعنی مستی بعد از شراب مل بمعنی شراب انگوری در عیش مل در صحبت می سلحدار الات حرب دارنده پس مل بی خمار و گل بی خار نباشد
۷ عزلت بیکسی و تنهائی گدایان حی فقراء ده مراد شوریدگان غم او سلاطین عزلت وگدایان حی اند یعنی در حی مثل گدا می گردند منازل شناسان مرشدان راه و عارفان گم کرده پی بی نشان وکنایه از کسی است که دیگری بمطلب او پی بردن نتواند

دگر اسپی از کَلّه باید گرفت — که گر سر کَشد باز شاید گرفت

بِبند ای پسر دِجله در آب کاست — که سودی ندارد چو سیلاب خاست

چو گُرگِ خبیث آمدت در کَمند — بکُش ورنه دل برکَن از گوسپند

از ابلیس هرگز نیاید سُجود — نه از بدگُهر نیکوئی در وجود

بداندیش را جای و فرصت مده — عدو در چه و دیو در شیشه به

مکُو شاید این مار کُشتن بچوب — چو سر زیر سنگِ تو دارد بکوب

قلم‌زَن که بد کرد با زیردست — قلم بهتر اورا بشمشیر دست

مُدبّر که قانونِ بد می نهد — ترا می بَرَد تا بآتش دهد

مکُو مُلکِ را این مدبّر بس است — مدبّر مخوانش که مُدبِر کس است

سعید آورد قَولِ سعدی بجای — که توفیرِ مُلکِ است و تدبیر ورای

---

۵۰۹ دگر اسپی اسپ دیگر باید گرفت و برو باید سوار شد که گر الخ که اگر شوخی و سرکشی کند از شر باز داشتن توانم ۵۱۰ دجله درینجا مراد مطلق نهر است در آب کاست وقتی که آبش ناقص باشد در بعض نسخ گر آب کاست سودی ندارد بلکه بند ممکن نشود چو سیلاب خاست چو پر شد مراد این است که چون فتنه اندك و دشمن ضعیف باشد در دفع آن مبادرت باید کرد ۵۱۱ چو گُرگ الخ مراد این است که چون ظالم را شکار کنی هلاك کن و اگر نکنی رعایا هلاك شود و مملکت خراب گردد ۵۱۲ سجود سر بر زمین نهادن و فروتنی کردن بدگُهر بد اصل وبد سرشت وجود یعنی ظهور ۵۱۳ عدو الخ دشمن در چاه بودن و دیو در شیشه بودن به است ۵۱۴ مکُو الخ در کشتنش توقّف مفرمای ۵۱۵ قلم‌زن کاتب زیردست رعیّت قلم الخ دستش قلم کردن یعنی بریدن می باید بشمشیر ۵۱۶ مدبّر تدبیرگار قانون رسم و طریق می‌نهد بدعت کند تا بآتش دهد بدوزخ اندازد ۵۱۷ بس است کافیست مدبّر مخوانش اهل تدبیر مکُو اورا مدبر کس یعنی بدبخت ۵۱۸ سعید الخ کسی که اهل سعادت باشد بسخن سعدی عمل کند توفیر بسیار کردن

کسی با بدان نیکوئی چون کند — بدان را تحمّل بد افزون کند
چو اندر سری بینی آزار خلق — بشمشیر تیزش بیازار حلق
سگ آخر که باشد که خوانش نهند — بفرمای تا استخوانش دهند
چه نیکو زدست این مثل پیر ده — ستور لگدزن گران بار به
اگر نیکمردی نماید عسس — نیارد بشب خفتن از دزد کس
نی نیزه در حلقهٔ کارزار — بقیمت تر از نیشکر صد هزار
نه هر کس سزاوار باشد بمال — یکی مال خواهد یکی گوشمال
چو گربه نوازی کبوتر برد — چو فربه کنی گرگ یوسف درد
بنائی که محکم ندارد اساس — بلندش مکن ور کنی زو هراس
چه خوش گفت بهرام صحرا نشین — چو یکران توسن زدش بر زمین

۴۹۹ کسی الخ چون برای استفهام است یعنی کسی که عاقل باشد با بدان نیکوئی نکند که بدان را مجال دادن وبدی ایشان را صبر نمودن بدی ایشان را زیاده کند ۵۰۰ حلق یعنی گلو مراد از آزردنش بریدن است ۵۰۱ سگ آخر که باشد یعنی سگ کیست خوان سفره نهند پیش او ۵۰۲ مثل زدن یعنی دستان گفتن پیر ده اشارت بفردوسی است گران ثقیل ۵۰۳ نیکمردی نماید دزدرا نرنجاند عسس پاسبان نیارد الخ قادر نشود کس که در شب از هجوم دزد بخسپد ۵۰۵ مال درینجا مراد احسان یکی مال خواهد اورا مال باید ۵۰۶ نوازی و مساعدت کنی برد رباید یوسف برادران یوسف اورا در چاه انداختند و بفروختند و بحضور پدر ظاهر کردند که اورا گرگ خورده درد مضارع از دریدن پس کسی که شایستهء پروردن و بلند کردن نیست اورا بلند کردن نباید ۵۰۷ بنائی الخ بنائی که بنیاد او محکم نباشد زو هراس از وی بترس ۵۰۸ بهرام نام پادشاهی بود اکثر وقت برای شکار در صحرا می ماند ازین جهت اورا صحرا نشین می گفتند چو یعنی وقتی که یکران اسپ اصیل و خوب را گویند توسن سرکش و حرون

بر انداز بیخی که خار آورد | درختی بپرور که بار آورد
کسی را بده پایهٔ مهتران | که بر کهتران سر ندارد گران
ببخشای بر هرکجا ظالم است | که رحمت برو ظلم بر عالم است
جهان سوز را کشته بهتر چراغ | یکی به در آتش که خلقی بداغ
هر آنکس که بر دزد رحمت کند | بمازوی خود کاروان می زند
جفاپیشگان را بده سر بباد | ستم بر ستم پیشه عدل است وداد
شنیدم که مردی غم خانه خورد | که زنبور بر سقف او لانه کرد
زنش گفت از ایشان چه خواهی مکن | که مسکین پریشان شوند از وطن
بشد مرد دانا پس کار خویش | گرفتند یکروز زن را بنیش
زن بی خرد بر در وبام و کوی | همی کرد فریاد و می گفت شوی
مکن روی بر مردم ای زن ترش | تو گفتی که زنبور مسکین مکش

---

۴۸۸ بر انداز یعنی بکن که بار آورد که میوه رویاند ۴۸۹ پایهٔ مهتران منصب بزرگان که بر الخ که غلظت و ثقل ننماید بضعیفان ۴۹۰ که رحمت الخ رحمت کردن بر ظالم جور کردن است بر خلایق زیراکه او از رحمت دلیر شده جور زیاده‌تر خواهد کرد ۴۹۱ یکی به در آتش یکی در آتش بودن بهتر است که درینجا مراد از ۴۹۲ کاروان می زند قطع طریق می کند ۴۹۳ جفا الخ یعنی آنان که جفا پیشه اند ایشان‌را بکش ستم و ترك ترحّم ۴۹۴ خورد بفتح خا می‌باید خواند لانه آشیانه و زنبورخانه ۴۹۵ از ایشان الخ یعنی زن او گفت که از زنبوران چه کردن می خواهی آن مکن ۴۹۶ بشد پس کار خویش بعمل خود رفت گرفتند الخ یعنی زنبوران زن‌را نیش زدن وگزیدن گرفتند ۴۹۷ همی کرد فریاد از زخم نیش زنبور شوی زوجش

درین وقتت نومیدی آن مرد راست — گناهم ز دادار داور بخواست
که یارب برین بنده بخشایشی — کزو دیده ام وقتی آسایشی
چه گفتم چو حل کردم این رازرا — بشارت خداوند شیرازرا
که جمهور در سایهٔ همتش — مقیم اند و بر سفرهٔ نعمتش
درختیست مرد کرم باردار — وزو بگذری هیزم کوهسار
حطب را اگر تیشه بر پی زنند — درخت برومند را کی زنند
بسی پای دار ای درخت هنر — که هم میوه داری وهم سایه ور

بگفتیم در باب احسان بسی — ولیکن نه شرط است با هر کسی
بخور مردم آزاررا خون و مال — که از مرغ بد کنده به پر و بال
یکی را که با خواجه تست جنگ — بدستش چرا می دهی چوب و سنگ

---

۴۷۸ راست نیك و درست کار دادار خدای داور حاکم ۴۷۹ آسایشی استراحتی
۴۸۰ حل گشادن گره چه گفتم الخ یعنی وقتی که این حکایت بیان کردم این سخن را گفتم که بشارت باد خداوند شیرازرا یعنی پادشاهش را که ابو بکر بن سعد است ۴۸۱ جمهور پیشترین و بسیار ۴۸۲ درختیست الخ یعنی مرد کرم درخت میوه دار است اگر از بارداری کرم بگذری یعنی بارکرم بتو نباشد پس هیزم کوهسار هستی که شایسته بریدنی و بآتش زدنی است ۴۸۳ حطب را الخ مراد برای هیزم کردن اگر مردم تیشه بر پای درختی بزنند پس بر پای درخت برومند نمی زنند بلکه پرورند ۴۸۴ پای دار ثابت شو ای درخت هنر مخاطب پادشاه اوست
۴۸۵ ولیکن الخ بهر کس احسان کردن روا نیست ۴۸۶ به بهتر است کنده به پر ومال تا نماند پریدنش مجال ۴۸۷ یکی را الخ کسی را که با خواجه تو جنگ است

بگیر ای جهانی بروی تو شاد — جهان را که شادی بروی تو باد
کس از کس بدور تو باری نبرد — شکلی در چمن جور خاری نبرد
توئی سایه لطف حق بر زمین — پیمبر صفت رحمت العالمین
ترا قدر اگر کس نداند چه غم — شب قدر را می ندانند هم
کسی دید صحرای محشر بخواب — مس تفته روی زمین زآفتاب
همی بر فلک شد زمردم خروش — دماغ از تبش می برآمد بجوش
یکی شخص ازین جمله در سایه — بگردن بر از خلد پیرایه
بپرسید کی مجلس آرای مرد — که بود اندرین مجلست پای مرد
رزی داشتم بر در خانه گفت — بسایه درش نیکمردی بخفت

---

۴۶۹ بگیر مرهون باوّل مصراع ثانیست ای جهانی یعنی اهل جهان بروی تو بسبب آن شاد که دفع غم است جهان را مفعول بگیر است وجمله که میان این دو واقع است معترضه است در بعض نسخ جهانی که شادی الخ این جمله جمله دعایه است ۴۷۰ باری و مختی نبرد و نکشید ۴۷۱ صفت درینجا مراد مانند پیمبر صفت الخ یعنی تو مثل پیمبر بر خلایق مهربانی می نمائی ۴۷۲ چه غم ترا او نقصان نیست شب قدر نام شبی است که مبارکترین شبهاست و درین شب دعاها مستجاب شوند ۴۷۳ مس تفته الخ یعنی روی زمین از حرارت آفتاب مثل مس تفته بود مراد بسیار گرم شده بود ۴۷۴ شد رفت خروش و فریاد تبش حرارت ۴۷۵ در سایه نشسته بگردن الخ یعنی بر گردن او پیرایه بهشت بود در بعض نسخ بگردن پر از حلّه ۴۷۶ پای مرد آنکس را گویند که از بهر فقیری گدائی کند مراد صاحب خواب پرسید از شخصی که بگردن او پیرایه خلد بود که ای مرد آراینده مجلس تو که در سایه با همچو پیرایه هستی مددگار تو کیست ۴۷۷ رز درخت انگور گفت در جواب رزی الخ یعنی بر در خانه ام رزی بود صالحی در سایه او بخفت و راحت شد و برای من دعای کرد پس بدعای او این سایه مرا میسّر شد

بقول دُروغی که سلطان بمُرد نمردی و بیچاره جان بسرد
ملک زین حکایت چنین برشگفت که چیزش بخشید و چیزی نگفت
وزین جانب افتان و خیزان جوان همی رفت بیچاره هر سو دوان
یکی گفتش از چارسوئی قِصاص چه کردی که آمد بجانت خلاص
بگوشش فرو گفت کی هوشمند بجانی ودانگی رهیدم زبند
یکی تُخم بر خاک از آن می نهد که روز فروماندگی بر دهد
جوی باز دارد بلائی دُرُشت عَصائی شنیدی که عُوجی بکشت
حدیث دُرُست آمد از مُصطفی که بخشایش خیر دَفع بلا
عدورا نبینی درین بُقعه پای که بو بکرِ سعد است کِشور خدای

---

٤٦٠ جان ببرد خلاص یافت از مردن ٤٦١ برشگفت تعجب کرد که چیزش الخ که گناه او عفو نمود و اورا انعام داد چیزی در بعض نسخ چیزش ٤٦٢ هر سو دوان از بیم جان ٤٦٣ یکی گفتش کسی از جوان پرسید قصاص کشنده‌را بعوض کشته کشتن وزخم کردن بعوض زخم ٤٦٤ بجانی الخ مراد بمردی و دلاوری یك جان یعنی یك کس و بعوض یك وام که عطا کرده بودم از بند رهائی یافتم در بعض نسخ بجانی زدانگی ٤٦٥ بر دهد واز وی منتفع شود ٤٦٦ جوی الخ مراد اندك چیز بلای عظیم‌را باز دارد دلیل آنکه عوج بن عنق‌را موسی از عصا کشته بود عوج پسر عنق ومادر او دختر آدم عَم در طوفان نوح آب تا کمر او شده بود برای هلاکت لشکر موسی کوه کنده آورده از حکم او تعالی هدهد آن‌را سوراخ کرد و کوه بگردن او حلقه شد موسی اورا از عصا برشتار لنك او زد او هلاك شد ٤٦٧ حدیث الخ آن حدیث صحیح است که الصدقة تردّ البلاء و تزید العمر ٤٦٨ عدورا الخ یعنی درین جایگاه و مملکت دشمن نبینی کشور خدای صاحب مملکت درین بیت تنبیه است که مقصود اصلی از پادشاهان دفع دشمن وحفظ ولایت است و آنچنان پادشاه شایستهء سلطنت است

تماشا کنان بر در و کوی و بام | تکاپوی ترکان و غوغای عام
جوان را بدست خلایق اسیر | چو دید اندر آشوب درویش پیر
که باری دل آورده بودش بدست | دلش بر جوانمرد مسکین بخست
جهان ماند و خوی پسندیده برد | بر آورد زاری که سلطان بمرد
شنیدند ترکان آهیخته تیغ | بهم بر همی سود دست دریغ
دویدند بر تخت دیدند شاه | بفریاد از ایشان بر آمد خروش
بکردن بر تخت سلطان اسیر | جوان از میان رفت و بردند پیر
که مرگ منت خواستن از چه بود | بدولش بپرسید و بیهوت نمود
بد مردم آخر چرا خواستی | چو نیک است خوی من و راستی
که ای حلقه در گوش حکمت جهان | بر آورد پیر دلاور زبان

٤٤٩ ترك ترکستانی را گویند آنها بخون ریزی و بی باکی مشهور اند ٤٥٠ آشوب فتنه ٤٥١ بخست بتألم گشت که باری الخ یکبار برو احسان کرده بود کنایه از تسلیت خاطر است ٤٥٢ در آورد زاری آن پیر جهان الخ یعنی خوی سلطان مقبول بود آن را از جهان برد ٤٥٣ بهم الخ یعنی دست دریغ را بهم می سود چنانکه در محل حیرت و اضطراب کنند آهیخته تیغ مستعد کشتن ٤٥٤ ایشان اشارت بترکان طبانجه کف دست بر کسی زدن بعربی آن را لطمه گویند دوش در بعض نسخ گوش واقع شده ٤٥٥ بسر افتان وخیزان بارگاه سرای سلطان ٤٥٦ از میان رفت و گریخت در بعض نسخ از میان جست بگردن الخ یعنی پیررا گردن گرفته پیش تخت سلطان اسیر بردند ٤٥٨ چو نیك الخ یعنی تو که مرا اسناد خوی پسندیده کردی واقع آن است که گفتی چون من چنینم مردن من مردم را بد است ٤٥٩ ای حلقه الخ یعنی ای سلطان بنده حلقه بگوش حکم تو است جهان

چو در زندگانی بدی با عیال — گرت مرگ خواهند از ایشان منال
عیال تو آنگه خورند از تو سیر — که از بام پنجه گز افتی بزیر
بخیل تو انگر بدینار و سیم — طلسمیست بالای گنجی مقیم
از آن سالها می بماند زرش — که لرزد طلسمی چنین بر سرش
بسنگ اجل ناگهش بشکنند — بآسودگی گنج قسمت کنند
پس از بردن و گرد کردن چو مور — بخور پیش از آن کت خورد کرم گور
سخنهای سعدی مثال است و پند — بکار آیدت گر شوی کاربند
دریغ است ازین روی بر تافتن — کزین روی دولت توان یافتن

جوانی بدانگی کرم کرده بود — تمنای پیری برآورده بود
بجرمی گرفت آسمان ناگهش — فرستاد سلطان بکشتنگهش

---

۴۳۹ بدی با عیال که در معاش ایشان تنگی می نمائی گرت الخ اگر مرگ تو خواهند از عیال ناله مکن ۴۴۰ پنجه مخفف از پنجاه است بام پنجه گز مراد از بام بلند یعنی عیال تو از مال تو آن وقت سیر خورند که از بام پنجاه ذراع بیفتی بزیر و بمیری و ایشان میراث یابند ۴۴۱ طلسمیست الخ او گویا بر گنج یك طلسم مقیم است که حفاظت زر می کند نه خود می خورد نه دیگری را خوردن می دهد ۴۴۲ بماند بجای خود بر سرش و نگاه می دارد ۴۴۳ ناگهش بشکنند آن طلسم ۴۴۴ بردن و تحمّل کردن گرد جمع گور قبر ۴۴۵ کاربند عامل وکارکن درینجا مراد است از اطاعت و فرمان بردن ۴۴۶ ازین سخنها روی برتافتن اعراض کردن ۴۴۷ دانگ ربع درهم برآورده حاصل کرده ۴۴۸ آسمان قضاء آسمانی ناگهش ناگاه آن جوان را بکشتنگه بقتلگاه و محلّ سیاست

یکی زهره خرج کردن نداشت | زرش بود یارا خوردن نداشت
نخوردی که خاطر بر آسایدش | ندادی که فردا بکار آیدش
شب و روز در بند زر بود و سیم | زر و سیم در بند مرد لئیم
بدانست روزی پسر در کمین | که ممسک کجا کرده زر در زمین
زخاکش بر آورد و بر باد داد | شنیدم که سنگی در آنجا نهاد
جوانمرد را زر بقائی نکرد | یکی دستش آمد بدیگر بخورد
کزین کم‌زنی بود ناپاک‌رو | کلاهش ببازار و میزر گرو
نهاده پدر چنگ در نای خویش | پسر چنگی و نانی آورده پیش
پدر زار و گریان همه شب نخفت | پسر بامدادان بخندید و گفت
زر از بهر خوردن بود ای پدر | زبهر نهادن چه سنگ و چه زر
زر از سنگ خارا برون آورند | که با دوستان و عزیزان خورند
زر اندر کف مرد دنیا پرست | هنوز ای برادر بسنگ اندر است

---

۴۲۷ زهره در اینجا مراد تاب و همت وطاقت زهره خرج کردن نداشت که غایت ممسک بود یارا طاقت ۴۲۸ ندادی الخ یعنی تصدّق نکردی که فردای قیامت ازو منتفع شود ۴۲۹ لئیم ضد کریم است یعنی بخیل ۴۳۰ در کمین نهان ممسک بخیل یعنی پدرش در زمین مدفون ۴۳۱ زخاکش زررا بر آورد پسر بر باد داد تلف کرد درآنجا بجای زر ۴۳۲ بقائی نکرد قرار نیافت ۴۳۳ کم‌زن شخصی که پیوسته در قمار نقش کم زند و بدبخت وناقص و خراب میزر شلوار وزیرجامه ۴۳۴ چنگ در مصراع اوّل بمعنی پنجه و در مصراع ثانی نام سازی معروف و همچنان نای در مصراع اوّل بمعنی کلو و در مصراع ثانی نام سازیست ۴۳۶ چه سنگ الخ زیراکه در آن صورت هر دو مساوی اند ۴۳۷ آورند مردمان ۴۳۸ بسنگ اندر است یعنی آن را در کان شمار باید کرد

غم جمله خور در هوائی یکی — مُراعاتِ صد کن برائی یکی
کُرت خاکِ پایانِ شوریده سر — حقیر و فقیر اند اندر نظر
تو هرگز مبین شان بچشم پسند — که ایشان پسندیدهٔ حق بَسند ۴۲۰
کسی را که نزدیک ظَنّت بد اوست — چه دانی که صاحب وِلایت خود اوست
در مَعرفت بر کسانیست باز — که درهاست بر روی ایشان فراز
بسا تلخ عَیشان و تلخی چشان — که باشند در حِلّه دامن کشان
ببوسی کُرت عقل و تدبیر هست — ملک زاده را در نَواخانه دست
که روزی برون آید از شهربند — بلندیت بخشد چو گردد بلند ۴۲۵
مسوزان درخت گُل اندر خَریف — که در نوبهارت نماید ظریف

---

۴۱۸ هوا آرزو و عشق مراعات نگاه داشتن حق کسی درینجا نگاه داشتن مراد است ۴۱۹ شوریده سر دیوانه منش وژولیده حال حقیر خوار و خرد فقیر درویش آنکه اندك چیز دارد و مسکین آنکه هیچ ندارد ۴۲۰ شان مخفف از ایشان است بچشم پسند یعنی ایشان را ازین غم نیست ۴۲۱ که نزدیك ظنت بد اوست که تو بد ظن می کنی ۴۲۲ در معرفت باب عرفان آلهی باز مفتوح فراز درینجا مراد بسته ۴۲۳ بسا مرادف بسی است تلخ عیش لاچار و بی‌مایه حلّه محلّه‌را نیز گویند و از آن قیامت مراد است دامن کشان خرامان و بناز رونده ۴۲۴ در نواخانه در بعض نسخ در سیه حال یعنی اگر ترا عقل و تدبیر هست دست شاهزاده‌را بوسی وقت بی‌نوائی ۴۲۵ برون آید از شهربند وجمع لشکر کند تا سلطنت بروی مقرّر بود بلندیت الخ یعنی ترا منصب عالی دهد چون شاه شود مراد اینست که آنکس که درین جهان فقیر صابر است اگرچه امروز حقیر است امّا فردای قیامت سلطان آخرت خواهد شد تو اینجا باوی آشنائی کن آن روز ترا شفاعت کند و بدولت آخرت رساند ۴۲۶ مسوزان الخ یعنی در فصل پاییز نهال گل خشك می نماید امّا تو مسوزانش نماید ظریف و گل رویاند مراد این است که مرد ولی در فصل پاییز جهان بد نماید امّا در بهار آخرت آثار نیکی ازو پیدا شود

از آن اهلِ دل در پیِ هر کس اند — که باشد که روزی بمردی رسند
برند از برائی دلی بارها — خورند از برائی گُلی خارها
زتاج ملک‌زاده‌ئ در مُناخ — شبی لَعلی افتاد در سنگلاخ
پدر گفتش اندر شب تیره رنگ — چه دانی که گوهر کدام است وسنگ
همه سنگها پاس دار ای پسر — که لعل از میانش نباشد بدر
در اوباش پاکانِ شوریده رنگ — همان جای تاریک لعل اند وسنگ
برغبت بکش بارِ هر جاهلی — که افتی بسروقتِ صاحب دلی
کسی را که با دوستی سر خوش است — نبینی که چون بارِ دشمن کش است
ندرّد چو گل جامه از دستِ خار — که خون در دل افتاده خندد چو نار

۴۰۹ در پیء هر کس اند درجست وجو اند بمردی یعنی باهل دلی ۴۱۰ دلی یعنی صاحب دلی خارها یعنی زخمهای خارها ۴۱۱ مناخ جای نشستن شتر سنگلاخ بمعنی سنگستان است که جا و مکان سنگ باشد ۴۱۲ پدر گفتش یعنی ملک گفت پسرش اندر شب تیره رنگ یعنی درین شب تاریک چه دانی الخ فرق نتوانی کرد ۴۱۳ پاس دار نگاه دار ۴۱۴ اوباش مردم آمیخته وی گویند جماعت پریشان از اصناف مردم بی اصل شوریده رنگ پریشان شکل همان جای یعنی مثال آن است ۴۱۵ بکش بار هر جاهلی تحمّل جفای او کن و درجست وجو باش صاحب دل درویش وخدارسیده ۴۱۶ دوستی حرف یا برای وحدت است سرخوش بفتح خا می باید خواند مراد خوش حال و مست و فریفته بار دشمن کش است یعنی بار دشمن‌را کشنده است مراد بهر نیکان جفای بدان کشد ۴۱۷ ندرّد الخ بلکه صبر کند نار انار که خون الخ ظاهر است که انار وقتیکه سرخ وپخته شود پوست خود می درد و پوست دریدنش را خندیدن می گویند درینجا مراد از خندیدن راضی و خوش بودن است یعنی با وجودیکه از غم خون در دل افتاده است بدان هم راضیست

کسی چون بدست آورد جُرّه باز — فرو برده چون موش دندان بآز ۴۰۰
الا گر طلبگار اهل دلی — زخدمت مکن یک زمان کاهلی
خورش ده بکنجشک و کبک و حمام — که یک روزت افتد همائی بدام
چو هر گوشه تیر نیاز افکنی — امید است ناگه که صیدی کنی
دری هم برآید زچندین صدف — زصد چوبه آید یکی بر بدف
یکی را پسر گم شد از راحله — شبانگه بگردید در قافله ۴۰۵
زهر خیمه پرسید و هر سو شتافت — بتاریکی آن روشنائی بیافت
چو آمد بر مردم کاروان — شنیدم که می گفت بر ساروان
ندانی که چون راه بردم بدوست — هر آن کس که پیش آمدم گفتم اوست

۴۰۰ جرّه باز باز سفیدرا وباز قوی را گویند چون بدست آورد چگونه صیدش کند دندان را آز بمعنی طمع در بعض نسخ پس ازین بیت این بیت واقع شده

بمعجز بود این که پیدا شود — که اعمی زناگاه بینا شود

۴۰۱ الا حرف تنبیه بمعنی آگاه باش طلبگار یعنی جوینده و طالب زخدمت الخ از خدمت غافل مباش کاهلی در بعض نسخ غافلی ۴۰۲ خورش اسم مصدر است بمعنی طعام بکنجشک در بعض نسخ بدرّاج حمام کبوتر و عرب هر پرنده‌ء طوق دارا را حمام گویند که یک روزت الخ لاجرم کسی که طالب اهل حق باشد می باید که در طلب پوید ۴۰۳ هر گوشه یعنی هر جانب ۴۰۴ دری الخ نه در هر صدف در باشد چوبه خدنگ و تیر زصد چوبه آید در بعض نسخ زصد تیرت افتد هدف نشانه ۴۰۵ شبانگه بگردید یعنی بوقت شب بجستجو بگردید یعنی جستجو کرد ۴۰۶ آن روشنائی نور چشم خود که پسر اوست ۴۰۷ ساروان بوزن و معنی ساربان که نگه دارنده و محافظت کننده‌ء شتر باشد ۴۰۸ بدوست یعنی پسررا هر آن کس الخ پس هر که جوید پوید و هرکه پوید یابد

حکایت بشهر اندر افتاد وجوش — که بی‌دیده دیده بر کرد دوش ۳۹۰
شنید این سخن خواجهٔ سنگدل — که برگشت درویش ازو تنگدل
بگفتا حکایت کن ای نیکبخت — که چون سهل شد بر تو این کار سخت
که برکرد این شمع گیتی فروز — بگفت ای ستمگار آشفته روز
تو کوته نظر بودی و سست رای — که مشغول گشتی بچغد از همای
بروی من این در کسی کرد باز — که کردی تو بر روی او در فراز ۳۹۵
اگر بوسه بر خاک مردان زنی — بمردی که پیش آیدت روشنی
کسانی که پوشیده چشم دل اند — همانا کزین توتیا غافل اند
چو برگشته دولت ملامت شنید — سر انگشت حسرت بدندان گزید
که شهباز من صید دام تو شد — مرا بود دولت بنام تو شد

---

۳۹۰ حکایت الخ در شهر این حادثه‌را فاش می گفتند دوش درین شب گذشته ۳۹۱ که برگشت الخ که در خانه بر روی درویش بسته ودرویش ازو تنگدل گشته بود ۳۹۲ بگفتا یعنی آن خواجهٔ لئیم ازین مرد کریم پرسید آن کار سخت که چشم کور تو بیننده گشت ۳۹۳ بر کردت بتو رجوع کرد این شمع گیتی فروز یعنی این چشم تو که گیتی فروز است ۳۹۴ مشغول گشتی مقید شدی چغد جانوریست که در عربی آن‌را بوم گویند از همای تو بدوستی دنیا فارغ شدی از شکار ها ۳۹۵ این در کرد باز که چشم من گشاده کرد فراز بسته ۳۹۶ اگر الخ یعنی اگر خاك مردان‌را بوسی بحق رجولیت روشنی پیش تو آید ۳۹۷ کسانی الخ یعنی آنان که چشم دل ایشان پوشیده است توتیا داروی معروف است که بجهت روشنی نظر در چشم کشند چشم دل اند در بعض نسخ چشم و دل اند ۳۹۸ برگشته دولت آن خواجهٔ بخیل که برگشته دولت بود ملامت‌را شنید از آن خواجهٔ بینا گشته ۳۹۹ شهباز باز بزرك و نادر صید دام تو شد اورا تو شکار کردی

شنیدم که مغروری از کبر مست — در خانه بر روی سایل ببست
بگنجی فرومانده بنشست مرد — جگر گرم و آه از تف سینه سرد
در آمد یکی مرد پوشیده چشم — پرسیدش از موجب کین و خشم
فروگفت و بگریست بر خاک کوی — جفائی کز آن شخصش آمد بروی
بگفت ای فلان ترک آزار کن — یک امشب بنزد من افطار کن
بخلق و نوازش گریبان کشید — بمنزل در آوردش و خوان کشید
بر آسود درویش روشن نهاد — بگفت ایزدت روشنائی دهاد
شب از نرگسش قطره چندی چکید — سحر دیده برکرد و دنیا بدید

۳۸۲ شنیدم الخ یعنی گدائی بر در خانهء توانگری آمد توانگر مرد مغرور واز تکبّر مست بود که باب خانه را بر روی آن گدا ببست مغرور یعنی گردنکش ۳۸۳ فرومانده عاجز گشتهٔ مرد یعنی آن سایل تف گرمی جگر گرم الخ جگر گرم بود از غم و غصّه وآه سرد بود از تف سینه وآن مراد ازیاس است ۳۸٤ در آمد در بعض نسخ شنیدش یعنی آه اورا شنید پوشیده چشم نابینا و کور از موجب کین و خشم یعنی سبب کین و خشم تو چیست در بعض نسخ این مصراع چنین واقع شده است بگفتا چه در تابت آورد و خشم ۳۸۵ فروگفت بیان نمود و بعضی می گویند که فرو زاید است و بگریست بر خاك کوی آن مرد سایل گفت واشك را بر خاك کوی ریخت جفائی الخ مقول قول مضمون این مصراع است ۳۸٦ بگفت الخ چشم پوشیده سایل را گفت ای درویش دلریش رنجیدگی را ترك کن در خانهء من امشب چیزی بخور ۳۸۷ نوازش در بعض نسخ فریبش بخلق الخ یعنی بخلق حسن ودلداری کردن گریبانش گرفته ودست بگردنش کرده بخانهء خود کشید خوان کشید پیش درویش ۳۸۸ برآسود راحت شد روشن نهاد منوّر دل و نیك ذات ایزدت الخ یعنی حضرت خدا چشم ترا روشنائی دهاد ۳۸۹ نرگس دراینجا مراد چشم اصل نام گلیست بجهت مشابهت با چشم چشم را نرگس اطلاق کنند سحر دیده برکرد صباح چشم را کشاد ودنیا بدید چشمش بینا شد مشاهده جهان کرد

شنید این سخنها، دور از صواب — نه صبر شنیدن نه روی، جواب
بچشم سیاست درو بنگریست — که سودا، این بر من از بهر چیست
یکی گفت شاها بتیغش بزن — زروی، زمین بیخ عمرش بکن
نگه کرد سلطان عالی محل — خودش در بلا دید وخر در وحل
ببخشید بر حال مسکین مرد — فرو خورد خشم از سخنهای سرد
زرش داد و اسپ وقبا پوستین — چه نیکو بود مهر در وقت کین
یکی گفتش ای پیر بی عقل و هوش — عجب رستی از قتل گفتا خموش
اگر من بنالیدم از درد خویش — وی انعام فرمود در خورد خویش
بدی را بدی سهل باشد جزا — اگر مردی احسن الی من اسا

۳۷۳ این سخنهاء دور از صواب که آن کس می گفت روی درینجا مراد طریق ۳۷۴ بچشم سیاست درو بنگریست در بعض نسخ ملك شرمگین در حشم بنگریست و در بعض ملك خشمگین در رخش بنگریست از بهر چیست که این را درنیجا نیدم ۳۷۵ زروی، زمین الخ در بعض نسخ که نگذاشت کس را نه دختر نه زن یعنی همه را دشنام داد ۳۷۶ عالی محل بلند مقام خودش آن کس را وخر در وحل خرش را در گل سیاه ۳۷۷ ببخشید الخ مراد مردرا که حال تباه وبد و شکسته بود بر آن حال رحم آورده هر خشمی از سخنهای سخت او بپادشاه شده بود آن را فرو خورد ۳۷۹ رستی رهای یافتی گفتا خموش یعنی پیر در جواب عتابش گفت ساکت باش ۳۸۰ اگر الخ اگرچه من ناله کردم از درد خود انعام فرمود عطا کرد درخورد خویش لایق خود ۳۸۱ سهل آسان اگر مردی الخ یعنی اگر مرد هستی پس نیکی کن بشخصی که با تو بدی کرد اسا همزه برای وزن شعر حذف گردید

چو حاتم که گر نیستی فرّ وی نبردی کس اندر جهان نام طی
ثنا ماند از آن نامور در کتاب ترا هم ثنا ماند و هم ثواب
که حاتم بدان نام و آوازه خواست ترا جهد وسعی از برای خداست ۳۶۵
تکلّف بر مرد درویش نیست نصیحت جز این یک سخن بیش نیست
که چندانکه جهدت بود خیر کن زتو خیر ماند زسعدی سخن
یکی را خری در گِل افتاده بود زسودا‌ش خون در دل افتاده بود
بیابان و باران و سرما و سیل فرو هشت ظلمت بر آفاق ذیل
همه شب درین غصّه تا بامداد سَقَط گفت و نفرین و دشنام داد ۳۷۰
نه دشمن برست از زبانش نه دوست نه سلطان که آن بوم و بر زآن اوست
قضارا خداوند آن پهن دشت در آن حال منکر برو بر گذشت

۳۶۳ فرّ دولت وقوّت ۳۶۴ ثنا ستایش ثواب جزای نیك یعنی پاداش عمل نیك ۳۶۶ تکلّف بمعنی رنج بردن نصیحت در بعض نسخ وصیّت بیش زیاده ۳۶۷ که چندانکه الخ بیان نصیحت است مراد نصیحت همین یك سخن است که هرقدر جهد تو بود یعنی وسعت و طاقت تو بود همان قدر خیر کن ۳۶۸ سودا درینجا مراد غصّه و خشم ۳۶۹ بیابان الخ هم می بارید و سرما و سیل هم بود علاوه شب تاریك اگرانسان بیکی ازین مصایب مبتلا گردد رنجش از حد می افزاید ظلمت دامن بر آفاق فرو هشت یعنی آن شب همه عالم سیاه وتاریك شد ۳۷۰ سقط هذیان نفرین لعنت ۳۷۱ برست ماضی است از رستن یعنی رها شد بوم وبر یعنی زمین زآن اوست از آن او بود ۳۷۲ پهن دشت صحرای عریض در بعض نسخ پس ازین بیت این بیت واقع شده

نگه کرد سالار اقلیم دید که بر پشتهٔ ماجرائی شنید

زبنگاهِ حاتم یکی پیر مرد — طلب ده درم سنگ فانید کرد
زراوی چنین یاد دارم خبر — که پیشش فرستاد تنگی شکر
زن از خیمه گفت این چه تدبیر بود — همان ده درم حاجت پیر بود
شنید این سخن نام‌پردازِ طی — بخندید و گفت ای دلارامِ حی
گرو درخورِ حاجت خویش خواست — جوانمردیِ آلِ حاتم کجاست
چو حاتم بآزاد مردے دگر — زدورانِ گیتی نیاید مگر
ابو بکرِ سعد آن که دست نوال — نهد هیبتش بر دهانِ سوال
رعیت‌پناها دلت شاد باد — بسعیت مسلمانی آباد باد
سر افرازد این خاکِ فرخنده بوم — زعدلت بر اقلیمِ یونان وروم

۳۵٤ بنگاه منزل و جائی که نقد و جنس در آنجا نهند از بنگاه مراد موکلان ومختاران بنگاه فانیذ معرّب پانیذ و آن شکری را گویند که مثل شکر برگ و شکر قلم باشد مراد اینجا شکر است مطلق طلب کرد یعنی شکر خواست سنگ درینجا مراد وزن ۳۵۵ تنگ درینجا یعنی نیمهء خروار شکر ۳۵٦ زن از خیمه گفت یعنی زن حاتم از اندرون خرگاه گفت تدبیر عاقبت کار اندیشیدن ۳۵۷ نام پرواز طی یعنی حاتم دلارام حی محبوبهء قبیله ۳۵۸ درخور لایق جوانمردی الخ یعنی او مطابق حاجت خود خواسته است اگر زیاده از آن داده نشود پس آل حاتم که جوانمرد می گویاند آن جوانمردی کجاست و شایان جوانمردی آن است که زیاده از حاجت بدهد ۳٦۰ نوال بخشش و عطا دست نوال الخ یعنی عطا کند چنانکه دهان سوال بسته شود که مجال مقالش نماند ۳٦۱ رعیت الخ درین بیت تنبیه است که پادشاهش هم رعیت پناه بود هم دین پناه ۳٦۲ سر افرازد بلندی نماید فرخنده در بعض نسخ پاکیزه بوم مملکت زعدلت از جهت عدل تو بر اقلیم یونان وروم که این مملکت معمورتر است از آن دو کشور

فرستاد لشکر بشیر و نظیر گرفتند از ایشان گروهی اسیر
بفرمود کشتن بشمشیر کین که ناپاک بودند و ناپاک دین
زنی گفت من دختری حاتمم بخواهید ازین نامور حاکمم
کرم کن بجائی من ای محترم که مولای من بود از اهل کرم
بفرمان پیغمبر پاک رای کشادند زنجیرش از دست و پای
در آن قوم باقی نهادند تیغ که رانند سیلاب خون بی دریغ
بزاری بشمشیرزن گفت زن مرا نیز با جمله گردن بزن
مروت نبینم رهائی زبند بتنها ویارانم اندر کمند
همی گفت گریان بر اخوان طی بسمع رسول آمد آواز وی
ببخشیدش آن قوم دیگر عطا که هرگز نکرد اصل گوهر خطا

---

۳۴۴ بشیر و نظیر یعنی رسول عم گرفتند لشکر از ایشان از آن قبیله ۳۴۵ بفرمود رسول ناپاك در بعض نسخ ناباك ۳۴۶ بخواهید الخ یعنی باید که شفاعت من ازین نامور حاکم یعنی از پیغمبر بکنید بدینگونه که کرم کن الخ ۳۴۷ محترم ای رسول مکرم بجائی من یعنی در حالتی که هستم مولا دراینجا مراد از پدر مراد پدر من کریم بود و من اسیر افتاده ام بدین حال ببخش ۳۴۸ پاك رای صحیح الفکر کشادند الخ دختر حاتم را آزاد کردند ۳۴۹ در آن قوم باقی بجز آن زن در همه قوم باز مانده نهادند تیغ تیغ کشیدند که رانند الخ که همه را بکشند ۳۵۰ شمشیرزن جلاد زن یعنی دختر حاتم جمله قوم ۳۵۲ همی گفت الخ یعنی در آن حالت گریان بود بر برادران طی ۳۵۳ ببخشیدش الخ یعنی عفو قوم دیگررا بوی عطا کرد که کرم اصل در فرع ظاهر شود و آثار آن باهر گردد

دو چشمش ببوسید و در بر گرفت و زانجا طریق یمن بر گرفت
ملک در میان دو ابروی مرد بدانست حالی که کاری نکرد
بگفتا بیا تا چه داری خبر چرا بر نشستی بفتراک سر
مگر بر تو نام آوری حمله کرد نیاوردی از ضعف تاب نبرد
جوانمرد شاطر زمین بوسه داد ملک را ثنا گفت و تمکین نهاد
که در یافتم حاتم نام جوی هنرمند و خوش منظر و خوب روی
جوانمرد و صاحب خرد دیدمش بمردانگی فوق خود دیدمش
مرا بار لطفش دوتا کرد پشت بشمشیر احسان و فضلم بکشت
بگفت آنچه دید از کرمهای وی شهنشه ثنا گفت بر آل طی
فرستاده را داد مهری درم که مهر است بر نام حاتم کرم
مراورا رسد گر گواهی دهند که معنی و آوازه اش همره اند
شنیدم که طی در زمان رسول نکردند منشور ایمان قبول

---

۳۳۲ در بر گرفتن بغل گیر شدن ۳۳۳ میان دو ابرو مراد از جبهه و پیشانی مرد فرستاده‌ء خود حالی فی‌الحال که کاری نکرد و حاتم را نکشت ۳۳۴ بیا بنزدیک من فتراک تسمه و دوالی باشد که از پس و پیش زین اسپ آویزند بر دریچها زاید است ۳۳۵ تاب طاقت ۳۳۷ خوش منظر خوش شکل و خوش پیکر ۳۳۸ فوق بالا خود بفتح خا می باید خواند ۳۳۹ بشمشیر الخ بکرم بسیار مرا هلاک کرد ۳۴۰ ثنا گفت الخ آفرین خواند بر قبیله‌ء حاتم ۳۴۱ که مهر است الخ مراد مهر درم داد و بگفت که کرم بر نام حاتم ختم است ۳۴۲ مر اورا رسد یعنی حاتم را لایق است رسد در بعض نسخ سزد که معنی الخ یعنی شهرت کاذبه نیست بلکه لفظ و معنی موافق یکدیگر اند که کرمش امر مقرّر است ۳۴۳ طی قبیله‌ء حاتم منشور فرمان

بگفت ار نهی با من اندر میان چو یاران یکدل بکوشم بجان
بمن دار گفت ای جوانمرد گوش که دانم جوانمرد را پرده پوش
درین بوم حاتم شناسی مگر که فرخنده رای است و نیکو سیر
سرش پادشاه یمن خواستست ندانم چه کین در میان خاستست
گرم ره نمائی بدانجا که اوست همین چشم دارم ز لطف تو دوست
بخندید برنا که حاتم منم سر اینک جدا کن بتیغ از تنم
نباید که چون صبح گردد سفید گزندت رسد یا شوی ناامید
چو حاتم بآزادگی سر نهاد جوان را برآمد خروش از نهاد
بخاک اندر افتاد و بر پای جست گهش خاک بوسید و گه پا و دست
بینداخت شمشیر و ترکش نهاد چو بیچارگان دست بر کش نهاد
که گر من گلی بر وجودت زنم بنزدیک مردان نه مردم زنم

۳۲۱ ار نهی با من اندر میان یعنی مهمّ خودرا بیان کنی بمن بکوشم بجان سعی بلیغ کنم ۳۲۲ بمن دار الخ مراد گماشته حاتم را گفت ای جوانمرد گوش دار یعنی بشنو که با تو بگویم زیراکه تو جوانمرد هستی و جوانمرد پرده پوس می شود پرده پوش یعنی کاتم السرّ ۳۲۳ سیر جمع سیرت بمعنی عادتها ۳۲۴ سرش الخ مراد بکشتن آن فرستاده است ۳۲۵ گرم ره نمائی که مرا دلالت کنی همین الخ پس ای دوست چشمی که از لطف تو می‌داشتم بر آید ۳۲۶ برنا جوان ۳۲۷ صبح گردد سفید یعنی روز روشن شود گزندت رسد که چون مرا کشی خویشان من ترا ضرر رسانند یا شوی ناامید که نتوانی مراکشی ۳۲۸ سر نهاد که جانش نیز بذل کردن گرفت جوان مهمان ۳۲۹ بر پای جستن کنایه از خوش دل شدن و وجد کردن است ۳۳۰ وترکش نهاد بزمین کش بغل و سینه ۳۳۱ وجود هستی درینجا مراد بدن

که چند از مقالات آن باد سنج — که نه ملک دارد نه فرمان نه گنج
شنیدم که چشنی ملوکانه ساخت — چو چنگ اندر آن بزم خلقی نواخت
در ذکر حاتم کسی باز کرد — ذکر کس ثنا گفتن آغاز کرد
حسد مرد را بر سر کینه داشت — یکی را بخون خوردنش برگماشت
که تا هست حاتم در ایام من — نخواهد بنیکی شدن نام من
بلا جوی راه بنی طی گرفت — بکشتن جوانمرد را پی گرفت
جوانی بره پیش باز آمدش — کزو بوی انسی فراز آمدش
نکو روی و دانا و شیرین زبان — بر خویش برد آن شبش میهمان
کرم کرد و غم خورد و پوزش نمود — بداندیشش را دل بنیکی ربود
نهادش سحر بوسه بر دست و پای — که نزدیک ما چند روزی بپای
بگفتا نیارم شد اینجا مقیم — که در پیش دارم مهمی عظیم

۳۱۰ مقالات گفتگو باد سنج خام طبع و کسی که اندیشهای باطل کند ۳۱۱ چشن مجلس نشاط و مهمانی چنگ نام سازیست اندر الخ جماعتی را نوازش کرد ۳۱۲ در ذکر الخ باب ذکرش کسی کشود یعنی ذکر سخاوت او آغاز کرد ۳۱۳ حسد الخ لاجرم ملك یمن حسد گرفت بخون خوردنش یعنی بقتل کردنش برگماشت حواله کرد و فرستاد ۳۱۵ بلا جوی یعنی آن کس که بقتل حاتم گماشت بنی طی قبیلهء حاتم است بکشتن جوانمردرا یعنی برای کشتن حاتم سخی پی گرفت یعنی قصد نمود ۳۱۶ براه در راه آن کس انس بی پژمانی وآرام ۳۱۷ بر خویش الخ بنزد خود مهمان برد آن کس را ۳۱۸ کرم کرد الخ یعنی هم کرم کرد هم عذر خواست بوجهی که آن کس که طالب کشتن اوست نادانسته اورا نیکها کرد که دلش را ربود ۳۱۹ نهادش الخ آن جوان صاحب خانه دست وپای مهمان را بوسیدن گرفت بپای بیاسای ۳۲۰ بگفتا آن کس نیارم نتوانم شد شدن

بنوعی دگر روی وراهم نبود جز او بر در بارگاهم نبود
مروّت ندیدم در آئین خویش که مهمان بخسپد دل از فاقه ریش
مرا نام باید در اقلیم فاش دگر مرکب نامور گو مباش
کسان را درم داد و تشریف واسب طبیعیست اخلاق نیکو نه کسب
خبر شد بروم از جوانمرد طی هزار آفرین گفت بر طبع وی
زحاتم بدین نکته راضی مشو ازین نغزتر ماجرائی شنو
ندانم که گفت این حکایت بمن که بود است فرمانده‌ی در یمن
زنام آوران گوی دولت ربود که در کنج بخشی نظیرش نبود
توان گفتن اورا سحاب کرم که دستش چو باران فشاندی درم
کسی نام حاتم نبردی برش که سودا نرفتی ازو بر سرش

٣٠٠ جز او الخ یعنی جز آن اسپ متاع دیگر بحضرتم نبوده ٣٠٢ مرا نام الخ نام من مشهور شدن می‌باید دگر الخ اسپ نامدار اگر نباشد غم نیست ٣٠٣ تشریف خلعت طبیعیست الخ اخلاق طبیعی آن که خلق مخلوق با شخصی بود و کسبی آن که بسعی و تلاش بهم رسد و مخلوق بالذات نبوده باشد ٣٠٤ خبر شد الخ یعنی خبر رسید بالسلطان روم از احوال حاتم که شخصی از قبیلهء طی است ٣٠٥ بدین نکته راضی مشو یعنی بدین کرمش قناعت مکن نغزتر در بعض نسخ خوبتر ٣٠٦ که بود است الخ یعنی پادشاهی بود در آن ولایت ٣٠٧ زنام الخ گوی دولت ربودن یعنی سبقت بردن و غالب شدن بسخاوت و دولت نظیر مانند ٣٠٨ سحاب ابر ٣٠٩ کسی نام الخ کسی ذکر حاتم نکردی نزدش که همچو دیوانه نشدی یعنی بسیار منفعل گشتی و گفتی که الخ سودا درینجا مراد از خشمناکی است از کسی سودا بر سر رفتن کنایه از رنجیده شدن برو است

بدانم که در وی شکوه مهیست وگر رد کند بانگ طبل تهیست
رسولی هنرمند عالم بطی روان کرد و ده مرد همراه وی
زمین مرده وابر گریان برو صبا کرده بار دگر جان درو
بمنزل که حاتم آمد فرود بر آسوده چون تشنه بر زنده رود
سماطی بیفکند و اسپی بکشت بدامن شکر داد شان زر بمشت
شب آنجا بیودند وروز دگر بگفت آنچه دانست صاحب خبر
همی گفت و حاتم پریشان چو مست زحسرت بدندان همی کند دست
که ای بهره‌ور موبد نیک نام چرا پیش ازینم نگفتی پیام
من آن بادرفتار دلدل شتاب زبهر شما دوش کردم کباب
که دانستم از هول باران و سیل نشاید شدن در چراگاه خیل

۲۹۰ شکوه مهیست در بعض نسخ بهیست یعنی معلوم کنم که در حاتم هیبت بزرگیست یا نیکیست رد کند یعنی خواستنم رد کند که اسپ را ندهد بانگ طبل تهیست دعوی بی معنیست ۲۹۱ بطی بقبیلهٔ حاتم روان کرد یعنی فرستاد ۲۹۲ زمین مرده الخ این بیت در بیان حال وقت روانگی می گوید که زمین مرده بود یعنی روئیدگی نمی آورد و بر مرده می گریند پس ابر گریان بود و صبا زمین را زنده کرد این همه تلازم شعریست مراد ایام باد وباران بیان کردن است ۲۹۳ آمد فرود آن رسول برآسوده راحت شد چون تشنه چنانکه تشنه آسوده گردد زنده رود نام جوئیست در اصفهان ۲۹۴ بدامن شکر داد شان ایشان را شکر بدامن داد ۲۹۵ بگفت الخ یعنی رسول اسپ را خواست ۲۹۶ پریشان چو مست بی عقل گشته کند از کندن یعنی دست خودرا می گزید ۲۹۷ بهره‌ور شریك وانباز موبد دانشمند پیام یعنی اسپ خواستن ۲۹۸ بادرفتار یعنی تیز رفتار دلدل شتاب یعنی مثل دلدل شتابنده و دلدل نام استر عالی کرم الله وجهه بود دوش شب گذشته ۲۹۹ نشاید شدن نتواند رفتن در چراگاه خیل تا از آن حیوان آرند

شنیدم در ایّام حاتم که بود — بخیل اندرش بادپائی چو دود
صبا سرعتی رعد بانگ ادهمی — که بر برق پیشی گرفتی همی
بتگ ژاله می ریخت بر کوه و دشت — تو گفتی مگر ابر نیسان گذشت
یکی سیل رفتار هامون نورد — که باد از پیش باز ماندی چو گرد
زاوصاف حاتم بهر مرزوبوم — بگفتند برخی بسلطان روم ٢٨٥
که همتای او در کرم مرد نیست — چو اسپش بجولان و ناورد نیست
بیابان نوردی چو کشتی بر آب — که بالای سیرش نپرّد غراب
بدستور دانا چنین گفت شاه — که دعوی خجالت بود بی گواه
من از حاتم آن اسپ تازی نژاد — بخواهم گر او مکرمت کرد وداد

٢٨١ شنیدم از حکایات حاتم جوانمرد معروف پسر عبد الله بن سعد الطائی شمس الدّین ابن خلفان بخیل اندرش در جماعت اسپان او بادپای کنایه از سریع السیر و تیزتك و تندرو است ٢٨٢ ادهمی سیاه‌رنك صبا الخ یعنی آن اسپ همچو صبا سرعت می داشت و مانند رعدبانك کننده بود که از برق پیش رفتی و سبقت کردی ٢٨٣ ژاله تگرگ نیسان نام ماهی است مراد برفتن او از اثر نعل او سنك ریزها مثل ژاله می برخاست ٢٨٤ یکی سیل الخ مراد آن بادپا مثل سیل زود و شتاب رونده بود بسرعتی که باد بمقابل او دویدن نتوانستی و مانند گرد از پس باز ماندی ٢٨٥ مرزوبوم سرحد و ولایت برخی بعضی ٢٨٦ همتای او مثل او ناورد جنك ٢٨٧ بیابان الخ یعنی چنانکه کشتی راست بر آب می رود همچنان او بر بیابان می رود بتیزئی که غراب از سیر او رفتن نتوانستی غراب در بعض نسخ عقاب ٢٨٨ بدستور الخ بوزیر عالمش گفت سلطان روم ٢٨٩ تازی نژاد عربی اصل مکرمت بخشودن

همه شب بودش قرار و هجوع ... ز تسبیح و تهلیل ومارا رجوع
سحرگه میان بست و در باز کرد ... همان لطف و بوسیدن آغاز کرد
یکی بد که شیرین و خوش طبع بود ... که با ما مسافر در آن ربع بود
مرا بوسه گفتا بتصحیف ده ... که درویش را توشه از بوسه به
بخدمت منه دست بر کفش من ... مرا نان ده و کفش بر سر بزن
ایثار مردان سبق برده اند ... نه شب زندهداران دل مرده اند
همین دیدم از پاسبان تتار ... دل مرده و چشم شب زنده دار
کرامت جوانمردی و نان دهیست ... مقالات بیهوده طبل تهیست
قیامت کسی بینی اندر بهشت ... که معنی طلب کرد و دعوی بهشت
بمعنی توان کرد دعوی درست ... دم بی قدم تکیه‌گاه است سست

٢٧١ هجوع خواب تسبیح سبحان الله گفتن تهلیل لا اله الا الله گفتن جوع گرسنگی یعنی اورا از تسبیح و تهلیل قرار خواب نبود ومارا ازگرسنگی ٢٧٢ میان درینجا مراد کمر در باز کرد باب خانه‌را گشاد وبوسیدن در بعض نسخ دوشینه ٢٧٣ بد مخفف از بود است یکی بد که در بعض نسخ یکی بذله ربع منزل ٢٧٤ مرا بوسه الخ تصحیف آن است که نقط وحرکات لفظی را تغییر کنند و حرف اوّلش دو نقط نهند تا شود و بر سین سه نقط نهند شین شود پس لفظ بوسه لفظ توشه گردد ٢٧٥ کفش پاپوش ٢٧٦ ایثار عطا و بخشش مردان از اهل طریقت سبق برده اند پیش حاصل کرده اند نه شب الخ آنان نیستند که شب‌را احیا کنند امّا دل آنان مرده باشد ٢٧٧ از پاسبان تتار که زاهد نبود ٢٧٨ مقالات گفتگوی بیهوده که خالی از کرم باشد ٢٧٩ قیامت در قیامت کسی را ودعوی بهشت یعنی ترک کرد ٢٨٠ تکیه‌گاه جای پشتی مراد باعمال واخلاق دعوی درست می توان کرد دم بی قدم یعنی قول بی عمل تکیه‌گاه سست است و بر تکیه‌گاه سست تکیه کردن پشتی‌را مفید نیست

خدارا بر آن بنده بخشایش است — که خلق از وجودش در آسایش است
کرم ورزد آن سر که مغزی دروست — که دون همتانند بی مغز و پوست
کسی نیک بیند بهر دو سرای — که نیکی رساند بخلق خدای
ندیدی که در راه با بندگیش — چه گفت آن شتربان بفرزند خویش
بخور توشه با مردم نیک مرد — که ایشان بتنها نخواهند خورد ٢٦٥

شنیدم که مردیست پاکیزه بوم — شناسا و ره‌رو در اقصای روم
من و چند سالوک صحرا نورد — برفتیم قاصد بدیدار مرد
سر و چشم هر یک ببوسید و دست — تمکین و عزت نشاند و نشست
زرش دیدم و زرع و شاگرد و رخت — ولی بی مروت چو بی بر درخت
بخلق و لطف کرم رو مرد بود — ولی دیگدانش قوی سرد بود ٢١٠

٢٦١ بخشایش اسم مصدر است بمعنی بخشیدن که خلق الخ که در خبر است خیر الناس من ینفع الناس ٢٦٢ کرم ورزد لطف‌را عادت کند مغزی دروست مراد عاقل است ٢٦٣ بهر دو سرای در دنیا و آخرت ٢٦٤ راه سفر بندگیش ضمیر راجع است بشتربان ٢٦٦ پاکیزه‌بوم پاک‌جای و اصل بزرگزاده شناسا صفت مشبه است از شناختن یعنی عارف ره‌رو مراد سالك طریقت اقصا درینجا مراد از انتها و کناره ٢٦٧ سالوك بسیار راه رونده صحرا نورد وصف ترکیبی است سیاح قاصد بدیدار مرد یعنی برای دیدن و زیارت کردن او ٢٦٨ ببوسید آن مرد ودست عطف بر سر و چشم است بتمکین بجای دادن و مکان نمودن. ٢٦٩ شاگرد خدمتکار رخت اسباب ٢٧٠ بخلق الخ یعنی اخلاق ظاهره و الطاف صوریه‌اش بسیار بود کرم رو جلد رونده دیگدانش آتشدانش قوی سرد بود که آنجا آتش نمی افروختند

زنخدان فرو برد چندی بجیب — که بخشنده روزی فرستد زغیب
نه بیگانه تیمار خوردش نه دوست — چو چنگش رگ و استخوان ماند و پوست
چو صبرش نماند از ضعیفی و هوش — زدیوار محرابش آمد بگوش
برو شیر درنده باش ای دغل — مینداز خودرا چو روباه شل
چنان سعی کن کز تو ماند چو شیر — چو روباه چه باشی بواماندہ شیر
چو شیران کرا کردن فربه است — گر افتد چو روبه سگش از وی به است
بچنگ آر و با دیگران نوش کن — نه بر فضلهٔ دیگران کوش کن
بخور تا توانی زبازوی خویش — که سعیت بود در ترازوی خویش
چو مردان ببر رنج و راحت رسان — مخنث خورد دست رنج کسان
بگیر ای جوان دست درویش پیر — نه خودرا بیفکن که دستم بگیر

٢٥١ چندی مدتی فرو برد بجیب فراغت از کسب کرد ٢٥٢ نه بیگانه الخ هیچ کس درمانش نکرد چو چنگش همچو چنگ تخفیف گشت که عرق و عظم وجلد ماند ٢٥٣ وهوش از ضعف بی صبر و بی هوش شد زدیوار محراب از پس محراب آمد بگوش این سخن ٢٥٤ شیر درنده باش یعنی همچو شیر شکار کن دغل درینجا بمعنی کسی که دغلی و ناراستی کند یعنی حیله باز شل درینجا مراد آنکه پا و دستش خشک شده باشد ٢٥٥ کز تو ماند که از کسب تو خورند ٢٥٦ چو شیران الخ یعنی هرکرا مثل شیران گردن فربه است او اگر مثل روباه معطل نشیند پس او از سگ کمتر است درین تنبیه است که کسب بهتر از عزلت است ٢٥٧ بچنگ الخ یعنی کسب کن وبا غیر بخور ٢٥٨ زبازوی خویش که افضل ما یاکل الرجل من عمل یده که سعیت الخ مراد هرقدری که سعی خواهی کرد در ترازوی اعمال تو خواهد ماند یعنی در روز قیامت بثواب سعی تو محسوب خواهد شد ٢٥٩ رسان بدیگران مخنث نامرد دست رنج کسان از کسب دیگران ٢٦٠ نه خودرا الخ نه که تو خودرا عاجز نموده محتاج بدستگیری دیگران باشی

بدان را نوازش کن ای نیک مرد — که نیکی پاس دارد چو نان تو خورد
بران مرد خند است دندان یوز — که مالد زبان بر پنیرش دو روز

یکی روبهی دید بی دست و پای — فرو ماند در لطف و صنع خدای
که چون زندگانی بسر می برد — بین دست و پای از کجا می خورد
درین بود درویش شوریده رنگ — که شیری بر آمد شغالی بچنگ
شغال نگون بخت را شیر خورد — بماند آنچه روباه ازو سیر خورد
دگر روز باز اتفاقی فتاد — که روزی رسان قوت روزش بداد
یقین دیده مرد بیننده کرد — شد و تکیه بر آفریننده کرد
کزین پس بگنجی نشینم چو مور — که روزی نخورند پیلان بزور

۲۴۲ بدان را نوازش کن که نیك تو مانع بدی او گردد پاس دارد حفظ کند خورد بفتح خا می باید خواند ۲۴۳ کند نقیض تیز که مالد الخ یعنی که دو روز از دست او می خورد ۲۴۴ فرو ماند عاجز و حیران ماند ۲۴۵ چون چگونه از کجا می خورد قادر کسب نیست ۲۴۶ درین بود درین تفکر و تردد بود شوریده رنگ حیران و دیوانه نقش ۲۴۷ نگون بخت بدبخت شیر خورد در پیش روباه بماند الخ یعنی از سور شیر روباه سیر شد ۲۴۸ دگر روز فردا اتفاقی فتاد آنکس بدید در بعض نسخ اتفاق او فتاد قوت روزش بداد مراد قوتی که هر روز اورا می داد آن قوت اورا بداد ۲۴۹ یقین دیدهء مرد بیننده کرد یعنی اورا یقین که حاصل شد آن یقین چشم اورا روشن ساخت شد درینجا بمعنی رفت ۲۵۰ کزین پس که بعد ازین بگنجی الخ مور از اضعف مخلوقات و پیل از کلانترین مخلوقات است روزی همهها او تعالی می دهد احدی از زور خور خوردن نتواند پس از زور چه فایده باید که مثل مور بنشینم خداوند تعالی روزی خواهد داد

چو دشمن کرم بیند و لطف وجود — نیاید دگر خبث ازو در وجود
مکن بد که بد بینی از یار نیک — نیاید زتخم بدی بار نیک
چو با دوست دشوار گیری و تنگ — نخواهد که بیند ترا نقش و رنگ
وگر خواجه با دشمنان نیک خوست — بسی بر نیاید که گردند دوست
بره در یکی پیشم آمد جوان — بتگ در پیش گوسپندی دوان
بدو گفتم این ریسمان است و بند — که می آرد اندر پیت گوسپند
سبک طوق و زنجیر ازو باز کرد — چپ و راست پوئیدن آغاز کرد
هنوز از پیش تازیان می دوید — که جو خورده بود از کف مرد و خوید
چو باز آمد از عیش و بازی بجای — مرا دید و گفت ای خداوند رای
نه این ریسمان می برد با منش — که احسان کمندیست در گردنش
بلطفی که دیدست پیل دمان — نیارد همی حمله در پیلبان

---

۲۳۱ جود سخا خبث بدی ۲۳۲ بار بمعنی میوه نیاید در بعض نسخ نروید ۲۳۳ دشوار گیری و تنگ بسختی و مضایقه نمائی نخواهد الخ از تو بیزار گردد که نخواهد که ترا صورت بیند ۲۳۴ خواجه درینجا مراد از شخص غایب است نیک خوست نیک کننده است ۲۳۵ بره الخ یعنی بر راه یك جوان پیش من آمد و گوسپندی در پیء او بتگ دوان بود ۲۳۶ بدو بآن جوان ۲۳۷ سبك علی الفور طوق حلقه که در گلو دهند ازو از گردن گوسپند باز کرد یعنی گشاد ورها کرد فاعل کرد بهردو جا جوان است ۲۳۸ تازیان وصف است از تازیدن خوید واو رسمی است همچو واو خویش که جو الخ زیراکه از دست او جو و خوید خورده بود ۲۳۹ از عیش و بازی مراد از چپ و راست پوئی ۲۴۰ نه این الخ یعنی گوسپند را ریسمان نمی برد با من ۲۴۱ بلطفی بسبب احسانی که دیدست از پیلبان دمان تند و خشمناك درینجا مراد مست حمله آهنگ کردن بجنگ و حرب برانگیختن بر قوی

نگه کرد موری در آن غلّه دید — که سر کشته هر گوشه‌ای می‌دوید
زرحمت برو شب نیارست خفت — بماوای خود بازش آورد و گفت
مروّت نباشد که این مور ریش — پراگنده گردانم از جای خویش
درون پراگندگان جمع دار — که جمعیّتت باشد از روزگار
چه خوش گفت فردوسی پاک زاد — که رحمت بر آن تربت پاک باد
میازار موری که دانه کش است — که او نیز جان دارد و جان خوش است
سیاه اندرون باشد و سنگ دل — که خواهد که موری شود تنگ دل
مزن بر سر ناتوان دست زور — که روزی بپایش درافتی چو مور
بخشید بر حال پروانه شمع — نگه کن که چون سوخت در پیش جمع
گرفتم زتو ناتوانتر کسیست — توانا تر از تو هم آخر کسیست

ببخش ای پسر کادمی زاده صید — باحسان توان کرد وحشی بقید
عدو را بالطاف کردن ببند — که نتوان بریدن بتیغ این کمند

۲۱۹ نگه کرد چون بده رسید سر انبان را کشود و نگه کرد غله گندم ۲۲۰ زرحمت برو از جهت ترحّم بر آن مور نیارست قادر نشد و نتوانست بماوای خود بمکان مور و گفت با خود ۲۲۱ پراگنده پریشان و متفرّق ۲۲۲ جمعیّتت باشد ترا نیز جمعیت حاصل شود ۲۲۳ فردوسی پاک زاد یعنی صاحب شاهنامه که رحمت الخ رحمت حق بر مدفون قبرش باد ۲۲۴ دانه کش و رزق جوی ۲۲۵ که خواهد آن کس که خواهد شود تنگ دل از رنجیدنش ۲۲۶ مزن الخ یعنی ضعیف را مرنجان که دنیا بر قرار و دار القرار نیست ۲۲۷ ببخشید رحم نکرد چون چگونه جمع یعنی اهل مجمع ۲۲۹ ببخش الخ مراد احسان بکن که انسان از احسان صید می شود و وحشی بقید

نه آن گنبد رویست بازارگان — که بردی سر از کبه بر آسمان
من آنم که آن روزم از در براند — بروز منش دور گیتی نشاند
نگه کرد باز آسمان سوی من — بیفشاند خاک غم از روی من
خدای ار بحکمت ببندد دری — گشاید بفضل و کرم دیگری ٢١٥
بس مفلس بی نوا سیر شد — بس کار منعم زبر زیر شد

یکی سیرت نیک مردان شنو — اگر نیک مردی و مردانه رو
که شبلی زحانوت گندم فروش — بده برد انبان گندم بدوش

٢١٢ نه استفهام انکاریست بردی یاء حکایت است ٢١٤ نگه کرد آسمان نظر کرد آفریندهء فلك بیفشاند خاك غم در بعض نسخ فرو شست گرد غم ٢١٥ ار اگر حکمت که کار او خالی از حکمت نیست دری بابی دیگری باب آخر ٢١٦ بی‌نوا بی‌رزق سیر شد و بانوا گشت زبر زیر شد از اعلی و فوق دنی و تحت گشت یعنی خسته و خراب و مفلس شد ٢١٧ یکی الخ یك نوع سیرت نیکمردان بیان می کنم که برنجیدن هیچ کس راضی نشدند ٢١٨ شبلی ابو بکر الشبلی نام وی جعفر بن یونس است و گفته اند دُلَف بن جَحدر و بر قبر وی ببغداد جعفر بن یونس نوشته اند مصری بود ببغداد آمد و در مجلس خیر نتاج توبه کرد شاکرد جنید است عالم بوده و فقیه و مذکر مجلس کردی مذهب مالك داشت پدر وی حاجب الحجاب خلیفه بود هشتاد و هفت سال عمر وی بود در سنه اربع و ثلثین و ثلثمائه برفته از دنیا در ماه ذو الحجه بُکیر دینوری گوید خادم شبلی که نزدیك وفات خود گفت بر من یك درم مظلمه است و چندین هزار درم برای صاحب آن صدقه دادم و هنوز بر دل من هیچ شغلی از آن گرانترین است حانوت دکّان در بعض نسخ دکّان بده یعنی بدهی که او می‌ماند بدوش بمکسب گرفته

غلامش بدست کریمی فتاد — توانگر دل و دست و روشن نهاد
بدیدار مسکین آشفته حال — چنان شاد بودی که مسکین بمال
شبانگه یکی بر درش لقمه جست — زسختی کشیدن قدمهاش سست
بفرمود صاحب نظر بنده را — که خوشنود کن مرد درمانده را
چو نزدیک بردش زخوان بهره — بر آورد بی خویشتن نعره
شکسته دل آمد بر خواجه باز — عیان کرده اشکش بدیباچه راز
بپرسید سالار فرخنده خوی — که اشکت زجور که آمد بروی
بگفت اندرونم بشورید سخت — بر احوال این پیر شوریده بخت
که مملوک وی بودم اندر قدیم — خداوند اسباب و املاک و سیم
چو کوتاه شد دستش از عز و ناز — کند دست خواهش بدرها دراز
بخندید و گفت ای پسر جور نیست — ستم بر کس از گردش دور نیست

۲۰۱ توانگر الخ یعنی غنای قلب و قدرت مال داشت و طبعش روشن بود ۲۰۲ بدیدار الخ یعنی چنان کریم بود که بدیدن مسکین شاد گشتی چنانکه مسکین بمال شاد شود ۲۰۳ یکی فقیری لقمه جست گدائی کرد سست ضعیف شده بود ۲۰۴ صاحب نظر که این خواجه کریم است بنده‌را آن غلام مذکوررا ۲۰۵ نزدیک بردش نزدیک فقیر برد زخوان از سفره و طعام بهره‌ء نصیبی بر آورد نعره‌ء بانگ زد واه کرد ۲۰۶ بر نزد آمد باز آن غلام بدیباچه بروی مراد بگریست واز گریستن او درو دلش ظاهر شد ۲۰۸ بشورید غمگین شد این پیر که در در گدائی کرد ۲۰۹ اندر قدیم در زمان سابق خداوند مالك بود املاك رخت و متاع ۲۱۰ از عز وناز از ملك و مال خواهش اسم مصدریه است یعنی دست گدائی بهر در دراز کند ۲۱۱ بخندید خواجه جور نیست که آن کس مستحق این بود دور یعنی زمانه ستم الخ که هم کارها بتقدیر حضرت خداست بحسب اعمال و استحقاق بندگان

نه دینار دادش سیه دل نه دانگ — برو زد بسرباری از طیره بانگ
دل سایل از جور او خون گرفت — سر از غم بر آورد و گفت ای شگفت
توانگر ترش روی باری چراست — مگر می نترسد ز تلخی خواست
بفرمود کوته نظر تا غلام — براندش بخواری و زجر تمام
بنا کردن شکر پروردگار — شنیدم که برگشت ازو روزگار
بزرگیش سر در تباهی نهاد — عطارد قلم در سیاهی نهاد
شقاوت برهنه نشاندش چو سیر — نه بارش رها کرد و نه بارگیر
نشاندش قضا بر سر از فاقه خاک — مشعبد صفت کیسه و دست پاک
سراپای حالش دگرگونه گشت — برین ماجرا روزگاری گذشت

۱۹۲ سیه دل آن تندروی نه دینار دادش نه دانگ یعنی چیزی نداد آن فقیررا خواه کثیر خواه قلیل سرباری بار و بستهء کوچکی را گویند که بر بالای بار و بستهء بزرگ بندند درینجا مراد از علاوه است یعنی علاوه از خشم بانگ زد غافل از قول خدای تعالی که واما السائل فلا تنهر ۱۹۳ خون گرفت کنایه از کمال رنجیدن است ای شگفت بتعجب ندا کرد ۱۹۴ خواست درینجا بمعنی خواستن مراد از آن سوال و گدائی ۱۹۵ زجر یعنی منع کردن و بانگ زدن تمام ۱۹۶ بنا کردن شکر پروردگار بسبب نا کردن شکر نعمتهای ربّ رازق ۱۹۷ بزرگیش بزرگیء او عطارد کوکبی باشد که بفارسی تیر خوانند و آن کاتب ملك است قلم در سیاهی نهادن کنایه از قلم بر سخن کسی کشیدن باشد ۱۹۸ شقاوت بدبختی سیر برادر پیاز باشد و بعربی ثوم خوانند چو سیر یعنی چنانکه سیررا از پوستش عریان کنند رها کرد گذاشت بار مراد از امتعه بارگیر اسب و شتر و غیره مواشی قابل سواری و باربرداری ۱۹۹ نشاندش الخ عبارت از کمال ذلّت است مشعبد حقه باز صفت مانند او کیسه و دست پاك مراد خالی شد ۲۰۰ دگرگونه گشت متغیّر شد برین الخ مدّتی گذشت مال او از دستش بیرون شد در بعض نسخ بگورش پس از مدّتی بر گذشت

بآزار فرمان مده بر رهی — که باشد که افتد بفرماندهی
چو تمکین و جاهت بود بر دوام — مکن زور بر ضعف درویش عام
که افتد که با جاه و تمکین شود — چو بیذق که ناگاه فرزین شود
نصیحت شنو مردم دوربین — نپاشند در هیچ دل تخم کین
خداوند خرمن زیان می کند — که بر خوشه چین سرگران می کند
نترسد که نعمت بمسکین دهند — وز آن بار غم بر دل این نهند
بسا زورمندان که افتاد سخت — بس افتاده را یاوری کرد بخت
دل زیردستان نباید شکست — مبادا که روزی شوی زیردست
بنالید درویشی از ضعف حال — بر تندروئی خداوند مال

۱۸۳ رهی بیاء نسبت است غلام و چاکر یعنی کسی‌را امر مکن که رنجاند یکی را از اهل قریه افتد بفرماندهی یعنی حاکم باشد ۱۸۴ بر دوام همیشه درویش عام درویشی که از قسم عام است ۱۸۵ که با جاه و تمکین شود که ریاست یابد بیذق پیاده‌ء شطرنج را گویند فرزین نیز نام مهره‌ء شطرنج است که آن‌را وزیر گویند مراد چنانکه بیذق در خانه‌ء فرزین رود فرزین شود همچنان احتمال دارد که ناگه درویش وزیر شود ۱۸۶ نصیحت شنو کسی‌را رنجیده دل مکن مردم دوربین یعنی مردمان که عاقبت اندیش باشند نپاشند الخ یعنی کاری نکنند که ازو انتقام روید در دل مردم ۱۸۷ خوشه چین فقیر که خوشه چند خرمن گدا سرگران می‌کند ثقلت و کبر می‌نماید ۱۸۸ دهند از جانب آلهی وزان فقیر بر دل این توانگر سرگران ۱۸۹ بسا بمعنی ای بس و بسیار باشد زورمندان توانگران یاوری معاونت ۱۹۰ زیردستان ضعیفان ۱۹۱ از ضعف حال و کمال فقر بر نزد تندروئی یکی از دو حرف یا برای وحدت است و تندروی یعنی بخیل و ممسک و ترش روی

یکی در بیابان سگی تشنه یافت برون از رمق در حیاتش نیافت
کله دلو کرد آن پسندیده کیش چو جبل اندر آن بست دستار خویش
بخدمت میان بست و بازو گشاد سگ ناتوان را دمی آب داد
خبر داد پیغمبر از حال مرد که داور گناهان او عفو کرد
الا گر جفاکاری اندیشه کن وفا پیش گیر و کرم پیشه کن
کجا گم شود خیر با نیک مرد که او با سگی نیکوئی گم نکرد
کرم کن چنان کت برآید زدست جهانبان در خیر بر کس ببست
بقطار زر بخشش کردن زگنج نه باشد چو قیراطی از دسترنج
برد هر کسی بار درخورد زور گران است پای ملخ پیش مور
تو با خلق نیکی کن ای نیکبخت که فردا نگیرد خدا بر تو سخت
گر از پا در آید نماند اسیر که افتادگان را بود دستگیر

---

۱۷۲ یافت دیدش برون از رمق یعنی جز بقیهء جان ۱۷۳ کله مخفف ازکلاه است دلو ظرفی که برای آب کشی چاه سازند از جرم و بدان آب کشند پسندیده کیش مقبول الذهب حبل ریسمان اندر آن بدلو دستار خویش دلبند خود ۱۷۵ داور مراد از خداوند تعالی گناهان او عفو کرد بسبب آن آب نوشانیدن گناههای او عفو نمود ۱۷۶ اندیشه کن حال خود و عاقبت خویش‌را ۱۷۷ کم بمعنی ضایع است که زیراکه ۱۷۸ کت در اصل که ات بود برآید زدست می توانی یعنی بقدر قدرت خود کرم و خیر بکن جهانبان خالق و مالك آن یعنی خدای تعالی در خیر باب ثواب ۱۷۹ قطار یك پوست گاو پر از زر مراد کثیر زر زگنج از اغنیا قیراط یم دانك ۱۸۰ درخورد زور بمقدار قوتش گران ثقیل ۱۸۱ نیکی در بعض نسخ سهلی که تا که ۱۸۲ گر از پا در آید یعنی اگر بیفتد اسیر گرفتار که آنکس که

چو باد صبا زان زمین سیر کرد — نه سیری که بادش رسیدی بگرد
گرفتند حالی جوانمردرا — که حاصل کنی سیم یا مردرا
بیچارگی راه زندان گرفت — که مرغ از قفس رفته نتوان گرفت
شنیدم که در حبس چندی بماند — نه شکوت نوشت و نه فریاد خواند
زمانها نیاسود و شبها نخفت — برو پارسائی گذر کرد و گفت
نپندارمت مالِ مردم خوری — چه پیش آمدت تا بزندان دری
بگفت ای جلیس مبارک نفس — نخوردم بحیلت کسی مالِ کس
یکی ناتوان دیدم از بند ریش — خلاصش ندیدم بجز بندِ خویش
نیامد بزندیک رایم پسند — من آسوده و دیگری در کمند
بمرد آخر و نیک نامی ببرد — زهی زندگانی که نامش نمرد
تنی مرده دل زنده در زیر گل — به از عالمی زنده مرده دل
دل زنده هرگز نگردد هلاک — تن زنده دل گر بمیرد چه باک

۱۶۰ باد صبا باد مغرب که در ایام بهار وزد بگرد گرد بمعنی غبار است ۱۶۱ گرفتند خصمان حالی فی الحال ۱۶۳ نه شکوت نوشت پیش کس ۱۶۵ نپندارمت من ظن نمی کنم که تو مال مردم خوری تا از بهر آن ترا حبس کنند چه پیش آمدت چه حادثه واقع شد بزندان دری در زندانی ۱۶۷ یکی ناتوان دیدم از بند ریش در بعض نسخ یکی بندیم شکوه آورد پیش ۱۶۸ دیگری در کمند در بعض نسخ دیگری پای بند و در بعض با بند ۱۶۹ زهی یعنی چه خوب و تعجب که نامش نمرد وحیات ابدیه آن است که نام خیر بماند ۱۷۰ تنی مرده تنی که مرده باشد در زیر گل که مدفون است ۱۷۱ نگردد هلاک یعنی نمیرد تن الخ اگر بدنش بمیرد غم نیست

نه درخورد سرمایه کردی کرم — تنک مایه بودی ازین لاجرم
برش تنگدستی دو حرفی نوشت — که ای خوب فرجام فرخ سرشت
یکی دست گیرم بچندی درم — که چندیست تا من بزندان درم
بچشم اندرش قدر چیزی نبود — ولیکن بدستش پشیزی نبود
بخصمان بندی فرستاد مرد — که ای نیک نامان آزاد مرد
بدارید چندی کف از دامنش — وگر می‌گریزد ضمان بر منش
و زانجا بزندان در آمد که خیز — ازین شهر تا پای داری گریز
چو گنجشک در باز دید از قفس — قرارش نماند اندرو یک نفس

١٥٢ درخورد لایق نه درخورد الخ یعنی کرم آن کس از قدرتش زیاده بود تنک مایه رقیق المال یعنی اندك مایه دارنده ازین ازین جهت چنانکه گریی گفته

بخواب اندرون دوش دیدم درم — بگفتم چرا می نمیایی برم
بگفتا تو نشناختی قدر من — بدین و بدان می‌دهی از کرم
بخیلان بدانند قدر مرا — بنزد بخیلان روم لاجرم

١٥٣ برش نزد او تنگدست لاچار و مفلس دو حرفی نوشت رقعهء مختصر نوشت که در آن رقعه عرض حال کرده ١٥٤ یکی دست الخ یعنی یکبار بچندی درم اعانت من کن چندیست یعنی زمان چند است بزندان درم در زندانم ١٥٥ بچشم الخ مراد پیش چشم کریم آنچه که بندی می خواست آن را قدری نبود پشیزی نبود تا بدهد و از حبس خلاص کند ١٥٦ آزاد مرد مردمان صلحا و حلال زاده و اصیل ١٥٧ چندی مدّتی چند بدارید کف از دامنش دست بکشید ازو یعنی از حبس اطلاق کنید ضمان بر منش من کفیل بالمالی ١٥٨ بزندان در آمد یعنی بنزد محبوس آمد و آن محبوس را گفت ١٥٩ گنجشك مرغ که در عربی آن را عصفور گویند در باز دید از قفس باب قفس را کشاده دید

که سلطان ازین روزه گوئی چه خواست — که افطار او عید طفلان ماست
خورنده که خیرش برآید زدست — به از صایم الدهر دنیا پرست
مسلّم کسی را بود روزه داشت — که درمانده را دید نان چاشت
وگرنه چه حاجت که زحمت بری — زخود باز گیری و هم خود خوری
خیالات نادان خلوت نشین — هم بر کند عاقبت کفر و دین
صفا هست در آب و آئینه نیز — و لیکن صفارا بباید تمیز

یکی را کرم بود و قوت نبود — کفافش بقدر مروت نبود
که سفله خداوند هستی مباد — جوانمرد را تنگدستی مباد
کسی را که همّت بلند اوفتاد — مرادش کم اندر کمند اوفتاد
چو سیلاب ریزان که در کوهسار — نگیرد همی بر بلندی قرار

۱۴۲ روزه گوئی در بعض نسخ روزه داری ازین روزه گویی چه خواست مراد ازین روزه منفعت چه دید افطار شکستن روزه عید طفلان ماست که ایشان را طعام پیدا می شود ۱۴۳ خورنده الخ کسی که روزه ندارد و از دست او خیر ما حاصل شود صایم الدهر همیشه روزه دارنده ۱۴۴ که درمانده الخ یعنی خود روزه دارد که روز نخورد امّا فقیری را طعام ضحی دهد ۱۴۵ که زحمت بری بروزه داشتن زخود الخ خوردنی را از خود موقوف داری در روز و وقت شام خود خوری ۱۴۶ خیالات الخ یعنی نادان اگر در خلوت نشسته خیالات کند کفر و دین را جمع می کند و نداند که کفر چیست و دین کدام ۱۴۷ در آب و آئینه نیز هر دو صافی می نماید ۱۴۸ کفاف روزیانه که بسنده باشد ۱۴۹ سفله دنی و بخیل ۱۵۰ بلند اوفتد یعنی همتش بلند باشد مرادش الخ هرگاه صید مراد نکند ۱۵۱ نگیرد الخ بلکه بپستی می رود و آنجا قرار کند

تلبیس ابلیس در چاه رفت — که نتوان ازین خوبتر راه رفت
گرش رحمت حق ندریافتی — غرورش سر از جاده بر تافتی
یکی هاتف از غیبش آواز داد — که ای نیک بخت مبارک نهاد
مپندار اگر طاعتی کرده — که نزلی بدین درگه آورده
باحسانی آسوده کردن دلی — به از الف رکعت بهر منزلی

بسرهنگ سلطان چنین گفت زن — که خیز ای مبارک در رزق زن
برو تا زخوانت نصیبی دهند — که فرزندگانت نظر در دهند
بگفتا بود مطبخ امروز سرد — که سلطان بشب نیت روزه کرد
زن از نا امیدی سر انداخت پیش — همی گفت با خود دل از فاقه ریش

۱۳۳ تلبیس مکر کردن در چاه رفت در چاه غرور افتاد که با خود می گفت که نتوان الخ ۱۳۴ گرش الخ اگر رحمت حق تعالی اورا نیافتی جاده میان راه ۱۳۵ یکی هاتف الخ این بیت در بیان رحمت حق است که اورا تنبیه فرمود هاتف در اصطلاح آن صوت را گویند که گوینده اش مشاهد نباشد که ای الخ مقول قول دو بیت آینده است ۱۳۶ طاعت درینجا مراد عبادت و بندگی و پرستش نزل آن طعام را گویند که برای مهمان علی الفور حاضر کنند درینجا مراد تحفه درگه مخفف درگاه است یعنی چنین طاعت درین حضرت چیزی حقیر است ۱۳۸ زن زنش خیز امر از خاستن در رزق زدن کنایه از جستجوی روزی کردن است ۱۳۹ زخوان از سرای سلطان نظر در دهند از گرسنگی و طعام سلطان را منتظر اند ۱۴۰ بگفتا سرهنگ بود مطبخ امروز سرد یعنی طعام نپختند نیت قصد دل روزه صوم ۱۴۱ فاقه فقر و حاجت

نه از مُشتری کاز دحام مَکس — بیک هفته رویش ندیدست کس
بدلداری آن مردِ صاحب نیاز — بزن گفت کای روشنائی بساز
بامید ما کُلبه اینجا گرفت — نه مَدی بود نفع ازو وا گرفت
ره نیک مردان آزاده گیر — چو اِستاده، دستِ افتاده گیر
ببخشای کآنان که مرد حق اند — خریدارِ دُکّانِ بی رَونق اند
جوانمرد اگر راست خواهی ولیست — کرم پیشهٔ شاهِ مردان علیست

شنیدم که پیری براه حجاز — بهر خطوه کردی دو رکعت نماز
چنان گرم رو در طریق خدای — که خاری مُغیلان نکندی زپای
بآخر زوَسواسِ خاطر پریش — پسند آمدش در نظر کارِ خویش

---

۱۲۴ ازدحام انبوهی کردن یعنی از مکّاریء او کس ازو چیزی نخرد بلکه بروی او مکس ازدحام کند ۱۲۵ بدلداری بلطف ای روشنائی از روشنائی مراد زن است یعنی ای روشنائی چشم من بساز موافقت کن ۱۲۶ بامید ما یعنی خریدن اهل محلّه کُلبه بمعنی دکان است اینجا گرفت تا که از ما انتفاع کند وا بمعنی باز است اینجا ۱۲۷ ره الخ بطریق ایشان سلوك کن استادهء قایمی یعنی افتاده نیستی دست افتاده گیر دستگیر عاجز شود همچنان ۱۲۸ مرد حق اهل الله خریدار مشتری بی‌رونق بی‌زینت ۱۲۹ جوانمرد کنایه از کریم و سخی و بخشنده و صاحب همّت باشد ولی دوست خدا کرم الخ زیراکه عمل شاه مردان علی کرم بود ۱۳۰ حجاز نام مکّه و مدینه و جوانب ایشان است براه حجاز یعنی بحج کردن خطوه گام ۱۳۱ گرم رو یعنی چالاك و چست مغیلان نام درختی است خاردار و بعربی آن را امغیلان خوانند ۱۳۲ وسواس خطرهء شیطانی پسند الخ یعنی آنچه می کرد خوش معلوم شد و پنداشت که من خوب می کنم واین پندار او از وسواس شیطانی بود

مقالات مردان بمردی شنو — نه سعدی که از سهروردی شنو
ز شیخ دانای مرشد شهاب — دو اندرز فرمود کشتی بر آب
یکی آن که در جمع بدبین مباش — دوم آن که در نفس خود بین مباش
شبی دامنم از هول دوزخ نخفت — بگوش آمدم صبحگاهی که گفت
چه بودی که دوزخ زمن پر شدی — مگر دیگران را رهائی شدی

بزاید وقتی زنی پیش شوی — که دیگر مخر نان ز بقال کوی
ببازار گندم فروشان گرای — که این جو فروش است گندم نمای

۱۱۷ که از سهروردی شنو شیخ شهاب الدین ابو حفص عمر بن محمد البکری السهروردی قدس الله تعالی سرّه از اولاد ابو بکر صدیق است رضی الله عنه و انتساب وی در تصوف بعمّ وی ابو النجیب سهروردی است و بصحبت شیخ عبد القادر گیلانی رسیده است و غیر او از مشایخ بسیاری را دریافته است و تصانیف دارد چون عوارف و رشف التصایح و اعلام التقی و غیرها عوارف را در مکّه مبارکه تصنیف کرده است ولادت وی در رجب سنه تسع ثلثین و خمس مائه بوده است و وفات وی در سنه اثنتین و ستمائه شیخ سعدی بصحبت شیخ شهاب الدّین رسیده و با وی در یك کشتی سفر دریا کرده بود ۱۱۸ اندرز پند و نصیحت و وصیت کشتی بر آب در بعض نسخ در روی آب ۱۱۹ در جمع بدبین مباش یعنی بدی دیگران را مبین خود بفتح خا می باید خواند ۱۲۰ هول بمعنی ترس و بیم نخفت بخواب نرفت ۱۲۱ که دوزخ زمن پر شدی که کجائی شخص دیگر نماندی بنگر این احسان را چگونه احسان است که عذاب اختیار کند از بهر دفع عذاب از همه مردمان ۱۲۲ پیش شوی بنزدیك زوجش که دیگر الخ یعنی از آن بقال که در کوی ما دکان دارد چیزی مخر ۱۲۳ گرای امر از گرئیدن یعنی میل کن این بقال جوفروش الخ صفت مکّاران چنین است که گندم نمایند و جو فروشند

خور و پوش و بخشای و راحت رسان — نگه می چه داری زبهر کسان
برند از جهان با خود اصحاب رای — فرومایه ماند بحسرت بجای
بدنیا توانی که عقبی خری — بخر جان من ورنه حسرت خوری
زر و نعمت آید کسی را بکار — که دیوار عقبی کند زر نثار
[چنان خورد و بخشید کاهل نظر — بدیدند از آن غبن بروی اثر
بآزادمردی ستودش کسی — که در راه حق رنج بردی بسی
همی گفت سر در گریبان خجل — چه کردم که در وی توان بست دل
امیدی که دارم بفضل خداست — که بر سعی خود تکیه کردن خطاست
طریقت همین است کاهل یقین — نکو کار بودند و تقصیر بین
مشایخ همه شب دعا خوانده اند — سحرگه مصلّی بر افشانده اند]

---

۱۰۷ نگه می چه داری نگاه داشتن درینجا مراد جمع داشتن و آن‌را خرج نه کردن ۱۰۸ برند از جهان بتصدّق کردن ماند مضارع است از ماندن که متعدّی باشد بمعنی گذاشتن بجای با خود نمی برد بآخرت ۱۰۹ بدنیا الخ یعنی توانی که بمال فانی دار باقیه خری بخر امر است از خریدن جان من احتمال است که بجان خود خطاب کند ۱۱۰ آید کسی‌را بکار یابد ازو انتفاع که دیوار الخ که دیوار خانهء آخرت‌را بصرف زر طلا کند ۱۱۱ خورد و بخشید آن فرزند خلف غبن فریفته شدن ۱۱۲ که در الخ مدح بدین بود ۱۱۳ همی گفت آن آزادمرد خجل شرمند بست دل اعتماد بدان ۱۱۴ بر سعی خود الخ حال بزرگان آن است که اعتماد بر عمل نکنند ۱۱۵ اهل یقین ارباب دین نکوکار بودند طاعت می کردند تقصیر بین در عمل خود تقصیر می دیدند ۱۱۶ مصلی سجّاده‌را این شش بیت در بعض نسخ واقع نشده

تهی دست در خوبرویان مپیچ — که بی هیچ مردم نیرزند هیچ
زدست تهی بر نیاید امید — بزر بر کنی چشم دیو سفید
بیکبار بر دوستان زر مپاش — وز آسیب دشمن بر اندیشه باش
وگر هرچه داری بکف بر نهی — گفت وقت حاجت بماند تهی
گدایان بسعی تو هرگز قوی — نگردند ترسم تو لاغر شوی
چو منّاع خیر این حکایت بگفت — زغیرت جوانمرد را رنگ نخفت
پراگنده دل گشت از آن عیبجوی — برآشفت وگفت ای پراگنده گوی
مرا دستگاهی که پیرامن است — پدر گفت میراث جدّ من است
نه ایشان نخستین نگه داشتند — بحسرت بمردند و بگذاشتند
بدستم نیفتاد مال پدر — که بعد از من افتد بدست پسر
همان به که امروز مردم خورند — که فردا پس از من بیغما برند

۹۶ در خوبرویان مپیچ یعنی تهی‌دست‌را باید که بخوبرویان نپیچد یعنی محبت نکند بی هیچ یعنی بی‌چیز و بی‌مال ۹۷ بر نیاید حاصل نشود دیو سفید نام پهلوانی بود مازندرانی که رستم زال اورا کشت ۹۸ مپاش نهی است از پاشیدن بمعنی افشاندن و پریشان کردن وز آسیب الخ که دفع شرّش بمال باشد ۹۹ بکف بر نهی مراد صرف کنی ۱۰۰ قوی و غنی لاغر و فقیر ۱۰۱ این حکایت بگفت پیش فرزند خلف رنگ نخفت ساکن نشد بلکه از غضب بجنبید ۱۰۲ پراگنده دل الخ یعنی آن جوانمرد پریشان خاطر شد از سخن آن عیب جوی ۱۰۳ مرا الخ یعنی قدرت که در اطراف دارم یعنی که نزد من است بمال جدّ پدرِ پدر ۱۰٤ نه استفهام انکاریست نگه داشتند آنچه در دست داشتند ۱۰۵ نیفتاد در بعض نسخ بیفتاد اگر با نون قافیه باشد استفهام انکاری گردد و اگر با با باشد خبر شود ۱۰۶ همان به الخ تا بمن حاصل ثواب کنم بیغما برند وارثان من

درین روزها زاهدی با پسر — شنیدم که می‌گفت جان پدر
مجرّد رو و خانه پرداز باش — جوانمرد و دنیا برانداز باش
پسر پیش بین بود و کار آزمای — پدررا نکو گفت کای نیک رای
بسالی توان خرمن اندوختن — بنیک دم نه مردی بود سوختن
چو در تنگدستی نداری شکیب — نگه دار وقت فراخی حسیب
دختر چه خوش گفت بانوی ده — که روز نوا برگ سختی بنه
همه وقت پر دار مشک و سبو — که پیوسته در ده روان نیست جو
بدنیا توان آخرت یافتن — بزر پنجهٔ شیر نر تافتن
اگر تنگدستی مرو پیش یار — وگر سیم داری بیا و بیار
اگر روی بر خاک پایش نهی — جوابت نگوید بدست تهی
خداوند زر بر کند چشم دیو — بدام آورد صحر جنّی بریو

۸۶ خانه پرداز تمام کنندهٔ خانه یعنی بذل کننده آن ۸۷ پیش بین عاقبت اندیش ۸۸ بسالی الخ یعنی سالی زحمت کشیدن می باید که خرمن اندوخته شود نه مردی بود نه کمال عقل است سوختن کنایه از بر باد دادن ۸۹ فراخی دراینجا از وقت فراخی مراد دولتمندی حسیب در اصل حساب بود یعنی شمردن ۹۰ بانو خاتون خانه روز نوا در روز فراخی برگ توشه و روزی مراد که در روز جمعیت و دولت توشهٔ روز سختی پس انداز بکن ۹۱ جو یعنی جوی آب ۹۲ بدنیا بتصدّق کردن که الدّنیا مزرعة الآخرة شیر نر تافتن در بعض نسخ شیر بر تافتن ۹۳ اگر الخ مراد اگر تنگدست هستی پس پیش یار مرو زیراکه عزّت تو نخواهند کرد بیا و بیار یعنی بیا پیش یار و بیار آن سیم را ۹۴ خاک پایش ضمیر راجع بیار است نهی بر وجه تضرّع ۹۵ دیو شیطان صحر جنّی صحر نام آن جن است که انگشتری سلیمان عم را بدست آورده بود ریو مکر و حیله

که خودرا نکرده داشتم آبروی زدست چنان گربزی یاوه گوی
بد و نیک را بذل کن سیم وزر که این کسب خیر است و آن دفع شر
خنک آنکه در صحبت عاقلان بیاموزد اخلاق صاحبدلان
گرت عقل و رایست و تدبیر و هوش بعزت کنی پند سعدی بگوش
که اغلب درین شیوه دارد مقال نه در چشم و زلف و بناگوش و خال

یکی رفت و دینار ازو صد هزار خلف برد صاحب دلی هوشیار
نه چون ممسکان دست بر زر گرفت چو آزادگان بند ازو بر گرفت
زدرویش خالی نبودی درش مسافر بمهمان سرای اندرش
دل خویش و بیگانه خرسند کرد نه همچون پدر سیم و زر بند کرد
ملامت کنی گفتش ای باد دست بنیک ره پریشان مکن هرچه هست
زر و ناز و نعمت نماند بسی مگر این حکایت نگفتند کسی

---

٧٤ گربز مکار و محیل و عیار یاوه گوی بیهوده گوی ٧٥ این اشارت بنیک است یعنی بذل بنیک کسب خیر است تحصیل ثواب و آن اشارت ببد یعنی بذل ببد دفع شر و منع ضرر ٧٧ بعزت در بعض نسخ برغبت ٧٨ که اغلب الخ یعنی اکثر سخن او بطریق پند است نه در الخ یعنی سخن او در وصف حسن مجازی بسیار نیست ٧٩ رفت از جهان یعنی بمرد خلف برد فرزند خیر خلف میراث یافت صاحب دلی هوشیار صالحی و عاقل هر دو وصف خلف است ٨٠ نه چون الخ یعنی همچو بخیلان زررا محکم نگرفت ازو از زر بند بر گرفت باز داشت و بذل کرد ٨١ بمهمان سرای اندرش اندر مهمان سرایش بود ٨٢ خویش بمعنی قریب خرسند شادمان و خوشنود ٨٣ باد دست یعنی هرزه خرج و تلف کننده بیکره بالکلیه ٨٤ نسخ درینجا مختلف اند

خور از کوه یک روز سر بر نزد — که آن قلتبان حلقه بر در نزد ٦٥
در اندیشه ام تا کدامم کریم — از آن سنگدل دست گیرد بسیم
شنید این سخن پیر فرّخ نهاد — درستی دو در آستینش نهاد
زر افتاد در دست افسانه گوی — برون رفت از آنجا چو زر تازه روی
یکی گفت شیخ این ندانی که کیست — برو گر بمیرد نباید گریست
گدائی که بر شیر نر زین نهد — ابو زید را اسپ و فرزین نهد ٧٠
بر آشفت عابد که خاموش باش — تو مرد زبان نیستی گوش باش
وگر راست بود آنچه پنداشتم — زخلق آبرویش نگه داشتم
اگر شوخ چشمی و سالوس کرد — الا تا نپنداری افسوس کرد

---

٦٥ خور آفتاب سر بر نزد ازو بالا نیامد حلقه بر در نزد طالب فتح باب نشد و تقاضی نکرد ٦٦ تا کدام کریم میم مفعول است مراد تا کدام کریم دست مرا گیرد یعنی بسیم یاری کند ٦٧ درست بمعنی دینار وزری که باشرفی اشتهار دارد و بعربی طازجه خوانند در آستینش صدقه کردش ٦٨ چو زر تازه روی چنانکه زر تابان باشد روی او نیز چنین شده بود ٦٩ کیست یعنی بد کیست ٧٠ گدائی یعنی این کس گدائیست که بر شیر نر زین نهد همچو مرکب یعنی که شیر نررا از مکر و فریب تابع سازد ابو زید نام شاطریست که در شطرنج بازی بی بدل بود و می گویند که او افصح و ابلغ درکلام بود اسپ نام یکی از مهرهای شطرنج فرزین نام مهرهء شطرنج هم هست که آن را وزیر نیز گویند اسپ و فرزین نهادن یعنی اسپ و فرزین بطرح دادن و بازی را بردن و کنایه از غالب شدن و زیادتی کردن باشد ٧١ گوش باش متوجّه شو و سخن بشنو ٧٢ آنچه پنداشتم در حق او نگه داشتم بعطا کردن ٧٣ الا تا الخ یعنی ظن نکنی که مرا بمسخرگی گرفته است و من فریفته او باشم

زبان می کند مرد تفسیر دان — که علم و ادب می فروشد بنان
کجا عقل یا شرع فتوی دهد — که اهل خرد دین بدنیا دهد
ولیکن تو بستان که صاحب خرد — زارزان فروشان برغبت خرد
زبان دانی آمد بصاحب دلی — که محکم فرو مانده ام در کلی
یکی سفله را ده درم بر من است — که دانگی ازو بر دلم ده من است
همه شب پریشان ازو حال من — همه روز چون سایه دنبال من
بگرد از سخنهای خاطر پریش — درون دلم چون در خانه ریش
خدایش مگر تا زماور بزاد — جز این ده درم چیز دیگر نداد
ندانسته از دفتر دین الف — نخوانده بجز باب لا ینصرف

٥٦ تفسیر معنیء قران درینجا مراد است زبان می کند مراد در نفس الامر مرد تفسیردان بر سر خود زبان می کند که علم الخ رسول عم فرمود القران غنی لا فقر معه و لا غناء دونه و لیس منا من لم یتغنّ بالقران ٥٧ فتوی دهد یعنی روا دارد کجا الخ یعنی علم و ادب را بنان فروختن عقل یا شرع جایز ندارد ٥٨ و لیکن الخ یعنی اگرچه فقرا علما و صلحا قدر علم و عمل را ندانند که علم و ادب را بنان فروشند لازم است که بستانی بدادن مال فانی صاحب خرد کسی که اهل عقل باشد ارزان نقیض گران ٥٩ زبان دان کنایه از فصیح و بلیغ و سخن گوی باشد بصاحب دلی یعنی بشیخ در کل فرو ماندن کنایه از عاجز شدن است ٦٠ بر من است یعنی وام دارم بوی من در مصراع ثانی وزنی باشد معیّن در هر جائی وباین معنی عربان حرف ثانی را مشدّد کنند ٦١ ازو از غم تقاضیء او چون سایه دنبال من در بعض نسخ چون سلّ بدنبال من ٦٢ خاطر پریش یعنی پریشان کننده خاطر ریش پر شکاف ٦٣ خدایش الخ گوئیا حاصل عمرش این است ٦٤ ندانسته الف یعنی از دین حرفی ندانسته است باب لا ینصرف باب غیر منصرف منع از صرف می کند و منع صرف این که جرّ و تنوین قبول نمی کند درین مصراع تجنیس است

چو بسم الله آغاز کردند جمع — نیامد ز پیرش حدیثی بسمع
چنین گفتنش ای پیر دیرینه روز — چو پیران نمی‌ینمت صدق و سوز
نه شرط است وقتی که روزی خوری — که نام خداوند روزی بری
بگفتا نگیرم طریقی بدست — که نشنیدم از پیر آذرپرست
بدانست پیغمبر نیک فال — که گبر است پیر تبه بوده حال
بخواری براندش چو بیگانه دید — که منکر بود پیش پاکان پلید
سروش آمد از کردگار جلیل — بهیبت ملامت کنان کی خلیل
منش داده صد سال روزی و جان — ترا نفرت آمد ازو یک زمان
گرو می برد پیش آتش سجود — تو واپس چرا می بری دست جود

گره بر سر بند احسان مزن — که این زرق و شید است و آن مکر و فن

۴۶ نیامد الخ بسمع خلیل از پیر مهمان حدیث بسم الله نیامد حدیث بمعنی کلام و سخن ۴۷ دیرینه روز سال خورده چو پیران الخ درین کلام تنبیه است که در پیران صدق کلام و سوز سینه می باید ۴۸ نه شرط است مضمون بیت استفهام انکاریست روزی بمعنی رزق بری یعنی کوئی ۴۹ بگفتا پیر مهمان الف زاید است طریقی مذهبی نگیرم بدست اختیار نکنم از پیر آذر پرست یعنی از شیخ من که آتش پرست بود آذر بمعنی آتش است ۵۰ فال شگون نیک فال مراد از نیک گفتار و نیک کردار است گبر آتش پرست تبه ضایع شده ۵۱ چو بیگانه دید که اهل اسم نیست پلید مردار و نجس ۵۲ سروش جبرئیل عم کردگار نامی است از نامهای خدای تعالی کی خلیل عتاب از سوی حضرت حق جل و علا ۵۳ منش داده یعنی من اورا دادم ۵۴ واپس بمعنی باز پس است ۵۵ گره بر الخ مراد می باید که تعمیم احسان کنی نه منع آن که این زرق الخ مراد سایلان که نزد تو آیند یکی را پنداری که این زارق و شیاد است و دیگری را مکار وذی فن کوئی

کرم خوانده ام سیرت سروران — غلط گفتم اخلاق پیغمبران
شنیدم که یک هفته ابن السبیل — نیاسود بمهمانسرائی خلیل
زفرخنده خوئی نخوردی پگاه — مگر بی نوائی در آید زراه
برون رفت و هر جانبی بنگرید — بر اطراف وادی نگه کرد و دید
تنها یکی در بیابان چو بید — سر و مویش از برف پیری سفید
بدلداریش مرحبائی بگفت — برسم کریمان صلائی بگفت
که ای چشمهای مرا مردمک — یکی مردمی کن بنان و نمک
نعم گفت و برجست و برداشت گام — که دانست خلقش علیه السلام
رقیبان مهمانسرائی خلیل — بعزت نشاندند پیر ذلیل
بعزمود و ترتیب کردند خوان — نشستند بر هر طرف همگنان

---

۳۶ کرم الخ یعنی گفته بودم که کرم سیرت بزرگان است بلکه کرم اخلاق پیغمبران است ۳۷ شنیدم در خبر یك هفته در بعض نسخ یك روز ابن السبیل در اصل آن مسافر گویند که از مال خود منقطع باشد امّا مراد اینجا مسافر است مطلقا خلیل ابراهیم عم ۳۸ زفرخنده الخ این بیت بیان عادت خلیل عم است پگاه وقت صبح بی نوا بی توشه ولاچار ۳۹ بنگرید نظر کرد اطراف جانبها و کنارها ۴۰ بید نام درختی است مشهور وآن بعربی صفصاف خوانند سر الخ یعنی ابراهیم عم پیری سفیدموی دید ۴۱ مرحبا این کلمه بوقت آمدن کسی می گویند چنانکه در فارسی می گویند خوش آمدی صلا فریادی باشد که بجهت طعام دادن بدرویشان و فقیران و چیزی فروختن کنند ۴۲ مردمك سیاهی چشم یکی مردمی کن یعنی کرم فرمای ۴۳ نعم آری نعم گفتن قبول کردن گام مسافت ما بین پایها در وقت راه رفتن بمعنی قدم دراینجا خلقش خوی ابراهیم ۴۴ رقیب ناظر و نگهبان ۴۵ ترتیب کردند گسترانیدند همگنان همه کسان و همجنسان و همکاران

مرا باشد از درد طفلان خبر — که در طفلی از سر برفتم پدر
یکی خار پای یتیمی بکند — بخواب اندرش دید صدر خجند
که می‌گفت و در روضها می‌چمید — کز آن خار بر من چه گلها دمید
مشو تا توانی ز رحمت بری — که رحمت برندت چو رحمت بری
چو انعام کردی مشو خود پرست — که من سروَرم دیگری زیردست
مکو تیغ دورانش انداختست — که شمشیر دوران هنوز آختست
چو بینی دعا گوی دولت هزار — خداوندرا شکر نعمت گذار
که چشم از تو دارند مردم بسی — نه تو چشم داری بدست کسی

---

۲۸ طفلان مرادش طفلان یتیمان است که در طفلی الخ کسی که محنت کشیده باشد احوال دردمندان را داند بیت

جفاها کند با غریبان کسی — که نا بوده باشد بغربت بسی

۲۹ بکند ماضی است از کندن اندرش ضمیر راجع بکی است دید پس از مردن صدر در اینجا مراد از سردار خجند نام قصبه‌ایست در ماورا النهر ۳۰ روضه باغ بهشت چیدن خرامان براه رفتن کزان الخ از آن خار که از پای یتیم کندم گلهای بسیار برای من دمید که جانم ببهشت رسید ۳۱ بری در مصراع اول بمعنی دور رحمت بردن بمعنی رحمت کردن که رحمت الخ مراد زیراکه اگر تو رحمت کنی ترا هم مردمان رحمت کنند چنانکه رسول الله ﷺ فرمود الراحمون یرحم الرحمن خلاف آنکه رحمت نکند چنانکه فرمود من لم یرحم الناس لا یرحمه الله ۳۲ خود پرست متکبر وخود ستا سرور مهتر و بزرگ دیگری در بعض نسخ دیگران ۳۳ دورانش ضمیر راجع بزیردست آختست از آختن یعنی برکشیدن و برآوردن تیغ در بعض نسخ اگر تیغ الخ و نه شمشیر الخ و نفی برای استفهام انکاریست ۳۴ چو الخ مراد اگر هزار کس را دعا گوی دولت بینی مغرور مشو بلکه شکر نعمت ادا بکن ۳۵ که از آن جهت که چشم داشتن کنایه از امیدوار بودن و انتظار کشیدن چشم از تو الخ عرب گوید من کثرت نعمت الله علیه کثر احتیاج الناس الیه نه تو الخ یعنی محتاج دیگر نیستی

پدر مرده را سایه بر سر فکن غبارش بیفشان و خارش بکن
ندانی چه بودش فرومانده سخت بود تازه بی بیخ بر گز درخت
چو بینی یتیمی سر افکنده پیش مده بوسه بر روی فرزند خویش
یتیم ار بگرید که نازش خرد وگر خشم گیرد که بازش برد
الا تا نگرید که عرش عظیم بلرزد همی چون بگرید یتیم
برحمت بکن آبش از دیده پاک بشفقت بیفشانش از چهره خاک
اگر سایهٔ خود برفت از سرش تو در سایهٔ خویشتن پرورش
من آنگه سر تاجور داشتم که سر در کنار پدر داشتم
اگر بر وجودم نشستی مگس پریشان شدی خاطر چند کس
کنون دشمنان گر برندم اسیر نباشد کس از دوستانم نصیر

۱۸ پدر مرده یتیم بکن امر از کندن ۱۹ بودش ضمیر راجع بپدر مرده است مراد نمی دانی که حال آن پدر مرده چگونه سخت فرومانده بود زیرا که پدر بمنزلهء بیخ است و پسر بجای درخت و تروتازگی درخت از بیخ است پس مصنف استفهام می کند که بی بیخ درخت تازه می ماند واین استفهام انکاریست ۲۰ سرافکنده پیش یعنی غمگین ۲۱ خرد مضارع از خریدن ناز خریدن مراد از ناز برداری کردن است که نازش خرد مراد ناز برداری او کسی نمی کند که بازش برد یعنی که باشد که اورا در حال سکون راجع کرداند در بعض نسخ که بارش برد ۲۲ تا نگرید یتیم که عرش الخ بسی تسلیت یتیم امر منهم است ۲۴ سایهء خود برفت از سرش یعنی ظل حمایت پدرش از سر یتیم رفت ۲۵ من آنکه الخ یعنی وقتی که سر در کنار پدر داشتم سر من لایق تاج بود یعنی بی پروا بودم ۲۶ وجود درینجا بمعنی تن اگر الخ مراد چون اذای اندك رسید بمن چند کس از متعلقان من ۲۷ نصیر یاری کننده

تو با خود ببر توشهٔ خویشتن — که شفقت نیاید زفرزند و زن
کسی گوئی دولت زدنیا ببرد — که با خود نصیبی بعقبی ببرد
بغمخارگی چون سرانگشتِ من — نخارد کسی در جهان پشتِ من
کنون بر کفِ دست نِه هرچه هست — که فردا بدندان گزی پشتِ دست
بپوشیدن سترِ درویش کوش — که ستر خدایت بود پرده پوش
مگردان غریب از درت بی نصیب — مبادا که گردی بدرها غریب
بزرگی رساند بمحتاج خیر — که ترسد که محتاج گردد بغیر
بحالِ دلِ خستگان در نگر — که روزی دلت خسته باشد مگر
فرومانگان را درون شاد کن — زروزِ فرومانگی یاد کن
نه خواهنده بر درِ دیگران — بشکرانه خواهنده از در مران

---

۸ ببر امر از بردن توشه طعامی که مسافران با خود بر دارند شفقت مهربانی کردن نیاید پس از مردن ۹ زدنیا ببرد بآخرت رساند عقبی آخرت ۱۰ نخارد از خاریدن ۱۱ نه امر است از نهادن بر کف دست نه مراد ببخش و بخور گزی خطاب از گزیدن یعنی بدندان گرفتن گزی پشت دست از جهت ندامت و حسرت ۱۲ ستر در بعض نسخ سرّ در مصراع اوّل مراد زیر میان است که اهل اورا عورت گویند کوش امر از کوشیدن که ستر خدایت مراد از ستر اینجا پوشیدن است حق تعالی فرمود ان احسنتم احسنتم لانفسکم و همچنان فرمود ان اللّه لا یضیع اجر المحسنین ۱۳ مگردان نهی از گردانیدن بی نصیب یعنی محروم ۱۴ بزرگی باء وحدت است خیر صدقه ۱۵ دل خسته دل مجروح بمعنی خسته دل در نگر نظر کن که روزی الخ تا ترا نیز نظر کنند ۱۶ فرومانده لاچار و عاجز درون دل ۱۷ نه خواهنده الخ که خدای تعالی ترا غنی گردانید بشکرانه یعنی بشکرانهٔ این نعمت

اگر هوشمندی بمعنی گرای — که معنی بماند نه صورت بجای
کرا دانش و جود و تقوی نبود — بصورت درش هیچ معنی نبود
کسی خشت آسوده در زیر گل — که خسپند ازو مردم آسوده دل
غم خویش در زندگی خور که خویش — بمرده نپردازد از حرص خویش
زر و نعمت اکنون بده کان تست — که بعد از تو بیرون ز فرمان تست
نخواهی که باشی پراگنده دل — پراگندگان را زخاطر مهل
پریشان کن امروز گنجینه چست — که فردا کلیدش نه در دست تست

۱ گرای امر از گرائیدن بمعنی قصد و رغبت و میل نمودن ۲ جود بخشش تقوی پرهیز بصورت درش در صورتش ۳ در زیر گل پس از مردنش که خسپند الخ پیش از مردن ٤ غم خویش خویش بمعنی خود است که خویش درینجا بمعنی قریب است نپردازد در اصلاح کار او نباشد پرداختن بمعنی مشغول کردن و توجّه نمودن از حرص خویش از طبع خود ٥ کان تست که آن یعنی که مملوك تو است ٦ نخواهی درینجا حرف شرط مقدّر است مهل نفی از هشتن بمعنی گذاشتن ۷ پریشان کن بصدقه کردن گنجینه خزینه‌را چست یعنی بی توقّف فردا روز آینده یعنی بعد از مردن

کرم کن نه پرخاش و کین آوری — که عالم بزیر نگین آوری
چو کاری برآید بلطف و خوشی — چه حاجت بتندی و کژ دلکشی
نخواهی که باشد دلت دردمند — دل دردمندان برآور زبند
ببازو توانا نباشد سپاه — برو همت از ناتوانان بخواه
دعای ضعیفان امید وار — ز بازوی مردی به آید بکار ۹۷۰
به آن کاستعانت بدرویش برد — اگر بر فریدون زد از پیش برد

۹۶۶ که عالم الخ که عالمی را زیر نگین خواهی آورد ۹۶۷ برآید حاصل شود ۹۶۸ برآور خلاص کن ۹۶۹ همت درینجا مراد استعانت که عرب گویند همة الرجال تقلع الجبال ۹۷۰ مردی یاء مصدریه است در بعض نسخ مردان واقع شده به آید بکار بهتر در کار آید یعنی بهتر کار می کند ۹۷۱ استعانت بدرویش برد یعنی طلب عون را پیش درویش برد مراد آن است که ازو استعانت کرد از پیش برد یعنی سبقت نمود و می گویند که از زاید است پیش بردن بمعنی سبقت نمودن است

که گر باز کوبد در کارزار — بر آرند عام از دماغش دمار
و گر شهریان را رسانی گزند — در شهر بر روی دشمن مبند
مگو دشمن تیغ زن بر در است — که انباز دشمن بشهر اندر است ۹۶۰
بتدبیر جنگ بداندیش کوش — مصالح بیندیش و نیت بپوش
مده در میان راز با هر کسی — که جاسوس همکاسه دیدم بسی
سکندر که با شرقیان حرب داشت — در خیمه گویند در غرب داشت
چو بهمن بزاولستان خواست شد — چپ آوازه افکند و او راست شد
اگر جز تو داند که عزم تو چیست — بر آن رای و دانش بباید گریست ۹۶۵

---

۹۵۸ کوبد مضارع از کوفتن فاعلش دشمن مذکور است درکارزار باب جنگ را عام رعایا دماغ مغز سر دمار دم و نفس ۹۵۹ در شهر باب قلعه را مبند که بی فایده است ۹۶۰ انباز شریك و رفیق در بعض نسخ همباز باین معنی بشهر اندر است اندر شهر است یعنی قوم شهر چه رعایاء مظلوم دشمن تو اند و بودن آنها در شهر عین بودن دشمن است ۹۶۱ نیت عزم و قصد دل نیت بپوش راز خویش پنهان بدار ۹۶۲ جاسوس پژوهندهء حال برای اخبار دشمن که جاسوس الخ بسیار افتد که کسی همکاسه و همنشین شود امّا جاسوس است که سرّ تو بدیگران گوید ۹۶۳ سکندر الخ یعنی اسکندر وقتی که بسوی اهل شرق رفتن و با ایشان جنگ کردن خواستی در خیمه الخ عادت پادشاهان باب خیمه را بسوی مقصد کردن است لکن اسکندر تلبیسی کرد در خیمه بخلاف مقصد می کرد ۹۶۴ بهمن نام پسر اسفندیار زاولستان و زابلستان نام ولایتی که رستم درآنجا می ماند شد بمعنی رفتن است چپ الخ در میان مردمان آوازه و خبر انداختی که او بسوی چپ خواهد رفتن و سوی راست می رفت ۹۶۵ اگر الخ یعنی اگر بدیگری بگوئی که قصد تو کدام جانب است گریست ماتم کردن

نگه دارد آن شوخ در کیسه دُر — که بیند همه خلق را کیسه بُر ۹۵۰
سپاهی که عاصی شود بر امیر — ورا تا توانی بخدمت مگیر
ندانست سالارِ خودرا سپاس — ترا هم نداند زغدرش هراس
بسوگند و عهد استوارش مدار — نگهبان پنهان برو بر گمار
نو آموزرا ریسمان کن دراز — نه بگسل که دیگر نبینیش باز
چو اقلیم دشمن بجنگ و حصار — گرفتی بزندانیانش سپار ۹۵۵
که بندی چو دندان بخون در برد — ز حلقوم بیداد گر خون خورد
چو برکندی از چنگ دشمن دیار — رعیت بسامان تر از وی بدار

---

۹۵۰ نگه دارد یعنی حفظ کند شوخ عیار در گوهر بیند همه خلق را یعنی پندارد همه مردان را کیسه بر یعنی برنده کیسه مراد دزد و طرّار ۹۵۱ عاصی شود بر امیر یعنی از امیر خود گریزد و پیش تو آید ورا مخفف اورا ۹۵۲ ندانست الخ این بیت برای دلیل بیت سابق است سپاس شکر نعمت ترا هم نداند یعنی شکر نعمت تو نداند غدر خیانت هراس امر از هراسیدن بمعنی ترسیدن ۹۵۳ استوارش مدار محکم مپندار گمار امر از گماشتن که شخصی را بر سر چیزی و کاری وا داشتن باشد یعنی تجسّس احوالش کن ۹۵٤ ریسمان کن دراز بسیار مضایقه مده امّا چندان ارخاء عنان مکن وبی قید مگذار که گریزد بگسل امر از گسیختن بمعنی بریدن وجدا کردن و دفع نمودن ۹۵۵ حصار بمعنی محاصره است اینجا زندانیان یعنی کسانی که پادشاه آن اقلیم حبس کرده بود از خصمان خود سپار امر است از سپردن بمعنی تسلیم کردن ۹۵٦ دندان بخون در برد خون کسی خورد حلقوم گلو زحلقوم الخ لاجرم اورا خصم قوی شود ۹۵۷ دیار مملکت را سامان بمعنی ترتیب و نظام وآرام و قرار بسامان یعنی منتظم از وی از دشمن که مملکت ازو ستاندی

اگر کشتی این بندی، ریش را — نه بینی دگر بندی، خویش را
نترسد که دورانش بندی کند — که بر بندیان زورمندی کند
کسی بندیان را بود دستگیر — که خود بوده باشد ببندی اسیر
اگر سر نهد بر خطت سروری — چو نیکش بداری نهد دیگری
اگر خفیه ده دل بدست آوری — از آن به که صد ره شبیخون بری ۹٤٥
کرت خویش دشمن شود دوستدار — ز تلبیس ایمن مشو زینهار
که گردد درونش بکین تو ریش — چو یاد آیدش مهر پیوند خویش
بداندیش را لفظ شیرین مبین — که ممکن بود زهر در انگبین
کسی جان از آسیب دشمن ببرد — که مر دوستان را بدشمن شمرد

---

۹٤۱ بندی یاء نسبت است یعنی محبوس ریش مجروح مراد سالاری که از طرف دشمن بخلل تو افتاد اورا اگر کشتی پس سردار تو که در چنبر دشمن گرفتار است اورا هم نخواهی دید زیرا که دشمن بکینهء کشته شدن سالار خودش بندی ترا خواهد کشت ۹٤۲ نترسد فاعلش اول مصراع ثانی است که در مصراع ثانی اسم است زورمندی جور ۹٤۳ دستگیر مددکار و ظهیر ببندی بیاء وحدت است ببندی اسیر محبوس ۹٤٤ سر نهد بر خطت یعنی مطیع فرمان تو باشد سروری بزرگی نهد دیگری دیگری نیز مطیع فرمان تو باشد ۹٤٥ بدست آوری بلطف و خوشی شبیخون بمعنی شبخون وآن تاخت بردن باشد بر سر دشمن چنانکه غافل و بی خبر باشد صد ره یعنی صد بار ۹٤٦ کرت اگر ترا خویش یعنی قریبی تلبیس مکر و فریب ۹٤۷ ریش مجروح پیوند یعنی متصل و خویش خویش درینجا بمعنی خود و خویشتن ۹٤۸ بداندیش الخ مراد بداندیش لفظ شیرین که می گویند آن را شیرین مپندار و فریفته او مشو بلکه از آن بترس که انگبین بزهر مخلوط شدن می تواند ۹٤۹ کسی الخ یعنی آن کس از فتنهء دشمن جان خودرا خلاص کرد و محفوظ مانده است که مر الخ بدین حال احتیاط گشت که دوستان خود دشمن پنداشت

برو دوستی گیر با دشمنش — که زندان شود پیرهن بر تنش
چو در لشکر دشمن افتد خلاف — تو بگذار شمشیر خود در غلاف
چو گرگان پسندند بر هم گزند — بر آساید اندر میان گوسفند
چو دشمن بدشمن شود مشتغل — تو با دوست بنشین بآرام دل
چو شمشیر پیکار بر داشتی — نگه دار پنهان ره آشتی
که لشکر کشایان مغفر شکاف — نهان صلح جستند و پیدا مصاف
دل مرد میدان نهانی بجوی — که باشد که در پایت افتد چو گوی
چو سالاری از دشمن افتد بچنگ — بکشتن درش کرد باید درنگ
که افتد کزین نیمه هم مهتری — بماند گرفتار در چنبری

---

۹۳۲ دوستی الخ با دشمن آن دشمن دوست شو که زندان الخ بلکه عالم اورا تنگ باشد ۹۳۳ افتد خلاف با یکدیگر جنگ کند در غلاف در نیام مراد در استراحت باش ۹۳۴ پسندند بر هم گزند یعنی ضرررا روا دارند بر یکدیگر ۹۳۵ مشتغل بکار در شونده یعنی چون در جنگ یکدیگر باشند بآرام دل بی اضطراب ۹۳۶ آشتی ترجمهء صلح است نگه دار صلح از جنگ بهتر است ۹۳۷ لشکر کشایان در بعض نسخ لشکر کشوفان مغفر خود وآن کلاه از آهن است شکاف از شکافتن بسبب ترکیبی بمعنی رخنه کننده پیدا ظاهر ضد نهان ۹۳۸ دل الخ یعنی پوشیده و خفیه دلداری دشمن بکن که جان خود فدای تو کند ۹۳۹ سالاری یکی از بزرگان افتد بچنگ بدست تو گرفتار باشد درنگ بمعنی ثبات و تاخیر یعنی در قتل او توقف می باید کرد ۹۴۰ کزین نیمه یعنی که از جانب تو مهتری امیری در بعض نسخ سروری در چنبری در گردن بندی مراد اتفاق شود که از طرف تو نیز سرداری بچنبری دشمن گرفتار بماند

بسا کس بروز آیت صلح خواند — چو شب شد سیه بر سر خفته راند
زره پوش خسپند جنگ آوران — که بستر بود خوابگاه زنان
بخیمه درون مرد شمشیرزن — برهنه نخسپد چو در خانه زن
بباید نهان جنگ را ساختن — که دشمن نهان آورد تاختن
حذر کار مردان کاراکه است — یزک سد روئین لشکر که است
میان دو بدخواه کوتاه دست — نه فرزانگی باشد ایمن نشست
که گر هر دو با هم سگالند راز — شود دست کوتاه ایشان دراز
یکی را بنیرنگ مشغول دار — دگررا بر آور زپستی دمار
اگر دشمنی پیش گیرد ستیز — بشمشیر تدبیر خونش بریز

۹۲۳ آیت صلح خواند یعنی صلح کرد چو شب الخ علی الغفله شبخون کرد ۹۲۴ زره جامهء باشد که از حلقهای آهنین ترتیب داده اند و در روزهای جنگ پوشند زره پوش خسپند یعنی در شب غافل نباشند جنگ آوران در بعض نسخ مرد اوژنان و مرد اوژن بمعنی مرد افکن مراد پهلوان خوابگاه زنان محل مردان نیست ۹۲۵ بخیمه درون یعنی اگر درون خیمه باشد برهنه نخسپد بلکه حاضر باشد ۹۲۶ جنگ را ساختن و اسباب جنگ آراستن ۹۲۷ کاراگه مخفف کاراگاه یعنی صاحب فراست و تجربه یزک جمعی قلیل و مردم کمی را گویند که در مقدمه و پیشاپیش لشکر براه روند و از خصم خبر گیرند سد دیوار لشکرگه مخفف لشکرگاه یعنی جای لشکر ۹۲۸ دو بدخواه دو دشمن کوتاه دست کنایه از ضعف است فرزانگی عقل و حکمت ایمن نشست غافل نشستن ۹۲۹ سگالیدن اندیشه و فکر و گفتگو کردن سگالند راز یعنی اتفاق کنند درار دست درازی درینجا کنایه از قدرت است ۹۳۰ نیرنگ مکر و حیله مشغول دار تا او ترا بخود دوست پندارد هستی یاء مصدریه است ۹۳۱ دشمنی یکی از دشمنان تو ستیز جنگ و خصومت

که ننگ آیدش رفتن از پیش تیر — برادر بچنگال دشمن اسیر
چو بینی که یاران نباشند یار — هزیمت زمیدان غنیمت شمار ۹۱۵
دو تن پرور ای شاه کشور گشای — یکی اهل بازو یکی اهل رای
زنام آوران گوی دولت برند — که دانا و شمشیرزن پرورند
هر آن کو قلم را نورزید و تیغ — برو گر بمیرد مگو ای دریغ
قلم زن نگه دار و شمشیرزن — نه مطرب که مردی نیاید ززن
نه مردیست دشمن در اسباب جنگ — تو مدهوش ساقی و آواز چنگ ۹۲۰
بسا اهل دولت ببازی نشست — که دولت برفتش ببازی زدست
نگویم ز جنگ بداندیش ترس — که در حالت صلح ازو بیش ترس

---

۹۱۴ که ننگ الخ یعنی عار کند که خود از تیر گریزد و ترك یار کند برادر یعنی یار او چنگال پنجه لاجرم یار از بهر یار مردن اختیار کند ۹۱۵ نباشند یار و موافقت نکنند در کارزار هزیمت گریختن ۹۱۶ دو تن یعنی دو کس را پرور یعنی راضی کن اهل بازو اهل جنگ یعنی سپاه اهل رای اهل تدبیر یعنی دانا ۹۱۷ گوی دولت برند بسعادت رسند در بعض نسخ یکی اهل رزم و دوم اهل رای ۹۱۸ هر آن کو هر آن کس که ورزیدن مواظبت و ممارست بسیار در کاری داشتن و تیغ عطف است بر قلم یعنی کسی که اهل قلم و شمشیرزن نباشد برو الخ یعنی بمردن او حسرت و افسوس نباید کرد ۹۱۹ قلم زن اشارت بنویسنده باشد نگه دار پرور مطرب سازنده و سرود گوینده ززن درین تنبیه است که مطرب همچو زن است ۹۲۰ مدهوش حیران و بیهوش چنگ نام ساز مشهور ۹۲۱ بسا بسیار ببازی نشست لهو ولعب کرد و غافل از حفظ دولت شد که رفتش الخ یعنی ناگاه دولت او از دست رفته ۹۲۲ نگویم الخ یعنی درین خصوص تنبیه لازم نیست زیرا هر کس از جنگ دشمن ترسد و احتیاط کند که در الخ زیرا دشمنی که صورت صلح و دوستی نماید از مکرش ترسیدن و اهتمام در آن حال بیشتر می باید

بگرمابه پرورده و عیش و ناز بترسد چو بیند در جنگ باز ۹۰۵
دو مردش نشانند بر پشت زین بود کش زند کودکی بر زمین
یکی را که دیدی تو در جنگ پشت بکش گر عدو در مصافش نکشت
مخنث به از مرد شمشیر زن که روز وغا سر بتابد چو زن
چه خوش گفت گرگین بفرزند خویش چو قربان پیکار بربست و کیش
اگر چون زنان جست خواهی گریز مرو آب مردان جنگی مریز ۹۱۰
سواری که در جنگ بنمود پشت نه خود را که نام آوران را بکشت
شجاعت نیاید مگر زان دو یار که افتند در حلقهٔ کارزار
دو هم جنس هم سفره هم زبان بکوشند در قلب هیجا بجان

---

۹۰۵ گرمابه حمام در جنگ باز باب جنگ مفتوح یعنی کسی که بناز و نعم پرورده باشد چون نوبتش بجنگ افتد بترسد ۹۰۶ بود کش باشد که اورا ۹۰۷ پشت مراد گریختن بکش امر از کشتن مصاف جایهای صف کشیدن یعنی جنگگاه ۹۰۸ مخنث نامرد و سست اندام از مرد شمشیرزن یعنی از آن مرد شمشیر زن که الخ روز وغا وقت جنگ سر بتابد گریزد ۹۰۹ گرگین نام پهلوانی بود در ایران قربان کماندان کیش ترکش چو الخ یعنی وقتی که آلت سلاح را خود بست مقول قول بیت ثانی است ۹۱۰ آب بمعنی آب رو و عزت یعنی اگر در جنگ چون زنان جست گریزی پس در جنگ مرو و آبروی مردان جنگی مریز زیراکه از گریختن سپاه سالار سپاه جنگی بی‌دل می‌شوند و دشمن غالب آید واین موجب بی‌آبی سپاه جنگی است ۹۱۱ سواری الخ یعنی یك سوار که گریخت همین خودرا نکشت بلکه نام آوران را بکشت لاجرم شجیع آن است که اندکی صبر کند و در خبر است الشجاعة صبر ساعة درین محل تنبیه است که در لشکر اتفاق و اتحاد می‌باید که گریختن را روا ندارند ۹۱۲ که افتند الخ یعنی وقتی که در حلقهٔ کارزار افتند ۹۱۳ قلب درونه

جوانان شایسته بخت ور — ز گفتار پیران نپیچند سر
گرت مملکت باید آراسته — مده کار معظم بنوخاسته
سپه را مکن پیشرو جز کسی — که در جنگها بوده باشد بسی
بخردان مفرمای کار درشت — که سندان نشاید شکستن بمشت
رعیت نوازی و سرلشکری — نه کاریست بازیچه و سرسری
نخوابی که ضایع شود روزگار — بنا کار دیده مفرمای کار
نتابد سگ صید روی از پلنگ — زروبه رمد شیر نادیده جنگ
چو پرورده باشد پسر در شکار — نترسد چو پیش آیدش کارزار
بکشتی و نخجیر و آماج و گوی — دلاور شود مرد و پرخاش جوی

---

۸۹۶ شایسته لایق تاج بخت ور خوش طالع نپیچند سر اعراض نمی کنند ۸۹۷ معظم بزرگ نوخاسته جوان که تجربه امور کرده نباشد ۸۹۸ پیشرو مقدّم وامام ۸۹۹ بخردان الخ یعنی بکوچکان کار بزرگ مفرمای ۹۰۰ رعیت نوازی پروردن ایشان سرلشکری حاکم لشکر شدن یعنی عمل پادشاه دو چیز است یکی رعایت رعایا دوم ضبط لشکری واین دو کار نه کاریست الخ بازیچه آنچه بدان بازی کنند سرسری سست گرفتن کارها و رعایت حقوق آنهارا بواجبی نکردن و کنایه از کار بی‌تامّل و سخن بی فکر و بیهوده ۹۰۲ نتابد مضارع منفی است از تافتن بمعنی اعراض اینجا از پلنگ زیرا معتاد صید شده است روبه مخفف روباه رمد مضارع از رمیدن یعنی نفرت کردن و بیهوش شدن نادیده جنگ زیرا تجربهء جنگ نکرده است ۹۰۳ چو پرورده الخ یعنی کسی که از طفلی خوگر بشکار باشد از کارزار نترسد از آنکه شکار نوعیست از جنگ ۹۰۴ کشتی بمعنی اینکه دو کس بر هم چسپند و خواهند یکدیگررا بر زمین زنند نخجیر شکار آماج درینجا مراد تیراندازی یعنی بسبب کشتی گرفتن و شکار کردن و تیرانداختن بآماج و گوی بردن بچوگان و پرخاش جوی عطف بر دلاور است

نواحی ملک از کف بد سگال — بلشکر نگه دار و لشکر بمال
ملک را بود بر عدو دست چیر — چو لشکر دل آسوده باشند و سیر
بهائی سر خویشتن می خورند — نه انصاف باشد که سختی برند
چو دارند گنج از سپاهی دریغ — دریغ آیدش دست بردن بتیغ
چه مردی کند در صف کارزار — چو دستش تهی باشد و کار زار
پیکار دشمن دلیران فرست — ببزبران بنامور شیران فرست
برای جهاندیدگان کار کن — که صید آزموده ست گرگ کهن
مترس از جوانان شمشیر زن — حذر کن زپیران بسیار فن
جوانان پیل افکن شیر گیر — ندانند دستان روباه پیر
خردمند باشد جهان دیده مرد — که بسیار گرم آزموده ست و سرد

---

۸۸۶ نواحی جمع ناحیه کرانها و اطراف مملکت سگال اندیشه و فکر از کف بد سگال یعنی از دست دشمن که بد ظن است بلشکر الخ یعنی مملکت را بلشکر حفظ کن و لشکررا بمال حفظ کن ۸۸۷ دست ظاهر است که بسکون تا باشد چیر مخفف از چیره بمعنی غالب ۸۸۸ بها قیمت در بعض نسخ خورد و برد واقع شده ۸۸۹ گنج بمعنی کنز است دریغ یعنی منع درینجا آیدش ضمیر راجع سپاه است تیغ بمعنی شمشیر است ۸۹۰ زار یعنی ضعیف و نحیف و خوار مراد چون دست سپاهی خالی و کار او خراب باشد و در صف کارزار مردی چه خواهد کرد زیرا که او در کار خود حیران و درمانده است و از درمانده مردانگی محال ۸۹۱ فرست امر است از فرستادن هزبر لفظ عربیست بمعنی شیر هزبران الخ مراد دلاوران را بجنگ دلاوران فرست ۸۹۲ برای بفکر و تدبیر جهان دیدگان کارآزمودگان ۸۹۳ بسیار فن یعنی بسیار دان ۸۹۴ پیل افکن شیرگیر هردو وصف ترکیبی صفت جوانان است دستان مکر و حیله و فریب ۸۹۵ گرم و سرد مراد از سختی و نرمی

بسی در قفای هزیمت مران — نباید که دور افتی از یاوران
هوا بینی از گرد هیجا چو میغ — بگیرند گردت بزوپین و تیغ
بدنبال غارت نراند سپاه — که خالی بماند پس پشت شاه
سپهرا نگهبانی شهریار — به از جنگ در حلقهٔ کارزار
دلاور که باری تهور نمود — نباید بمقدارش اندر فزود
که بار دگر دل نهد بر هلاک — ندارد زپیکار یاجوج باک
سپاهی در آسودگی خوش بدار — که در حالت سختی آید بکار
کنون دست مردان جنگی ببوس — نه آنگه که دشمن فرو کوفت کوس
سپاهی که کارش نباشد ببرگ — چرا دل نهد روز هیجا بمرگ

---

۸۷۷ بسی درین تنبیه است که اندکی راندن جایز است قفا پس سر و عقب هزیمت مراد دشمن منهزم ۸۷۸ هوا میان آسمان وزمین میغ بخاری تیره وابر زوپین حربهٔ مردم گیلان است و آن نیزهٔ کوچکی بود که سر آن دو شاخ باشد و در قدیم بدان چنگ می کرده اند مراد هرگاه از یاوران دور افتی و از گرد هیجا هوا تیره بینی مخالفان بزوپین و تیغ گرد تو گیرند و ترا هلاك سازند ۸۷۹ غارت تاراج نراند نهی غایب است درینجا که خالی الخ لا جرم دشمن بوی ضرر رساند که بمنزلت هلاك همه لشکر است ۸۸۰ حلقه دایره ۸۸۱ تهوّر افتادن در چیزی بی باکی یعنی پهلوانی و جانفشانی بمقدارش اندر فزود بمقدار دلیریش قدرش افزودن ۸۸۲ دل نهد بر هلاك اقدام جنگ کند ندارد الخ مراد از جنگ لشکر بسیار غم ندارد ۸۸۳ در آسودگی که وقت جنگ نباشد سختی و جنگ ۸۸٤ کنون که محل جنگ نیست جنگی یاء نسبت است دست ببوس یعنی لطف بلیغ کن پیش از جنگ که خاطر لشکر خوش باشد و چون لطف بسیار بیند خواهد ببذل روح معاوضه کند نه آنگه الخ لطف را آن وقت مکن که دشمن کوس حرب زند و مباشرت جنگ کند ۸۸۵ برگ بمعنی ساز و نوا و اسباب

وگر بر کناری برفتن بکوش — وگر در میان لبس دشمن بپوش
وگر خود هزاری و دشمن دویست — چو شب شد در اقلیم دشمن مایست
شب تیره پنجه سوار از کمین — چو پانصد بهیبت بدرد زمین
چو خواهی بریدن بشب راه‌ها — حذر کن نخست از کمین‌گاه‌ها
میان دو لشکر چو یک روزه راه — بماند بزن خیمه بر جایگه
گر او پیش دستی کند غم مدار — ور افراسیاب است مغزش برآر
ندانی که دشمن چو یک روزه راند — سر پنجه زورمندش نماند
تو آسوده بر لشکر مانده زن — که نادان ستم کرد بر خویشتن
چو دشمن شکستی بیفکن علم — که بازش نیاید جراحت بهم

---

۸۶۸ برفتن بکوش تا از قتل خلاص یابی وگر در میان اگر در میان لشکر واقع شده باشی لبس بمعنی لباس است لبس دشمن بپوش تا ترا از لشکر خویش نپندارند و نکشند ۸۶۹ اگر خود الخ اگر شما هزار و بسیار باشید و دشمن دو صد و اندك باشد ۸۷۰ تیره ظلمانی پنجه مخفف از پنجاه است کمین یعنی پنهان شدن بقصد دشمن چو پانصد الخ از آنکه شب محل حیرت است و وحشت در بعض نسخ چو پانصد بهیبت بود در زمین و در بعض چو پانصد بشوکت بلرزد زمین ۸۷۱ بریدن راهها راه رفتن حذر کن احتمال است که شما بغفلت و پراکندگی رفته باشید دشمن علی الغفله بر شما بتازد ۸۷۲ دو لشکر لشکر تو و لشکر دشمن بزن الخ تا که استراحت کنی ۸۷۳ دستی بمعنی طلب گر او پیش دستی کند یعنی اگر مبادرت بجنگ کند ور اگر مغزش برآر از آنکه تو آسوده او رانده است ۸۷۴ یك روزه یك روزه راه ۸۷۵ که نادان الخ یعنی خودرا مانده کرد بشتاب کردن واین فی الحقیقت ظلم است بر خویشتن ۸۷۶ بیفکن علم و فراغت کن از جنگ

وگر باز آید بنرمی و هوش — بتندی وخشم و درشتی مکوش
چو دشمن در آید بعجز از درت — بدر کن ز دل کین وخشم از سرت
چو زنهار خواهد کرم پیشه کن — ببخشای واز مکرش اندیشه کن
زتدبیر پیر کهن بر مگرد — که کار آزموده بود سال خورد
بر آرند بنیاد روئین زپای — جوانان بشمشیر و پیران برای
بیندیش در قلب هیجا مغر — چه دانی کزانی که باشد ظفر
چو بینی که لشکر زهم دست داد — بتنها مده جان شیرین بباد

---

۸۶۱ وگر باز آید فاعلش ضمیر سفله است در بعض نسخ وگر می بر آید بنرمی و هوش بملامت و تعقل بتندی الخ که در مقابله تلطف خشونت مروّت نیست ۸۶۲ در آید بعجز از درت چون بفروتنی دخول کند و پیش آید بدر کن الخ تو از دل کین و از سر خشم را بدر کن در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع شده

چو دشمن بعجز اندر آید زدر — نباید که پرخاش جوئی دگر

۸۶۳ زنهار امان خواهد دشمن پیشه کن عمل کن ببخشای امر است از بخشودن و بخشیدن و از مکرش یعنی از حیله او ایمن مباش ۸۶۴ مگرد نهی است از گردیدن سال خورد بفتح خا می باید خواند از بهر قافیه سال خورد و سال خورده عبارت آن است که برو سالها گذشته باشد یعنی بسیار سال و کهنه و دیرینه ۸۶۵ بنیاد در بعض نسخ دیوار روئین که از روی یعنی از مس یا قلعی گداخته ساخته بودند از پای برآوردن یعنی افکندن و انداختن جوانان فاعل برآرند است بشمشیر در بعض نسخ بکوپال و پیران عطف بر جوانان است برای و تدبیر ۸۶۶ قلب بمعنی میان هیجا کارزار و جنگ مفر جای گریختن یعنی در اثنای جنگ از ملاحظهء گریزگاه غافل مباش کزان در اصل که از آن بود که باشد ظفر احتمال است که دشمن مظافر باشد و تو منهزم شوی ۸۶۷ از هم دست دادن کنایه از متفرق شدن و ترک اتفاق کردن است بباد دادن کنایه از نیست ونابود کردن باشد

مزن با سپاهی زخود بیشتر — که نتوان زدن مشت بر نیشتر
وگر زو توانائی در نبرد — نه مردیست بر ناتوان زور کرد
اگر پیل زوری وگر شیر چنگ — بنزدیک من صلح بهتر که جنگ
چو دست از همه حیلتی در گسست — حلال است بردن بشمشیر دست
اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ — وگر جنگ جوید عنان بر مپیچ
که گر وی ببندد در کارزار — ترا قدر و هیبت شود ده هزار
ور او پای جنگ آورد در رکاب — نخواهد بحشر از تو داور حساب
تو هم جنگ را باش چون فتنه خواست — که با کینه ور مهربانی خطاست
چو با سفله گوئی بلطف و خوشی — فزون گردش کبر و گردنکشی
باسپان تازی و مردانه مرد — بر آر از نهاد بداندیش گرد

---

۸۵۱ نیشتر آلت فصد کردن مراد با لشکری که از لشکر تو بیشتر است جنگ مکن زیراکه جنگ کردن از آن لشکر مشت زدن بر نیشتر است وآن موجب آزار و هلاك خود است در بعض نسخ که نتوان زد انگشت با نیشتر ۸۵۲ زو از او نبرد جنگ ۸۵۳ اگر الخ یعنی اگر زور همچو پیل باشد و اگر همچو شیر چنگ داری صلح آشتی ۸۵٤ حیلت مکر و فریب درگسست بفتح سین می باید خواند از بهر قافیه یعنی چون همه حیله را نتوانی کردن ۸۵۵ سر مپیچ امتناع مکن عنان بر مپیچ بلکه توجه بجنگ کن عنان پیچیدن کنایه از روی برگردانیدن ۸۵٦ در بمعنی باب ترا الخ زیرا برآن دلالت می کند که تو غالبی او مغلوب ۸۵۷ پای جنگ آورد در رکاب یعنی بقصد جنگ پای در رکاب نهد حشر گرد کردن خدای مردمان را یعنی روز قیامت ۸۵۸ جنگ را باش یعنی جنگ کن کینه ور صاحب کینه و صاحب عداوت ۸۵۹ سفله فرومایه وبد اصل فزون مخفف افزون بمعنی زیاده کبر غرور و سرکشی و بزرگی ۸٦۰ تازی عربی گرد بمعنی غبار گرد برآوردن کنایه از پایمال کردن و نابود ساختن باشد

عدو را بجائی خسک زر بریز — که احسان کند کند دندان تیز

چو دستی نشاید گزیدن ببوس — که با غالبان چاره زرق است و لوس

مراعاتِ دشمن چنان کن که دوست — که ویرا بفرصت توان کند پوست

بتدبیر رستم در آمد ببند — که اسفندیارش نجست از کمند

حذر کن زپیکارِ کمتر کسی — که از قطره سیلاب دیدم بسی

مزن تا توانی بر ابرو گره — که دشمن اگرچه زبون دوست به

بود دشمنش تازه و دوست ریش — کسی کش بود دشمن از دوست بیش

---

۸۴۴ خسک خارهای سه گوشه را گویند که از آهن سازند و در سر راه دشمن اندازند و در اطراف و جوانب حصار و قلعه ریزند زر بریز برای تسکینش کند کند اوّل فعل مضارع است فاعلش ضمیر مستتر راجع باحسان ثانی بمعنی نقیض تیز دندان تیز مفعول است ۸۴۵ ببوس امر است از بوسیدن یعنی چون دستی را گزیدن نتوانی باید که آن را بوسه دهی مراد کاری که از جنگ بر آمدن نتواند از لطف آن را بر آری زرق ریا کردن لوس تملّق و فروتنی و مردم را بزبان خوش فریفتن در بعض نسخ این بیت چنین واقع شده

بتدبیر شاید جهان خورد ولوس — چو دستی نشاید گزیدن ببوس

۸۴۶ مراعات کردن چشم داشتن و نگریستن و نگاه داشتن کند بمعنی کندن ۸۴۷ بتدبیر ورای صحیح در آمد ببند محبوس شد با وجود قوّتش اسفندیارش الخ اسفندیار از کمند او نجسته بود یعنی رهائی نیافت ۸۴۸ کهتر کسی آدمی خردتر یعنی دشمن ضعیف ۸۴۹ بر ابرو گره مزن یعنی رنجیده مشو و از مدارا غافل مشو زبون زبردست و بیچاره و ضعیف که دشمن الخ زیراکه دشمن اگرچه ناتوان باشد تا هم اورا دوست ساختن بهتر است ۸۵۰ دشمنش ضمیر راجع بلفظ کسی است و اضمار قبل الذکر درین لغت جایز است تازه یعنی خندان ریش مجروح کش در اصل که اش بود کسی کش الخ یعنی که دوست او از دشمن کهتر و دشمن زیاده باشد

ترا نیست منّت زروئی قیاس — خداوندرا فضل ومنّ وسپاس ۸۳۵
که درکار خیرت بخدمت بداشت — نه چون دیگرانت معطّل گذاشت
همه کس بمیدان کوشش درند — ولی گوی دولت نه هر کس برند
تو حاصل نکردی بکوشش بهشت — خدا در تو خوی بهشتی سرشت
دلت روشن و وقت مجموع باد — قدم ثابت و پایه مرفوع باد
حیاتت خوش و رفتنت بر صواب — عبادت قبول و دعا مستجاب ۸۴۰

همی تا بر آید بتدبیر کار — مدارای دشمن به از کارزار
چو نتوان عدورا بقوّت شکست — بنعمت بباید در فتنه بست
گر اندیشه باشد زخصمت گزند — بتعویذ احسان زبانش ببند

---

۸۳۵ زروئی قیاس اگر انصاف پرسی منّت نعمت دادن درینجا مراد شکر یعنی آن که بمقابلهء نعمت سپاس کنند منّ نعمت دادن و منت نهادن ۸۳۶ معطّل برکار وبلا عمل ۸۳۷ بمیدان کوشش درند در میدان جهد اند گوی الخ هر کس بدولت نرسد ۸۳۸ سرشت ماضی است از سرشتن بمعنی آغشته کردن ۸۳۹ مجموع گرد کرده ضد پریشان ثابت قرار و پا برجا مرفوع یعنی بلند کرده شده ۸۴۰ بر صواب محفوظ از خطا مستجاب پذیرفته ۸۴۱ همی الخ چون بسبب حسن تدبیر کار حاصل شود مدارا رعایت و نرمی کردن و صلح و آهستگی نمودن کارزار جنگ خواجه حافظ گفته

آسایش دوگیتی تفسیراین دوحرف است — با دوستان تلطّف با دشمنان مدارا

۸۴۲ شکست بمعنی شکستن است و بست بمعنی بستن ۸۴۳ گر اندیشه باشد اگر غم داری بتعویذ احسان اضافت مشبّه به الی المشبّه است و تعویذ هیکل را گویند که با خود دارند یعنی کاغذی که بر آن دعا و غیره نویسند و نگاه دارند زبانش بند که چون احسان بند نتواند سخن گوید چنانکه گفته اند الاحسان یقطع اللسان

بگفتا دریغ آیدم نام دوست — که هر کس نه درخورد پیغام اوست
کسی را که بینی ز حق برکران — مده با وی ای خواجه حق در میان
دریغ است با سفله گفتن علوم — که ضایع شود تخم در شوره بوم
چو دروی نگیرد عدو داندت — برنجد بجان و برنجاندت ۸۳۰
ترا عادت ای پادشاه حق رویست — دل مرد حق گوی ازینجا قویست
نگین خصلتی دارد ای نیک بخت — که در موم گیرد نه در سنگ سخت
عجب نیست گر ظالم از من بجان — برنجد که دزد است و من پاسبان
تو هم پاسبانی بانصاف و داد — که حفظ خدا پاسبان تو باد

---

۸۲۷ بگفتا آن شیخ نام دوست یعنی نام خدای تعالی گفتن بوی در خورد بمعنی در خور که لایق و سزاوار باشد که هرکس الخ یعنی هرکس لایق خبر او نیست ۸۲۸ کسی را الخ مصنف از زبان آن شیخ معرفت می گوید زحق جلّ جلاله کران بمعنی کنار برکران یعنی دور منه نهی از نهادن ۸۲۹ علوم معارف شوره زمین نمناك و خاك شور که از آن باروت سازند و معرب آن شورج است بوم زمین شیار نکرده ۸۳۰ دروی نگیرد یعنی تاثیر نکند عدو داندت دشمن داند ترا ۸۳۱ حق رویست براه راست رفتن است ازینجا یعنی ازین سبب قویست یعنی بتردّد نیست در بعض نسخ بجای بیت مذکور این واقع شده

دل مرد حق گوی ازینجا قویست — که خوی تو حق گفتن و حق رویست

و در آن نسخ این بیت نیز واقع است

حقت گفتم ای خسرو پاك رای — توان گفت حق پیش مرد خدای

و در نسخ دیگر این بیت واقع شده

بر مرد نادان نریزم علوم — که ضایع کنم تخم در شوره بوم

۸۳۲ ای نیك بخت ای پادشاه نیکو که در الخ لا جرم دل تو لطیف است از آن جهت حق پذیری امّا آن کس که قارت قلب دارد سخن حق در وی اثر نکند ۸۳۴ حفظ نگاه داشتن

کَرَم پای دارد نه دیهیم و تخت — بده کز تو این ماند ای نیکبخت
مکن تکیه بر مُلک و جاه و حَشَم — که پیش از تو بودست و بعد از تو هم
نخواهی که مُلکت بر آید بهم — غم مُلک و دین خورد باید بهم
زر افشان چو دنیا بخواهی گذاشت — که سعدی درافشاند چون زر نداشت

حکایت کنند از جفا گُستری — که فرماندهی داشت بر کِشوری
در ایّام او روز مردم چو شام — شب از بیم او خواب مردم حرام
بهم روز نیکان ازو در بلا — بشب دستِ پاکان ازو در دُعا
گُروهی بر شیخِ آن روزگار — زدست ستمگر گرستند زار
که ای پیرِ دانای فرخنده رای — بگو این جوان را بترس از خدای

---

۸۱۸ پای دارد باقی است دیهیم بمعنی تاج شاهی است بده امر است از دادن یعنی پس کرم کن نیکبخت یعنی پادشاه ۸۱۹ حشم چاکران و خدمتکاران ۸۲۰ برآید بهم هلاك شود بهم در مصراع ثانی یعنی هر دو ۸۲۱ گذاشت ترك کردن درافشاند یعنی جوهر نصایح را بذل کرد ۸۲۲ جفا گستر ظالم و ستمگر که فرماندهی الخ یعنی که پادشاه ولایتی بود ۸۲۳ در ایام او در زمان حکومتش چو شام مراد تیره و سیاه ۸۲٤ در بلا بودند که عرب گویند دولت الاشرار محنت الابرار از او در دعا یعنی از ظلم او دست را بر دعا بحضرت خدا داشته بودند ۸۲۵ گروهی جماعتی مردم بر بنزد شیخ آن روزگار پیر که معتقد ایشان بود گرستند زار مراد حالات اذیت خودها بیان نمودند ۸۲٦ که وگفتند که فرخنده رای مبارك فکر این جوان را مراد آن شاه ظالم است بترس از خدای که ظلم مکن بر زیردستان

دهان بی زبان پندی گفت وراز — که ای خواجه با بی توانی بساز ۸۱۰
نه این است حال دهن زیر گل — شکر خورده انگار یا خونِ دل
غم از گردش روزگار آن مدار — که بی ما بگردد بسی روزگار
همان لحظه کین خاطرش روی داد — غم از خاطرش رخت یکسو نهاد
که ای نفس بی رای و تدبیر و هش — بکش بار تیمار و خودرا مکش
اگر بنده بار بر سر برد — وگر سر بأوج فلک بر برد ۸۱۵
در آن دم که حالش دگرگون شود — بمرگ از سرش هر دو بیرون شود
غم و شادمانی نماند و لیک — جزاے عمل ماند و نام نیک

۸۱۰ دهان الخ یعنی آن زنخدان پوسیده که زبان نداشت بدان مشت زن پند می داد مراد آنکه بزبان حال خود پند و راز می گفت یعنی از حال آن دهان این پند و راز ظاهر می شد بساز مراد از سازکاری و تحمل کردن است ۸۱۱ نه الخ استفهام انکاریست انگار امر است از انگاردن و انگاشتن و انگاریدن بمعنی پنداشتن و گمان بردن مراد خودرا شکر خورده ظن کن یا خون دل خورده خون دل کنایه از غم و غصّه و اندوه و محنتی ۸۱۲ که بی ما الخ مراد زیرا ما درینجا بقا نداریم ۸۱۳ کین خاطرش مراد از خاطر اینجا آن چیز است که بدل خطور کند روی داد توجّه کرد و متوجّه شد از خاطرش مراد از خاطر اینجا دل است یکسو نهاد فاعلش ضمیر غم است ۸۱۴ که ای نفس بنفس خود خطاب و عتاب می کرد هش مخفف هوش تیمار بمعنی غم و اندوه درینجا و خودرا مکش و خودرا از پی هوس هلاک مکن ۸۱۵ بار بر سر برد یعنی بمشقّت بسیار کسب معاش کند وگر الخ یعنی پادشاه سر بلند باشد ۸۱۶ که حالش دگرگون شود که بمرض موت افتد درین محل تنبیه است که کسی که در محنت باشد صبر باید کرد که بمرگ منتهی شود و کسی که در نعمت باشد غرور نباید کرد که بمرگ منقضی گردد ۸۱۷ جزا پاداش

کَهش جنگ با عالَم خیره کش — که از بخت شوریده رویش ترُش
که از دیدن عیش شیرین خلق — فرو می شدی آب تلخش بحلق
که از کار آشفته بگریستی — نه کس دید ازین تلختر زیستی
کسان شهد نوشند و مرغ و بره — مرا روی نان می نبیند تره
گر انصاف پرسی نه نیکوست این — برَهنه من و گربه را پوستین
چه بودی که پایم درین کار گِل — بگنجی فرو رفتی از کام دل
مگر روزگاری هوس راندمی — زخود گرد محنت بیفشاندمی
شنیدم که روزی زمین می شکافت — عظام زنخدان پوسیده یافت
بخاک اندرش عقد بگسیخته — گهرهای دندان فرو ریخته

۸۰۱ کَهش مخفف ازکاه است و شین ضمیر غایب است راجع بمشت زن خیره کش وصف عالم است و بیانش گذشت شوریده درینجا مراد پریشان رویش ترش یعنی عبوس الوجه و منقبض بود ۸۰۲ عیش شیرین خلق که غنا دارند شدی یاء حکایت است آب تلخ کنایه از اشك حلق گلو ۸۰۳ آشفته پریشان حال زیستی بیاء وحدت وزیست بمعنی زندگی ۸۰۴ تره هر سبزی که با طعام خورند مرا روی الخ یعنی روی نان من تره نبیند یعنی نان خشك می خورم ۸۰۶ فرو رفتی فاعلش ضمیر پای است و حرف یا حکایت است ازکام دل و مراد دل حاصل شدی در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع شده

دریغ ار فلك شیوهء ساختی — که گنجی بدست من انداختی

۸۰۷ روزگاری زمانی هوس راندمی و کامرانی کردمی گرد غبار ۸۰۸ شکافتن رنجه کردن و کندن عظام استخوانها پوسیده فرسوده و کهنه و از هم ریخته ۸۰۹ عقد بند گهر مخفف گوهر است که مروارید باشد

بفرمود دل تنگ روی از جفا — که بیرون کنندش زبان از قفا
چنین گفت مرد حقایق شناس — کزین هم که گفتی ندارم هراس
من از بی زبانی ندارم غمی — که دانم که ناگفته داند همی ۷۹۵
وگر بی نوائی برم در ستم — گرم عاقبت خیر باشد چه غم
عروسی بود نوبت ماتمت — گرت نیک روزی بود خاتمت

یکی مشت زن بخت و روزی نداشت — نه اسباب شامش مهیّا نه چاشت
ز جور شکم گل کشیدی بپشت — که روزی محال است خوردن بمشت
مدام از پریشانی روزگار — دلش حسرت آلوده تن سوگوار ۸۰۰

---

۷۹۳ دلتنگ روی از جفا بعضی می گویند که دلتنگ رو لفظ مرکب است معنیش رنجیده و کنایه از پادشاه و بعضی می گویند که دلتنگ کنایه از پادشاه است و معنی رو از جفا از روی جفا است یعنی از روی ظلم ۷۹۴ مرد حقایق شناس یعنی آن فقیر هراس ترس و بیم ۷۹۵ داند یعنی خدای تعالی ۷۹۶ گرم اگر مرا چه غم زیرا اعتبار بخاتمه است و سعادت سعادت آخرت ۷۹۷ عروسی مهمانی عروس نوبت بانگ ماتمت ماتم تو گرت اگر ترا خاتم مراد از وقت موت یعنی اگر خاتمهء تو بالخیر گردد در وقت مردن ترا شادی عروسی حاصل آید ۷۹۸ مشت زن زورآزمای و پهلوان روزی رزق بخت وروزی نداشت یعنی فقیر بود اسباب جمع سبب وآن وسیلهء حصول مطلبی و چیزی باشد شام بمعنی طعام شام یعنی طعام آخر روز چاشت ضحی بمعنی طعام که در آن حصّهء روز خورند مهیّا آماده ۷۹۹ گل خاك بآب آمیخته که روزی الخ از زور آزمای روزی حاصل نیاید بلکه کسب می باید ۸۰۰ مدام همیشه سوگوار مصیبت زده و صاحب ماتم و غم در بعض نسخ دلش پر ز حسرت تنش سوگوار

غلامی بدرویش برد آن پیام — بگفتا بخسرو بگو ای غلام
مرا بارِ غم بر دل ریش نیست — که دنیا همین ساعتی بیش نیست
نه گر دست گیری کنی خرّمم — نه گر سر بری در دل آید غمم
تو گر کامرانی بفرمان و گنج — دگر کس فرومانده در خوف و رنج
بدروازهٔ مرگ چون در شویم — بیک هفته با هم برابر شویم
منه دل برین دولت پنج روز — بدود دل خلق خودرا مسوز
نه پیش از تو بیش از تو اندوختند — ببیداد کردن جهان سوختند
چنان زی که ذکرت بتحسین کنند — چو مُردی نه بر گور نفرین کنند
نباید برسم بد آئین نهاد — که گویند لعنت بر و کین نهاد
و گر سر برآرد خداوندِ زور — نه زیرش کند عاقبت خاکِ گور

---

۷۸۳ بگفتا درویش چون این پیام‌را شنید ۷۸۴ مرا بار الخ در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع شده

که دنیا همین ساعتی بیش نیست — غم و خرّمی بیش درویش نیست

۷۸۵ نه گر دست الخ یعنی اگر دستم گیری مرا خرّم نمی کنی ۷۸۶ تو گر الخ در بعض نسخ

ترا گر سپاه است و فرمان و گنج — مرا گر عیال است و حرمان و رنج

۷۸۷ در شویم دخول کنیم برابر یعنی مساوی ۷۸۹ نه پیش الخ مضمون مصراع استفهام انکاریست مراد از آن شاهان پیشین زیاده از تو مال اندوخته اند بیداد الخ متعلق با استفهام انکاریست ۷۹۰ زی امر است از زیستن که ذکرت بتحسین کنند که مردم مدحت کنند نه بر گور الخ یعنی انچنین زندگانی مکن که پس از مردن تو بر قبر تو لعنت کنند ۷۹۱ نباید الخ یعنی ظلم‌را قانون کردن نشاید کین که این رسم بدرا ۷۹۲ سر برآرد غالب شود خداوند زور صاحب قوت نه زیرش استفهام انکاریست

اگر شربتی بایدت سودمند زسعدی بستان تلخ داروی پند
بپرویزن معرفت بیخت بشهد عبادت بر آمیخت ۷۷۵

شنیدم که از نیکمردی فقیر دل آزرده شد پادشاهی کبیر
مگر بر زبانش حقی رفته بود زگردنکشی بروی آشفته بود
بزندان فرستادش از بارگاه که زورآزمایست بازوی شاه
زیاران یکی گفتش اندر نهفت مصالح نبود این سخن گفت گفت
رسانیدن امر حق طاعت است ززندان نترسم که یک ساعت است ۷۸۰
همان دم که در خفیه این راز رفت حکایت بگوش ملک باز رفت
بخندید کو ظن بیهوده برد نداند که خواهد درین حبس مرد

---

۷۷٤ زسعدی الخ در بعض نسخ زسعدی شنو نوش داروی پند ۷۷۵ پرویزن آلتی باشد که بدان آرد و شکر و ادویهء کوفته و امثال آن بیزند در عربی آن‌را غربال گویند ۷۷٦ کبیر بزرگ ۷۷۷ مگر الخ سبب دل آزردگی این بود حقی بمعنی راستی گردنکشی تکبّر ۷۷۸ فرستادش فقیررا زورآزما قوی ۷۷۹ نهفت پنهان و پوشیده مصالح نیکی جمع مصلحت مقولهء یار تا سخن گفت است و گفت درینجا بمعنی گفتن و گفت ثانی صیغهء ماضی است فاعلش فقیر ۷۸۰ امر حق حکم خدا و سخن واجب و راست طاعت فرمان برداری کردن مراد از فرمان برداری خدا ۷۸۱ خفیه پنهان این راز رفت یعنی این سخن گفته شد مراد وقتی که با فقیر و یار او این گفتگو شد همان وقت بگوش پادشاه رسید ۷۸۲ بخندید شاه کو که او یعنی فقیر مذکور ظن بیهوده برد خیال باطل کرد نداند الخ مراد از زندان اورا بیرون نمی آرم درآنجا بمیرد پس چگونه یک ساعت باشد

همه شب درین فکر بود و نخفت — دگر روز با هوشمندان بگفت ٧٦٥
طبیعت شناسان هر کشورے — سخن گفت با هر یک از هر درے
دلش گرچه در حال ازو رنجه شد — دوا کرد و خوشبوی چون غنچه شد
پری چهره را همنشین کرد و دوست — که این عیب من گفت یار من اوست
بنزد من آن کس نکوخواه تست — که گوید فلان خار در راه تست
بگمراه گفتن نکو می روے — جفائی بزرگ است و جور قوے ٧٧٠
هر آنگه که عیبت نگویند پیش — هنر دانی از جاهلی عیب خویش
مگو شهد شیرین شکر فایق است — کسی را که سقمونیا لایق است
چه خوش گفت یکروز دارو فروش — شفا بایدت داروی تلخ نوش

---

٧٦٥ دگر روز مراد فردای آن شب است بگفت تا علاجش کنند ٧٦٦ طبیعت شناسان هر کشوری یعنی طبیبان هریك ولایت سخن الخ با هر یکی از ایشان سخن گفت از هر باب ٧٦٧ ازو از کنیزك غنچه غنچهء گل ٧٦٨ پری چهره یعنی آن کنیزك عیب نقصان ٧٦٩ بنزد من یعنی بظن من خار بمعنی خارا یعنی سنگ سخت در اینجا ٧٧٠ نکو می روی یعنی این راه که می روی راه راست است جفائی الخ زیرا اورا در ضلالت مقرّر داشتن است قوی توانا درینجا مراد سخت و شدید ٧٧١ هر آنگه آن وقت پیش پیش تو مراد تا وقتی که مردم عیب تو بتو ظاهر نکنند تو عیب خودرا هنر دانی زیراکه بجهالت عیب را عیب ندانی ٧٧٢ فایق بالا شونده درینجا مراد خوب و نافع یعنی کسی را که سقمونیا در خوراست اورا مگو که شهد شیرین شکر ترا خوب است سقمونیا بلغت یونانی دوای است که آنرا محمودہ می گویند و آن عصارهء باشد بغایت تلخ و مسهل صفرا بود ٧٧٣ دارو فروش عطّار شفا تندرستی و تندرست شدن

بخون عزیزان فرو برده چنگ | سر انگشتها کرده عناب رنگ
بر ابروی عابدفریبش خضاب | چو قوس قزح بود بر آفتاب
شب خلوت آن لعبت حورزاد | مگر تن در آغوش مامون نداد
گرفت آتش خشم دروی عظیم | سرش خواست کردن چو جوزا دو نیم
بگفتا سر اینک بشمشیر تیز | بینداز و با من مکن خفت وخیز
بگفت از که بر دل گزند آمدت | چه خصلت زمن ناپسند آمدت
بگفت ار کشی ور ببخشائی سرم | زبونی دهانت برنج اندرم
کشد تیغ پیکار و تیر ستم | بیکبار بوئی دهان دم بدم
شنید این سخن سرور نیکبخت | برآشفت نیک و برنجید سخت

---

۷۵۶ بخون الخ مراد قاتل عاشقان بوده سر انگشتها الخ یعنی سر انگشتهای خود بخون ایشان همچو عناب رنگین کرده بود عناب میوه‌ایست شبیه بسنجد ورنگ سرخ دارد ۷۵۷ عابد فریب وصف ترکیبی است صفت ابرو خضاب زنگ که بر موی کنند آنکه رومیان راستق گویند قوس کمان قزح نام یکی از شیاطین است و قوس قزح کمان شیطان و کمان رستم هم می گویند ۷۵۸ شب خلوت یعنی وقت مجامعت لعبت بازیچه و صورتی که طفلان از آن بازی کنند مراد اینجا شیوه‌کار ۷۵۹ دروی در مامون سرش سر کنیزك را جوزا نام برجی است از جمله دوازده برج فلکی بصورت گوسفند بفارسی دو پیکر گویند ۷۶۰ بینداز یعنی ببر خفت و خیز کنایه از جماع کردن است ۷۶۱ بگفت مامون که اسم است بر دل گزند آمدت تقدیر کلام بر دلت گزند آمد است گزند بمعنی رنج وزحمت خصلت و خوی ۷۶۲ بگفت کنیزك در جواب ار اگر کشی خطاب از کشتن برنج اندرم در رنجم ۷۶۳ بیکبار یعنی دفعة واحدة ۷۶۴ سرور نیکبخت یعنی مامون نیك یعنی محکم در بعض نسخ برآشفت و بر خود بپیچید سخت

بزرگیش بخشید و فرماندهی زشاخ امیدش بر آمد بهی
بگیتی حکایت شد این داستان رود نیک بخت از پی راستان
بیاموزی از عاقلان حُسن خوی نه چندان که از جاهلان عیب جوی
زدشمن شنو سیرت خود که دوست هر آنچه از تو آید بچشمش نکوست
ستایش سرایان نه یار تو اند ملامت کنان دوست دار تو اند
وبال است دادن برنجور قند که داروی تلخش بود سودمند
ترش روی بهتر کند سرزنش که یاران خوش طبع شیرین منش
ازین به نصیحت نگوید کست اگر عاقلی یک اشارت بست

چو دور خلافت بمامون رسید یکی ماه پیکر کنیزک خرید
بچهر آفتابی بستن گلبنی بعقل خردمند بازی کنی

۷۴۶ بهی نیکوئی و خوبی در بعض نسخ
در آن ده که طالع نمودش بهی دهی را ببخشید فرماندهی
۷۴۷ این داستان یعنی که آن شاه ظالم پندرا قبول کرد از پیء راستان در دنبال ایشان رود پس عاقل را باید که از عاقلان نیکی بیاموزد نه از جاهلان بدی ۷۴۸ حسن خوی خلق حسن ۷۵۰ سرایان بمعنی گویندگان از سرائیدن ۷۵۱ وبال سختی و دشواری وبال است یعنی خطاست رنجور بیمار قند شکر ۷۵۲ ترش روی یعنی کسی که ترش روی بود سرزنش ملامت و عتاب منش طبیعت ۷۵۳ به بهتر بس بمعنی کافی ۷۵۴ دور بمعنی زمانه دور الخ یعنی خلیفه شد مامون نام یکی از خلفای عباسیه پسر هارون رشید ماه پیکر قهرصورت یعنی خوبصورت ۷۵۵ چهر روی و صورت آفتابی حرف یا برای وحدت است

ندانم که چون خُسبدت دیدگان — نه خفته زدستت ستم دیدگان

ترا نیک پند است اگر بشنوی — وگر نشنوی خود پشیمان شوی

بدان کی ستوده شود پادشاه — که خلقش ستایند در بارگاه

چه سود آفرین بر سر انجمن — پس چرخه نفرین کنان پیر زن

همی کُفت و شمشیر بالای سر — سپر کرده جان پیش تیر قدر

سَه از مستیِ غفلت آمد بهوش — بکوشش فرو کُفت فرخ سروش

کزین پیر دست عقوبت بدار — یکی کُشته کُیر از هزاران هزار

زمانی سرش در گریبان بماند — پس آنگه بعفو آستینش فشاند

بدستانِ خود بند ازو برگرفت — سرش را ببوسید و در برگرفت

---

۷۳۷ دیدگان جمع دیده بمعنی چشم نه خفته بخواب نرفته ستم دیدگان درینجا جمع دیده است که مفعول است از دیدن پس درین بیت تجنیس است ستم دیده یعنی مظلوم ۷۳۹ ستوده ممدوح خلق بمعنی مردم ستایند مدحش کنند مراد اعتبار بدان ستودن نیست بارگاه خیمهء پادشاهان و سلاطین را گویند ۷۴۰ سود نفع و فایده آفرین تحسین و دعای نیک در مقابل نفرین که لعنت و دعای بد باشد چرخه آنچه زنان بدان ریسمان ریسند ۷۴۱ همی گفت دهقان و شمشیر بالای سر در آن حال بود سپر کرده یعنی پایمال کرده مراد رضا داده بود بقضا ۷۴۲ مستی مقابل هوشیاری است سروش نام جبرئیل است خصوصا و هر فرشتهء که پیغام‌آور باشد عموما و مطلق فرشتهءرا نیز گفته اند در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع شده

شنید این سخن شاه ظالم بگوش — زسرمستیء غفلت آمد بهوش

۷۴۳ کزین الخ مقول قول تمام بیت است یکی کشته الخ ازانکه بدگوی تو بسیار است ۷۴۴ زمانی الخ که تامل می کرد آستین فشاندن و افشاندن کنایه است از انعام و بخشش نمودن ۷۴۵ خود آن ظالم بند ازو برگرفت دهقان را از قید آزاد کرد در برگرفت در آغوش کردش

نه من کردم از دست جورت نفیر — که خلقی ز خلقی یکی کشته گیر
ز نامهربانی که در دور تست — همه عالم آوازه جور تست
چرا خشم بر من گرفتی و بس — منت پیش گفتم همه خلق پس
عجب گر منت بر دل آمد درشت — بکش گر توانی همه خلق کشت
وگر سخت آمد نکوهش زمن — بانصاف بنگ نکوهش بکن
چو بیداد کردی توقع مدار — که نامت بنیکی رود در دیار
ور ای دون که دشوارت آمد سخن — وگر هرچه دشوارت آید مکن
ترا چاره از ظلم برگشتن است — نه بی چاره بی گناه کشتن است
ترا پنج روز دگر مانده گیر — دو روز دگر عیش خوش رانده گیر
نماند ستمکار بد روزگار — بماند برو لعنت پایدار

---

۷۲۷ نفیر بمعنی فریاد مراد من تنها از دست جور تو نفیر نمی کنم بلکه خلقی نفیر می کنند مرا اگر کشتی از خلق یکی را کشته فرض کن ۷۲۸ نامهربانی بی شفقتی همه عالم الخ هر کس ظلم تو گوید ۷۲۹ وبس یعنی بر من تنها که ظلم تو همین من نگویم ۷۳۰ عجب الخ عجب است که از من بر دل تو غلیظ آمد که کشتنم خواهی بکش قتل کن گر توانی الخ مراد اگر همه را کشتن توانی مرا هم کش که دیگر نفیر کس بگوشت نیاید و موجب درشتیء خاطرت نگردد ۷۳۱ نکوهش سرزنش وعیب گوئی و مذمت انصاف درینجا مراد از عدالت بکن امر از کندن ۷۳۲ توقع امید که نامت الخ که بنیکی مشهور باشی ۷۳۳ ور و اگر دون ادنی سخن یعنی سخن من ۷۳۴ چاره علاج و تدبیر تا بد نگویند ۷۳۵ مانده در حیات ۷۳۶ نماند در جهان پایدار همیشه و جاویدان و باقی

هم آهسته سر برد پیش سرش — فرو گفت پنهان بگوش اندرش
کسم پای مرغی نیاورد پیش — ولی دست خر رفت از اندازه بیش
چو شور طرب در نهاد آمدش — ز دهقان دوشینه یاد آمدش
بفرمود جستند و بستند سخت — بخواری فکندند در پای تخت
سیه دل برآهیخت شمشیر تیز — ندانست بیچاره راه گریز
شمرد آن دم از زندگی آخرش — بگفت آنچه گردید در خاطرش
ببینی که چون کارد بر سر بود — قلم را زبانش رواتر بود
چو دانست کز خصم نتوان گریخت — ببی باکی او تیر ترکش بریخت
سر نامیدی بر آورد و گفت — نشاید شب و تور در خانه خفت
نه تنها منت گفتم ای شهریار — که برگشته بختی و بد روزگار

۷۱۷ برد شاه پیش سرش ضمیر راجع بندیم است ۷۱۸ کسم الخ یعنی کسی پای مرغی پیشم نیاورد تا مهمانیء من باشد بیش بمعنی زیادتی و افزونی ۷۱۹ شور طرب مراد آثار فرحت در نهاد آمدش در طبع آن شاه آمد دوشینه یعنی شب گذشته ۷۲۰ خواری دشنام ۷۲۱ سیه دل پادشاه ظالم برآهیخت یعنی بر کشید و برآورد شمشیر تیز برای کشتنش ۷۲۲ شمرد الخ یعنی آن وقت را آخر نفس شمرد از حیات ۷۲۳ کارد ترجمهء سکین قلم را یعنی کارد که بر سر قلم باشد زبانش رواتر بود و جریان او بیشتر باشد همچنان شمشیر گر بر سر آن فقیر شد زبانش تیز و دلیر شد ۷۲۴ چو دانست مرد دهقان خصم در بعض نسخ خشم بی باکی در بعض نسخ بناباکی یعنی بی ترس و بیم تیر ترکش بریخت مراد بجهت ناباکی آنچه که بدل دهقان آمد پوشیده نداشت ۷۲۵ نشاید الخ یعنی کسی که بمرگ رسیده باشد و محل او قبر شده آید نشاید در خانه خفتن در بعض نسخ شب گور در دد محال است خفت ۷۲۶ برگشته بخت بدبخت

شه این جمله بشنید و چیزی نگفت — ببست اسپ و سر بر نمدزین بخفت
همه شب زبیداری اختر شمرد — زسودا و اندیشه خوابش نبرد
چو آواز مرغ سحر گوش کرد — پریشانی شب فراموش کرد
سواران همه شب بتگ تاختند — سحرگه پی اسپ بشناختند
بر آن عرصه بر اسپ دیدند شاه — پیاده دویدند یکسر سپاه
بخدمت نهادند سر بر زمین — چو دریا شد از موج لشکر زمین
بزرگان نشستند و خوان خواستند — بخوردند و مجلس بیاراستند
یکی گفتش از دوستان قدیم — که شب حاجبش بود و روزش ندیم
رعیت چه نزلت نهادند دوش — که مارا نه چشم آرمید و نه گوش
شهنشه نیارست کردن حدیث — که بروی چه آمد زبخت خبیث

---

۷۰۷ نمدزین نمدی باشد که بر پشت اسپ نهند وزین را بر بالای آن گذارند و در ترکی تکلتو گویند بخفت و دربنجا بوحشت بود ۷۰۸ نبرد نیافت ۷۰۹ مرغ سحر یعنی خروس چوآواز الخ چواثر صبح ظاهر شدن گرفت پریشانی و بد حال ۷۱۰ همه شب در جستن شاه تك بمعنی بسیار تند براه رفتن و دویدن سحرگه مخفف سحرگاه و گاه بمعنی وقت وزمین پی یعنی نشان پای و دنبال ۷۱۱ بر اسپ سپاه بر اسپ بودند و دیدند که شاه پیاده بود ودویدند بسوی او یکسر بمعنی سراسر باشد یعنی از یك سر چیزی تا سر دیگرش یك نسبت ۷۱۲ موج لشکر مراد از اضطراب لشکر ۷۱۳ خوان با ثانی معدوله بر وزن نان طبق بزرگی را گویند که از چوب ساخته باشند و کنایه از خوردنی و مایده است ۷۱۴ که شب الخ آن یك را مصنف بیان کند حاجبش دربانش ندیم مصاحب ۷۱۵ نزلت تا برای خطاب است و نزل آن طعام را گویند که پیش مهمان ما حضر می آرند مراد رعیت ترا چگونه ضیافت کردند که مارا الخ از غم فرقت تو ۷۱۶ نیارست قادر نشد که آرست ماضی توانستن است

نه از جَهل می بشکنم پای خر — که از جَورِ سلطانِ بیدادگر
خر این جایگه لَنگ و تیمارکش — ازآن به که پیشِ ملِك بارکش
تُفو بر چنان مُلك و دولت که راند — که شُنعت برو تا قیامت بماند (۲۰)
اگر مار زاید زنِ باردار — به از آدمی‌زاده‌ء دیوسار
سِتَمگر جَفا بر تنِ خویش کرد — نه بر حالِ مسکینِ درویش کرد
که فردا درآن مَحفِل نام و ننگ — بگیرد گریبان وریشش بچنگ
نهد بارِ آوزار بر گردنش — نیارد سر از بیش بر گردنش
گرفتم که خر بارش اکنون کَشد — درآن روز بار خران چون کشد (۲۵)
گرِ انصاف پُرسی بَداخترکس است — که در راحتش رَنجِ دیگرکس است
همین پنج روزش تَنَعُّم بود — که شادیش در رنجِ مردم بود
اگر بر نخیزد به آن مُرده دل — که خُسبند ازو مردم آزرده دل

(۱۸) جهل نادانی که از جور بلکه از بهر جور (۱۹) تیمار بمعنی غمخواری و فکر واندیشه کردن تیمارکش یعنی غم کش و دواطلب (۲۰) تفو آب دهن ولعاب دهن انداخته که راند آن شاه ظالم (۲۱) زاید از زائیدن باردار یعنی حامله (۲۲) جفا بر تن خویش کرد ظلم را بر خود کرد (۲۳) محفل مجلس و بزم ننگ زشت و عیب و عار محفل نام و ننگ اشارت بروز قیامت است بگیرد فاعلش ضمیر درویش است گریبان وریشش ضمیر راجع بستمگارست (۲۴) نهد درویش اوزار جمع وزر است بمعنی گناه نیارد نتواند آن ستمگر بر گردن بمعنی بر داشتن (۲۵) گرفتم فرض کردم چون کشد چگونه کشد آن ستمگر (۲۶) انصاف بمعنی حق درینجا بد اختر بد طالع و بدبخت رنج بیماری و محنت و آزار (۲۷) تنعم مراد از آرام و راحت (۲۸) اگر بر نخیزد از جامه‌ء خواب مرده دل فاعل فعل مذکور است و مرده دل کنایه از جاهل و بدکار مردم مردمان پس ازین در بقیه‌ء قصه جمیع نسخ متفق اند

بسا کس که پیش تو معذور نیست — چو وابینی از مصلحت دور نیست
ملك را دُرُشت آمد از وی جَواب — بگفتا بیا تا چه داری صواب
که پندارم از عقل بیگانه‌ء — نه مَستی همانا که دیوانه‌ء
بخندید کای تُرك نادان خموش — مگر حالِ خِضرت نیامد بگوش (۱۰)
نه دیوانه خوانَد کس اورا نه مست — چرا کَشتیَ ناتُوانان شکست
شهنشاه گفت ای ستمکارِ مرد — ندانی که خضر آن برای‌ء چه کرد
در آن بَحر مردی جَفاپیشه بود — که دلها ازو بحرِ اندیشه بود
خلایق زکِردارِ او پُر خُروش — جهانی زدستش چو دَریا بجوش
پس آن را برای‌ء مَصالح شکست — که سالارِ ظالم نگیرد بدست (۱۵)
شکسته مَتاعی که در دستِ تست — از آن به که در دستِ دشمن درست
بخندید دِهقانِ روشن ضمیر — که پس حق بدست من است ای امیر

(۷) بسا بمعنی بس و بسیار که پیش تو معذور نیست که کار ایشان بزعم تو معقول نیست چو وابینی یعنی چون نیك ملاحظه کنی پس دریابی که آن کار دور از مصلحت نیست مصلحت نیکی (۸) درشت غلیظ جواب در بعض نسخ خطاب بیا امر از آمدن صواب حق و نیکی (۹) که پندارم الخ در بیت اوّل گفته که چه صواب داری بگو که بظاهر هیچیك صواب نیست زیراکه از فعل تو می پندارم که عقل بداری بلکه تو دیوانه هستی (۱۰) ترك مراد سپاهی است درینجا مگر الخ خضر عَم بگوش تو نیامد (۱۲) آن یعنی شکستن کشتی را (۱۳) مردی شاهی جفاپیشه ظالم و ستمکار و گناهکار بحر اندیشه یعنی پر از اندیشه و اندیشه بمعنی ترس و بیم است (۱٤) خلایق در بعض نسخ جزایر خروش مراد شور و فغان بجوش مراد حیران و پریشان (۱۵) آن را کشتی را مصالح نیکها (۱٦) که در دست تست که بدو انتفاع کنی (۱۷) ضمیر دل روشن ضمیر یعنی صاحب فراست که پس الخ مراد ای امیر هرگاه مصلحت شکستن کشتی بیان کردی پس حق مصالح شکستن پای خر نزدم متحقق

که چندان امانم ده از روزگار کزین نحس ظالم بر آید دمار
اگر من نبینم مرا ورا هلاک شب کور چشمم نخسبد بخاک
زن از مرد موذی بسیار به سگ از مردم مردم آزار به
مخنث که بیداد بر خود کند از آن به که با مردمان بد کند

---

۷۰۳ چندان امانم ده از روزگار تا زود نمیرم نحس بدبخت و بداختر در بعض نسخ شوم دمار هلاک یعنی کم هلاکش بینم ۷۰۴ اگر من الخ که پیش از هلاک او بمیرم شب کور مقابل روزکور یعنی آنکه در شب نتواند دید ۷۰۵ موذی زیان رساننده به بهتر ۷۰۶ خود بفتح خا می باید خواند از آن به الخ که ضرر بغیر بدتر است درین قصّه نسخ مختلف اند و واضح نسخ چنین واقع شده در بعض نسخ صورت قصّه پس از بیت ۶۸۴ چنین واقع شده است

خری دید پوینده و باربر توانا وزورآور و کارکر
یکی مرد را استخوانی بدست چنان می زدش کاستخوان برشکست
شهنشه برآشفت و گفت ای جوان زحد رفت جورت برین بی زبان
چو زور آوری خودنمائی مکن بر افتاده زور آزمائی مکن
پسندش نیامد فرومایه قول یکی بانگ بر پادشاه زد بهول (۵)
که بیهوده نگرفتم این کار پیش برو چون ندانی پس کار خویش

(۱) دید آن شاه ظالم پوینده الخ وصف خر است (۲) کاستخوان برشکست استخوان خررا شکست (۳) بی زبان یعنی حیوان غیر ناطق (٤) خود نمائی بیاء مصدریه مراد چون تو زورآور هستی برین خر زور خود می نمائی پس این خود نمائی مکن افتاده ضعیف (۵) فرومایه قول کمینه قول یعنی بیهوده گوی بانگ فریاد و آواز بلند (٦) برو الخ چون تو نمی دانی در پس کار خود برو

طریقی بیندیش و رائی بزن — که رای تو روشن تر از رای من
پدر گفت اگر رای من بشنوی — یکی سنگ برداشت باید قوی
زدن بر خر بارکش چند بار — سر و دست و پهلوش کردن فگار
مگر کان فرومایه زشت کیش — بکارش نیاید خر لنگ ریش
چو خضر پیمبر که کشتی شکست — وزو دست جبار ظالم ببست
بسالی که در بحر کشتی گرفت — بسی سالها نام زشتی گرفت
پسر چون شنید این حدیث از پدر — سر از خط فرمان نبردش بدر
فرو کوفت بیچاره خررا بسنگ — خر از دست عاجز شد از پای لنگ
پدر گفتش اکنون سر خویش گیر — همان راه که می بایدت پیش گیر
پسر در پی کاروانی فتاد — زدشنام چندانکه دانست داد
وزین سو پدر روی بر آسمان — که یارب بسجاده راستان

---

٦٩٢ رائی بزن فکرکن ٦٩٣ قوی وصف سنگ است ٦٩٤ زدن باید آن سنگ قوی را فگار بمعنی افگار است که جراحت پشت چاروا باشد بسبب سواری و بار بسیار کشیدن مراد شکستن و مجروح کردن است ٦٩٥ کیش بمعنی دین و مذهب و ملت بکارش نیاید لا جرم شکستن سبب خلاصیست ٦٩٦ خضر نام پیغمبری معروف و قصهء او در سورهء کهف مذکور است کشتی سفینه جبار ظالم که کشتی را بغصب می ستاند ٦٩٧ گرفت آن ظالم بسی سالها الخ که بر وی بدنامی بسالهای بسیار بماند ٦٩٨ سر از الخ یعنی از خط فرمانش سر بدر نبرد یعنی مطیع بود و بموجب آن عمل کردن گرفت ٦٩٩ فرو کوفت یعنی بزد ٧٠٠ سر خویش گرفتن کنایه از بدر رفتن باشد همان ره در بعض نسخ هر آن ره ٧٠١ پی مخفف پای بمعنی دنبال و عقب زدشنام الخ یعنی پادشاه ظالم را دشنام داد ٧٠٢ سو بمعنی جانب و طرف روی بر آسمان در داشت و گفت بسجادهء باء قسم است راستان مراد این است که بعبادت مستقیمان

چو بام بلندش بود خودپرست — کند بول و خاشاک بر بام پست

شنیدم که باری بعزم شکار — برون رفت بیدادگر شهریار

تکاور بدنبال صیدی براند — شبش در گرفت از حشم دور ماند

بمستنها ندانست روی و رهی — بینداخت سر عاقبت در دهی

یکی پیر مرد اندر آن ده مقیم — ز پیران مردم‌شناس قدیم

پسر را همی گفت کای شاد بهر — خرت را مبر بامدادان بشهر

که این ناجوانمرد و برگشته بخت — که تابوت را بینمش جای تخت

کمر بسته دارد بفرمان دیو — بگردون شد از دست جورش غریو

درین کشور آسایش و خرمی — ندید و نبیند بچشم آدمی

مگر کین سیه نامهٔ بی صفا — بدوزخ رود لعنت اندر قفا

پسر گفت راهی دراز است و سخت — پیاده نیارم شد ای نیکبخت

---

۶۸۱ چو بام الخ چو بام خود پرست بلند باشد یا چون خود پرست را بام بلند بود خود پرست مردم متکبّر و متجبّر و خودستا بول شاشه ۶۸۲ عزم قصد و نیّت بیدادگر ظالم شهریار پادشاه مذکور ۶۸۳ شبش در گرفت یعنی شب گرفت اورا ۶۸۴ روی ورهی توجّه و راه رفتن بینداخت سر عاقبت در بعض نسخ بینداخت ناگام خود و در بعض بینداخت ناگام شب ۶۸۵ مقیم بود قدیم دیرینه و کهنه ۶۸۶ شاد بهر بهر بمعنی بهره و حصّه و نصیب باشد شادبهر یعنی خوش حال ۶۸۷ که زیرا که ناجوانمرد ناکریم و دون که تابوت را الخ که زود بمیرد بجای تختش تابوتش بینم ۶۸۸ دیو شیطان گردون یعنی آسمان از دست جورش از بهر ستمش غریو بانگ و فریاد ۶۸۹ خرمی شادمانی ۶۹۰ مگر کین الخ در آن وقت آدمی آسایش و خرمی بیند سیه نامه و سیاه نامه کنایه از مردم فاسق و فاجر و گنه‌کار و ظالم ۶۹۱ نیارم شد نتوانم رفت

ازین ملک روزی که دل برکند — سراپرده در ملک دیگر زند
پس این مملکت را نباشد زوال — ز ملکی بملکی بود انتقال
بمرگش چه نقصان اگر پارساست — که در آخرت نیز او پادشاست
کسی را که گنج است و فرمان وجیش — جهانداری و شوکت و کام و عیش
گرش سیرت خوب و زیبا بود — همه وقت عیشش مهیا بود ۶۷۵
وگر زورمندی کند بر فقیر — همین پنج روزش بود دار و گیر
چو فرعون ترک تباهی نکرد — بجز تا لب گور شاهی نکرد]

شنیدم که از پادشاهان غور — یکی پادشاه خر ژفتی بزور
خران زیر بار گران بی علف — بروزی دو مسکین شدندی تلف
چو منعم کند سفله را روزگار — نهد بر دل تنگ درویش بار ۶۸۰

۶۷۱ برکند از برکندن در ملک دیگر یعنی چون بمیرد سراپردهء شاهی را در ملک آخرت زند ۶۷۲ زملکی بملکی از ملک فانی بملک باقی انتقال کردن از جای بجای شدن ۶۷۳ که در آخرت الخ در بعض نسخ که در دنیا و آخرت پادشاست ۶۷۴ جیش لشکر عیش خوشی زندگانی ۶۷۵ مهیا آماده و حاضر پس بسبب مرگ ملکش زوال نپذیرد بلکه ملک مؤبد یابد ۶۷۶ دار و گیر حکم و حکومت ۶۷۷ لب بمعنی کنار و اطراف گور قبر بجز الخ یعنی سلطنت آخرت نیافت ۶۷۸ غور نام ولایتی است نزدیک بقندهار بزور و بی اجرت در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع شده

بزرگی جفا پیشه در حد غور — گرفتی خر روستائی بزور

۶۷۹ گران ثقیل علف طعام چهارپایان تلف هلاک ۶۸۰ منعم غنی و مالدار سفله دنی و کمینه

منه بر جهان دل که بیگانه ایست — چو مُطرب که هر روز در خانه ایست
نه لایق بود عیش با دلبری — که هر بامدادش بود شوهری
نِکوئی کن امسال چون دِه تراست — که سالِ دگر دیگری ده خداست

حکیمی دُعا کرد بر کیقُباد — که در پادشاهی زوالت مباد
بزرگی درین خُرده بروی گرفت — که دانا نگوید مُحال ای شِگفت
را دانی از خُسروانِ عجم — زعهد فریدون و ضحّاک و جم
که در تخت و ملکش نیامد زوال — زفرزانه مردم نزیبد محال
را جاودان بودن امید ماند — چو کس را نبینی که جاوید ماند
چنین گفت فرزانهٔ هوشمند — که دانا نگوید سخن ناپسند
مراورا نه عمر ابَد خواستم — بتوفیقِ خیرش مدد خواستم
که گر پارسا باشد و پاکرَو — طریقت شِناس و نصیحت شِنو

---

٦٦٠ بیگانه نه آشنا مطرب سرودگو که هر روز الخ که بکسی اختصاص ندارد ٦٦١ عیش و صحبت در بعض نسخ بجای عیش عشق واقع شده دلبری حرف یا برای وحدت نوعیه است مراد از دلبر زن است ٦٦٢ ده قریه دیگری شخص آخر ده‌خدا کدخدا ورئیس و صاحب ده ٦٦٣ این حکایت پانزده بیت در اکثر نسخ نیست کیقباد پادشاهی از بادشاهان عجم پادشاهی بیاء مصدریه ٦٦٤ درین دعا خرده بمعنی طعن دراینجا محال که وقوع این دعا محال بود ای شگفت ای عجب ٦٦٦ فرزانه حکیم و عالم و عاقل زیبیدن یعنی خوش آمدن زفرزانه الخ در بعض نسخ نشاید که فرزانه گوید محال ٦٦٨ فرزانهٔ هوشمند یعنی این حکیم داعی ٦٦٩ اند که نهایت ندارد بتوفیق از خدای تعالی

چنین گفت شوریده در عجم — یکسری که ای وارث ملک جم
اگر ملک بر جم بماندی و بخت — ترا چون میسر شدی تاج و تخت
اگر گنج قارون بچنگ آوری — نماند مگر آنچه بخشی بری
چو الپ ارسلان جان بجان بخش داد — پسر تاج شاهی بسر بر نهاد
بتربت سپردندش از تاج گاه — نه جائی نشستن بد آماج گاه
چنین گفت دیوانهٔ هوشیار — چو دیدش پسر روز دیگر سوار
زهی دولت و ملک سر در نشیب — پدر رفت و پائی پسر در رکیب
چنین است گردیدن روزگار — سبک سیر و بد عهد و ناپایدار
چو دیرینه روزی سر آورد عهد — جوان دولتی سر برآرد زمهد

---

۶۵۱ شوریده دیوانه کسری نام انوشیروان عادل است و هریك از پادشاهان عجم را نیز کسری گفته اند وارث مال مرده گیرنده جم مخفف جمشید ۶۵۲ اگر بماندی یعنی ازوی انتقال نکردی چون در بعض نسخ کی ۶۵۳ بچنگ آوری و در دست تو باشد نماند بدست تو آنچه بخشی آنکه تو اورا عطا کنی بری با خود ۶۵۴ الپ ارسلان نام پادشاهی بود از اولاد سلجوق جان بخش یعنی خدای تعالی جان بجان بخش داد مراد بمرد ۶۵۵ تربت قبر تاج گاه درگاه بد مخفف از بود است آماج گاه جائی را گویند که نشانهٔ تیررا در آنجا نهند و تخت پادشاهان را نیز گفته اند ۶۵۶ دیوانهٔ هوشیار یعنی دیوانه بود در امور دنیا امّا عاقل بود در احوال آخرت چو دیدش پسر چو دید پسرش ۶۵۷ زهی الخ تحسین از بهر استهزاست که این چگونه دولت و ملك است که سر نگون است رفت یعنی بمرد رکیب اماله رکاب است ۶۵۸ چنین اشارت بمضمون مصراع ثانیست سبك سیر زود رونده و تیز رو بد عهد که عهدش وفا نکند ناپایدار بی ثبات وبی قرار ۶۵۹ عهد درینجا بمعنی وقت و زندگی سر آوردن کنایه از آخر شدن و بنهایت رسیدن مراد چون پادشاه پیر بمرد مهد گهواره

شنیدم که مردی مُبارَکْ حُضور — بنزدیکِ شاه آمد از راهِ دور
حقایق شِناسی جهان دیده‌ء — هُنرمندی آفاق گردیده‌ء
بزرگی زبان‌آورِ کاردان — حکیمی سخن سَنج بسیاردان
قزل گفت چندین که گردیده‌ء — چنین جای مُحکَم ندیده‌ء
بخندید کین قلعه‌ء خُرَّم است — ولیکن نپندارمش محکم است
نه پیش از تو گردنکشان داشتند — دَمی چند بودند و بگذاشتند
نه بعد از تو شاهانِ دیگر برند — درخت امید ترا بر خورند
زدورانِ مُلکِ پدر یاد کن — دل از بندِ اندیشه آزاد کن
چنان روزگارش بگنجی نشاند — که بر یکْ پَشیزش تصرُّف نماند
چو نومید ماند از همه چیز و کس — امیدش بفضلِ خدا ماند و بس
بر مردِ هُشیار دنیا خَس است — که هر مُدّتی جای دیگر کس است

۶۴۰ شاه قزل ارسلان ۶۴۱ آفاق گردیده‌ء سیّاحی ۶۴۲ سخن سنج بمعنی سخن زن است که کنایه از شاعر و قصه‌خوان باشد ۶۴۳ که گردیده‌ء در جهان محکم استوار ۶۴۴ بخندید آن مرد و گفت کین که این خرّم شادمان و خوش و لیکن الخ زیرا اگر محکم بودی ملك الموت و اجل اندرونش نیامدندی در بعض نسخ و لیکن مپندارکان محکم است ۶۴۵ نه پیش الخ استفهام انکاریست یعنی قلعه پیش از تو ملك پادشاهان بود ۶۴۶ برند این قلعه‌را معنی این مصراع نیز استفهام انکاریست درخت الخ یعنی میوه خورند از درخت امید تو ۶۴۷ زدوران ملك پدر یاد کن که این ملك عاریت در دست ایشان نماند ۶۴۸ روزگارش ضمیر راجع پدر است بگنجی نشاند یعنی روزگار پدررا بگنج قبر نشانده است ۶۴۹ از همه چیز و کس که هیچ از چیزی اورا مدد نیست ۶۵۰ بر مرد هشیار نزد رجل عاقل خس خاشه و خلاشه و خاشاك مراد ناچیز

کند خواجه بر بستر جان گداز — یکی دست کوتاه و دیگر دراز
دران دم ترا می نماید بدست — که دهشت زبانش ز گفتن ببست
که دستی بجود و کرم کن دراز — دگر دست کوته کن از ظلم و آز
کنونت که دست است دستی بزن — دگر کی برآری تو دست از کفن ۶۳۵
بتابد بسی ماه و پروین و هور — که سر بر نیاری زبالین گور

قزل ارسلان قلعهٔ سخت داشت — که گردن بالوند بر می فراشت
نه اندیشه از کس نه حاجت بهیچ — چو زلف عروسان رهش پیچ پیچ
چنان نادر افتاده در روضهٔ — که بر لاجوردی طبق بیضهٔ

---

۶۳۲ بستر جامهٔ خواب گسترانیده را گویند جان گداز وصف ترکیبی است صفت بستر یعنی چون بفراش مرگ افتد یکی دست الخ مفعول کند است ۶۳۳ دهشت و هیبت ۶۳۴ که دستی الخ بیان دران دم الخ است دستی یاء وحدت است آز حرص ۶۳۵ که دست است دست بمعنی قدرت دراینجا دستی بزن کنایه ازیاری و مددکاری و جوانمردی کردن است دگر الخ پس از مردن نتوانی که دست برداری کفن جامهٔ که مرده را بدان پوشند ۶۳۶ پروین بعربی ثریا هور نامی است از نامهای آفتاب گور قبر مراد بسا روز اینها بتابند و حال آن که تو از بالین گور سر بر نداری ۶۳۷ قزل ارسلان نام پادشاهیست چنانکه گذشت درین باب در بیت هفتم الوند نام کوهی است بلند در نواحی همدان که گردن الخ مراد این است که آن قلعه از الوند بلند بود ۶۳۸ نه اندیشه از کس زیرا بغایت صعب بود نه حاجت بهیچ همه چیز درو موجود بود زلف موی که گرد گوش روید رهش راه آن قلعه پیچ پیچ وپیچ درپیچ یعنی خم در خم ۶۳۹ نادر کمیاب و غریب چنان الخ مراد چنانکه بیضهٔ سپید در طبق سبزرنگ خوش و نادر می نماید همچنان آن قلعه در مرغزار نادر افتاده یعنی خوشتر واقع شده

شنیدم که در مصر میر اجل — سپه تاخت بر روزگارش اجل
جمالش برفت از رخ دل‌فروز — چو خور زرد شد بس نماند زروز
گزیدند فرزانگان دست فوت — که در طب ندیدند داروی موت
همه تخت و ملکی پذیرد زوال — بجز ملک فرمانده لا یزال
چو نزدیک شد روز عمرش بشب — شنیدند می‌گفت در زیر لب
که در مصر چون من عزیزی نبود — چو حاصل همین بود چیزی نبود
جهان گرد کردم نخوردم برش — برفتم چو بیچارگان از سرش
پسندیده رائی که بخشید و خورد — جهان از پی خویشتن گرد کرد
درین کوش تا با تو ماند مقیم — که هرچه از تو ماند دریغ است و بیم

---

۶۲۳ اجل در مصراع اوّل در اصل بتشدید لام یعنی بزرگ و در مصراع ثانی بتخفیف لام بمعنی مرگ سپه مخفف سپاه است و مفعول فعل تاخت از تاختن بمعنی دوانیدن بر روزگارش برعمرش مراد این است که سلطان مصررا وقت مرگ آمد ۶۲۴ جمالش خوبی او خور آفتاب بس یعنی بسیار مراد ظاهر است که هرگاه خورشید زرد شد بسیار از روز باقی نماند همچنان از چهرهء او هرگاه جمال برفت از حیاتش هم بسیار نماند ۶۲۵ دست گزیدن یعنی دریغ وافسوس خوردن فرزانه حکیم و دانشمند فوت نیست شدن ندیدند در بعض نسخ محال است ۶۲۶ بجز الخ یعنی غیر مُلک ملک متعالی ۶۲۷ چو نزدیک الخ یعنی چو زندگانیء او قریب الاتمام شد در زیر لب گفتن یعنی آهسته گفتن ۶۲۸ چو حاصل الخ یعنی اگر حاصل موت بود پس شوکت و جهانداری بچیزی محسوب نبود ۶۲۹ گرد کردن وگرد آوردن یعنی جمع کردن برش میوهء او بیچارگان فقیران از سر رفتن گذاشتن ۶۳۰ پسندیده رای مقبول فکر یعنی دانا خورد بفتح خا می باید خواند مراد هر دانائی که بمردم بخشید و خود خورد مال را او جهان را از بهر خویشتن جمع نمود ۶۳۱ درین کار ماند در بعض نسخ باشد مقیم دایم و پیوسته دریغ بمعنی تقصیر و حیف است اینجا

مرو با سر رشته بار دگر — مبادا که دیگر کند رشته سر ٦١٥
چو باری فتادی نگه دار پای — که یکبار دیگر نلغزد زجای
زسعدی شنو کین سخن راستست — نه هر بار افتاده برخاستست

جهان ای پسر ملک جاوید نیست — زگیتی وفا داری امید نیست
نه بر باد رفتی سحرگاه و شام — سریر سلیمان علیه السلام
بآخر ندیدی که بر باد رفت — خنک آن که با دانش و داد رفت ٦٢٠
کسی زین میان گوی دولت ربود — که در بند آسایش خلق بود
بکار آمد آنها که برداشتند — نه گرد آوریدند و بگذاشتند

٦١٥ سر رشته کنایه از مدّعا و مقصود است مراد سر رشته که با تو پیشتر بود یعنی ظلمها که می نمودی دیگر مکن که مبادا بیماریء رشته دیگر بار سر کند یعنی پیدا شود وبتو رساند ضرر ٦١٦ باری یکبار یکبار دیگر مرة اخری ٦١٧ کین که این سخن راستست اشارت بمصراع ثانیست ٦١٨ زگیتی یعنی از جهان در بعض نسخ زدنیا ٦١٩ نه بر باد الخ استفهام انکاریست مراد تو دیدهء که اورنگ سلیمان عم بر باد یعنی بالای ریح رفتی ٦٢٠ بر باد رفت درین بیت کنایه از آن است که تلف شد و ضایع گردید و چنان رفت که باز نگردید آن که آن پادشاه که رفت از جهان ٦٢١ گوی دولت ربود از میدان جهان بند دربنجا بمعنی فکر و خیال ٦٢٢ بکار آمد یعنی از آنها افادهء حاصل گردید که برداشتند یعنی که بآخرت بردند گرد آوردن بمعنی جمع کردن بگذاشتند ترک کردند درین جهان در بعض نسخ پس ازین بیت این بیت واقع شده

همین پنجروزش تنعّم بود — که شادیش در رنج مردم بود

کجا دست گیرد دعائی ویت　　دعائی ستم دیدگان در پیت
شنید این سخن شهریار عجم　　ز خشم و خجالت بر آمد بهم
برنجید و پس با دل خویش گفت　　چه رنجم حق است این که درویش گفت
بفرمود تا هر که در بند بود　　بفرمانش آزاد کردند زود
جهان دیده بعد از دو رکعه نماز　　بداور بر آورد دست نیاز
که ای بر فرازنده آسمان　　بجنبش گرفتی بصلحش بخوان
ولی همچنان بر دعا داشت دست　　که شه سر بر آورد و بر پای جست
تو گفتی ز شادی بخواهد پرید　　چو طاوس چون رشته در پا ندید
بفرمود گنجینه گوهرش　　فشاندند در پای و زر بر سرش
از آن جمله دامن بیفشاند و گفت　　حق از بهر باطل نشاید نهفت

---

٦٠٥ کجا دست گیرد دعائی ویت یعنی کجا دستت بگیرد دعای وی ستم دیدگان مظلومان　٦٠٦ شهریار عجم آن پادشاه بیمار بر آمد بهم یعنی منقبض شد　٦٠٧ چه رنجم الخ در بعض نسخ حق است این نصیحت که درویش گفت　٦٠٨ در بند محبوس بفرمانش قید در بند است　٦٠٩ جهان دیده یعنی آن شیخ جهان دیده بر آورد بر داشت　٦١٠ که و در نیاز گفت که بر فرازنده بلند کننده جنگ و صلح در اینجا مراد مخالفت و موافقت　٦١١ ولی یعنی آن مرد ولی بر دعا داشت دست از دعا کردن زایل نشد سر بر آورد از بالش در بعض نسخ که رنجور افتاده بر پای جست　٦١٢ پرید پریدن چون رشته در پا ندید که از بند آزاد شد　٦١٣ گنجینه ترجمهء خزانه گوهر یعنی جواهر　٦١٤ دامن افشاندن و بر افشاندن کنایه از سفر کردن و ترک دادن و اعراض کردن حق الخ یعنی بسبب مال سخن حق را پوشیدن نشاید

درین شهر مردی مبارک دم است — که در پارسائی چو اوئی کم است
ببردند پیشش مهمّاتِ کس — که مقصود حاصل نشد در نفس
رفتست هرگز برو ناصواب — دلی روشن و دعوتی مستجاب
بخوان تا بخواند دعائی برین — که رحمت رسد زآسمان بر زمین
بفرمود تا مهتران خدم — بخواندند پیر مبارک قدم
برفتند و گفتند آمد فقیر — تن محتشم در لباس حقیر
بگفتا دعائی کن ای هوشمند — که در رشته چون سوزنم پای بند
شنید این سخن پیر خم بوده پشت — بتندی بر آورد بانگ درشت
که حق مهربان است بر دادگر — ببخشای و ببخشایش حق نگر
دعائی منت کی شود سودمند — اسیرانِ مظلوم در چاه و بند
تو ناکرده بر خلق بخشایشی — کجا بینی از دولت آسایشی
بباید تو عذرِ خطا خواستن — پس از شیخ صالح دعا خواستن

---

٥٩٣ پارسائی زاهدی کم بمعنی اندك و نادر ٥٩٤ مهمّات جمع مهمّ که بمعنی کار سخت است در نفس در نفس او یا در یکنفس یعنی کارهای سخت پیش او کسی نبرد که مطلبش در آن دم حاصل نشد ٥٩٥ ناصواب خطا ٥٩٦ برین مرض ٥٩٧ خدم جمع خادم بمعنی خدمتگذار مهتران خدم یعنی بزرگان خدمتکاران ٥٩٨ فقیر زاهد مذکور تن محتشم یعنی ذات معظم ٥٩٩ رشته دربنجا مراد بیماری که سابق گذشت و ریسمان ٦٠٠ خم کج پیر خم بوده پشت یعنی پیر منحنی ٦٠١ حق الخ یعنی خدای تعالی مشفق است بر عادل نگر ببین ٦٠٢ مظلوم در بعض نسخ محتاج در چاه و بند یعنی محبوس و مقید مراد اسیران مظلوم از ظلم تو پیش خدای نالند و دعای آنها مجیب است در آن حال دعای من چه سود خواهد کرد ٦٠٣ تو ناکرده الخ جملهء حالیه است ٦٠٤ صالح نیکوکار باید تو در بعض نسخ ترا باید

نمی ترسی ای کُرکِ ناقص خِرَد — که روزی پلنگیت بر هم درد
بخُردی درم زورِ سرپنجه بود — دلِ زیردستان زمن رنجه بود
بخوردم یکی مُشت زورآوران — نکردم دِگر زور بر لاغران
الا تا نخُسبی بغَفلت که نَوم — حَرام است بر چشمِ سالارِ قوم
غمِ زیردستان بخور زینهار — بترس از زبردستیِ روزگار
نصیحت که خالی بود از غرض — چو داروی تلخ است دفعِ مَرَض

یکی را حکایت کنند از ملوک — که بیماریِ رِشته کردش چو دوک
چنانش بینداخت ضَعفِ جَسَد — که می برد بر زیردستان حسد
که شاه ارچه برعَرصه نام آور است — چو ضعف آمد از بیدَقی کمتر است
ندیمی زمین ملک بوسه داد — که مُلکِ خداوند جاوید باد

۵۸۳ خرد عقل پلنگی که قوی تر از کرک است بر هم درد یعنی پاره پاره کند ۵۸۴ زور سرپنجه بود بهرکس از ناتوانان پنجه می زدم رنجه بیمار ۵۸۵ بخوردم الخ پس حال ناتوانان را دانستم لاغران ضعیفان ۵۸۶ الا تا نخسبی بغفلت در بعض نسخ الا تا بغفلت نخفتی و در بعض الا تا نخسبی تو غافل حرام نابایست ۵۸۷ زینهار این لفظ مرهون است زبردستی قوی گشتن روزگار مراد اهل زمان است ۵۸۸ دفع منع نمودن و سپوختن و برآوردن ۵۸۹ بیمارئی بکسر یاء مصدریه رشته تار ابریشم و ریسمان و نام مرضی است و آن چیزی باشد که از اعضای مردم بسان تار ریسمان بر می آید دوک آلتی که بدان ریسمان ریسند ۵۹۰ ضعف جسد ناتوانیء تن که می الخ که بحال ایشان تحسر می کرد از آنکه بیمار نیستند ۵۹۱ عرصه نطع شطرنج نام آور نامدار بیدق پیادهء شطرنج ۵۹۲ ندیم مصاحب و همنشین زمین ملک پیش او بوسه داد چنانکه رسم تعظیم است

دمی بیش بر من سیاست زند　　عقوبت برو تا قیامت بماند
نخفتست مظلوم از آهش بترس　　زدود دل صبحگاهش بترس
ترسی که پاک اندرونی شبی　　برآرد ز سوز جگر یا ربی
نه ابلیس بد کرد و نیکی بدید　　بر پاک ناید ز شخم پلید
مزن بانگ بر شیر مردان درشت　　چو با کودکان بر نیائی بمشت　　۵۸۰
یکی پند می داد فرزند را　　نگه دار پند خردمند را
مکن جور بر خردکان ای پسر　　که یک روزت افتد بزرگی بسر

---

۵۷۶ سیاست توره و قانون ملك داری درینجا مراد عذاب و آزار عقوبت جزاء معصیت قیامت یعنی روز رستخیز ۵۷۷ نخفتست مظلوم مظلوم بسبب ایذای تو خفتن نتوانسته صبحگاه وقت صبح رسول صلعم فرمود اتق دعوة المظلوم فإنّ الله تعالی لم یجعل بینه و بینها حجابا ۵۷۸ پاك اندرونی صافی دل کنایه از درویش سوز جگر کنایه از غم و غصه ۵۷۹ ابلیس نام شیطان است نه ابلیس الخ یعنی ابلیس بد کرد و نیکی دید این نیست بلکه بد کرد و بدی دید بر میوه ناید نروید پلید مردار و نجس چنانکه گفته اند

درخت و برگ ترا دائما همی گوید　　که خواجه هرچه بکاری ترا همین روید

پس ازین بیت در بعض نسخ این بیت واقع شده

مدر پرده کس بهنگام جنگ　　که باشد ترا نیز در پرده ننگ

۵۸۰ شیر مردان کنایه از مردمان شجاع و دلاور باشد و سالکان طریق حق را نیز گفته اند مزن بانگ درشت یعنی بر آنها دلاوری مکن بر نیایی نتوانی که غلبه کنی بمشت بمشت زدن ۵۸۱ نگه دار الخ این مصراع از مصراع اوّل علاقه ندارد تفصیل پند در بیت آخر است از آن هم علاقه ندارد مصنف بمخاطب خود می گوید که آن پند دادن را نقل می کنم بشنو و عزیز بدار ۵۸۲ مکن جور بر خردکان یعنی تعدّی مکن بر کودکان که از تو خردکان باشند بزرگی در بعض نسخ جوانی افتد بسر یعنی بر تو چیره شود و بر تو جور کند

چو دیدش که خندید و دیگر گریست بپرسید کین خنده و گریه چیست
بگفتا همی گریم از روزگار که طفلان بیچاره دارم چهار
همی خندم از لطف یزدان پاک که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک
یکی گفتش ای نیک دل شهریار چه خواهی ازین پیر ازو دست دار
که خلقی برو روی دارند و پشت روا نیست خلقی بیکبار کشت
بزرگی و عفو و کرم پیش کن ز خردان اطفالش اندیش کن
مکر دشمن خاندان خودی که بر خاندانها پسندی بدی
مپندار دلها بداغ تو ریش که روز پسین آید خیر پیش
شنیدم که نشنید و خونش بریخت ز فرمان یزدان که داند گریخت
بزرگی در آن فکرت آن شب بخفت بخواب اندرش دید و پرسید گفت

---

۵۶۶ کین که این ۵۶۸ یزدان یکی از نامهای خدای تعالی است ۵۶۹ یکی از حاضران نیک دل در بعض نسخ نامور ازو دست دار یعنی اورا بگذار ۵۷۰ خلقی الخ جمعی توجه بدو دارند و بدو اتکا کنند اورا کشتن جماعتی را کشتن است روی در بعض نسخ تکیه ۵۷۱ عفو درگذشتن از گناه زخردان الخ در بعض نسخ زطفلان خردیش اندیشه کن ۵۷۲ خاندان دوده و تبار ۵۷۳ مپندار الخ یعنی در حالیکه دلها از داغ تو ریش باشد در آنحال این مپندار که روز پسین ترا خیر پیش آید داغ کنایه از جور و ستم و بد کردن دربنجا ریش بمعنی مجروح روز پسین روز قیامت ۵۷۴ که نشنید حجاج بندرا زفرمان الخ زیرا که حکم خدا بود که او مظلوم کشته شود پس از قضای خدا تعالی کسی نتواند که بگریزد یزدان در بعض نسخ داور ۵۷۵ بزرگی از بزرگان دین در آن فکرت که بی‌گناهی کشته شد بخفت حرف اول باست نون نیست بخواب اندرش دید در خواب دیدش و پرسید از احوال گفت آن مقتول

درخت زقوم ار بجان پروری ممیندار هرگز کزو بر خوری
رطب ناورد چوب خرزهره بار چه تخم افکنی بر همان چشم دار

حکایت کنند از یکی نیک مرد که اکرام حجاج یوسف نکرد
بسودا چنان دست بر وی فشاند که حجاج را دست حجت نماند
بسر هشک دیوان نگه کرد تیز که قطعی بیندار و خونش بریز
چو حجت نماند جفاجوی را بپرخاش درهم کشد روی را
بخندید و بگریست مرد خدای عجب داشت سنگین دل تیره رای

۵۵۹ زقوم در اصل بتشدید قاف بود درینجا بتخفیف او می باید خواند از بهر وزن درختی است در صحرا می شود در بدنش خار باشد و شیره‌اش گندیده بود و درختی است دوزخ بجان پروری در تربیت او سعی بلیغ کنی ۵۶۰ رطب خرمای تر ناورد نیاورد چوب یعنی درخت خرزهره درختی است آن‌را بعربی سم الحمار خوانند و معرّب آن خرزهرج باشد و حنظل را نیز گفته اند بر میوه همان از جنس آن ۵۶۱ از یکی نیک مرد یعنی از صالحی حجاج یوسف یعنی حجاج بن یوسف امیری ظالم معروف اکرام نکرد بلکه اورا بتندی پند داد و هرچه حجاج بن یوسف می گفت آن نیک مرد رد می کرد ۵۶۲ سودا یعنی جنون و خشم و حدّت درینجا فشاند آن نیک مرد دست حجت فشاند ملزم شد و عادت حجاج این بود که مردم‌را بیگناه می کشت و اگر حظ او در کشتن بود چنان رسم کرده بود که قطعی پیش او کشادندی و کشتنی را نشاندندی و سرش در آنجا بریدندی تا خون کشته بران قطع روان شدی و کشته را با آن قطع برداشتندی تا پیش حجاج ملوّث بخون نباشد ۵۶۳ نگه کرد یوسف تیز بحدّت قطع بساط خونش بریز یعنی اورا بکش ۵۶۴ حجت برهان و دلیل جفاجوی و ظلم جوی ۵۶۵ مرد خدای یعنی آن نیک مرد که بکشتن او فرموده بود عجب داشت الخ یعنی تعجب کرد حجاج که قاسی القلب بود تیره رای یعنی بدرای

بداندیشش هرگز بجز بد ندید بیفتاد و عاجزتر از خود ندید
همه شب ز فریاد و زاری نخفت یکی بر سرش کوفت سنگی و گفت
تو هرگز رسیدی بفریاد کس که می خواهی امروز فریاد رس
همه تخم نامردمی کاشتی ببین لا جرم بر چه بر داشتی
که بر جان ریشت نهد مرهمی که دلها ز ریشت بنالد همی
تو مارا همی چاه کندی براه بسر لا جرم در فتادی بچاه
دو کس چه کنند از پی خاص و عام یکی خوب سیرت یکی زشت نام
یکی تا کند تشنه را تازه حلق یکی تا بگردن در افتند خلق
اگر بد کنی چشم نیکی مدار که هرگز نبیارد گز انگور بار
نپندارم ای در خزان کشته جو که گندم ستانی بوقت درو

٥٤٩ خود بفتح خا می باید خواند ٥٥٠ نخفت بخواب نرفت ٥٥٢ نامردمی بی مروتی بر چه بر درینجا بمعنی حاصل است زیرا هر چیز که کاری از جنس او حاصل بر داری ٥٥٣ که بمصراع اوّل اسم است ریش جراحت جان ریش یعنی جان مجروح که بر الخ استفهام انکاریست که دلها الخ در بعض نسخ که جانها بنالد زدستت همی و در بعض که از درد دلها نبودت غمی ٥٥٤ تو مارا همی چاه کندی .و در هلاك ما سعی نمودی بسر یعنی عاقبت ٥٥٥ چه مخفف از چاه است کنند مضارع از کندن از پی یعنی از برای و از بهر ٥٥٦ حلق گلو ٥٥٧ چشم داشتن کنایه از امیدوار بودن و انتظار کشیدن است گز درختی که بیشتر در کنارهای آب و رودخانها روید و آن را بعربی طرفاء خوانند بار میوه ٥٥٨ درو درویدن زراعت یعنی حصاد بیت

این سخن را گوش دار وخوش شنو گندم از گندم بروید جو ز جو

گر نفع کس در نهاد تو نیست　　چنین جوهر و سنگ خارا یکیست
غلط گفتم ای یار خنده خوی　　که نفع است در آهن و سنگ و روی
چنین آدمی مرده به ننگ را　　که بروی فضیلت بود سنگ را
نه هر آدمی‌زاده از دد به است　　که دد زآدمی‌زاده بد به است
به است از دد انسان صاحب خرد　　نه انسان که در مردم افتد چو دد
چو انسان نداند بجز خورد و خواب　　کدامش فضیلت بود بر دواب
سوار نگون بخت بی‌راه رو　　پیاده برفتن برد زو گرو
کسی دانهٔ نیکمردی نکاشت　　کزو خرمن کام دل بر نداشت
نه هرگز شنیدیم در عمر خویش　　که بد مردرا نیکی آمد پیش
گزیری بچاهی در افتاده بود　　که از هول او شیر نر ماده بود

---

۵۳۹ نهاد سرشت و خلقت و باطن سنگ خارا سنگ سخت　۵۴۰ غلط گفتم جوهر بی نفع را با سنگ یکسان گفتن غلط است روی یکی از فلزات باشد و آن مس یا قلعی گداخته است بترکی توج　۵۴۱ به ننگ را یعنی اگر بمیرد از بهر عار بهتر است بروی بر آن آدمی　۵۴۳ مردم مردمان　۵۴۴ دواب جمع دابّة و آن چیزیست که بر زمین حرکت کند در عرف ستوررا گویند　۵۴۵ سوار نگون بخت سواری که نگون یعنی بدبخت باشد گرو بردن غالب شدن یعنی سواری که بی راه باشد پیاده رو ازو پیشتر قطع مسافر کند پس بزرگی که راه گم کرده باشد و در بدکاری بود بد است فقیری صالح ازو به است　۵۴۶ گزو که از او مراد این است که هر کسی که دانهٔ نیکمردی کاشت خرمن کام دل برداشت　۵۴۷ که بد الخ در بعض نسخ که بد فعل را نیکی آید بپیش　۵۴۸ گزیر سرهنگ و پهلوان و عسس بچاهی در افتاده بود یعنی اتفاقا در چاه افتاد و آن گزیر چنان ظالم بود که از هول الخ هول ترس وبیم

چو خیل اجل بر سر هر دو تاخت — نمی شاید از یکدگر شان شناخت ۵۳۰
نگهبانئی ملک و دولت بلاست — گدا پادشاه است و نامش گداست
شنیدم که یک بار در جلّه — سخن گفت با عابدی کلّه
که من فرّ فرماندهی داشتم — بسر بر کلاه مهی داشتم
سپهرم مدد کرد و بخت اتّفاق — گرفتم ببازوی دولت عراق
طمع کرده بودم که کرمان خورم — که ناگه بخوردند کرمان سرم ۵۳۵
بکن پنبه غفلت از گوش هوش — که از مردگان پندت آید بگوش
نکو کار مردم نباشد بدش — نورزد کسی بد که نیکش آیدش
شرانگیز هم در سر شر شود — چو کژدم که با خانه کمتر شود

---

۵۳۰ چو خیل الخ یعنی که بمردند شان بمعنی ایشان است نمی شاید که پس از مردن و خاك شدن یکسان شوند ۵۳۱ نگهبانئی الخ از پادشاهان عجم سلطان یعقوب گفته

غلط کرده طلب کردیم جاه و سربلندی را — دریغا ما ندانستیم قدر دردمندی را

۵۳۲ جلّه بمعنی جایگاه است و نسخ درینجا مخلّط اند و صحیح آن است که صحیح کرده شد کلّه سر مرده که عابد سخن اورا بکرامت شنید ۵۳۳ فرّ شان و شوکت داشتم در زمان زندگی بسر بر یعنی بر سر کلاه مهی تاج بزرگی ۵۳۴ سپهر آسمان مدد کرد یاری داد و بخت اتفاق در بعض نسخ و نصرت وفاق عراق نام ولایت مشهور ۵۳۵ کرمان بمصراع اوّل نام ولایتی است و بمصراع ثانی جمع کرم خورم بقضاء تصرّف خود آرم ۵۳۶ بکن امر از کندن یعنی بهوش آی چراکه تو همچنان بیهوش هستی که مرده ترا پند می دهند ۵۳۷ نورزد از ورزیدن است بمعنی کار کردن اینجا کسی فاعل فعل است بد مفعول است یعنی کسی کار بد نکند که ازو نیك آید بوی ۵۳۸ شر بدی شرانگیز وصف ترکیبی است یعنی کسی که شر انگیز است در سر شر شود بمعنی رود یعنی او هم از شر بمیرد یا که بشر بر باد گردد گژدم جانوری است گزنده که آنرا بعربی عقرب گویند کمتر شود هلاك گردد

بزرگانِ روشندل نیکبخت — بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنباله راستان کج مرو — وگر راست خواهی زسعدی شنو

مکو جاهی از سلطنت بیش نیست — که ایمنتر از ملکِ درویش نیست
سبکبار مردم سبکتر روند — حق این است وصاحبدلان بشنوند
تهی دست تشویش نانی خورد — ملکِ غم بقدرِ جهانی خورد ٥٢٥
گدارا چو حاصل شود نانِ شام — چنان خوش بخسبد که سلطانِ شام
غم و شادمانی بسر می رود — بمرگِ این دو از سر بدر می رود
چه آن را که بر سر نهادند تاج — چه آن را که بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازی بگیوان در است — وگر تنگدستی بزندان در است

---

٥٢١ فرزانگی عقل و حکمت ٥٢٢ دنباله عقب و پس کج مرو مراد اقتدا کن براستان ٥٢٣ مکو الخ بلکه منصب سلطنت خطرناك است که ایمنتر الخ ملك درویش از همه ممالك مأمن‌تر است ٥٢٤ مردم مردمان سبکتر روند اما گران بار دیر دیر رود بشنوند و قبول کنند ٥٢٥ تهی دست یعنی فقیر تشویش پریشان کردن و در فارسی غم و اندیشه قدر اندازه ٥٢٦ شام در مصراع اوّل بمعنی آخر روز و طعام آخر روز و در مصراع ثانی مملکتی مشهور چو حاصل شود نان شام چو سیری شب حاصل کند ٥٢٧ بسر می رود تمام شود این دو غم و شادمانی ٥٢٨ که برگردن الخ که مرد رعیت شد ٥٢٩ سرفراز سربلند و گردنکش و متکبر بگیوان در است یعنی در زحل است گیوان نام ستاره زحل است که در فلك هفتم می باشد و فلك هفتم‌را نیز گویند تنگدستی فقیری بزندان در است در زندان است

گمانش خطا بود و تدبیر سست — که در عدل بود آنچه در ظلم جست
ازین رسم بد ماند از آن نام نیک — بدان را نباشد سر انجام نیک
یکی بر سر شاخ و بن می برید — خداوند بستان نگه کرد و دید
بگفتا گر این مرد بد می کند — نه با من که با نفس خود می کند
نصیحت بجایست اگر بشنوی — ضعیفان مبفگن بکتف قوی
که فردا بداور برد خسروی — گدائی که پیشت نیرزد جوی
چو خواهی که فردا شوی مهتری — مکن دشمن خویشتن کهتری
که چون بگذرد بر تو این سلطنت — بگیرد بقهر آن گدا دامنت
مکن پنجه از ناتوانان بدار — که گر بفگنندت شوی شرمسار
خجالت بود پیش آزادگان — بیفتادن از دست افتادگان

---

۵۱۱ گمان ظن گمانش ضمیر راجع بیدادگر است تدبیر عاقبت کار اندیشیدن ۵۱۲ ازین بد کار از آن نیک کار ۵۱۳ یکی الخ یعنی کسی در بوستان بالای شاخی نشست و بن آن شاخ را می برید نگه نظر ودید کار آن کس را ۵۱۴ خود بفتح خا می باید خواند ۵۱۵ نصیحت بجایست ازین قصه حصه گیر مبفگن بر زمین که آخر ضرر او بتو راجع شود ۵۱۶ فردا در قیامت داور حاکم که خدای تعالی است خسروی پادشاهی را گدائی فاعل برد است مراد اگر نصیحت نشنیده ضعیفان را آزار دهی تا در روز آخرت آن گدای آزار کشیده که او بحضور تو بجوی نیرزد پادشاهی را پیش داور ببرد ۵۱۷ مهتر بزرگتر کهتر کوچکتر ۵۱۸ چون الخ یعنی بروز آخرت بگیرد الخ و از تو حق خود طلب کند ۵۱۹ مکن الخ تو که دعوی قوت کنی وزور داری با ضعیفان پنجه مکن و دستت از ایشان بدار گر بفگنندت اگر بر تو غالب شوند ۵۲۰ افتادگان یعنی ضعیفان

که تا جمع کرد آن زر از کُربزی — پراکنده شد لشکر از عاجزی
شنیدند بازارگانان خبر — که ظلم است در بوم آن بی هنر
بُریدند از آنجا خرید و فروخت — زراعت نیامد رعیت بسوخت
چو اقبالش از دوستی سر بتافت — بناکام دشمن برو دست یافت
ستیز فلک بیخ و بارش بکند — سُم اسپ دشمن دیارش بکند
وفا در که جوید چو پیمان گسیخت — خَراج از که خواهد چو دهقان گریخت
چه نیکی طمع دارد آن بی وفا — که باشد دُعائی بدش در قفا
چو بختش نگون بود در کاف کُن — نکرد آنچه نیکانش گفتند کن
چه گفتند نیکان بدان نیک مرد — تو برخور که بیداد گر برنخورد

---

۵۰۲ جمع کرد اندوخت پراکنده پریشان و متفرق گردیده عاجزی و فکر ۵۰۳ بوم بمعنی زمین و مملکت ۵۰۴ خرید و فروخت هر دو صیغهء ماضی است بمعنی مصدر یعنی خریدن و فروختن زراعت نیامد برکت نشد بسوخت از قحط و قلّت ۵۰۵ سر بتافت ازو اعراض کرد بناکام بنامراد و ناخواست یعنی ضرورتا دست یافتن کنایه از ظفر یافتن و مستولی گردیدن ۵۰۶ بکند ماضی از کندن سم ناخن پای ۵۰۷ وفا بسر بردن دوستی و عهد و سخن پیمان شرط و عهد مضمون این بیت استفهام انکاری است ۵۰۹ کن عربی امر از کون است بمعنی پیدا شو و در فارسی بمعنی افعل است امر از کردن در مصراع اوّل عربی است و در مصراع ثانی فارسی کاف کن مراد از ازل است چه کن مراد از امر او تعالی است که در بدایت خلقت صادر شده آیة انّما امره اذا اراد شیا ان یقول له کن فیکون و کاف سر حرف کن و بمجرّد حکم همه مخلوق گردید و ازل مراد از شروع حکم است آنچه آن چیزرا که نیکانش بسکون نون می باید خواند از بهر وزن ۵۱۰ بدان نیک مرد یعنی نیکان گفتند آن شاهزاده نیک‌را بر بمعنی بار درخت و میوه برخور یعنی حاصل برنخورد بفتح خا می باید خواند

خدیو خردمند فرّخ نهاد — که شاخ امیدش برومند باد
حکایت شنو کودک نام جوی — پسندیده پی بود و فرخنده خوی
مُلازم بدلدارئ خاص و عام — ثنا گوی حق بامدادان و شام
در آن مُلک قارون برفتی دلیر — که شه دادگر بود و درویش سیر
نیامد در ایّام او بر دلے — نگویم که خاری که برگ گلی
سر آمد بتائید بخت از سران — نهادند سر بر خطش سروران
دگر خواست کافزون کند تخت و تاج — بیفزود بر مرد دهقان خراج
طمع کرد در مالِ بازارگان — بلا ریخت بر جانِ بیچارگان
بامّید بیشی نداد و نخورد — خردمند داند که ناخوب کرد

---

۴۹۳ خدیو پادشاه و وزیر و خداوندگار و بزرگ درینجا بمعنی پادشاه بزرگ است فرّخ نهاد مبارک اصل ۴۹۴ حکایت شنو چون دیگر پادشاهی در میان واقع شد باز حکایت خود تمه نمود کودک نام جوی یعنی شاهزاده عادل که نام نیک را جوینده بود پسندیده پی یعنی روش او مقبول بود در بعض نسخ پسندیده دل فرخنده در بعض نسخ پاکیزه ۴۹۵ ملازم پیوستگی کننده و مداوم ۴۹۶ دلیر یعنی بی باک با بسیار مال دادگر بود مال کسی را نمی ستاند سیر طمع مال نمی کند ۴۹۷ نیامد الخ مراد در ایام او بر هیچیک دل نگزند خار چه معنی بلکه نگزند برگ گل هم نیامد نگویم درینجا مراد حد و حصر و انتها بیان نمی کنم ۴۹۸ تائید و تقویت سر آمد یعنی سردار بود از سران از همه مهتران نهادند سر بر خطش یعنی مطیع فرمان او گشتند ۴۹۹ در بعض نسخ این بیت هست

سر انجام دیگر برادر شنو — اگر نیک مردی و مردانه دو

و برین نسخه بیت ثانی اینست همی خواست الخ دگر دیگر برادر شاهزاده ظالم تخت وتاج و مال و خزینه ۵۰۰ بلا ریخت از بهر مال ۵۰۱ بیشی بیاء مصدریه بمعنی زیاده نخورد بفتح خا می باید خواند ناخوب کرد یعنی بد کرد

اَجَل بِگسِلاندش طناب امل — وَفاتش فروبست دست از عمل ۴۸۵
مُقرَّر شد آن مملکت بر دو شاه — که بی حدّ و مَر بود گنج و سپاه
بحُکم نظر در بِه اُفتادِ خویش — گرفتند هر یک یکی راه پیش
یکی عدل تا نامِ نیکو برد — یکی ظُلم تا مال گرد آورد
یکی عاطِفت سیرت خویش کرد — دِرم داد و تیمارِ درویش کرد
بِنا کرد و نان داد و لشکر نواخت — شب از بهرِ درویش شبخانه ساخت ۴۹۰
خزائن تهی کرد و پر کرد جَیش — چنان کز خلائق بهنگامِ عیش
بر آمد همی بانگِ شادی چو رعد — چو شیراز در عهدِ بو بکرِ سعد

---

۴۸۵ اجل وقت مرگ بگسلاندش طناب امل یعنی اورا همچو ریسمان طول امل بود اجل اورا قطع کرد و فاتش الخ مرگ دستش از کار بست در بعض نسخ این بیت چنین واقع شده

چو بگسست مرگش طناب امل — زبانش فرو بست دست اجل

۴۸۶ مقرّر ثابت داشته دو شاه دو پسر مر حساب ۴۸۷ به افتاد کنایه از بهبود است و بهبود بمعنی خیریت مراد برهنمائی عقل خودها بهرچه بهبود خود دانستند هردو یك یك راه پیش گرفتند تفصیل آن راه در بیت آخر ظاهر و باهر است ۴۸۸ یکی عدل گرفت گرد بمعنی جمعیت ۴۸۹ یکی آن یك که عدل اختیار کرد عاطفت شفقت و مهربانی درم بعربی درهم زری رائج است معروف تیمار خدمت و محافظت کردن کسی را که بیمار بود و یا ببلیتی گرفتار شده باشد ۴۹۰ بنا کرد یعنی عمارت ساخت نواخت خوش کرد و نیکی کرد شبخانه خانهء گویند که شبها درویشان در آن بسر برند و مسافر خانه ۴۹۱ جیش لشکر پر کرد یعنی همه‌را ببخشود همچنان که مردم از عیش بانگهای شادی می زدند ۴۹۲ این دو بیت قطعه بند است رعد آواز برق بفارسی آن‌را تندر گویند چو رعد بانگ شادی ایشان بلند بود چو شیراز الخ چنانکه بانگ شادی زشهر شیراز بر می آید در زمان ابو بکر بن سعد بر آمد همی در بعض نسخ بگردون شدی

مبیازار عامی بیک خردله — که سلطان شبان است و عامی گله
چو پرخاش بینند و بیداد ازو — شبان نیست گرگ است فریاد ازو
بدانجام رفت و بدانیش کرد — که با زیردستان جفا پیش کرد
بدستی و سختی برین بگذرد — بماند برو سالها نام بد
نخواهی که نفرین کنند از پست — نکو باش تا بد نگوید کست

شنیدم که در مرزی از باختر — برادر دو بودند از یک پدر
سپهدار و گردنکش و پیل تن — نکو روی و دانا و شمشیر زن
پدر هر دورا سگمگین مرد یافت — طلبکار جولان و ناورد یافت
برفت آن زمین را دو قسمت نهاد — بهر یک پسر زان نصیبی بداد
مبادا که بر یکدگر سر کشند — بپیکار شمشیر کین برکشند
پدر بعد از آن روزگاری بمرد — بجان آفرین جان شیرین سپرد

---

۴۷۴ بیک خردله تاکید است مراد از آن غایت اجتناب شبان چوپان ۴۷۵ بینند فاعلش عامی است که مراد ازو خلق است و بیداد عطف بر لفظ پرخاش است ازو اشارت بسلطان است ۴۷۶ که با الخ یعنی که بر رعیت ظلم را صنعت کرد ۴۷۷ برین اشارت بزیردستان است برو بر پادشاه ظالم ۴۷۹ مرزی سرحدّی مراد کشور است باختر مغرب و بمعنی مشرق هم آمده است برادر دو یعنی دو شاهزاده از یک پدر که شاه بود ۴۸۰ سپهدار الخ یعنی هر دو شاهزاده چنین بودند پیل تن بزرگ جسم ۴۸۱ هر دورا هریکی را ازین دو پسرش یافت یعنی دید ناورد جنگ و جدال ۴۸۲ آن زمین را که کشور اوست دو قسمت نهاد دو قسم کرد زان از آن زمین ۴۸۳ سرکشیدن نافرمانی کردن و سر بسختی نمودن ۴۸۴ روزگاری شمرد یعنی چندی بزیست و عمر راند تا اجلش رسید سپرد تسلیم کرد

نه آن شوکت و پادشائی بماند نه آن ظلم بر روستائی بماند
خطا بین که بر دستِ ظالم برفت جهان ماند او با مظالم برفت
خنک روزِ محشر تن دادگر که در سایهٔ عرش دارد مقر
بقومی که نیکی پسندد خدای دهد خسرو عادل نیک رای
چو خواهد که ویران کند عالمی نهد ملک در پنجهٔ ظالمی
سگالند ازو نیکمردان حذر که خشم خدایست بیدادگر
بزرگی ازو دان و منت شناس که زایل شود نعمت ناسپاس
اگر شکر کردی برین ملک و مال بمالی و ملکی رسی بی زوال
وگر جور در پادشائی کنی پس از پادشائی گدائی کنی
حرام است بر پادشاه خوابِ خوش چو باشد ضعیف از قوی بارکش

---

۴۶۴ شوکت خار یعنی جاه و مرتبه و پادشائی در بعض نسخ حرف عطف نیست ۴۶۵ خطا یعنی ظلم را برفت در مصراع اوّل یعنی واقع شد مظالم جمع مظلمه بمعنی گناهها ۴۶۶ خنک یعنی سعادتمند است روز محشر ظرف است محشر یعنی جای جمع آمدن و روز محشر یعنی روز قیامت عرش تختگاه خدای تعالی مقر قرارگاه جای ماندن و بودن ۴۶۷ خسرو پادشاه عادل نیک رای که بعدلش کشور را ابادان کند و برای نیک نگاه دارد ازدشمن ۴۶۸ چو خواهد ضمیر راجع بخداست درپنجه و قبضهء تصرّف ۴۶۹ سگالند از سگالیدن بمعنی فکر و اندیشه کردن نیک مردان صالحان مراد نیکمردان ازو حذر سگالند یعنی حذر کنند ۴۷۰ بزرگی الخ یعنی پادشاهی را از حضرت خدای تعالی دان که او داده است و شکر کن زایل زوال شونده ۴۷۱ اگر شکر الخ مراد اگر شکر کنی برین ملک و مال یعنی داد و انصاف و بذل و کرم نمائی چه شکر ملک عدل است و شکر مال بخشودن اگر این شکر کنی مالی و ملکی یابی که آن بی زوال است یعنی اجر آخرت ۴۷۳ حرام نا بایست خوش بفتح خا می باید خواند بارکش یعنی مظلوم

پسندی که شهری بسوزد بنار اگرچه سرایت بود در کنار
بجز سنگدل کی کند معده تنگ چو بینند کسان بر شکم بسته سنگ
توانگر خود آن لقمه چون می خورد چو بینند که درویش خون می خورد
مگو تندرست است رنجور دار که می پیچد از غصّه رنجور وار
تنگ دل چو یاران بمنزل رسند نخسبد که واماندگان از پسند
دل پادشاهان شود بارکش چو بینند در گل خر خارکش
اگر در سرائی سعادت کس است ز گفتار سعدیش حرفی بس است
همینت بسند است اگر بشنوی که گر خارکاری سمن ندروی
خبر داری از خسروان عجم که کردند بر زیردستان ستم

---

۴۵۵ پسندی قبول کنی و جائز می داری بود در کنار در سلامت باشد از سوختن ۴۵۶ معده شکم وروده بجز سنگدل الخ کسی که سنگدل باشد او معده‌اش را تنك کند بسیار خوردن امّا کسی که سنگدل نباشد اگر روزی دارد بسیار نخورد بر شکم بسته سنك از گرسنگی ۴۵۷ چون می خورد یعنی نمی خورد خون وخون دل کنایه از غم و غصّه و اندوه ۴۵۸ رنجور خداوند رنج یعنی مریض و بیمار رنجور دار محافظ رنجور رنجور وار مانند رنجور ۴۵۹ تنك دل رقیق القلب ضد سنك دل وامانده یعنی پس آینده که واماندگان الخ پس بر واماندگی آنها سوزد ۴۶۰ بارکش آنکه بارهای گران بر دارد کنایه از غمخوار شدن است در گل فرو رفته خارکش آنکه پیوسته خار بکشد یعنی هیزم فروش ۴۶۱ اگر الخ درین سخن تنبیه است که هرکه اهل سعادت باشد مثل سلطان و امثال آن این پندرا بشنود و بموجب آن عمل کند چنانکه گفته اند اگر در خانه کس است یك حرف بس است ۴۶۲ همینت تا برای خطاب است بسند کافی کاری خطاب است از کاشتن بمعنی زراعت کردن سمن گلی است سفید و خوشبوی که هم یاسمین خوانند ندروی مضارع منفیست از دروبدن بیت

اینچنین گفته حکیم غزنوی هرچه کاری ای برادر بدروی

نکرد رنجیده در من فقیه — نکرد کردن عالم اندر سفیه
که مرد ارچه بر ساحل است ای رفیق — نیاساید و دوستانش غریق
من از بی نوائی نمیم روی زرد — غمم بی نوایان رخم زرد کرد
نخواهد که بیند خردمند ریش — نه بر عضو مردم نه بر عضو خویش
یکی اول از تندرستان منم — چو ریشی به بینم بلرزد تنم
منغص شود عیش آن تندرست — که باشد بپهلوی بیمار سست
چو بیند که درویش مسکین نخورد — بکام اندرم لقمه زهر است و درد
یکی را بزندان برد دوستان — بجا ماندش عیش در بوستان
شبی دود خلق آتشی برفروخت — شنیدم که بغداد نیمی بسوخت
یکی شکر گفت اندر آن حال زود — که دکان ما را گزندی نبود
بماندیده گفتش که ای بوالهوس — ترا خود غم خویشتن بود و بس

---

۴۴۴ فقیه آن دوست مرد فقیه بود نکرد کردن الخ یعنی چنانکه عالم بجاهل نظر کند ۴۴۵ بر ساحل بر کنار دریا که اورا از غرق غم نیست ارچه اگرچه غریق آنکه آب از سرش گذشته باشد ۴۴۶ بی نوائی فقر بی نوایان فقیران رخ بمعنی رخساره و روی ۴۴۷ ریش یعنی جراحت اینجا عضو اندام ۴۴۸ یکی اول الخ در بعض نسخ بحمد الله ارچه زریش ایمنم ۴۴۹ منغص مکدر و تیره عیش تازگی زندگانی و خوشی زندگانی و در فارسی بمعنی شادی سست ضعیف ۴۵۰ نخورد بفتح خا می باید خواند لقمه مقدار طعامی که بیکبار در دهن نهند ۴۵۱ یکی را الخ یعنی کسی دوستانش را حبس کنی در بعض نسخ یکی را بزندان درش دوستان ۴۵۲ شبی الخ درین تنبیه است که احراق نار از آه خلق باشد نیمی بسوخت نصفش محترق شد ۴۵۳ که دکان الخ یعنی شکرش برین بود که دکان من نسوخت ۴۵۴ چهاندیده کنایه از مسافر و سیاحت کننده باشد بوالهوس ملازم و ملاحق هوس و پر هوس بو مخفف ابو در بعض نسخ یکی گفتش ای پای بند هوس و بس یعنی همین غم خود خوردی

چو درویش بی برگ دیدم درخت — قوی بازوان سست و درمانده سخت
نه در کوه سبزی نه در باغ شخ — ملخ بوستان خورد و مردم ملخ
در آن حال پیش آمدم دوستی — از آن مانده بر استخوان پوستی
اگرچه بمکنت قوی حال بود — خداوند جاه وزر و مال بود
بدو گفتم ای یار پاکیزه خوی — چه در ماندگی پیشت آمد بگوی
بغرید بر من که عقلت بجاست — چو دانی و پرسی سوالت خطاست
ببینی که سختی بغایت رسید — مشقت بحد نهایت رسید
نه باران همی آید از آسمان — نه بر می رود دود فریاد خوان
بدو گفتم آخر ترا باک نیست — کشد زهر جانی که تریاک نیست
تو از نیستی دیگری شد هلاک — ترا هست بط را ز طوفان چه باک

---

۴۳۴ چو درویش همچو فقیر برگ برگ درخت است که بعربی ورق گویند و بمعنی نوا و اسباب نیز باشد قوی بازوان یعنی آنان که بازوان ایشان قوی بود سست مقابل چست و درمانده از شدت گرسنگی ۴۳۵ سبزی یاء مصدریه است شخ مخفف شاخ ملخ پرنده ایست که بعربی جراد خوانند و مردم ملخ دیگر خوردنی نبود ۴۳۶ پیش آمدم ملاقات کرد بمن از آن الخ که بغایت لاغر شده بود ۴۳۷ بمکنت بقدرت ۴۳۸ پاکیزه خوی نیك خصلت درماندگی عاجزی ۴۳۹ بغرید آواز بلند کرد یعنی بخشم گفت در بعض نسخ بتندید چو دانی حال را خطاست در بعض نسخ چراست ۴۴۰ غایت و نهایت پایان ۴۴۱ نه بر می رود مراد تاثیر نکند دود کنایه از آه ۴۴۲ کشد مضارع از کشتن زهر فاعل است تریاك پازهر مراد این است که تو مال وروزی داری ترا از قحط چه غم ۴۴۳ از نیستی از بیمقدوری ترا هست یعنی غنا داری بط مرغابی طوفان باران سخت و آب سخت که از زمین برآید و همه چیزها را غرق کند و سیل غرق کننده مراد تو مثل بط هستی پس ترا از طوفان چه خوف یعنی تو که اهل مقدور هستی ترا از قحط چه باك

لب خشک مظلوم را کو بخندد — که دندانِ ظالم بخواهند کند ٤٢٥
ببانگ دهل خواجه بیدار گشت — چه داند شب پاسبان چون گذشت
خورد کاروانی غم بارِ خویش — نسوزد دلش بر خر پشت ریش
گرفتم کز افتادگان نیستی — چو افتاده بینی چرا ایستی
برینت بگویم یکی سر گذشت — که سستی بود زین سخن درگذشت
چنان قحط شد سالی اندر دمشق — که یاران فراموش کردند عشق ٤٣٠
چنان آسمان بر زمین شد بخیل — که لب تر نکردند زرع و نخیل
بخوشید سر چشمه‌های قدیم — نماند آب جز آبِ چشم یتیم
نبودی بجز آهِ بیهوده زنی — اگر بر شدی دودی از روزنی

---

٤٢٥ کند از کندن بمعنی جدا کردن وچیدن ٤٢٦ ببانگ الخ یعنی خواجه که همه شب در خواب و استراحت بود ببانگ طبل بیدار شد شب پاسبان الخ پاسبان مسکین همه شب بیدار و باضطراب بود ٤٢٧ خورد الخ یعنی بازارگان در قید نگاه داشتن بار است و بردنش بدیار بر خر که بار می کشد پشت ریش وصف خر است ٤٢٨ گرفتم فرض کنم چرا ایستی یعنی استاده مباش مراد چرا دروی رحمت نیاوری و در خلاص او نکوشی ٤٢٩ برینت تا برای خطاب است سر گذشت احوال رفته و گذشته سستی و جاهلی که سستی الخ یعنی می باید که این را بیاد داری واز قصه حصه گیری ٤٣٠ چنان مصروف است بمصراع ثانی قحط خشکی دمشق نام شهری است مشهور در زبان عوام معروف است بشام عشق یعنی محبت را که هرکس بتدبیر خود مشغول شدند ٤٣١ شد بخیل یعنی باران نمی بارانید زرع آنچه بر زمین روید از دانه افشانده و در فارسی کشت گویند نخیل درخت خرما لب تر نکردند باران ٤٣٢ بخوشید خشک شد قدیم که آب ایشان بود مستدیم ٤٣٣ بر شدی یعنی بر آمدی نبودی الخ یعنی دود پختن طعام نبود

سر پنجهٔ ناتوان بر مپیچ — که گر دست یابد بر آئی بهیچ
مبر گفتمت پای مردم زجای — که عاجز شوی گر در آئی زپای
عدو را بکوچک نباید شمرد — که کوه گران دیدم از سنگ خرد
نبینی که چون با هم آیند مور — ز شیران جنگی بر آرند شور
نه موئی ز ابریشمی کمتر است — چو پر شد ز زنجیر محکمتر است
دل دوستان جمع بهتر که گنج — خزینه تهی به که مردم برنج
مینداز در پای کار کسی — که افتد که در پایش افتی بسی
تحمل کن ای ناتوان از قوی — که روزی توانا تر ازوی شوی
بهمت برآر از ستیزنده شور — که بازوی همت به از دست زور

---

۴۱۶ سر پنجه پنجهٔ دست را گویند بر مپیچ پنجه بر پیچیدن کنایه از آزردن و رنجانیدن دست یابد غالب شود بر آئی بر آمدن بمعنی بر پای خاستن ۴۱۷ مبر الخ یعنی مردمان را از جای خود مران و بای ایشان ملغزان در آئی زپای این کنایه از لغزیدن است درینجا مراد از قدر و منزلت خویش در افتادن ۴۱۸ بکوچک حرف با زائد است کلان بزرگ و بلند از سنگ خرد لا جرم چون ضعیفان مجتمع شوند قوّت یابند ۴۱۹ باهم آیند جمع شوند شور آشوب و اضطراب ۴۲۰ کهتر کم بمعنی اندک پر یعنی بسیار زنجیر بعربی سلسله گویند محکم استوار یعنی چون جمع شود از زنجیر سخت تر گردد ۴۲۱ جمع نقیض پریشان یعنی جمع شدن دل دوستان بهتر است از جمع شدن مال خزینه الخ یعنی پرکردن خزینه برنجیدن مردمان بد است اما عکس این یعنی تهی شدن خزینه بی رنجیدن مردمان نیک است ۴۲۲ مینداز در پای تحقیر مکن که افتد که احتمال است که در پایش افتی و محتاج او شوی ۴۲۳ تحمل بردباری از قوی بر ظلمش که روزی الخ زیرا عالم متغیّر است ۴۲۴ ستیزنده خصومت و قهر و تظلّم کننده در بعض نسخ ستهنده باین معنی که بازوی الخ چنانکه گفته اند همّة الرجال تقلع الجبال

نگویم فضیلت نهم بر کسی — چنان باش با من که با هر کسی
شنید این سخن عابد هوشیار — برآشفت و گفت ای ملک گوش دار
وجودت پریشانئی خلق ازوست — ندارم پریشانئی خلق دوست
تو با آنکه من دوستم دشمنی — نپندارمت دوستدار منی
چرا دوست دارم بباطل منت — چو دانم که دارد خدا دشمنت
مده بوسه بر دست من دوست وار — برو دوستداران من دوست دار
خدا دوست را گر بدرند پوست — نخواهد شدن دشمن دوست دوست
عجب دارم از خواب آن سنگدل — که خلقی بخسبند ازو تنگ دل
مها زورمندی مکن بر کهان — که بر یک نمط می نماند جهان

---

٤٠٧ نگویم الخ نمی گویم که فضیلت مرا بنه یعنی از همه فاضلتر دانسته مرا ترجیح کن و محبت بدار بلکه با همه بدوستی پیش می آئی با من بمحبت پیش آی ٤٠٨ برآشفت رنجید و غضب کرد گوش دار و بشنو سخن من ٤٠٩ وجود هستی و هست شدن دریجا مراد ذات ازوست از وجود تست پریشانی بدحال شدن و بیخود گشتن و پراکنده ساختن ٤١٠ دشمنی یاء خطاب است ٤١١ در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع است

گر افتد همی دوستی با منت — مگر آنکه دارد خدا دشمنت

یعنی اگر دوستی من با تو اتفاق شود این خلل درمیان است که خدا ترا دشمن می دارد ٤١٢ مده در بعض نسخ منه وار یعنی مانند و نظیر ٤١٣ خدادوست را خودرا بمنزلهء غائب تنزیل کرد مراد اگر مردمان پوست من بدرند تا هم دشمن دوست را دوست نخواهد شد یعنی دوست دشمن خدا نخواهد شد ٤١٤ خلقی حرف یا برای وحدت نوعیه است پس منافی کثرت نیست و لهذا فعل مسند بضمیر وی جمع آمد ٤١٥ مها بالف نداست یعنی ای بزرگ کهان که بمعنی کوچان است نمط گونه و اسلوب که بر الخ زیرا دولت گاهی متغیر گردد

در آن مرز کین پیر هشیار بود — یکی مرزبان ستمکار بود
که بر ناتوان را که در یافتی — بسر پنجگی پنجه بر تافتی
جهان سوز و بی رحمت و خیره کش — ز تلخیش روئی جهانی ترش
گروهی برفتند از آن ظلم و عار — ببردند نام بدش در دیار
گروهی بماندند مسکین وریش — پس چرخه نفرین گرفتند پیش
بد ظلم جانی که گردد دراز — نبینی لب مردم از خنده باز
بدیدار شیخ آمدی گاه گاه — خداداد دوست دروی نکردی نگاه
ملک نوبتی گفتش ای نیک بخت — بنفرت زمن در مکش روی سخت
مرا با تو دانی سر دوستیست — ترا دشمنی با من از بهر چیست
گرفتم که سالار کشور نیم — بعزت ز درویش کمتر نیم

---

۳۹۷ مرز بمعنی سرحدّ است و مرزبان در اصل آن میر است که سرحدّ را نگاه دارد امّا مراد اینجا پادشاه است ۳۹۸ سرپنجگی زورآوری پنجه برتافتی مراد آزردی و رنجانیدی ۳۹۹ خیره کش یعنی ظالم و بی سبب کش و ضعیف کش کش بمعنی کشنده زتلخیش الخ یعنی از ظلم او جهانی رنجیده بودند ۴۰۰ گروه جماعت مردم عار ننك و عیب ۴۰۱ مسکین وریش در بعض نسخ دل پر زریش پس چرخه از چرخه دایره و حلقه مردم مراد است یعنی بغایبانهء او نفرین کردند نفرین دعای بد ولعنت ۴۰۲ نبینی الخ بلکه همه غمکین باشند ۴۰۳ آمدی یاء حکایت است فاعل آمدی ضمیر ستمکار است خداداوست نام آن شیخ است چنانکه بیانش رفت نگاه نظر و التفات ۴۰۴ ملك یعنی آن ستمکار نوبتی یعنی یکبار روی در کشیدن کنایه از رد نمودن بنفرت روی را سخت در کشیدن مراد از سخت نفور بودن است یعنی از من متنفر مشو سخت قید است بدر مکش ۴۰۵ سر دوستی سر بمعنی زبده و خلاصه درینجا ۴۰۶ گرفتم الخ یعنی فرض کنیم که پادشاه ولایت نیم عزّت مرتبه و قدر کمتر کم بمعنی اندك

بهل تا بدندان برد پشت دست تنوری چنین گرم و نانی نبست
بدانی که غله بر داشتن که سستی بود تخم ناکاشتن

خردمند مردی در اقصای شام گرفت از جهان گنج غاری مقام
بصبرش در آن گنج تاریک جای بگنج قناعت فرو رفت پای
شنیدم که نامش خداوست بود ملک سیرتی آدمی پوست بود
بزرگان نهادند سر بر درش که در می نیامد بدرها سرش
تمنا کند عارف پاک باز بدریوزه از خویشتن ترک آز
چو هر ساعتش نفس گوید بده بخواری بگردانش ده بده

---

۳۸۹ بهل امر از هشتن یعنی بگذار و ترك کن بدندان برد پشت دست کنایه از حسرت و ندامت برد در بعض نسخ گزد تنوری الخ یعنی در مدّت حیات با قدرت طاعت عمل نکرد خبر مشهور است الدنیا مزرعة الآخرة ۳۹۰ که مخفف گاه است بمعنی وقت و زمان که غله بر داشتن یعنی وقت حرمن و حاصل بردن سستی و نادانی کاشتن زراعت کردن چنانکه گفته اند من ضیّع ایّام حرائته ندم وقت حصاده ۳۹۱ اقصا کناره و ناحیه مقام یعنی محلّ سکونت ۳۹۲ بصبرش الخ مراد بسبب شکیب او بگنج خرسندی و پسندکاری پایش فرو رفت ۳۹۳ نامش نام آن مرد ملك سیرتی فرشته خویی آدمی پوست یعنی آدمی صورت ۳۹۵ تمنا آرزو پاکباز کسی را گویند که در بازی کردن دغلی نکند و شخصی که اسباب خودرا تمام ببازد و زاهد و مجرد بدریوزه بگدائی کردن ترك آز مفعول تمنا کند اینست این بیت بجواب سوال مقدر است و آن اینکه عارف دریوزه می کند و این از صبر بعید جواب اینکه او بدریوزه تمنای ترك آز می کند نه پری شکم ۳۹۶ هر ساعتش ضمیر راجع بعارف است گوید بده تقاضای چیزی کند ده بده قریه بقریه

کرا جاودان ماندن امّید ماند | چو کس را نبینی که جاوید ماند
اگر سیم وزر ماند و گنج و مال | پس از روز چندی شود پایمال
وزان کس که خیری بماند روان | دمادم رسد رحمتش بر روان
بزرگی کزو نام نیکو بماند | تُوان گفت با اهلِ دل کو بماند
الا تا درخت کرم پروری | که امّید داری کزو بر خوری ٣٨٥
کرم کن که فردا که دیوان نهند | منازل بمقدارِ احسان دهند
یکی را که سعیِ قدم پیشتر | بدرگاهِ حق منزلت بیشتر
یکی باز پس خاین و شرمسار | طمع می کند مزد ناکرده کار

---

٣٨١ در بعض نسخ این دو بیت واقع شده

تو تدبیر خود کن که آن پر خرد | که بعد از تو باشد غم خود خورد
بدین پنج روزه اقامت مناز | باندیشه تدبیر رفتن بساز

٣٨٢ ماند در بعض نسخ کرا سیم وزر بینی پس از روز چندی بمقدار زمانی ٣٨٣ روان جاری و جان مراد معنی اوّل در مصراع اوّل و معنی ثانی در مصراع ثانی ٣٨٤ توان ممکن بود کو که او ٣٨٥ الا تا درخت کرم پروری یعنی می باید درخت کرم‌را پروری کزو که از او بر بمعنی بار وحاصل ٣٨٦ فردا روز آینده مراد روز قیامت دیوان کتاب حساب منازل جمع منزلت مرتبه‌ها و جاها احسان نیکی کردن در بعض نسخ منازل باعمال نیکان دهند ٣٨٧ سعی قدم دویدن وجهد نمودن مراد عمل یکی‌را که الخ یکی همچنین است که سعی قدم او پیشتر است یعنی عمل او بهتر است در درگاه حق منزلت او بیشتر ٣٨٨ باز پس ضد پیشتر است خاین خیانت کننده و دزدیده نگاه کننده یعنی یکی همچنین است که سعی قدم او باز پس است یعنی بد است خیانت کننده و شرمسار است طمع می کند در بعض نسخ بپرسد همی مزد ثواب کار یعنی عمل صالح

کنون دشمن بدگهر دست یافت — سر دست مردی و جهدم بتافت
چه تدبیر سازم چه درمان کنم — که از غم بفرسود جان در تنم
بگفت ای برادر غم خویش خور — که از عمر بهتر شد و بیشتر
ترا این قدر تا بمانی بس است — چو رفتی جهان جانی دیگر کس است
اگر هوشمند است اگر بی خرد — غم او مخور کو غم او خورد
مشقت نیرزد جهان داشتن — گرفتن بشمشیر و بگذاشتن
کرا دانی از خسروان عجم — زعهد فریدون و ضحاک و جم
که در تخت و ملکش نیامد زوال — نماند بجز ملک ایزد تعال

۳۷۳ بدگهر وصف ترکیبی مخفف بدگوهر است که بد اصل وبد ذات باشد دست یافت یعنی غالب شد بتافت یعنی گردانید و پیچید ۳۷۴ درمان دوا و دارو فرسودن بغایت کهنه و از هم ریخته و پایمال گردیدن و افسرده شدن ۳۷۵ بگفت آن خردمند عالم خور بفتح خامی باید خواند شد بمعنی رفت است درین تنبیه است که چون پیری رسد اکثر عمر رفته باشد پس تدبیر آخرت می باید کرد و در بعض نسخ بجای بیت مذکور این بیت واقع شده

برآشفت دانا که این گریه چیست — برین عقل و همت بباید گریست

که این عقل قاصر است و همت دون از آن جهت که تدبیر خود نمی کنی ۳۷۶ این قدر ملك تا بمانی در جهان ۳۷۷ کو که او غم خوردن یعنی اندوهگین شدن ۳۷۸ مشقت رنج و سختی کشیدن نیرزد قیمت ندارد از ارزیدن بگذاشتن ترك کردن ۳۷۹ خسروان عجم پادشاهان فارس عهد زمان جم یعنی جمشید در بعض نسخ که کردند بر زیردستان شتم این بیت مرهون است ۳۸۰ که درتخت الخ بلکه تخت و ملك ایشان‌را زوال آمد ایزد نامی است از نامهای باری تعالی جلّ جلاله تعال تعالی

طریقت بجز خدمت خلق نیست — بتسبیح و سجّاده و دلق نیست ٣٦٥
تو بر تختِ سلطانی خویش باش — باخلاقِ پاکیزه درویش باش
بصدق وارادت میان بسته دار — زطامات و دعوی زبان بسته دار
قدم باید اندر طریقت نه دم — که اصلی ندارد دم بی قدم
بزرگان که نقد صفا داشتند — چنین خرقه زیر قبا داشتند

شنیدم که بگریست سلطانِ روم — بر نیمچه مردی زاهلِ علوم ٣٧٠
که پایابم از دستِ دشمن نماند — جز این قلعه و شهر با من نماند
بسی جهد کردم که فرزندِ من — پس از من بود سرورِ انجمن

---

٣٦٥ دلق لباسی است فقرارا وآن را خرقه نیز گویند ٣٦٦ باخلاق الخ از خصال نیك درویش بمان درویش درینجا مراد صاحب دل یعنی بخلق نیك از همه درپیش آی تا اهل دل خواهی بود ٣٦٧ میان بمعنی کمرگاه میان بسته دار در خدمت طامات سخنان پراگنده و بیهوده ٣٦٨ قدم پای درینجا مراد عمل دم بمعنی نفس است درینجا مراد سخن یعنی در طریقت عمل باید نه قول زیراچه قول بی عمل حقیقی ندارد یعنی حسب گفته اگر کار نکند آن گفتن لغو است ٣٦٩ نقد آمادگی صفا روشنی چنین خرقه یعنی خرقهء صدق وارادت و قدم صدق وخدمت پس اعتبار بصورت نیست بلکه بسیرت است ٣٧٠ در بعض نسخ اوّل این حکایت این است که

شنیدم که گردنکشی سرفراز — بنزد خردمندی آمد فراز

٣٧١ پایاب بمعنی تاب و طاقت و توانائی است درینجا قلعه حصار جز الخ که همه ولایت را دشمن ستاند ٣٧٢ جهد کردم کوشیدم سرور انجمن پادشاه مجمع عسکر

که کرد شوریده از خواب دگفت | مرا فتنه خوانی و گوئی مخفت
در ایام سلطان روشن نفس | نبینند دگر فتنه بیدار کس

در اخبار شاهان پیشینه هست | که چون تکله بر تخت زنگی نشست
بدورانش از کس نیازرد کس | سبق برد اگر خود همین بود و بس
چنین گفت یکره بصاحب دلی | که عمرم بسر شد به بی حاصلی
چو می بگذرد ملک و جاه و سریر | نبرد از جهان دولت الّا فقیر
بخواهم بگنج عبادت نشست | که دریابم این پنج روزی که هست
چو بشنید دانای روشن نفس | بتندی برآشفت کای تکله بس

---

۳۵۷ کرد فاعل ضمیر ماه‌رو است و گفت در جواب من مخفت نهی از خفتن ۳۵۸ در ایام الخ این بیت از جانب خود مصنف است بمدح شاه مراد در وقت سلطان روشن نفس بجز از فتنه محبوبان فتنهء نبیند ۳۵۹ اخبار خبرها هست این قصّه تکله نام یکی از اتابکان است که در شیراز پادشاهی کردند زنگی نام جدّ ابو بکر بن سعد ۳۶۰ نیازرد از آزردن است که لازم باشد بمعنی آزرده شدن در بعض نسخ بدوران او کس نیازرد کس برین نسخه از متعدّی است بمعنی دیگری را آزار دادن سبق برد پیشی کرد و در گذشت و پیش رفت بسوی غایت اگر خود همین بود و بس مراد اوصاف عدالت تکله بسیار بود از جملهء آن یکی آنکه کسی را کسی نمی آزارد سعدی می گوید اگر همین قدر بود پس او از همه‌ها سبق برد و برای پادشاهان همین کافی است ۳۶۱ یکره یکبار بصاحب دلی بیکی از اهل تصوّف شد بمعنی رفت است به بی حاصلی که عبادت بسیار نکردم ۳۶۲ بگذرد باقی نیست نبرد الخ در خبر است اکثروا المعارف من الفقراء فانّ لهم دولة القیمة ۳۶۳ کنج گوشه که دریابم و ضایع نکنم این پنج روزی مراد باقی روزهای زندگی که هست از عمر ۳۶۴ نفس دم در اینجا مراد سخن روشن نفس راست گفتار دانای روشن نفس یعنی آن صاحب دل تندی خشم و غضب بس یعنی قطع کن

اگر خوش بخسبد ملک بر سریر — نپندارم آسوده خسبد فقیر
وگر زنده دارد شب دیرباز — بخسبند مردم بآرام وناز
بحمد الله این سیرت وراه راست — اتابک ابوبکر بن سعد راست
کس از فتنه در پارس دیگر نشان — نبیند مگر قامت مهوشان
همین پنج بیتم خوش آمد بگوش — که در مجلسی می سرودند دوش
مرا راحت از زندگی دوش بود — که آن ماه رویم در آغوش بود
مرا اوراچو دیدم سر از خواب مست — بدو گفتم ای سروپیش تو پست
دمی نرگس از خواب نوشین بشوی — چو گلبن بخند وچو بلبل بگوی
چه می خسبی ای فتنهٔ روزگار — بیا ومی لعل نوشین بیار

---

۳۴۸ بخسبد مضارع از خسبیدن بمعنی خفتن و خوابیدن بر سریر آسوده و فارغ ۳۴۹ وگر زنده دارد اگر احیا کند مراد بیدار شدن است دیرباز بمعنی دراز است ناز بمعنی آسایش و استراحت درینجا ۳۵۰ سیرت روش و عادت ۳۵۱ پارس و فارس ولایت مشهور نشان علامت نبیند فاعلش ضمیر کس است مهوش یعنی خوبرو و خوبصورت مه مخفف ماه است یعنی قمر و وش بمعنی شبه و مانند قامت محبوبان را فتنه گویند مراد در پارس از فتنه نشانی نبیند مگر یک قامت مهوشان که آن نشان فتنه است ۳۵۲ همین پنج الخ تقدیر کلام این است که پنج بیت بگوشم خوش آمد مجلسی بیاء وحدت دوش شب گذشته ۳۵۳ مرا الخ یعنی دوش مرا راحتی که از زندگی است آن راحت حاصل بود بسبب آن که معشوق در آغوش بود ۳۵۴ سر از خواب مست یعنی از بسیاری خواب سرش گران بود که می خسبد بدو اشارت بماه روی است سرو با بلندی پیش قامت پست کوتاه نقیض بلند ۳۵۵ نرگس گلی است معروف درینجا کنایه از چشم دلدار است بشوی امر از شستن تا بیدار شوی گلبن درخت گل را گویند بخند امر از خندیدن کنایه از شکفتن گل است ومراد خندهٔ دلبر است ۳۵۶ فتنهٔ روزگار محبوب را فتنه گفت می لعل شراب سرخ

چو بیند کسی زهر در کام خلق — کیش بگذرد آب نوشین بحلق
بفرمود بفروختندش بسیم — که رحمه آمدش بر فقیر و یتیم
یکیک هفته نقدش بتاراج داد — بدرویش و مسکین و محتاج داد
فتادند دروی ملامت کنان — که دیگر بدستت نیاید چنان
شنیدم که می گفت و باران دمع — فرو می دویدش بعارض چو شمع
که زشت است پیرایه بر شهریار — دل شهری از ناتوانی فگار
مرا شاید انگشتری بی نگین — نشاید دل خلق اندوهگین
خنک آنکه آسایش مرد و زن — گزیند بر آسایش خویشتن
نکردند رغبت هنرپروران — بشادی خویش از غم دیگران

---

۳۳۹ کیس شین ضمیر غایب است راجع بکسی نوشین در بعض نسخ شیرین حلق گلو ۳۴۰ بفرمود فاعلش عمر بن عبد العزیز است بفروختندش فاعل فعل مردمان اوست و ضمیر راجع بنگین بسیم تا صرف کند محتاجان را ۳۴۱ نقدش ثمن نگین را تاراج داد یعنی کرد بصرف کردن ۳۴۲ فتادند الخ طعنه کنندگان بروی طعنه زدند چنان جوهر گرانمایه ۳۴۳ که می گفت عمر بن عبد العزیز دمع اشک عارض رخسار شمع موم و باران الخ جمله حالیه است و مقول قول بیت ثانی است ۳۴۴ پیرایه آرایش وزیور شهری باشنده شهر اسم منسوب است بیاء نسبت و می گویند یاء وحدت است دل شهری الخ یعنی در حالیکه دل باشنده شهر از جهت ناتوانی زخمی و آزرده باشد ۳۴۵ مرا شاید الخ یعنی بی نگین شدن انگشتری من جایز است اندوهگین غمگین و ملول ۳۴۶ خنک بمعنی خوشا بعربی طوبی گزینند اختیار کند ۳۴۷ رغبت خواهش هنرپروران آنان که تربیت هنر کنند و تحصیل آن از غم دیگران لفظ از بمعنی اجلیه است مراد کسی که هنر پرور است شادی که او از غم دیگران شود در آن شادی رغبت نمی کند

پریشانئی خاطر دادخواه — بر اندازد از مملکت پادشاه
تو خفته خُنُک در حرم نیم روز — غریب از برون گو بگرما بسوز
ستاننده دادِ آن کس خداست — که نتواند از پادشاه داد خواست

یکی از بزرگانِ اهلِ تمیز — حکایت کند زابنِ عبد العزیز
که بودش نگینی در انگشتری — فرومانده در قیمتش جوهری ۳۳۵
بشب گفتی آن جرمِ گیتی فروز — دُری بود در روشنائی چو روز
قضارا در آمد یکی خشکسال — که شد بدرِ سیمای مردم هلال
چو در مردم آرام وقوّت ندید — خود آسوده بودن مروّت ندید

---

۳۳۱ پریشانی آشفتگی اندازد مضارع است از انداختن یعنی داد خواه اگر پریشان شود پریشانئی او پادشاه را از پادشاهی بیندازد یعنی در پادشاهی زوال آرد ۳۳۲ خنک سرد و چاهیده و بمعنی خوش هم گفته اند نیم روز درنصف نهار که نوم قیلوله است مراد تو خوش خفته باشی درحرم و در حق غریب جایز داری که در برون از گرمی بسوزد یعنی برو التفات نکنی و داد آنکس ندهی این از پادشاهی بعید ۳۳۳ ستاننده گیرنده که نتواند آنکس که قادر نباشد ۳۳٤ اهل تمیز صاحب دل زابن عبد العزیز از عمر بن عبد العزیز که میر عادل و کریم بود ۳۳۵ فرو مانده آن نگین قیمتدار بود چنانکه متحیّر و عاجز شده در قیمتش یعنی در بیان قیمت یا درقیمت دادن جوهری جوهر شناس در بعض نسخ مشتری ۳۳٦ گیتی دنیا و جهان گیتی فروز وصف ترکیبی است ازافروختن جرم گیتی فروز کنایه است ازآفتاب دری در اصل بتشدیدرا ویا لفظ عربیست تخفیف از بهر وزن است یعنی ستاره تابان چو روز وصف روشنائی است مراد اگر بینی بکوئی که این درّمثل روز روشن است ۳۳۷ قضارا بارادت خدا و بغیرقصد ناگاه خشک سال یعنی قحط هلال ماه نو که شد الخ یعنی یکسال خشکی گردید که ازخوف هلاکت چهرهء مردم که مثل ماه تمام بود مانند هلال گردید یعنی خشک شد ۳۳۸ آرام و قوت ندید از قحط

که نالد زظالم که در دور تست — که هر جور کو می کند جورِ تست
نه سگ دامنِ کاروانی درید — که دهقانِ نادان که سگ پروریده
دلیر آمدی سعدیا در سخن — چو تیغت بدست است فتحی بکن ٣٢٥
بگو آنچه دانی که حق گفته به — نه رشوت ستانی ونه عشوه ده
طمع بند دفتر زحکمت بشوی — طمع بگسل و هرچه خواهی بگوی

خبر یافت گردن کشی در عراق — که می گفت مسکینی از زیر طاق
تو هم بر دری هستی امیدوار — پس امید بر در نشینان برآر
نخواهی که باشد دلت دردمند — دلِ دردمندان برآور زبند ٣٣٠

---

٣٢٣ دور بمعنی ایام و عهد وزمان که نالد الخ استفهام انکاری است یعنی کسی که از ظالم ناله کند در حقیقت ازو ناله نکند بلکه چون در دور تست از تو ناله کند گو که او جور تست ازآن که تو اورا ضبط نکردی اگر ضبط کرده بودی ظلم نکردی ٣٢٤ درید از دریدن بمعنی پاره کردن یعنی دامن مسافررا نمی درد که دهقان الخ از آن که سگش‌را ضبط نکند ٣٢٥ دلیر آمدی بخود خطاب کند یعنی شجیع گشتی تیغت مراد از تیغ سخن است ٣٢٦ رشوت چیزی که برای کارسازی نا حق بکسی دهند آنرا بفارسی پاره گویند عشوه فریب نه عشوه ده یعنی مرائی نیستی ٣٢٧ دفتر الخ یعنی دفتررا از حکمت پاك کن مراد اینست که کسی که طمع مال کند می باید که پند و نصیحت وکلمه حکمت نگوید بگسل امراست از گسیختن بمعنی وداع کردن و دفع نمودن هرچه خواهی از کلمات حق ٣٢٨ خبر یافت بشنید گردن کش درینجا مراد از پادشاه است مسکینی فقیری دادخواهی طاق مراد محراب که در عمارت دارند ٣٢٩ بر دری یاء وحدت است و مراد از در باب حق تعالی است

مرا بارها در حَضَر دیده‌ٔ زخَیل و چراگاه پرسیده‌ٔ
کنونت بمهر آمدم پیش باز نمی دانیم از بداندیش باز
توانم من ای نامور شهریار که اسپی برون آرم از صد هزار
مرا کُلّه‌بانی بعقل ست ورای تو هم کُلّه‌ٔ خویش داری بپای
چو دارا شنید این نصیحت زمرد نکوهیش کُفت و نکوهیش کرد
همی رفت و می کُفت در خود خَجل بباید نوشت این نصیحت بدل
در آن تخت و مُلک از خَلَل غم بود که تدبیر شاه از شُبان کم بود
تو کی بشنوی نالهٔ داد خواه بگیوان برت کُلّه بر خوابگاه
چنان خُسپ کاید فِغانت بگوش اگر دادخواهی برآرد خُروش

---

۳۱٤ حضر نزدیکی و درگاه ضد سفر است زخیل از جماعت اسپان ۳۱۵ کنونت الخ یعنی اکنون پیش تو باز آمدم بمهر و محبّت نه بر وجه قصد ضرر نمی دانیم یعنی نمی تو مرا دانی ۳۱٦ نامور نامدار برون آرم از صد هزار فرق کنم از اسپان بسیار ۳۱۷ بعقلست ورای نه بغفلت و بی فکر بپای امر از پائیدن ۳۱۹ همی رفت الخ دارا همی رفت و همی کُفت بخود حالی که شرمسار بود ۳۲۰ خلل کشادکی ورخنه یعنی فساد کم بود ناقص باشد ۳۲۱ کیوان نام ستارهٔ زحل است که در فلک هفتم می باشد و فلک هفتم را نیز کویند کلّه بفتح اوّل بمعنی سر کلّه بر خوابگاه سر تو بر جای خواب در بعض نسخ کلّهٔ خوابگاه و کلّه بکسر اوّل سقف خانه کویند و هر چیز که بمنزلهٔ سقف باشد و پرده که همچو خانه دوخته باشند مراد هرگاه پردهٔ خوابگاهت بکیوان خواهد رسید نالهٔ دادخواه کی خواهی شنید زیراکه آن رفیعتر است ناله آنجا نخواهد رسید ۳۲۲ خسپ امر است از خسپیدن کاید فغانت بگوش که فغان بگوش تو آید دادخواهی بیاء وجدتست

مگر دشمن است این که آمد بجنگ — زدورش بدوزم بتیر خدنگ ٣٠٥
کهان کیانی بزه راست کرد — بیک دم وجودش عدم خواست کرد
بگفت ای خداوند ایران وتور — که چشم بد از روزگار تو دور
من آنم که اسپان شه پرورم — بخدمت برین مرغزار اندرم
ملک را دل رفته آمد بجای — بخندید و گفت ای نکوهیده رای
ترا یاوری کرد فرخ سروش — وگر نه زه آورده بودم بگوش ٣١٠
نگهبان مرعی بخندید و گفت — نصیحت زمنعم نشاید نهفت
نه تدبیر محمود ورای نکوست — که دشمن نداند شهنشه زدوست
چنان است در مهتری شرط زیست — که هر کهتری را بدانی که کیست

---

٣٠٥ بدوزم از دوختن خدنگ نام درختی است بسیار سخت که از چوب آن نیزه و تیر وزین اسپ سازند ٣٠٦ کهان کیانی یعنی کهان که منسوب بپادشاهان کیان است راست کرد تا کلهبان بزند ٣٠٧ بگفت فاعلش ضمیر کله‌بان است تور توران دور دور باد ٣٠٨ من آنم الخ یعنی من کله‌بان اسپان شاهم برین مرغزار اندرم یك ادات ظرف زایدست مرغزار بمعنی سبزه‌زار ٣٠٩ ملك را الخ یعنی دل شاه از جای رفته بود باز آمد نکوهیده رای مذموم الفکر ٣١٠ یاوری یاء مصدریه است یعنی یاری و مددکاری سروش نام جبرئیل است خصوصا و هر فرشتهٔ که پیغام آور باشد عموما و مطلق فرشته درینجا زه آورده بودم بگوش تا تیر پرتاب کنم و ترا زنم مراد اگر فرخ سروش ترا یاوری نکردی از تیر من هلاك می شدی ٣١١ مرعی چراگاه و مرغزار نصیحت الخ یعنی شاه منعم من است پندرا ازو پوشیدن نمی باید ٣١٢ محمود ستوده که دشمن الخ که دشمن و دوست را فرق نکند ٣١٣ مهتری یاء مصدریه است سرداری زیست زیستن کهتری یاء وحدت است بدانی که کیست هریکی را از اصغران تمام بدانی

شنیدم که جمشید فرّخ سرشت — بسر چشمه بر بسنگی نوشت

برین چشمه چون ما بسی دم زدند — برفتند چون چشم بر هم زدند

گرفتند عالم بمردی وزور — و لیکن نبردند با خود بگور

برفتند و هریک درود آنچه کشت — نماند بجز نام نیکو وزشت

چو بر دشمنی باشدت دست رس — مرنجاش گورا همین غصّه بس

عدو زنده سرگشته پیرامنت — به از خون او گشته در گردنت

شنیدم که دارای فرّخ تبار — زلشکر جدا ماند روز شکار

دوان آمدش کلّه‌بانی بپیش — بدل گفت دارای فرخنده کیش

---

۲۹۷ جمشید نام یکی از سلاطین عجم که مشهور است فرّخ سرشت مبارك طبع سرچشمه یعنی چشمه سر زاید است و می گویند که سر بمعنی کناره است ۲۹۸ دم زدن کنایه از سکوت ورزیدن و توقف کردن چون چشم بر هم زدند یعنی بطرفة العین چنانکه گفته اند

چه باشد نازش و نالش باقبالی و اوباری — اگر بر هم زنی دیده نه این بینی نه آن بینی

مراد درین چشمه اکثران قرار گرفتند و رفتند وقتیکه مردند ۲۹۹ عالم جهان گور قبر ۳۰۰ کشت زراعت کرد ۳۰۱ دست رس کنایه از قدرت و توانگری چون باشدت دست رس یعنی چون غالب باشی مرنجاش مراد ناکشتن است گورا که اورا غصّه اندود گلوگیر همین غصّه بس که مغلوب کشت ۳۰۲ عدو الخ یعنی دشمنی که زنده باشد و حیران و سرگردان شود در هوالی تو بهتر از آن است که او مقتول تو شود و خون او در گردن تو باشد ۳۰۳ دارا نام پادشاهی مشهور است و اورا داراب نیز گویند و او بجنك سکندر رومی از دست سرهنگان خود کشته شد فرّخ تبار مبارك اصل جدا ماند و تنها افتاد ۳۰۴ دوان یعنی دونده آمدش ضمیر مفعول راجع بداراست و فاعل فعل کلّهبانی کلّه بانی یاء وحدت است بپیش پیش دارا فرخنده کیش مبارك مذهب

مخالف خرش برد و سلطان خراج — چه اقبال ماند در آن تخت و تاج
مروّت نباشد بر افتاده زور — برد مرغ دون دانه از پیش مور
رعیت درخت است اگر پروری — بکام دل دوستان بر خوری
بیی رحمی از بیخ و بارش مکن — که نادان کند حیف بر خویشتن
کسان بر خورند از جوانی و بخت — که با زیردستان نکردند سخت
اگر زیردستی درآید زپای — حذر کن زنالیدنش بر خدای
چو شاید گرفتن بنرمی دیار — بپیکار خون از مسامی میار
بمردی که ملک سراسر زمین — نیرزد که خونی چکد بر زمین

---

۲۸۹ مخالف دشمن خرش ضمیر راجع بروستائی است و سلطان خراج برد بی حفظ ولایت ماند در بعض نسخ بینی دولت آن است که سلطان را قوّت قاهره باشد تا که صیانت رعایا کند و مال ایشان محفوظ ماند تا سال بسال باج و خراج و عشر دهند ۲۹۰ مروّت انسانیت و جوانمردی افتاده عاجز وزبون دون کهینه و بد دانه را بر افتاده زور کردن مروّت نباشد بلکه کهنگی است زیراکه او خود افتاده است و مرغ کهینه از پیش مور دانه می برد افتاده هم مثل مور است برو زور کردن از دون همتی است پس دون است آن شاه که از ضعیف بزور بستاند بلکه شایسته آن است که رعیت را بپرورد ۲۹۱ اگر پروری ای پادشاه باغبان ملک بر میوه از آن درخت ۲۹۲ مکن نهی است از کندن حیف ظلم که نادان الخ مراد کسی که رعیت را از بیخ و بار بکند او نادان است بیخ و بار کندیدن رعیت ظلم بر پادشاه نمودن است پس نادان ظلم بر خویشتن می کند و دانا نمی کند ۲۹۳ کسان بر خورند آنان حاصل خورند سخت سختی و ظلم ۲۹۴ زیردستی یاء وحدتست از پای درآمدن کنایه از عاجز شدن ۲۹۵ چو شاید گرفتن بنرمی دیار چون بهتر باشد بلطف و ملایمت گرفتن ملک پیکار جنگ و جدال مسام بیخهای موی میار نهی است از آوردن ۲۹۶ سراسر همه و تمام نیرزد مضارع از ارزیدن مراد سوگند مردی که مملکت تمامی زمین لایق قیمت یک قطره خون که بر زمین چکد نیست

شنیدم که فرماندهی دادگر قبا داشتی هر دو روی آستر
یکی گفتش ای خسروِ نیکروز ز دیبای چینی قبائی بدوز
بگفت این قدر ستر و آسایش است وزین بگذری زیب و آرایش است
نه از بهرِ آن می ستانم خراج که زینت کنم بر خود و تخت و تاج
اگر چون زنان حلّه بر تن کنم بمردی کجا دفعِ دشمن کنم
مرا هم زصد گونه آز و هواست ولیکن خزینه نه تنها مراست
خزاین پر از بهرِ لشکر بود نه از بهرِ آلیش وزیور بود
سپاهی که خوش دل نباشد زشاه ندارد حدود ولایت نگاه
چو دشمن خر روستائی برد ملک باج و ده یک چرا می خورد

---

۲۸۰ فرماندهی یعنی پادشاهی دادگر عادل آستر بطانه قبا داشتی الخ در قبا یک طرف اندرونی آستر و طرف ظاهر ابره می دهند و ابره از آستر اولی و قیمتی می شود و این پادشاه قبا می داشت که بر دو جانب آن آستر بود مراد از این کلام آنکه در لباس بی تکلف بود ۲۸۱ نیک روز خوش ایام یعنی ای سعادتمند پادشاه بدوز امر است از دوختن ۲۸۲ بگفت آن پادشاه این قدر یعنی جامهء این قدر ستر و آسایش است یعنی مقصود از جامه ستر عورت است و راحت بدن از گرما و سرما وزین و ازین قاعده ۲۸۳ خراج مالی که از زمین دهند ۲۸٤ حلّه ازار و چادر بر تن کنم یعنی پوشم دفع دور کردن کجا الخ که این را جامهء مردانه می باید ۲۸۵ زصد گونه یعنی بسیار آز و هوا آرزو و خواهش می خواهم که صرف مال کنم بدان خزینه در بعض نسخ خزانه ۲۸٦ خزاین جمع خزینه که بمعنی گنجینه است آئین بمعنی زیب وآرایش زیور زینت وآرایش ۲۸۸ روستای دهقان برد غارت کند باج مالی که پادشاه از رعیّت بگیرد ده یک دهم حصّه بعربی عشر چرا می خورد آنچه شاه می خورد اجرت چوبانی است چون شاه چوبانی نکند اجرت را کی مستحق شود

نظر کن در احوالِ زندانیان — که ممکن بود بی گنه در میان
چو بازارگان در دیارت برد — بمالش خساست بود دست برد
کزان پس که بر وی بگریند زار — بهم باز گویند خویش و تبار
که مسکین در اقلیم غربت بمرد — متاعی کزو ماند ظالم ببرد
بیندیش از آن طفلک بی پدر — وز آه دل دردمندش حذر
بسا نامِ نیکوی پنجاه سال — که یک نام زشتش کند پایمال
پسندیده کارانِ جاوید نام — تطاول نکردند بر مالِ عام
بر آفاق اگر سر بسر پادشاست — چو مال از توانگر ستاند گداست
بمرد از تهیدستی آزاده مرد — زهلوی مسکین شکم پر نکرد

---

۲۷۱ احوال جمع حال ممکن انکه دست دهد مراد آنکه بیگناه در زندان داشتن گناه است بنابر آن در زندان نظر کردن باید ۲۷۲ بازارگان یعنی بازارگان غریب در دیارت در مملکت تو خساست فرومایگی دست برد دست بردن مراد تصرّف کردن ۲۷۳ کزان پس که پس از مردن و بمالش دست بردن بروی بر آن بازارگان زار نالان زارگریستن گریه کردن بسوز اینجا فاعل گریند و گویند خویش و تبار است بطریق تنازع فعلین خویش بمعنی اقوام و خویشاوند ۲۷٤ مسکین بیچاره غربت مسافری ظالم ستم کننده یعنی پادشاه اقلیم ۲۷۵ طفلک طفل خرد از آن طفلک مراد فرزند بازارگان حذر احذار کن و ترسان ۲۷٦ بسا بمعنی بس و بسیار ۲۷۷ پسندیده کاران جاوید نام یعنی آنان که کار ایشان مقبول بود و نام ایشان جاوید ماند تطاول دست درازی عام مردم ۲۷۸ بر آفاق الخ یعنی بر همه جهان اگر پادشاه است توانگر غنی ستاند بگیرد گداست از آنکه گفته اند فقیر کلّ ذی حرص غنی کلّ من یقنع ۲۷۹ بمرد الخ یعنی کسیکه آزاد مرد است او از مال مردم شکم پر نمی کند اگرچه بمیرد در بعض نسخ نمرد آن تهیدست آزاده مرد یعنی نام فقیر آزاده مرد زنده ماند مسکین در بعض نسخ مردم

چو لشکر برون تاخت خشم از کمین — نه انصاف ماند نه تقوی نه دین
ندیدم چنین دیو زیر فلک — کزو می گریزند چندین ملک

نه بی حکم شرع آب خوردن خطاست — وگر خون بریزی بفتوی رواست ۲۶۵
گرا شرع فتوی دهد بر هلاک — الا تا نداری ز کشتنش باک
وگر داری اندر تبارش کسان — بر ایشان ببخشای و راحت رسان
گنه بود مرد ستمکاره را — چه تاوان زن و طفل بیچاره را
تنت زورمند است و لشکر گران — ولیکن در اقلیم دشمن مران
که وی در حصاری گریزد بلند — رسد کشور بی گنه را گزند ۲۷۰

---

۲۶۳ کمین یعنی پنهان شدن بقصد دشمن و شکار باشد نه انصاف الخ یعنی چون خشم غالب و عقل مغلوب شود این چیز نماند ۲۶۴ فلک یعنی آسمان است ندیدم الخ یعنی در جهان شیطانی ندیدم همچو خشم که ازو ملایك می گریزند چندین ملك مراد انصاف و تقوی و دین است ۲۶۵ شرع راه دین و طریق الاسلام فتوی حکم قاضی معنی آنکه امور خفیف مثلا آب خوردن نه همین در شرع منع است و بس در شرع امر صعب مثلا خونریزی جایز است اگر آن را هم حسب فتوی بریزی درست است و بی فتوی خطاست نه بی حکم در بعض نسخ ابی حکم و در بعض به بی حکم و در بعض نه بر حکم ۲۶۶ گرا الخ یعنی هر گرا حکم شرع بر هلاك او باشد الا کلمهٔ خطاب است یعنی ای ۲۶۷ اندر تبارش یعنی در قوم آن کشته راحت رسان یعنی ایشان را ضرر مرسان ۲۶۸ گنه الخ یعنی گناه مرد ظالم راست تاوان بمعنی گناه ۲۶۹ دشمن از پادشاهان اسلام که خصم تو باشد ۲۷۰ وی دشمن بلند صفت حصار است حصار قلعه و بارو کشور اهل کشور

طمع بود از بختِ نیک اختر م که بال همای افکند بر سرم
خرد گفت دولت بخشد همای گر اقبال خواهی درین سایه آی
خدایا برحمت نظر کرده ئی که این سایه بر خلق گسترده ئی
دعا گوی این دولتم بنده وار خدایا تو این سایه پاینده دار
صواب است پیش از کشش بند کرد که نتوان سر گشته پیوند کرد
خداوند فرمان ورای و شکوه ز غوغای مردم نگردد ستوه
سر پر غرور از تحمل تهی حرامش بود تاج شاهنشهی
نکویم چو جنگ آوری پای دار چو خشم آوری عقل بر جای دار
تحمل کند هر کرا عقل هست نه عقلی که خشمش کند زیردست

---

۲۵٤ طمع امید و حرص نیک اختر ستاره ء نیک مراد طالع که بال الخ مراد بر سر من بال همای سایه بر افکند همای نام مرغی است مشهور که سایه ء آن بر هر که افتد بدولت برسد ۲۵۵ خرد گفت یعنی عقل بمن پند داد اقبال رو آوردن در فارسی بمعنی عزّت و دولت ۲۵٦ خدایا الخ این سایه بر خلق گستردن تو ای خدا نظر رحمت تو نمودن است بر آفریدگان ۲۵۷ دعاگو خواهنده از خدا وار ادات تشبیه است ۲۵۸ صواب ضد خطا کشش بمعنی کشتن بند کرد یعنی بند کردن مراد حبس است پیوند متصل و اتصال مراد اگر کسی بجرمی متّهم شود اورا مجرّد تهمت کشتن نباید بلکه اورا اوّلا قید داشته جرم او تحقیق کرده باید کشت زیراچه بعد از کشتن بلا تحقیق اگر بی جرمی او ظاهر برگردید پس اورا زنده کردن نمی تواند ۲۵۹ غوغا بانگ و شور و فریاد ستوه ملول و عاجز شده و باز مانده و بتنگ آمده ۲٦۰ غرور بمعنی تکبّر ۲٦۱ پای دار ثابت شو نکویم الخ یعنی این کار سهل است ۲٦۲ نه عقلی الخ یعنی آن عقل نیست که خشم اورا مغلوب کند

کسی را نظر سوی شاهد رواست — که داند بدین شاهدی عذر خواست
بعقل ار نه آهستگی کردمی — بگفتار خصمش بیازردمی ٢٤٥
بتندی سبک دست بردن بتیغ — بدندان برد پشت دست دریغ
ز صاحب غرض تا سخن نشنوی — که گر کار بندی پشیمان شوی
نکو نام را جاه و تشریف و مال — بیفزود و بدگوی را گوشمال
بتدبیر دستور دانشورش — بنیکی بشد نام در کشورش
بعدل و کرم سالها ملک راند — برفت و نکونامی از وی بماند ٢٥٠
چنین پادشاهان که دین پرورند — ببازوی دین گوی دولت برند
از آنان نبینم درین عهد کس — وگر هست بو بکر سعد است وبس
بهشتی درختی تو ای پادشاه — که افکنده سایه یک ساله راه

---

٢٤٤ شاهدی یاء مصدریه است ٢٤٥ ار مخفف اگر ٢٤٦ تندی بمعنی خشم و غضب سبک مقابل گران درینجا بمعنی چست و چابک و شتاب تیغ شمشیر پشت دست دریغ بدندان بردن کنایه از ندامت و پشیمانی و تاسّف باشد ٢٤٧ صاحب غرض مراد بدگو کار بندی عمل نمائی یعنی از بدگوی هرگز سخن مشنو و بر سخن او عمل مکن اگر عمل کنی پشیمان گردی و می گویند که صاحب غرض مراد از کسی که برو اتهام کند یعنی از صاحب غرض تا وقتی که جواب نشنوی و بر گفتهء بدگوی عمل کنی پس پشیمان گردی ٢٤٨ تشریف بزرك کردن و خلعت مراد از نیك نام وزیر نو یعنی پادشاه وزیر نورا خلعت و مال و جاه افزود و وزیر کهن را گوشمالی ٢٤٩ دستور وزیر نیکی یاء مصدریه است بشد برفت نام در کشورش نام آن پادشاه در مملکت ٢٥٠ ملك راند پادشاهی کرد ٢٥١ پروردن بمعنی پرستیدن ببازوی دین بقوّت اسلام دولت نقیض نکبت ٢٥٢ از آنان الخ یعنی فی زماننا از چنان پادشاهان کسی نیست و بس پادشاه دیگر نیست ٢٥٣ تو ای پادشاه خطاب بابا بکر سعد است

زدیدارِ ایشان ندارم شکیب — که سرمایه دارانِ حُسن اند وزیب
مرا همچنین چهره گُل فام بود — بلوریدنم از خوبی اندام بود ٢٣٥
درین غایتم رشت باید کفن — که مویم چو پنبه ست و دوکم بدن
مرا همچنین جعدِ شبرنگ بود — قبا در بر از نازکی تنگ بود
دو رسته دُرم در دهن داشت جای — چو دیواری از خشتِ سیمین بپای
کنونم نگه کن بوقتِ سخن — بیفتاد یک یک چو سُور کهن
دریغا بحسرت چرا ننگرم — که عمر تلف کرده یاد آورم ٢٤٠
برفت از من آن روزهای عزیز — بپایان رسد ناگه این روز نیز
چو دانشور این دُرِّ معنی بسُفت — ملک گفت ازین به محال است گفت
در ارکانِ دولت نگه کرد شاه — کزین خوبتر لفظ و معنی مخواه

---

٢٣٤ شکیب صبر وآرام و تحمّل که سرمایه الخ یعنی نظر من در اینان تعجب نیست که اینان سرمایه داران حسن وزینت جمال اند زیب زینت و آرایش ٢٣٥ مرا الخ یعنی چهرهء من همچو روی ایشان شکلرنك بود و اندام من همچو بلور سپید و برّاق بود ٢٣٦ باید تنیدن باید کفن جامهء که مرده‌را بدان پوشند دوك آلتی که بدان ریسمان ریسند ٢٣٧ جعد بشك موی وزلف شبرنك کنایه از سیاهیست نازکی لطافت ٢٣٨ رسته بمعنی صفّ در بعض نسخ رشته یعنی ریسمان درم در بمعنی گوهر مراد ازو دندان است و میم برای تکلّم است خشت آجور خام و پخته‌را گویند بپای یعنی محکم ٢٣٩ کنونم الخ یعنی بوقت سخن دهن وا می شود وازآن دندان معاینه گردد پس اکنون بمن نظر کن سور دیوار شهر و قلعه ٢٤٠ ننگرم نظر نکنم تلف هلاك ٢٤١ روزهای عزیز یعنی اوقات جوانی ٢٤٢ درّ گوهر سفتن سوراخ کردن محال است گفت گفتن ٢٤٣ ارکان دولت مراد متصدّران و امرا کزین که از این

چو حرفم بر آمد درست از قلم — مرا از همه حرفگیران چه غم ۲۲۵
ملک در سخن گفتنش خیره ماند — سر دست فرماندهی بر فشاند
که مجرم بزرق و زبان آوری — زجرمی که دارد نگردد بری
زخصمت همانا که نشنیده ام — نه آخر بچشم خودت دیده ام
کزین زمره خلق در بارگاه — نمی باشدت جز در ایوان نگاه
بخندید مرد سخن گوی و گفت — حق است این سخن حق نشاید نهفت ۲۳۰
درین نکته هست اگر بشنوی — که حکمت روان باد دولت قوی
نبینی که درویش بی دستگاه — بحسرت کند در توانگر نگاه
مرا دستگاه جوانی برفت — بلهو و لعب زندگانی برفت

---

۲۲۵ چو حرفم الخ یعنی چون خط من صحیح و خوب باشد حرفگیر کنایه است از عیب جوی و خطا گیرنده چه غم غم نیست ۲۲۶ در سخن گفتنش در جواب گفتن وزیر نو خیره تعجب و شگفت و فرومانده سر دست افشاندن کنایه از غضناک شدن و ترک دادن و رد کردن چنانکه کسی سخن بگوید و چون مخاطبش قبول نکند پشت دست بجانب او کند و دست بدان جانب جنباند کو محسوس را رد کند وراه نمی دهد ۲۲۷ مجرم گناهکار جرم گناه زرق مکر وریا زبان آوری فصاحت و بلاغت بری پاك ۲۲۸ همانا بمعنی مانا و گویا و پنداری و گمان بری زخصمت الخ یعنی جرم ترا همان از خصم تو نشنیده ام نه استفهام انکاری است ۲۲۹ زمره گروه مردم کزین الخ یعنی بسیار هست در بارگاه من امّا ازین گروه خلق نمی باشدت الخ اینان اشارت بدو غلام معهودست ۲۳۰ حق نشاید نهفت حق را پوشیدن نمی باید ۲۳۱ درین یعنی در نظر کردن من نکته یك چیز پوشیده حکمت بتاء خطابست که حکمت روان باد در بعض نسخ که عمرت فزون باد ۲۳۲ دستگاه بمعنی قدرت و دست رس و مال و علم و دانشمندی است بی دستگاه یعنی فقیر بی قدرت حسرت دریغ و اندوه و پشیمانی ۲۳۳ جوانی یاء مصدریه است لهو ولعب بازی

ترا سهمگین روی پنداشتند — بگرمابه در زشت بنگاشتند
چرا نقش بندت در ایوان شاه — درم روی گژدست وزشت و تباه
شنید این سخن بخت برگشته دیو — بزاری بر آورد بانگ و غریو
که ای نیکبخت آن نه شکل منست — و لیکن قلم در کف دشمنست
بر انداختم بیخ ایشان از بهشت — کنونم بکین می نگارند زشت
مرا همچنین نام نیک است لیک — زعلّت نگوید بداندیش نیک
وزیری که جاه من آبش بریخت — بفرسنگ باید زمگرش گریخت
و لیکن نیندیشم از خشم شاه — دلاور بود در سخن بی گناه
اگر محتسب گیرد آن را غم است — که سنگ ترازوی بارش کم است

---

۲۱۶ سهمگین روی وصف ترکیبی است و سهمگین یعنی ترسناك و مهیب بگرمابه در یعنی در حمّام ۲۱۷ چرا نقش بندت چرا نقش تو بند کردند دژم افسرده و غمگین و بمعنی سیاه و تیره هم باشد گژ بمعنی کج که نقیض راست است تباه نابود گردیده درینجا بکمال نرسیده ۲۱۸ برگشته بمعنی زیر وزبر شده دیو شیطان غریو شور و فریاد و غوغا ۲۱۹ آن نه شکل من است یعنی آن شکل بد که می نویسند شکل من نیست درکف دشمن یعنی در دست فرزند آدم ۲۲۰ بر انداختم بیرون آوردم بیخ شان عرق و اصل ایشان یعنی آدم عمّ را کنونم اکنون مرا کین عداوت و دشمنی ۲۲۱ لیك مختصر لیکن است علّت بمعنی سبب ۲۲۲ وزیری یاء وحدت است جاه بمعنی منزلت و مرتبه آب مراد آب روی و عزّت آب ریختن کنایه از بی عزّت و خفیف ساختن است بفرسنگ الخ ازو احتراز می باید ۲۲۳ نیندیشم یعنی غم نخورم و نترسم بی گناه یعنی کسی که بی گناه باشد ۲۲۴ آن را غم است آنکس را غم باشد از گرفتن محتسب سنگ ترازو چیزی را گویند که از آن وزن شی مقصوده کنند بارش یعنی وزن کردن او کم ناقص

چنین گفت با من وزیر کهن — تو نیز آنچه دانی بگوی و بکن
بخندید و انگشت بر لب گرفت — کزو هرچه گوید نباشد شگفت
حسودی که بیند بجای خودم — کجا بر زبان آورد جز بدم
من آن ساعت انگاشتم دشمنش — که خسرو فروتر نشاند از منش
چو سلطان فضیلت نهد بر ویم — نداند که دشمن بود در پیم
مرا تا قیامت نگیرد بدوست — چو بیند که در عزّ من ذلّ اوست
برینست بگویم حدیثی درست — اگر گوش با بنده داری نخست
ندانم کجا دیده ام در کتاب — که ابلیس را دید شخصی بخواب
بسالا صنوبر بدیدار حور — چو خورشیدش از چهره می تافت نور
فرا رفت و گفت ای عجب این تویی — فرشته نباشد بدین نیکویی
تو کین روی داری بحسن قمر — چرا در جهانی بزشتی سمر

---

۲۰۵ و بکن هرچه توانی ۲۰۶ انگشت بر لب گرفت از روی تعجب کزو الخ یعنی وزیر کهن هرچه در حق من گوید عجب نباشد ۲۰۷ حسودی الخ مراد دشمنی که در جای خود مرا بیند او بغیر از بد من چیزی دیگر کجا آرد یعنی همیشه بد خواهد گفت تا اینکه زوال عهده من شود ۲۰۸ انگاشتم پنداشتم دشمنش ضمیر راجع بوزیر کهن است ۲۰۹ فضیلت افزونی و بلندیء درجه نداند استفهام انکاری است ۲۱۰ عزّ و ذلّ ضد یکدیگرند ۲۱۲ ندانم الخ در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع است

مرا ابلیس را دید شخصی بخواب — بقامت صنوبر بروی آفتاب

۲۱۳ بسالا صنوبر یعنی بلند قامت صنوبر درخت نازبورا گویند ۲۱۴ فرا لفظ فرا اینجا بمعنی پیشترست مجازا این یعنی ابلیس نیکویی خوبی ۲۱۵ کین مخفف که این بود وآن را بالف هم نویسند کاین بحسن در بعض نسخ چو حسن جهانی یاء خطابست زشتی یاء مصدریه است سمر بعربی حدیث و افسانه بشب درینجا مراد شب

دو کس را که باشد بهم جان و هوش — حکایت کنان اند لبها خموش
چو دیده بدیدار کردی دلیر — نگشتی چو مستسقی از دجله سیر
ملک را گمان بدی راست شد — ز سودا بدو خشمگین خواست شد
هم از حسن تدبیر و رائی تمام — بآهستگی گفتش ای نیک نام
ترا من خردمند پنداشتم — بر اسرار ملکت امین داشتم
گمان بردمت زیرک و هوشمند — ندانستمت خیره و ناپسند
چنین مرتفع پایه جائی تو نیست — گناه از من آمد خطائی تو نیست
چو من بد گهر پرورم لا جرم — خیانت روا داردم در حرم
بر آورد سر مرد بسیاردان — چنین گفت با خسرو کاردان
مرا چون بود دامن از جرم پاک — نیاید ز جنبش بدانديش باک
بخاطر درم هرگز این ظن نرفت — ندانم که گفت آنچه بر من نرفت
شهنشاه گفت آنچه گفتم برت — بگویند خصمان بروی اندرت

---

۱۹۳ باشد بهم جان و هوش یعنی اتحاد در ولی باشد حکایت الخ یعنی با یك دیگر حکایت کنند امّا لب خموش ۱۹٤ نگشتی الخ چنانکه مبتلا بمرض استسقا از دجله یعنی از آب رودخانه سیراب نشود او نیز از دیدار سیر نمی شد ۱۹۵ راست شد محقق گشت سودا دیوانگی و خلل دماغ ۱۹٦ بآهستگی گفتش بنرمی گفت بوزیر مذکور ۱۹۷ ملکت تا برای خطابست ۱۹۸ زیرك دانا و حکیم و فهیم خیره مراد درینجا شوخ دیده وبی شرم ۱۹۹ مرتفع بلند و عالی پایه مرتبه ۲۰۰ گهر مخفف گوهر بمعنی اصل و نژاد در حرم درون خانه ۲۰۱ خسرو هر پادشاه صاحب شوکت را گویند ۲۰۲ باك غم و ترس ۲۰۳ بخاطر درم یعنی در خاطرم این ظن که بجرم تو خیانت کنم ۲۰٤ برت لفظ بر بمعنی عند ست و حرف تا برای خطابست بروی اندرت یعنی اندر رویت

غضب دست در خون درویش داشت — ولیکن سکون دست در پیش داشت
که پرورده کشتن نه مردی بود — ستم از پی داد سردی بود
میازار پرورده خویشتن — چو تیر تو دارد بتیرش مزن ۱۸۵
بنعمت نسایست پروردنش — چو خواهی ببیداد خون خوردنش
ازو تا هنرها یقینت نشد — در ایوان شاهی قرینت نشد
کنون تا یقینت نگردد گناه — بگفتار دشمن مکوشش مخواه
ملک در دل این راز پوشیده داشت — که قول حکیمان نیوشیده داشت
دل است ای خردمند زندان راز — چو گفتی نیاید بزنجیر باز ۱۹۰
نظر کرد پوشیده در کار مرد — خلل دید در راه هشیار مرد
که ناگه نظر زی یکی بند کرد — پری چهره در زیر لب خنده کرد

---

۱۸۳ دست مفعول داشت است سکون قرار وآرام دراینجا مراد از تحمل است دست در پیش داشت یعنی منع کرد ۱۸۴ پرورده کشتن مربّی را قتل کردن مردی نیست داد عدل سردی برودت و ناخوشی ۱۸۵ میازار نهی است از آزردن دارد آن پرورده ۱۸۶ خون خوردنش هلاك کردن اورا ۱۸۷ ازو الخ یعنی تا هنرهای اورا تمام معلوم نکردی در بارگاه شاهی قرین خود نکردی ۱۸۸ کنون الخ اکنون تا یقین تو نباشد گناهش گزندش مخواه ضرر مرسان اورا ۱۸۹ پوشیده داشت مستور داشت و بکس نگفت نیوشیده داشت نیوشیدن یعنی شنیدن و گوش کردن مراد بسخن حکیمان عمل کرد که ایشان گفته اند دل است الخ ۱۹۰ چو گفتی الخ چون رازرا گفتی بزنجیر وزور نتوانی آورد ۱۹۱ نظر کرد الخ پادشاه در تجسّس احوال آن وزیر نو بود خلل رخنه و شکاف هشیار خردمند و عاقل ۱۹۲ زی بمعنی سوی و طرف و جانب کرد آن وزیر در زیرلب کنایه از آهسته و پوشیده

شنیدم که با بندگانش سر است خیانت پسند است و شهوت پرست
نشاید چنین خیره روئی تباه که بدنامی آرد بایوان شاه
مکر نعمت شه فرامش کنم که بینم تباهی و خامش کنم
بپندار نتوان سخن گفت زود نگفتم سخن تا یقینم نبود
زفرمانبرانم کسی گوش داشت کز ایشان یکی را در آغوش داشت
من این گفتم اکنون ملک راست رای چو من آزمودم تو هر آزمای
بناخوبتر صورتی شرح داد که بد مردرا روز نیکو مباد
بداندیش برخرده چون دست یافت درون بزرگان بآتش بتافت
بخرده توان آتش افروختن پس آنگه درخت کشن سوختن
ملک را چنان گرم کرد این سخن که دودش بر آمد زدل بر دهن

---

۱۷۳ سر درینجا بمعنی میل و خواهش شهوت خواهش نفس ۱۷٤ خیره روی بی شرم و شوخ دیده تباه باطل ۱۷۵ تباهی بیاء مصدریه است ۱۷٦ پندار الخ یعنی بگمان و قیاس زود سخن گفتن نباید نگفتم الخ یعنی هرآینه که گفتم صحیح است ۱۷۷ زفرمانبرانم از متبعان و ملازمان من گوش داشتن بمعنی متوجه شدن است و کنایه از دیدن و نگاه داشتن کزینان که ازین بندگان دو ۱۷۸ آزمای امر از آزمودن ۱۷۹ که الخ دعاء علیه است ۱۸۰ خرده ریزهء هر چیزرا گویند و خس و خاشاك و امثال آن‌را و شرارهء آتش را هم می گویند دست یافتن کنایه از ظفر یافتن و مستولی گردیدن بمراد مطّلع شدن درینجا بآتش بتافت سوزانید ۱۸۱ گشن انبوه و بسیار در بعض نسخ کهن ۱۸۲ دود کنایه از آه است در بعض نسخ این بیت چنین واقع شده

ملك را چنین گرم کرد این خبر که جوشش بر آمد چو مرجل بسر

چو دیدند کاوصافِ خُلقش نکوست بطبعش هواخواه گشتند و دوست ١٦٥
درو هم اثر کرد میلِ بَشَر نه میلی چو کوتاه بینان بشر
از آسایش آنکه خبر داشتی که در رویِ ایشان نظر داشتی
چو خواهی که قدرت بماند بلند دل ای خواجه در ساده رویان مبند
وگر خود نباشد غرض در میان حذر کن که دارد بهیبت زیان
وزیر اندرین شَمّه راه بُرد بجُنبش این حکایت بر شاه برد ١٧٠
که این را ندانم که خوانند و کیست نخواهد بسامان درین مُلک زیست
سفر کردگان لا اُبالی زیند که پرورده مُلک و دولت نیند

---

١٦٥ دیدند آن دو غلام کاوصاف که اوصاف خلق بمعنی طبع و سرشت هواخواه دوست و مایل و محبّ ١٦٦ میل بشر خواهش انسانی مراد عشق و محبت یعنی وزیر نو نیز بمقتضای بشریت مایل این دو غلام شد کوتاه بین و کوتاه نظر شخصی را گویند که از عواقب امور نیندیشد و غافل باشد شر بدی درینجا تجنیس است چنانکه درین بیت

گرچه فرزند آدمند بشر میل بعضی بخیر و بعضی بشر

١٦٧ از آسایش الخ یعنی آن وزیر نو از راحت آن وقت خبردار شدی که این دو غلام را دیدی ١٦٨ دل الخ یعنی تعلّق محبوبان مکن ١٦٩ غرض مقصود وخواست یعنی اگرچه غرض نفسانی نباشد ١٧٠ شمّه بمعنی کم و اندك مراد وزیر کهن ازین حال آگاه شد بجنبش بسبب خباثت خود یا بزشتی بر بکسر راست از بهر اضافت یعنی بنزد شاه این خبر گفت ١٧١ این را الخ یعنی این وزیر نو نمی دانم مردم این را چه گویند و این کدام است سامان بمعنی آرام و سکون و قرار باشد و بمعنی عصمت و عفّت هم هست ١٧٢ لا ابالی باك نمی دارم صیغه متکلّم مضارع منفی از باب مفاعلة است در فارسی بمعنی شوخی و بی باك مستعمل است یعنی آنان که سفر کرده باشند بی باك زندگانی کنند

در آورد ملکی بزیر قلم کزو بر وجودی نیامد الم
زبان همه حرفگیران بست که حرفی بدش بر نیامد زدست
حسودی که یک جو خیانت ندید زکارش چو گندم بتابه طپید
زروشن دلش ملک پرتو گرفت وزیر کهن را عنم نو گرفت
ندید آن خردمند را رخنه که در وی تواند زدن طعنه
امین و بداندیش طشت است و مور نشاید درو رخنه کردن بزور
ملک را دو خورشیدطلعت غلام بخدمت کمربسته بودی مدام
دو پاکیزه پیکر چو حور و پری چو خورشید و مه از سه دیگر بری
دوصورت که گفتی یکی نیست پیش نموده در آئینه همتای خویش
سخنهای دانای شیرین سخن گرفت اندر آن هر دو شمشاد بن

---

۱۵۵ وجودی یعنی شخصی الم رنجیدگی ۱۵۶ حرف گیر کنایه از عیب جوی و خطا گیرنده و طعنه زن که حرفی الخ یعنی اندکی بدی از دستش نیامد مراد عیب جویان بنسبت او چیزی گفتن نمی توانستند زیراکه کاری بد نمی کرد ۱۵۷ یك جو کنایه است از اندك ندید ازو ۱۵۸ زروشن دلش از دل روشنش ۱۵۹ طعنه زدن یعنی نیزه زدن کنایه از بد گفتن ۱۶۰ امین الخ یعنی کسی که امین باشد همچو طشت است و حسود همچو مور و مور نمی تواند که در طشت رخنه کند ۱۶۱ خورشید طلعت آفتاب دیدار مراد خوبصورت کمربسته بمعنی مستعدّ و مهیّا و آماده خدمت شده بخدمت در بعض نسخ بسر بر ۱۶۲ پاکیزه پاك و نیکو پیکر بمعنی صورت است چو مثل از سه دیگر بری یعنی از سیوم دیگر مماثل بری بودند مراد سیوم نبود در بعض نسخ مصراع ثانی چنین واقع شده چو خورشید و مه زهره و مشتری ۱۶۳ همتا شریك و نظیر و مانند ۱۶۴ شیرین سخن مراد از آن وزیر نو است گرفت اندر سخن کسی در کسی گرفتن مراد سخن یکی دیگری را مطبوع شدن و اثر کردن شمشاد درختی است معروف خوش قد خوبان را بآن تشبیه دهند بن بمعنی بنیاد و پایان و بیخ درینجا شمشاد بن یعنی آن دو غلام

چو قاضی بفکرت نویسد سجل نگردد ز دستار بندان خجل
نظر کن چو سوفار داری بشست نه آنگه که پرتاب کردی ز دست
چو یوسف کسی در صلاح و تمیز بسی سال باید که گردد عزیز
بایام تا بر نیاید بسی نشاید رسیدن بغور کسی
زهر نوع اخلاق او کشف کرد خردمند و پاکیزه دین بود مرد
نکو سیرتش دید و روشن قیاس سخن سنج و مقدار مردم شناس
برای از بزرگان بهش دید و بیش نشاندش زبر دست دستور خویش
چنان حکمت و معرفت کاربست که از امر و نهیش درونی نخست

---

۱۴۷ سجل حکم نامه یعنی نوشته که قاضی در آن حکم انفصال معه و وجوهات آن و غیره نویسد دستار بندان کنایه از اشراف و اعیان و علما و فضلا و اهل دل ۱۴۸ سوفار دهان تیر و آن جائی باشد از تیر که زه کمان را در آن بند کنند شست بمعنی زه گیر و آن انگشتر مانندی است که از استخوان سازند و در انگشت ابهام کنند و در وقت کمانداری زه کمان را بدان گیرند پرتاب بمعنی انداختن یعنی نظر را آنگه مکن که تیر را از دست پرتاب کنی درین تنبیه است که پادشاهان را نمی باید که در امر کشتن تهوّر کنند که پس از کردن پشیمانی سود ندارد ۱۴۹ چو بمعنی مثل است یوسف عَم تمیز مخفف تمیز بمعنی عقل و دانش بسی الخ مراد این که در اندك زمان بصلاح و تمیز عزیز شدن نمی تواند بلکه مدت باید بسی سال در بعض نسخ بیك سال و در بعض بچل سال ۱۵۰ بایام الخ یعنی تا زمان بسیار مرور نکند درون مردم معلوم نشود لا جرم بزودی نیکی نباشد ۱۵۱ زهر الخ پادشاه از هر جنس خوبهای اورا کشود یعنی معلوم کرد ۱۵۲ روشن قیاس صاحب فراست سخن سنج وصف ترکیبی است از سنجیدن ۱۵۳ بهش ضمیر راجع بمرد است و بیش عطفست بر بهش نشاندش نصب کرد اورا زبر الخ بالای وزیر خود چون آنکس وزیر مقدّم و دستور اعظم شد ۱۵۴ بست فاعلش مرد است درونی بیاء وحدتست نخست ماضی منفی است از خستن یعنی مجروح کردن

ندیدم کسی سر گران از شراب — مگر هم خرابات دیدم خراب
سخن گفت و دامان گوهر فشاند — بلطفی که شاه آستین بر فشاند
پسند آمدش حسن گفتار مرد — بنزدیک خودش خواند و اکرام کرد
زرش داد و گوهر بشکر قدوم — بپرسیدش از گوهر و زاد بوم
بگفت آنچه پرسیدش از سرگذشت — بقربت زدیگر کسان در گذشت
ملک با دل خویش در گفت و گو — که صدر وزارت سپارم بدو
و لیکن بتدریج تا انجمن — بستی نخندند بر رای من
بعقلش بباید نخست آزمود — بقدر هنر پایگاهش فزود
بود بر دل از دست غم بارها — که نا آزموده کند کارها

۱۳۸ سرگران مراد از مستی درینجا یعنی در مملکت تو خمر نمی خورند خرابات شراب خانه و میخانه و قمار خانه و امثال آن را گویند یعنی هرجا معمور است جز میخانه ۱۳۹ سخن الخ مراد این که سخن گفتن او دامان گوهر افشاندن بود یعنی سخنهای او مثل گوهرها بود آستین بر فشاند کنایه از تعجب کردن است درینجا ۱۴۰ پسند پسندیده آمدش ضمیر راجع بشاهست خودش ضمیر راجع بمردست خواند فاعلش شاهست ۱۴۱ قدوم پیش آمدن و از سفر باز آمدن گوهر در مصراع ثانی بمعنی اصل ونژاد است ۱۴۲ بگفت آنچه جواب داد از آنچه سرگذشت احوال رفته و گذشته بقربت الخ یعنی چون مرد سخن داده بود چنان التفات کردش که از دیگران مرتبه بهتر شد ۱۴۳ درگفت و گو یعنی مشوره کرد صدر وزارت سپارم بدو یعنی اورا وزیر گردانم ۱۴۴ تدریج بدرجه رسانیدن چیزی را بجائی انجمن مجلس و بزم درینجا مراد اهل مجلس و مجمع یعنی مردمان بستی الخ یعنی مرا بستی فکر من طعن نکنند ۱۴۵ نخست اولا و در ابتدا فزود لفظ بباید بدین مصراع مصروفست و درین تنبیه ست که پادشاه را باید که هنر کسی را داند و بمقدار هنرش مرتبهء او افزاید ۱۴۶ بارها بمعنی خروار و آنچه بر پشت توان برداشت

دو صد رُقعه بالای هم دوخته — زاحراقِ او در میان سوخته
بشهری در آمد زدریا کنار — بزرگی در آن ناحیت شهریار
که طبعِ نکو نامی اندیش داشت — بسر عجز در پای درویش داشت
بشستند خدمت گذارانِ شاه — سر و تن بحمّامش از گردِ راه
چو بر آستانِ ملک سر نهاد — ستایش کنان دست بر بر نهاد
در آمد بایوانِ شاهنشهی — که بختت جوان باد و دولت رهی
شهنشاه گفت از کجا آمدی — چه بودت که نزدیک ما آمدی
چه دیدی درین کشور از خوب و زشت — بگو ای نکو نام و نیکو سرشت
بگفت ای خداوندِ روی زمین — خدایت مُعین باد و دولت قرین
زفتم درین مملکت منزلی — کز آسیب آزرده دیدم دلی
ملک را همین ملک و پیرایه بس — که راضی نباشد بآزارِ کس

---

۱۲۷ دو صد الخ یعنی پارهای بسیار یك بر دیگر دوخته بود احراق حرارت و گرمی ۱۲۹ نکو نامی اندیش وصف ترکیبی است سر عجز الخ یعنی درویش را تعظیم بلیغ می کرد ۱۳۰ خدمت گذار و خدمتکار یعنی خدمت کننده سر و تن الخ یعنی سر و تنش را بحمّام از غبار ره و چرك دریا پاك کردند ۱۳۱ چو بر الخ یعنی پس از شستن بدرگاه پادشاه آوردند و بر آستانهء او سر نهاد ستایش کنان جملهء حالیه است بر بر برسینه ۱۳۲ که یعنی و در آن محلّ گفت که رهی بیاء اصلیه بمعنی بنده و چاکر ۱۳۴ از خوب و زشت مراد شاه پرسیدن عدل و ظلم است ۱۳۵ معین یاری دهنده ۱۳۶ منزلی مراد جائی آسیب گزند و فتنه یعنی هیچ کس از فتنه و ظلم در مملکت تو آزرده نیست ۱۳۷ پیرایه آرایش و زیور آزار اسم مصدر بمعنی آزردن

چو باری بگفتند و نشنید پند — دوم گوش مالش بزندان و بند
وگر پند و بندش نیاید بکار — درخت خبیث است بیخش برآر
چو خشم آیدت بر گناه کسی — تأمل کنش در عقوبت بسی
که سهل است لعل بدخشان شکست — شکسته نشاید دگر باره بست

زدریای عمان بر آمد کسی — سفر کرده دریا و هامون بسی
عرب دیده و ترک و تاجیک وروم — زهر جنس در نفس پاکش علوم
جهان گشته و دانش اندوخته — سفر کرده و صحبت آموخته
هیکل قوی چون تناور درخت — و لیکن فرو مانده بی برگ و سخت

---

۱۱۹ چو باری الخ یعنی چون گناهکاررا یکبار پند گفتند و او قبول نکرد آن پندرا دوم گوش مالش در بعض نسخ بده گوشمالش لفظ مال بر نسخهء اولی امرست از مالیدن و گوش مفعول مقدمست و لفظ گوشمال لفظ واحدت بر نسخهء ثانیه و شین بهم تقدیر ضمیر غایب است ۱۲۰ درخت خبیث است همچو درخت بد است برآر برآوردن بمعنی برکندن درینجا ۱۲۱ چو خشم الخ چون خشم آید ترا برکسی بسبب گناه در عقوبتش فکر بسیار کن یعنی زود عقوبت مفرمای ۱۲۲ بدخشان ولایتی است ما بین هندوستان و خراسان معدن لعل و طلا در آنجا هست و بعضی گویند کان لعل آنجا نیست و چون از معدن بدانجا آورند و فروشند بدان سبب منسوب ببدخشان شده است شکسته الخ یعنی مکسوررا میسّر نیست باز درست کردن ۱۲۴ عرب دیار عرب تاجیک غیر عرب و ترک را گویند زهر جنس الخ یعنی از هر نوع مردم که ذکر اینها کردم علمهای آنها در ذات پاك او بود اشارتست که هم تخلیه از رذایل حاصل کرده بود هم تحلیه بفضایل ۱۲۵ جهان گشته جهان دیده ۱۲۶ هیکل بمعنی صورت و تنه تناور جسیم برگ بعربی ورق سخت بمعنی فراوان و بسیار

نمرد آن که ماند از پس وی بجای — پل و مسجد و خان و مهمان سرای ۱۱۰
هر آن کو نماند از پسش یادگار — درخت وجودش نیاورد بار
وگر رفت و آثار خیرش نماند — نشاید پس از مرگش الحمد خواند
چو خواهی که نامت بود جاودان — مکن نام نیک بزرگان نهان
همین نقش برخوان پس از عهد خویش — که برخواندی از عهد شاهان پیش
یکی نام نیکو ببرد از جهان — یکی رسم بد ماند ازو جاودان ۱۱۵
بسمع رضا مشنو ایذای کس — وگر گفته آید بغورش برس
گنهکار را عذر نسیان بنه — چو زنهار خواهد تو زنهار ده
گر آید گنهکاری اندر پناه — نه شرط است کشتن باول گناه

---

۱۱۰ نمرد ماضی منفیست از مردن آن که آنکس که بجای بجایش فاعل ماند پل الخ است پل بعربی قنطره خوانند خان کاروان سرا مهمان سرای جائی که پیوسته بفقرا و مساکین طعام دهند مانند مزارات و خانقاه و امثال آن ۱۱۱ بار بمعنی میوه است درینجا ۱۱۲ رفت یعنی مرد نماند در جهان الحمد مراد سورهء فاتحه ۱۱۳ نهان پوشیده مقابل آشکار بود جاودان در بعض نسخ رود در جهان ۱۱٤ پس از عهد خویش بعد از مرگ خود در بعض نسخ بعد از این بیت این بیت واقع شده

همین کام و ناز و طرب داشتند — بآخر برفتند و بگذاشتند

۱۱٦ بسمع الخ مراد اینست که کس که در حق کسی سخن بد گوید بگوش قبول مشنو بغورش بانتهای او برس امرست از رسیدن ایذای در بعض نسخ آزار ۱۱۷ گنهکار الخ یعنی اگر گناهکاری بنسیان عذر آرد و گوید این خصوص بسبب فراموشی و خطا واقع شد عذرش قبول کن زنهار بمعنی امان و مهلت یعنی چو از تو امان خواهد مانش بده ۱۱۸ اندر پناه بحمایت تو باول گناه که اول گناه معفو می باید

نویسنده را گر ستون عمل بیفتد نبرد طناب امل
بفرمانبران بر شه داد گر پدروار خشم آورد بر پسر
کهش می زند تا شود دردناک کهی می کند آبش از دیده پاک
چو نرمی کنی خصم گردد دلیر وگر سنده باشی شوند از تو سیر
درشتی و نرمی بهم در به است چو رکزن که جراح و مرهم نه است
جوانمرد و خوش خوی و بخشنده باش چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش
نیامد کس اندر جهان کو بماند مگر آن کزو نام نیکو بماند

---

۱۰۳ نویسنده کاتب و عامل نبرد از بریدن طناب رسن خیمه امل امید ۱۰٤ بفرمانبران بر یعنی بر فرمانبران فرمانبر خدمتکار و تابع و چاکروار بمعنی مانند یعنی شاه دادگر چون غضب کند بر خدمتکاران چنان کند که پدر بر پسرش کند ۱۰۵ کهش مخفف است از کاهش وکاه بمعنی وقت و زمان می زند از بهر تادیب ۱۰٦ گردد دلیر بهادر شود لا جرم خواهد که زبونت کند سنده سندان آهنگران باشد بمعنی سخت و درشت درینجا وگر سنده باشی در بعض نسخ وگر خشم گیری ۱۰۷ رکزن جرّاح مرهم نه وصف ترکیبی است مراد بهتر است که درشتی هم کنی و نرمی هم مثل رکزن که او جراحت می کند جهت اندمال آن مرهم هم می نهد ۱۰۸ جوانمرد کنایه از کریم و سخی و بخشنده و صاحب همّت است پاشد مضارع از پاشیدن یعنی پریشان کردن و بر افشاندن پاش امر ازو چنانکه حق تعالی فرمود احسن کما احسن الله الیك ۱۰۹ نیامد کس اندر جهان کو بماند بلکه

هرکه آمد بجهان اهل فنا خواهد بود آنکه پاینده و باقیست خدا خواهد بود

مگر الخ آنکس در جهان بماند که ازو نام نیکو بماند زیرا مقصود از بقا ذکر خیر است

چو مُشرِف دو دست از امانت نداشت — بباید برو ناظِرے بر گُماشت
ور او نیز در ساخت با خاطرش — ز مشرف عمل برکَن و ناظرش
خدا ترس باید امانت گذار — امین کز تو ترسد امینش مدار
امین باید از داور اندیشناک — نه از رفع دیوان و زَجر و هلاک
بیفشان و بشمار و فارغ نشین — که از صد یکی را نبینی امین
دو هم جنس دیرینه را هم قلم — نباید فِرستاد یکجا بهم
چه دانی که هم دست گردند و یار — یکی دُزد باشد یکی پرده دار
چو دُزدان زهم باک دارند و بیم — رود در میان کاروانی سلیم
یکی را که معزول کردی زجاه — چو چندی بر آید ببخشش گُناه
بر آوردن کام اُمّیدوار — به از قیدِ بَندی شکستن هزار

---

۹۳ مشرف دیده‌ور شونده و نگاه دارنده و بمعنی مدبر و دبیر دریجا امین ناظر بیننده و خافظ بباید الخ تا مانع شود خیانت کردنش در بعض نسخ چو مشرف طریق دیانت گذاشت ۹۴ ور او اگر ناظر درساخت موافقت کرد خاطرش ضمیر راجع بمشرفست زمشرف الخ یعنی هر دو را عزل کن ۹۵ خدا ترس وصف ترکیبی است امانت گذار یعنی امین کز تو ترسد نه از خدای تعالی ۹۶ داور یعنی خدای تعالی اندیشناک یعنی ترسان نه از الخ اندیشهء او نمی باید از ارتفاع دیوان و عزل و عذاب و مرگ ۹۷ بیفشان الخ لازم ست که تو همیان خودرا بیفشانی و همه‌را طلب کنی و حساب از همه بگیری و دانا نشینی ۹۸ هم جنس یک گونه قلم یعنی حساب و کتاب ۹۹ هم دست گردند یعنی موافق شوند پرده‌دار دربان یعنی نگاهبان ۱۰۰ سلیم ناگزند ۱۰۱ چندی یعنی زمانی برآید بگذرد ببخشش گناه گناهش عفوکن ۱۰۲ برآوردن کام بدو اضافت است یعنی حاصل کردن مراد کسی که امیدوار باشد بهست از شکستن قید هزار محبوس

چو بذل تو کردم جوانی خویش — بهنگام پیری مرانم زپیش ۸۵
غریبی که برفتنه باشد سرش — میازار و بیرون کن از کشورش
تو گر خشم بروی نگیری رواست — که خود خوی بد دشمنش در قفاست
وگر پارسی باشدش زاد بوم — بصنعانش مفرست و سقلاب وروم
هم آنجا امانش مده تا بجاشت — نشاید بلا بر سر کس گماشت
که گویند برگشته باد آن زمین — کزو مردم آیند بیرون چنین ۹۰
عمل گر دهی مرد منعم شناس — که مفلس ندارد ز سلطان هراس
چو مفلس فرو بردگردن بدوش — ازو بر نیاید دگر جز خروش

---

۸۵ بذل کردن دادن و بخشودن بذل تو کردم یعنی در خدمت تو صرف کردم هنگام زمان و وقت ۸۶ غریبی الخ یعنی غریبی که بکشور تو آید امّا آن کس اهل فتنه باشد اورا ازکشور بدر کن و دیگر هیچ گونه رنج بدو مرسان ۸۷ روا جایز و جاری قفا دنبال یعنی که خوی بد او خود دشمن اوست و از پس او رود ۸۸ بصنعانش بسکون نون می باید خواند از بهر وزن و صنعان نام شهری است از زمین عرب سقلاب نام ولایتی در بلاد شمال مفرست نهی است از فرستادن یعنی امّا اگر کسی که اهل فتنه باشد غریب نبود و ساکن پارس باشد اورا بدیار دیگر مران ۸۹ نشاید الخ نباید که در آنجا هم اورا امان بدهی و او بلائیست اورا بر سر کس گماشتن مناسب نیست ۹۰ برگشته بمعنی زیر و زبر یعنی زیرا که مردمان آن دیار بر کشور تو دعا کنند و گویند خراب باد آن زمین که ازو چنین مردمان بیرون آیند ۹۱ عمل گر دهی کار و عهده اگر فرمائی مرد منعم شناس مرد غنی را بجوی و بیاب ندارد زسلطان هراس از شاه نترسد ۹۲ فرو برد گردن بدوش یعنی فرو تنی کرد و فرمان برداری و اطاعت نمود خروش بمعنی حمله کردن و ضرر رسانیدن دربنجا

غریب آشنا باش و سیّاح دوست — که سیّاح جلّابِ نام نکوست
نکو دار ضیف و مسافر عزیز — وز آسیبِ شان بر حذر باش نیز
زبیگانه پرهیز کردن نکوست — که دشمن توان بود در رویِ دوست
قدیمانِ خود را بیفزای قدر — که هرگز نیاید زپرورده غدر
چو خدمت گذاریت کرد کهن — حقِ سالیانش فرامش مکن ۸۰
گر اورا هرم دستِ خدمت بهست — ترا همچنین بر کرم دست هست

شنیدم که شاپور دم در کشید — چو خسرو برسمش قلم در کشید
چو شد حالش از بی نوائی تباه — نوشت این حکایت بنزدیک شاه
که ای شاهِ آفاق گستر بعدل — اگر من نمانم تو مانی بفضل

---

۷۶ غریب آشنا وصف ترکیبی است سیّاح بسیار راه رونده جلّاب بسیار کشنده و فاش کننده ۷۷ ضیف مهمان وز آسیب الخ از فتنهء مهمان و مسافر بر حذر باش که گاهی از ایشان ضرر می آید ۷۸ روی در بعض نسخ زیّ بمعنی شعار ۷۹ قدیمان الخ آنان که یاران قدیمند قدر و مرتبه ایشانرا زیاده کن غدر بیوفائی ۸۰ چو خدمت الخ چون کسی که خدمتکار تو بود پیر شود پس روزیش برقرار دار ۸۱ هرم پیری ترا الخ او عذر دارد امّا ترا عذر نیست ۸۲ شاپور نام یکی از متعلّقان و ملازمان خسرو پرویز که واسطه بود در میان شیرین و خسرو دم درکشیدن کنایه است از آه کردن برسمش یعنی بوظیفهء او قلم در کشیدن کنایه ازمحو کردن ۸۳ این حکایت این سخن که اکنون می گوید ۸۴ که ای شاه الخ یعنی ای پادشاه تو بعدالت آفاق‌را راست و مساوی کننده هستی اگر من نمانم یعنی بمیرم یا که بی چیز شوم در فضل تو کم نخواهد شد

چو مردانگی آید از رهزنان — چه مردانِ لشکر چه خیلِ زنان
شهنشه که بازارگان را بخست — در خیر بر شهر و لشکر به بست
کی آنجا ذکر هوشمندان روند — چو آوازه رسمِ بد بشنوند
نکو بایدت نام و نیکو قبول — نکو دار بازارگان و رسول
بزرگان مسافر بجان پروَرند — که نام نکوئی بعالم برند
تبه گردد آن مملکت عنقریب — کزو خاطر آزرده گردد غریب

---

۷۰ رهزن و راهزن دزد و قطّاع الطریق خیل جماعت و طایفه چه مردان الخ یعنی مقصود از مردان لشکر این بود که رهزنانرا دفع کنندی تا ایشان مردانگی نکنندی چون مردان لشکر چنان نکردند پس چه تفاوت میان ایشان و جماعت زنان نتیجه ازین کلام اینست که شاهرا لازم آنست که بازارگانان و سیّاحان را رعایت و حمایت کند ۷۱ شهنشه مخفف از شاهنشاه ست و این لفظ مخفف شاهان شاه است یعنی سرآمد پادشاهان درینجا بمعنی پادشاه بخست ماضی است از خستن بمعنی مجروح کردن درینجا یعنی دل آزردن شهر مراد اهل شهر یعنی رعایاست درخیر الخ زیرا تجار نیاید لا جرم برکت و خیر در کشور نباشد پس باب خیر بسته باشد ۷۲ کی استفهام انکاریست یعنی دگر هوشمندان آنجا نروند آنجا بد آن کشور دگر محفف دیگر بمعنی باز آوازه شهرت رسم عادت و آئین ۷۳ نکو الخ یعنی اگر نیك نام و نیکی پذیرفتن ترا باید پس نیکو بدار سودا گر و قاصد را مصراع اوّل بتقدیر شرط شرطیه است و مصراع ثانی جزا ۷۴ مسافر مراد از مسافر جنس سفر کننده است از آن جهت صیغهء جمع آورد ۷۵ تبه گردد باطل و خراب شود عنقریب بزودی گردد لفظ گردد در مصراع اوّل از گشتن است بمعنی صیرورت و در مصراع ثانی از گشتن است بمعنی رجوع کردن در بعض نسخ اینجا این ابیات هست

وفا در که جوید چو پیمان کسیخت — وقار از که خواهد چو دهقان گریخت
چه نیکی طمع دارد آن بی صفا — که باشد دعائی بدش بر قفا
نه کوتاه‌دستی و بیچارگی — نه زجر و تطاول بیکبارگی
چو یاد آیدت نام شاهان پیش — همان نقش برخوان پس از عهد خویش
همین کام و ناز و طرب داشتند — بآخر برفتند و بگذاشتند

بداندیش تست آن جگرخوار خلق — که نفع تو جوید در آزار خلق
ریاست بدست کسانی خطاست — که از دست شان دستها بر خداست
نکوکارپرور نبیند بدی — چو بد پروری خصم جان خودی
مکافات موذی بمالش مکن — که بخشش بر آورد باید زبن
مکن صبر بر عامل ظلم دوست — چو از فربهی بایدش کند پوست
سر کرگ باید هم اول برید — نه چون گوسپندان مردم درید
چه خوش گفت بازارگانی اسیر — چو گردش گرفتند دزدان بتیر

---

۶۳ جگر خوار کنایه است از کسی که رنج کش و محنت پرست باشد یعنی کسی که بآزار خلق نفع تو بجوید و نیکخواه تو نیست بلکه بداندیش زیرا که بآزار خلق ویرانی ملک متصوّر پس ویرانی ملک برای تو بد است ۶۴ ریاست سروری و سرداری ریاست الخ یعنی سری و سروری دادن بدست آنان خطاست که از دست تطاول ایشان دستهای خلق برداشته بحضرت خداست ۶۵ نکوکارپرور وصف ترکیبی است نه بیند بدی یعنی کسی که نیکو عمل را پرورنده باشد بدی نه بیند خودی بفتح خا می باید خواند یعنی چون ای پادشاه بدرا پروری جان خودرا دشمنی در بعض نسخ این بیت چنین واقع شده نکوکارپرور نباشد بدش چو بد پرورد خصم جان خودش ۶۶ مکافات پاداش دادن موذی آزار کننده بمالش بفتح لام یعنی جزاء موذی را بمال او یعنی بمصادره کردن مکن یا بکسر لام اسم مصدر بمعنی مالیدن یعنی بگوشمال وزدن اورا مگذار که زیراکه بر آوردن بمعنی از هم جدا کردن و بر کندن ۶۷ صبر شکیب ظلم دوست وصف ترکیبی است یعنی که ظلم را دوست دارد فربهی بیاء مصدریه است و فربه در مقابل لاغر بایدش کند پوست یعنی چون از فربهی او پوست کندن می باید ۶۸ درید پاره کرد مراد این بیت اینست که ظالم را کشتن می باید پیش از ضرر رسانیدن ۶۹ گرد بمعنی دور و حوالی تیر بمعنی غضب و قهر و خشم

گریزد رعیت ز بیدادگر — کند نام زشتش بگیتی سمر ٥٥
بسی بر نیاید که بنیاد خود — بکند آنکه بنهاد بنیاد بد
خرابی کند خصم شمشیرزن — نه چندان که دود دل پیرزن
چراغی که بیوه زنی بر فروخت — بسی دیده باشی که شهری بسوخت
از آن بهره‌ورتر در آفاق کیست — که در ملک رانی بانصاف زیست
چو نوبت رسد زین جهان غربتش — ترحم فرستند بر تربتش ٦٠
بدو نیک مردم چو می بگذرند — همان به که نامت بنیکی برند
خداترس را بر رعیت گمار — که معمار ملک است پرهیزگار

---

٥٥ زبیدادگر از ظالم کند فاعلش ضمیر رعیت است نام زشتش مفعول اوّل اوست بگیتی در جهان سمر حکایت و افسانه مفعول ثانیست ٥٦ بسی بر نیاید یعنی بسیار زمان نگذرد خود بفتح خاست از بهر قافیه بکند از کندن بمعنی چیدن ٥٧ خصم در بعض نسخ مرد خرابی الخ یعنی خصم شمشیرزن اگرچه ملك و دولترا خراب کند امّا خراب کردن دود دل عجوزه از آن بیشتر است دود دل کنایه از آه ته دلی است پیرزن در بعض نسخ طفل وزن ٥٨ بیوه زن زنی گویند که شوهرش مرده باشد یا اورا طلاق داده و بیوه مردی را نیز گویند که زنش مرده باشد بسی یعنی اکثرجا شهری بسوخت مراد دود دلش نیز چنین است ٥٩ آفاق مراد همه جهانست کیست استفهام انکاریست مُلکرانی وصف ترکیبی است و حرف یا مصدریه ٦٠ نوبت وقت غربت مسافرت چو نوبت الخ یعنی چون اجلش رسد که ازین جهان بدیار غربت و آخرت رود خلق جهان رحمت ودعاء خیر هدیه کنند بقبرش ٦١ بگذرند یعنی بمیرند نامت بنیکی برند یعنی نام ترا بخیر گویند ٦٢ خداترس وصف ترکیبی است گمار امر از گماشتن معمار مردی عمارت‌ساز و آبادان کننده که معمار الخ یعنی کسی که پرهیزگار باشد او معمار ملك است

دگر کشور آباد بیند بخواب — چو دارد دل اهل کشور خراب
خرابی و بدنامی آید زجور — رسد پیش بین این سخن را بغور
رعیت نشاید به بیداد کشت — که مر سلطنت را پناهند و پشت
مراعات دهقان کن از بهر خویش — که مزدور خوش دل کند کار بیش
مروت نباشد بدی با کسی — کزو نیکوئی دیده باشی بسی

شنیدم که خسرو بشیرویه گفت — در آن دم که چشمش زدین بخفت
بر آن باش تا هر چه نیت کنی — نظر در صلاح رعیت کنی
الا تا نه پیچی سر از عدل ورای — که مردم زدستت نه پیچند پای

---

۴۷ خراب نقیض آباد یعنی ویران دگر کشور الخ ازین مفهوم می شود که ملك خود در خواب آباد نمی بیند ۴۸ پیش بین کنایه از عاقبت اندیش باشد غور مغاك و قعر یعنی کسی که پیش بین باشد در نهایت این سخن برسد رسد الخ در بعض نسخ بزرگان رسند این سخن را بغور ۴۹ کشت بمعنی کشتن است مر از جملهٔ کلمات زایده است که از برای حسن کلام آورند ۵۰ مراعات نگاه داشتن از بهر خویش یعنی از بهر نفع خویش مزدور شاکرد و مزد بر بیش بمعنی زیادتی و افزونی باشد پس بنگهبانی آنها نفع تو متحقق ۵۱ بدی باکسی بدی کردن بکسی کزو الخ یعنی لباس فاخر پادشاهان و طعام نفیس ایشان و دیگر تلذذات اینان زرکسب دهقان است لا جرم پادشاهان از دهقانان چندین نیکوها بینند پس لایق نیست که بدی و ظلم کنند بدینان ۵۲ خسرو پرویز نام پسر هرمز که عاشق بر شیرین بود شیرویه پسر خسروست دم بمعنی وقت و زمان که چشمش الخ کنایه است از مردن ۵۳ بر آن باش بر آن حال باش هرچه نیت کنی در چیزی که قصد و آهنگ کنی صلاح بهتری و نیکی ۵۴ الا الخ یعنی آگاه باش تا اعراض نکنی از عدل و تدبیر تا همه در تحت حکومت تو خواهند ماند

گر این هر دو در پادشاه یافتی | در اقلیم او جایگه یافتی
که بخشایش آرد بامیدوار | بامید بخشش خداوندگار
گزند کسانش نیاید پسند | که ترسد که در ملکش آید گزند
وگر در سرشت وی این خوی نیست | در آن کشور آسودگی بوی نیست
اگر پای بندی رضا پیش گیر | وگر یک سواری بسر خویش گیر
فراخی در آن مرز و کشور مخواه | که دلتنگ بینی رعیت زشاه
ز مستکبران دلاور مترس | از آن کو نترسد زدادار بترس

۴۰ این هر دو که در شاه امید و بیم باشد جایگه مخفف از جایگاه است در اقلیم الخ در بعض نسخ در اقلیم ملکش پناه یافتی ۴۱ آرد فاعل آرد پادشاهست یعنی عطا کند کسی‌را که امیدوارست بامید الخ بامید عطای حضرت حق جلّ و علا لاجرم امید شاه چنین سودمند است بخش خداوندگار در بعض نسخ بخشایش کردگار ۴۲ گزند الخ شاه‌را ضرر دیگران مقبول نیاید لاجرم بیم شاه نیز برومند است ۴۳ این خوی نیست که در طبیعت شاه امید و بیم نباشد بوی بمعنی بهره و نصیب و خوی و آرزو باشد ۴۴ پای بند و پای بسته کنایه از گرفتار و مقید است اگر الخ یعنی اگر می دانی که در مشیّت خدائی بقضای او رضا ده یکسوار تنها و گر یکسواری یعنی اگر استقلال داری سر خویش گیر یعنی هرچه خواهی کن معنی مراد اینست که در دست تو نیست اگرچه پادشاهی بلکه امور در قبضهء قدرت حق تعالی است لاجرم ترا نیز امیدست و بیم ۴۵ فراخی کشادگی مرز سرحد و زمین یعنی وسعت عیش درین سرحد و مملکت مجوی دلتنگ ضیق القلب ۴۶ مستکبر گردنکش از آن الخ یعنی کسی که از حاکم حقیقی که حضرت خداست نترسد ازو بترس چنانکه گفته اند می ترسم از کسی که نمی ترسد از خدای در بعض نسخ این مصراع چنین واقع شده کسی کآن نترسد زدادار بترس

شنیدم که در وقت نزع روان بهرمز چنین گفت بوشیروان
که خاطر نگهدار درویش باش نه در بند آسایش خویش باش
نیاساید اندر دیار تو کس چو آسایش خویش جوئی و بس
نیاساید بنزدیک دانا پسند شبان خفته و گرگ در گوسپند
برو پاس درویش و محتاج دار که شاه از رعیت بود تاج دار
رعیت چو بیخ اند و سلطان درخت درخت ای پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دل خلق ریش وگر می کنی می کنی بیخ خویش
اگر جاده بایدت مستقیم ره پارسایان امید است و بیم
طبیعت شود مردرا بخردی بامید نیکی و بیم بدی

۳۱ نزع روان یعنی جان کندن و جان دادن هرمز نام پسر نوشیروان بود ۳۲ خاطر نگهدار درویش باش یعنی خاطر فقیرانرا نگه دار درویش درینجا مراد عاجز و محتاج نه در بند الخ نه بندهء آرام و سکون خویش باش ۳۳ وبس یعنی نه آسایش دیگران ۳٤ نیاید الخ این بیت نظیر دلیل است بر بیت اوّل مراد اینکه پادشاه غافل باشد و ظالم برعایا دست تطاول دراز کند نزد دانا پسند نیست ۳۵ پاس دار نگاه دار و نگاهبانی و حراست کن محتاج حاجتمند رعیّت عامّه مردم تابع و زیردست در بعض نسخ بعد از این بیت این بیت واقع شده

تو خفته خنك در حرم نیم روز غریب از برون گو بگرما بسوز

۳٦ سخت یعنی قوّت ازو گیرد ۳۷ ریش جراحت و مجروح می کنی اوّل ازکردن و ثانی ازکندن ۳۸ جاده راه بزرك مستقیم راست ۳۹ بخرد صاحب عقل و هوشمند بامید الخ چنانکه اهل تصوّف گفته اند ینبغی ان یکون المرد بین الخوف و الرجا و گفته اند الخوف و الرجا للمرء کالجناحین للطائر

چه کردی که درّنده رامِ تو شد — نشین سعادت بنامِ تو شد
بگفت ار پلنگم زبون است و مار — وگر پیل و کرگس شِکَفتی مدار
تو هم گردن از حکمِ داور مپیچ — که گردن نه پیچد زحکمِ تو هیچ
چو حاکم بفرمانِ داور بود — خدایش نگهدار و یاور بود
محال است چون دوست دارد ترا — که در دستِ دشمن گذارد ترا
ره این است و روی از طریقت متاب — بنه گام و کامی که خواهی بیاب
نصیحت کسی را سودمند آید — که گفتارِ سعدی پسند آیدش

۲۴ رام تو شد مطیع تو گشت نگین الخ که همچو سلیمان عمّ حاکم سباع گشتی ۲۵ زبون بمعنی زیردست کرگس مرغ مردار خوار باشد و بعربی نسر گویند شگفتی مدار تعجب مکن در بعض نسخ بجای این پنج ابیات حکایت کنند الخ این سه ابیات واقع شده

یکی دیدم از عرصهء رودبار — که پیش آمدم بر پلنگی سوار
چنان هول ازآن حال برمن نشست — که ترسیدنم پای رفتن به بست
تبسّم کنان دست بر لب گرفت — که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت

۲۶ داور بمعنی حاکم مراد حضرت خداست گردن از الخ یعنی تو از فرمان خدای تعالی روی مگردان تاهیچ کس از فرمان تو روی نگرداند ۲۷ حاکم در بعض نسخ خسرو واقع شده خدایش یعنی داور که خدای تعالی است اورا نگهدار و نگهبان یعنی نگاه دارنده ۲۸ گذاردن بمعنی ترك دادن مراد هرکه برضاجوئی خدا خواهد بود غالبکه مهر خدا نیز برو خواهد افزود پس او تعالی که اورا بدست دشمن گذارد این محال است ۲۹ طریقت مراد از آن مقابلهء شریعت است که روش سالکان باشد روی متاب یعنی اعراض مکن گام یعنی مسافت مابین پایها در وقت راه رفتن و درینجا قدم کامی گام بمعنی مراد و مقصد ۳۰ نصیحت الخ یعنی پند کسی‌را مفید آید که گفتهء سعدی پسند خاطرش گردد

نه کشور خدایم نه فرمان دهم — یکی از گدایان این درگهم
چه بر خیزد از دست کردار من — مگر دست لطفت شود یار من
تو بر خیر و نیکی دهم دست رس — وگرنه چه خیر آید از من بکس
خدایا تو بر کار خیرم بدار — وگرنه نیاید زمن هیچ کار
دعا کن بشب چون گدایان بسوز — اگر می کنی پادشاهی بروز
کمر بسته گردنکشان بر درت — تو بر آستان عبادت سرت
زهی ارجمندگزا خداوندکار — خداوندرا بنده حق گذار
حکایت کنند از بزرگان دین — حقیقت شناسان عین الیقین
که صاحب دلی بر پلنگی نشست — همی راند رهوار ماری بدست
یکی گفتش ای مرد راه خدای — بدین ره که رفتی مرا ره نمای

۱۴ کشورخدا پادشاه‌را گویند و کشور خدیو نیز گویند این درگه مراد درگاه خداست حلّ و علا ۱۵ چه بر خیزد یعنی چه حاصل شود لطف نیکوکاری ۱۶ دهم دست رس یعنی مرا دست رس بده دست رس کنایه از قدرت و توانگری است ۱۷ تو برکارخیرم بدار یعنی تو مرا برکار خیر بدار ۱۸ دعا کن الخ سخن شیخ است بشاه سوز مراد سوزش دل اگر الخ یعنی روزچنین باش و شب چنان ۱۹ کمربسته الخ کمربسته اند گردنکشان بر در تو کمربستن کنایه از اختیارکردن و قوی دل شدن درکارها و اهتمام نمودن در آن کار باشد گردنکش کنایه از مردم با قوّت و قدرت و نافرمان تو بر الخ یعنی ترا چنین باید بود ۲۰ حق گذار یعنی که عمل کنندهٔ درست باشد ۲۱ عین الیقین یعنی یقین خود تمام ۲۲ که صاحب دلی الخ که یکی از اصحاب طریقت بر پلنگی سوار شد رهوار مرکب روندهٔ فراخ گام و خوش راه‌را گویند ماری بدست بجای تازیانه ۲۳ ره نمای هدایت کن

تو منزل‌شناسی و ره راه رو — تو حق‌گوی و خسرو حقایق‌شنو
چه حاجت که نه کرسی آسمان — نهی زیر پای قزل ارسلان
مگو پای عزت بر افلاک نه — بگو روی اخلاص بر خاک نه
بطاعت بنه چهره بر آستان — که این است سرجاده راستان
اگر بنده سر برین در بنه — کلاه خداوندی از سر بنه
بدرگاه فرماندهٔ ذو الجلال — چو درویش پیش توانگر بنال
چو طاعت کنی لبس شاهی مپوش — چو درویش مفلس برآور خروش
که پروردگارا توانگر توئی — توانای درویش‌پرور توئی

۶ منزل شناس یعنی مرشد و عارف حق ضد باطل است و حقایق جمع حقیقت است که ضد مجاز است لا جرم او سعدی چون تو حق گوئی و شاه قبول کنندهٔ حقایق است بخیرش ارشاد کن ۷ نه درینجا عددی که آنرا بعربی تسعه می گویند کرسی تخت قزل ارسلان نام پادشاهی بود که ظهیر فریابی مدح او نموده این بیت بتعریض ظهیر فریابی است که او مدح پادشاه خود نموده بود بدین وجه

نه کرسیّ فلک نهد اندیشه زیر پای — تا بوسه برکاب قزل ارسلان دهد

مصنف گفته است در مدح پادشاه آنچنان گفتن چه حاجت که در آن کبر و غرور یافته می شود و آن آثار شقاوت است ۸ افلاک جمع فلک اخلاص بی‌ریا کردن ۹ چهره روی برآستان برآستانهٔ خدای تعالی سرجاده راه بزرگ ۱۰ اگر بندهٔ خطاب شاه است برین در بر باب حق ۱۱ فرمانده امر کننده و حاکم یعنی خدای تعالی درینجا ذو الجلال صاحب الکبریا چو الخ چنانکه درویش پیش توانگر بنالد تو نیز همچنان ناله وزاری کن ۱۲ لبس پوشش و لباس مفلس بی چیز ۱۳ پروردگارا بالف خطاب پرورنده توئی نه من توانای درویش‌پرور قادر مربّی فقیر

باب اوّل

در عدل و انصاف و تدبیر جهانداری

نگنجد کرمهای حق در قیاس — چه خدمت گذارد زبان سپاس
خدایا تو این شاهِ درویش دوست — که آسایش خلق در ظلِّ اوست
بسی بر سرِ خلق پاینده دار — بتوفیقِ طاعت دلش زنده دار
برومند دارش درخت اُمید — سرش سبز ورویش برحمت سفید
براه تکلّف مرو سعدیا — اگر صدق داری بیار و بیا ۵

---

۱ قیاس اندازه گذاردن بمعنی ادا کردن یعنی پیش کش کردن سپاس بمعنی شکر است درینجا مراد کرمهای خداوند تعالی در قیاس جا نمی یابد که قابل احصا نیست چنانکه حق تعالی فرمود و ان تعدّوا نعمة اللّه لا تحصوها پس ظاهر که چیزی که در قیاس نمی گنجد زبان سپاس آن چگونه کند ۲ درویش دوست وصف ترکیبی است وصفت شاه خلق بمعنی آفریدگان ظلّ سایه بمعنی حمایت ۳ بسی بمعنی بسیاری وزیادتی زنده مقابل افسرده ٤ برومند بارور و میوه‌دار سبز کنایه از باطراوت و پاینده و باقی بودن سفیدروی کنایه است از روشن روی و سرخ روی و نیك بخت ۵ سعدیا بالف خطاب بخود خطاب می کند صدق راستی بیار وبیا امراز آوردن و آمدن مراد بگو و بر مقتضای صدق ارشاد بخیر کن

تو آن دُرِّ مکنون یکدانه‌ای — که پیرایهٔ سلطنت خانه‌ای
نگه دار یا رب بلطف خودش — بپرهیز از آسیب و چشم بدش
خدایا در آفاق نامی کنش — بتوفیق طاعت گرامی کنش
مقیمش در انصاف و تقوی بدار — مرادش بدنیا و عقبی برآر
غم از دشمن ناپسندت مباد — ز دوران گیتی گزندت مباد
بهشتی درخت آورد چون تو بار — پسر نامجوی و پدر نامدار
ازآن خاندان خیر بیگمانه دان — که باشند بدگوی این خاندان
زهی دین و دانش زهی عدل و داد — زهی ملک و دولت که پاینده باد

۱۸۳ تو خطاب شاهزاده است مکنون پوشیده درینجا بمعنی نادر پیرایه آرایش و زینت سلطنت خانه سرای سلطانی ۱۸۴ رب پروردگار یعنی خدای تعالی خودش بفتح خا می باید خواند و ضمیر راجع شاهزاده است آسیب آزار و ضرر و فتنه ۱۸۵ آفاق مراد همه آفاق است نامی نامور و مشهور توفیق طاعت دست دادن باعمال طاعت گرامی کنش اورا عزیز کن ۱۸۶ مقیم در عرف فارسیان پیوسته و همیشه تقوی ترسیدن خدای و پرهیزکاری دنیا این جهان عقبی پایان کار مراد آخرت یعنی آن جهان برآر حاصل کن ۱۸۷ غم از الخ در بعض نسخ بجای تا خطاب ضمیر غایب واقع است نا پسندش یعنی از دشمن غیر مقبول ترا یا اورا غم مباد و از گردش جهان ترا یا اورا ضرر مباد ۱۸۸ بهشتی الخ یعنی درختی که بهشتی باشد مثل تو میوه آورد پسر نامور خواهد شد و پدر اکنون نامدارست ۱۸۹ که باشند الخ یعنی آنان که جز راسته گویند خیر نیابند ۱۹۰ داد راستی و عدل

خدایا برآن تُربتِ نام‌دار بفضلت که بارانِ رحمت ببار
کز از سعدِ زنگی مَثَل ماند و یاد فلک یاورِ سعدِ بوبکر باد
اتابک محمّد شهِ نیک‌بخت خداوندِ تاج و خداوندِ تخت
جُوانِ جوان بخت رُوشن ضمیر بدولت جوان و بتدبیر پیر
بدانش بزرگ و بهمّت بلند ببازو دلیر و بدِل هوشمند
زهی دولتِ مادرِ روزگار که پُوری چنین پرورد در کنار
بدست کرم آبِ دریا ببرد برفعت محلّ ثُریّا ببرد
زهی چشمِ دولت بروی تو باز سرِ شهریارانِ گردن‌فراز
صَدَف را که بینی زدُردانه پُر نه آن قدْر دارد که یکدانه دُر

۱۷۴ خدایا الف خطابست برآن تربت نامدار که قبر سعد است ۱۷۵ یاور یاری دهنده و مددکار ۱۷۶ محمّد پسر پادشاه سعد بود که اورا محمّد سعد گفتندی شه مخفّف شاه است ۱۷۷ روشن ضمیر بدل روشن دولت مال که دست بدست گردد و گردش نیکی و ظفر بسوی کسی ۱۷۸ همّت آهنگ و قصد دل ۱۷۹ مادر روزگار زمان را بمادر تشبیه می کند پور بمعنی پسر کنار بمعنی آغوش که پوری الخ در بعض نسخ که فرزند دارد چنین در کنار ۱۸۰ بدست الخ مراد پادشاه زاده چنین کرم می کند که آبروی دریا بر بود یعنی که دریا خجل شد و در بلندی عزّت ثریا کم کرد ثریا نام چند ستاره که یکجا جمع شده اند و آنرا پروین نیز گویند نام پادشاه زاده چنین بلند است که از ثریا هم درگذشته پس عزّتی که بسبب بلندی ثریارا حاصل بود کم شد ۱۸۱ سر بمعنی سردار باز در بعض نسخ قافیه شاد است گردن فراز در بعض نسخ قافیه روشن نهاد است ۱۸۲ به آنکه شاه یك پسر داشت در سر آن یکی معنی خوب فرماید که بدرّ یکدانه تشبیه می کند صدف را الخ یعنی صدفی که دردانهء او بسیار باشد قدر مرتبه و قیمت درینجا یکدانه گوهری که بی مثل و مانند باشد و عدیل نداشته باشد

که بر خاطر پادشاهان غمی پریشان کند خاطر عالمی
دل و کشورت جمع و معمور باد ز ملکت پراکندگی دور باد
تنت باد پیوسته چون دین درست بدانیش را دل چو تدبیر سست
درونت بتائید حق شاد باد دل و دین و اقلیمت آباد باد
جهان آفرین بر تو رحمت کناد دگر هرچه گویم فسانست و باد
نیست بس از کردگار مجید که توفیق خیرت بود بر مزید
نرفت از جهان سعد زنگی بدرد که چون تو خلف نام بردار کرد
عجب نیست این فرع از آن اصل پاک که جانش بر اوج است و جسمش بخاک

۱۶۶ پریشان کردن از هم پاشیدن و جدا نمودن بمعنی بد حال گردانیدن و آشفتن ۱۶۷ جمع بودن در مقابل پریشان بودن است معمور آبادان مقابل ویران است ملك بمعنی مملکت است درینجا پراکندگی پراکندن یعنی متفرق ساختن و پریشان کردن ۱۶۸ تنت الخ یعنی چنانچه دین تو صحیح است همچنان تن تو هم همیشه صحیح باد ست مقابل چست یعنی دشمن ترا دلش همچو تدبیرش ضعیف باد ۱۶۹ تائید استوار کردن و قوت دادن شاد خوشحال وبی غم اقلیم کشور آباد بمعنی معمور و بمعنی خوش و خوب و نیك هم هست ۱۷۰ دگر الخ یعنی بجز رحمت خدایا بجز مراتبی که بدعا یاد کردم دیگر هرآنچه که بگویم افسانه و باد است فسان مخفف افسانه است یعنی حکایت بی اصل باد بمعنی نا بود و هیچ ۱۷۱ بس بسنده وکافی کردگار نامی است از نامهای خدای تعالی مجید بزرگوار بر مزید افزون کرده ۱۷۲ سعد زنگی یعنی سعد بن زنگی بدانکه نام پادشاه ابو بکر بود و نام پدرش سعد و نام پدر او زنگی و حذف ابن درمیان دو نام شایع است درین لغت خلف در پس آینده و فرزند نیك نام بردار وصف ترکیبی است بمعنی مشهور و معروف ۱۷۳ این فرع این شاخ که توئی از آن اصل پاك که پدر تو سعد است که جانش الخ زیراکه جان اصل بر اعلی علیین است و جسم بر خاك مدفون مصراع ثانی بیان اصل پاك است و نیز دلیل

ترا سدِّ یاجوجِ کفر از زر است — نه روئین چو دیوارِ اسکندر است
زبان‌آوری کاندرین امن و داد — سپاست نگوید زبانش مباد
زهی بحرِ بخشایش و کانِ جود — که مستظهرست از وجودت وجود
برون بینم اوصافِ شاه از حساب — نگنجد درین تنگ میدان کتاب
گر آن جمله را سعدی املا کند — مکرر دفترِ دیگر انشا کند
فرو ماندم از شکرِ چندین کرم — همان به که دست دعا گسترم
جهانت بکام و فلک یار باد — جهان آفرینت نگهدار باد
بلند اخترت عالم افروخته — زوال اخترِ دشمنت سوخته
غم از گردشِ روزگارت مباد — وز اندیشه بر دل غبارت مباد

۱۵۷ سدّ بند آب و عرم و حایل میان دو چیز چو بمعنی مثل است مراد از یاجوج کفر چنگیزخان است اتابک شاه بمال ازو صلح کرد که مسلمانان شیراز از دست ظلم او امان یافتند مصنف ممدوح خودرا تفضیل می دهد که سکندر بر یاجوج بسدّ روئین راه بند نمود تو از زر راه یاجوج کفر بند ساختی ۱۵۸ زبان آوری حرف یا از بهر وحدت نوعیه است و زبان آور و سخن آور آنکس است که سخن را بوجه خوب ادا کند مراد اینجا مدّاح و شاعرست داد عدل سپاس حمد و شکر نعمت مباد دعاء علیه است ۱۵۹ زهی کلمهٔ تحسین است کان بعربی معدن خوانند جود کرم و جوانمردی مستظهر قوّت خواننده وجود هست شدن و هستی ۱۶۰ برون از حساب بی حساب ۱۶۱ آن جمله یعنی اوصاف شاه املا کردن نوشتن ۱۶۲ دعا حاجت و رحمت خواستن همان الخ یعنی همان بهتر که دست بدعا برداشته دارم ۱۶۳ جهانت الخ یعنی جهان بکام تو باد و فلک یار تو باد کام بمعنی مراد و مقصد است یار دوست و اعانت کننده ۱۶۴ بلند الخ یعنی اختر بلند تو عالم را منور ساخته زوال الخ از سوق کلام ظاهرست که هریکی از دو مصراع دعا باشد و جایزست که خبر باشد ۱۶۵ غم الخ ترا از گردیدن روزگار غم مباد اندیشه فکر و خیال و غم و ترس غبار گرد بمعنی غم و اندوه

ازآن پیش حق پایگاهش قویست — که دست ضعیفان بجاهش قویست
چنان سایهٔ گستر د بر عالمی — که زالی نیندیشد از رستمی
همه وقت مردم زجور زمان — بنالند و از گردش آسمان
در ایام عدل تو ای شهریار — ندارد شکایت کس از روزگار
بعهد تو می بینم آرام خلق — پس از تو ندانم سر انجام خلق
هم از بخت فرخنده فرجام تست — که تاریخ سعدی در ایام تست
که تا در فلک ماه و خورشید هست — درین دفتر ت ذکر جاوید هست
ملوک از نکونامی اندوختند — ز پیشینگان سیرت آموختند
تو در سیرت پادشاهی خویش — سبق بردی از پادشاهان پیش
سکندر بدیوار روئین و سنگ — بگرد از جهان راه یاجوج تنگ

۱۴۷ ارآن ازآن جهت پیش حق بنزد خدا تعالی پایگاهش مرتبه و عزّت او قوی محکم بجاهش بسبب دولت او که دست الخ یعنی که کسی بر ضعیفان ظلم نتواند کرد ۱۴۸ سایه کنایه از حمایت است عالمی یاء وحدت نوعیه است و مراد اهل عالم است زال پیر فرتوت سفید موی و نام پدر رستم نیز هست زالی یعنی پیر و پیر زن نیندیشد غم نخورد از رستمی از پهلوانی و زورمندی ۱۴۹ جور ستم و ظلم گردش بمعنی گردیدن یعنی چرخ زدن و بمعنی تغییر هم هست ۱۵۰ شهریار پادشاه بزرگ ندارد شکایت زیرا از کمال عدل تو ظلم نیست ۱۵۱ سر انجام عاقبت و آخرکار ۱۵۲ فرجام بمعنی انجام یعنی انتها و آخر فرخنده فرجام وصف ترکیبی صفت بخت است ۱۵۳ که تا الخ تا جهان باقیست درین کتاب بوستان ذکر ابدی تو هست ۱۵۴ ملوک الخ یعنی پادشاهان که کسب نکو نامی کردند از پادشاهان پیشین طریقت آموختند امّا تو الخ ۱۵۵ سبق بردن کنایه از سبقت و پیشی بردن و زیادتی و افزونی کردن و غالب شدن ۱۵۶ سکندر اسکندر که لقبش ذوالقرنین است روئین چیزی که از روی سازند و روی از مس و قلعی گداخته می شود

طالبکارِ خیر است و اُمیّدوار — خدایا اُمیدی که دارد برآر
کُلَه کوشه بر آسمانِ برین — هنوز از تواضُع سرش بر زمین
کُجا گر تواضع کند خویِ اوست — تواضع زگردن فرازان نکوست
اگر زیردستی بیُفتد سزاست — زبردستِ افتاده مرد خداست
نه ذکرِ جمیلش نهان می رود — که صیتِ کرم درجهان می رود
چُنوئی خِردمندِ فرّخ نهاد — ندارد جهان تا جهان است یاد
نه بینی در ایّامِ او رنجه — که نالد زبیدادِ سرپنجه
کس این رسم و ترتیب و آئین ندید — فریدون با آن شکوه این ندید

۱۳۹ طالبکار جوینده امیدوار مع است درینجا امیدی الخ یعنی مرادش حاصل کن ۱۴۰ کله مخفف کلاه است برین بمعنی بلندترین و بالاترین کله کوشه بر آسمان برین یعنی با وجود این حال که کوشهء کلاه او بر آسمان اعلی رسیده است کنایه از عظمت مرتبه و سرفرازی باشد ۱۴۱ خوی اوست لایق حال اوست کردن فرازان بزرگان و بلندان ۱۴۲ زیردست رعیت و مالکدار و فقیر زبردست صدر مجلس را گویند و کنایه از مردم توانا و صاحب قوّت و قدرت باشد بیفتد تواضع کند سزا لایق و سزاوار مرد خداست که اگر قوی و غنی متواضع شد از ترس خدا خواهد بود ۱۴۳ نه ذکر الخ یعنی ذکر نیکش پوشیده نمی بود که اوازهء کرم او درجهان مشهور گشته ۱۴۴ چنوئی بیا وحدت و چنو مخفف چون او باشد معنی بیت آنکه مثل او کسی خردمند و مبارک سرشت جهان یاد ندارد که پیدا شده تا بوقتی که جهان است ۱۴۵ رنجه در اصل بمعنی بیماری و زحمتست امّا مراد رنجیده و زحمت دیده است یعنی در ایّام عدل او نه بینی یك رنجیده سرپنجه پنجهء دست را گویند وکنایه از مردم پرقوت و زبردست و زورآور است یعنی که ناله کند از ظلم مرد قوی ۱۴۶ رسم شیوه و عادت ترتیب راست کردن درجات هر چیزی ندید از پادشاهان پیشین فریدون نام پادشاهی است معروف که ضحاك را گرفته در بند کرد شکوه بمعنی مهابت و شوکت و بزرگی باشد و آنرا بعربی حشمت خوانند با آن شکوه یعنی با هیبت که داشت

سزد گر بدورش بنازم چنان — که سید بدوران نوشین روان
جهان بان و دین پرور و داد گر — نیامد چو بو بکر بعد از عمر
سر سرفرازان و تاج مهان — بدوران عدلش بسازد جهان
گر از فتنه آید کسی در پناه — ندارد جز این کشور آرام گاه
فطوبی لباب کبیت العتیق — حوالیه من کل فج عمیق
ندیم چنین ملک و گنج و سریر — که وقف است بر طفل و برنا و پیر
نیامد برش دردناک از غمی — که نشناسد بر خاطرش مرهمی

۱۳۲ سزد گر بدورش لایق و سزاوار است اگر در زمانش بنازم متکلم از نازیدن مراد تفاخر است سید یعنی رسول الله عم دوران زمانه نوشین روان و مخفف نوشیروان یعنی جان شیرین نام پادشاهی بوده معروف که پیغمبر عم در زمان او ظهور کرد کما قال عم ولدتنا فی زمن الملک العادل ۱۳۳ جهان بان لفظ بان بمعنی محافظت کننده و نگاه دارنده باشد وقتی که با کلمهء ترکیب شود همچو نیز باغبان و دربان و نگاه بان و امثال دادگر عادل عمر نام خلیفه ثانی درین بیت مضمون مصراع اول مبتداست و مضمون مصراع ثانی خبر ۱۳۴ سر بمعنی مهتر و رئیس و سردار سرفراز بمعنی سربلند و گردنکش و متکبر است مهان جمع مه بمعنی بزرگ و کبیر ۱۳۵ فتنه غوغا و آشوب و شور و بلا گر الخ یعنی اگر کسی از فتنه بملجا آمدن خواهد نمی یابد جز این مملکت موضع قرار و سکون ۱۳۶ فطوبی الخ یعنی پس خنکی باد مر دری را که مانند خانهء کعبه است حوالیه یعنی ساکنان در اطرافش می آیند فج طریق عمیق بعید اشارتست بمضمون آن آیه کریمه که در سورهء حج است و علی کل ضامر یاتین من کل فج عمیق مراد چنانچه در خانه کعبه راهها گشاده است و مردم ازهر طرف می آیند جهت ادای حج همچنان در او هم گشاده و مردم جهت انصاف و رفع حاجات بحضرتش حاضر می شوند ۱۳۷ وقف مالی که برای فقرا و مساکین بالله بگذارند برنا جوان ۱۳۸ برش بنزد او دردناک مردم فقیر و فرومایه مرهم داروئی که بر جراحت نهند

همانا که در پارس انشای من — چو مشک است بی قیمت اندر ختن
چو بانگ دهل هولم از دور بود — بغیبت درم عیب مستور بود
گل آورد سعدی سوی بوستان — بشوخی و فلفل بهندوستان
چو خرما بشیرینی اندوده پوست — چو بازش کنی استخوانی دروست
مرا طبع ازین نوع خواهان نبود — سر مدحت پادشاهان نبود
ولی نظم کردم بنام فلان — مگر باز گویند صاحبدلان
که سعدی که گوئی بلاغت ربود — در ایام بو بکر بن سعد بود

۱۲۵ همانا معنی مانا و گویا و پنداری و گمان بری باشد یعنی یقین پندار تو انشا تصنیف ختن ولایتی است مشک خیز از ترکستان مراد انشای من در پارس بی قیمت است چون مشک در ختن در پارس اکثران انشا میکنند و مشک در ختن افراط می شود ۱۲۶ بغیبت درم یعنی در غیبت من عیب مستور بود عیب من دوران نمی دانند ۱۲۷ بشوخی یعنی بی باک وبی حیا وبی شرم فلفل در هندی پیپل گویند مراد انشای خود سعدی که در پارس آورد مثل آنست که گل در گلستان و فلفل در هندوستان آورد و این آوردن از شوخی او ۱۲۸ باز کردن بمعنی گشادن یعنی سخن من مثل خرماست پوستش شیرین اندوده چون آنرا باز کنی به بینی که در میان آن آسته است ۱۲۹ طبع سرشت مردم آن چیزی که آدم برآن حال آفریده می شود ازین نوع اشارت بمضمون مصراع ثانیست سر بمعنی میل و خواهش دراینجاست یعنی مدح پادشاهان نمی کردم ۱۳۰ نظم کردن در رشته کشیدن مروارید هارا و بر رشته کردن سخن را یعنی شعر گفتن بنام فلان یعنی بنام پادشاهی مگر یعنی بامید تا صاحب دل ترکیب ست بفک اضافت یعنی مرد کامل و فاضل و اهل طریقت ۱۳۱ گوی ربودن و گوی بردن کنایه است از زیادتی کردن و فایق آمدن بو بکر نام شاهش ابو بکر است الف محذوف از بهر وزن

الا ای خردمند فرخنده خوی — مرنجند نشنیده ام عیب جوی
قبا گر حریر است و گر پرنیان — بناچار حشوش بود درمیان
تو گر پرنیانی نیابی مجوش — کرم کار فرما و حشوم بپوش
ننازم بسرمایهٔ فضل خویش — بدرویزه آورده ام دست پیش
شنیدم که در روز امید و بیم — بدان را بنیکان ببخشد کریم
تو نیز ار بدی بینیم در سخن — بخلق جهان آفرین کار کن
چو بیتی پسند آیدت از هزار — بمردی که دست از تعنت بدار

۱۱۸ الا و ای کلمهٔ خطاب است و حرف ندا و بعربی یا گویند خوی خصلت و طبیعت و عادت جوی جوینده و تفحص کننده ۱۱۹ قبا جامهٔ پوشیدنی را گویند پرنیان حریر و دیبای چینی منقش در نهایت لطافت و نزاکت را گویند ناچار تفسیر لا بد است یعنی چیزی که لازم و واجب بود وبی آن میسّر نشود بناچار یعنی ضروری حشو پنبه که قبا بآن آکنده شود حشوش بود در میان یعنی حشو بود در میانش ۱۲۰ مجوش نهی است از جوشیدن یعنی بهم برآمدن کنایه از در غضب شدن کرم کار فرما یعنی لطف را کار کن حشوم پوش مراد هر سخنی که در کلام من حشو و لغو است آنرا پوش که من بدی خود اعتراف میکنم ۱۲۱ ننازم الخ یعنی تفاخر نمی کنم بکمال خود بدرویزه الخ یعنی گدائی میکنم ۱۲۲ روز امید و بیم یعنی روز قیامت بنیکان از بهر نیکان ببخشد رحم و شفقت کند کریم خدای تعالی ۱۲۳ بینیم در سخن بینی در سخن من بخلق الخ بحکم تخلقوا باخلاق الله مراد خداوند تعالی در روز قیامت مردم بدرا بسبب نیکان خواهد بخشید تو نیز بسبب سخنهای نیك من هر بدی که بنظرت بیفتد بران عیب مکن ۱۲۴ بیتی یاء وحدتست پسند آیدت ستوده وخوش آید ترا بمردی که باء قسمیه است و که برای جواب قسم مردی بیاء مصدریه یعنی کرم و همت تعنّت در رنج افتادن بمعنی عیب کردن دربنجا مراد چون ترا از هزار بیت یك بیت بهتر نماید سوگند مردی تو که از عیب من جستن دست بکش

سوم باب عشق است و مستی و شور — نه عشقی که بندند بر خود بزور
چهارم تواضع رضا پنجمین — ششم وصف مرد قناعت گزین
هفتم در از عالم تربیت — هشتم در از شکر بر عافیت
نهم باب توبه ست وراه صواب — دهم در مناجات و ختم کتاب
بروز همایون و سال سعید — بتاریخ فرخ میان دو عید
زشش صد فزون بود پنجاه و پنج — که پر دُر شد این نام بردار گنج
بماندست با دامنی گوهرم — هنوز از خجالت سر اندر برم
که در بحر لؤلؤ صدف نیز هست — درخت بلندست در باغ و پست

۱۱۰ شور بمعنی شوریدن دل یعنی غصّه کردن و در حرارت و اضطراب شدن است عشقی یاء وحدت است نه عشقی الخ یعنی مراد عشق پاك حقیقی و الهیست ۱۱۱ چهارم تواضع یعنی باب چهارم در فروتنی است رضا پنجمین یعنی باب خامس در خوشنودی است گزین بمعنی گزید وانتخاب کننده ۱۱۲ از دربیان عافیت تندرستی ۱۱۳ توبه از گناه برگشتن صواب راست مناجات راز گفتن از خدای تعالی وراز کردن با او ختم تمام کردن وشدن ۱۱۴ تاریخ کتاب را بیان کند لفظ همایون و سعید و فرخ بیك معنی مبارك وخجسته ومیمون اند دو عید عید اوّل ازین دو عید الفطر است یا عید بزرك یعنی عید روزه گشادن و عید ثانی عید اضحا یا قربان بیرام ۱۱۵ زشش الخ یعنی زیاده از شش صد پنجاه وپنج بود در بمعنی گوهر نام بردار یعنی مشهور و معروف گنج خزینه نام بردار گنج یعنی گنج نام بردار مراد این کتاب بوستان ۱۱۶ دامنی سرانداز و مقنعهء زنان خجالت شرمندگی سر اندر بردن و سر اندر زدن کنایه از سر در گریبان فرو بردن و متفکّر و متحیّر بودن است یعنی سر بر نمی دارم ازآن جهت که در سخن چنانکه نیك هست بد نیز باشد ۱۱۷ صدف غلاف مروارید که در الخ یعنی هر چیز در دریا درّ نیست و هر درخت بلند نیست

تولّای مردان این پاک بوم — بر انگیختم خاطر از شام و روم
بدل گفتم از مصر قند آورند — بر دوستان ارمغانی برند
دریغ آمدم زان همه بوستان — تهی دست رفتن سوی دوستان
مرا گر تهی بود زان قند دست — سخنهای شیرین تر از قند هست
نه قندی که مردم بصورت خورند — که ارباب معنی بکاغذ برند
چو این کاخ دولت بپرداختم — برو ده در از تربیت ساختم
یکی باب عدل است و تدبیر و رای — نگهبانی خلق و ترس خدای
دوم باب احسان نهادم اساس — که منعم کند فضل حق را سپاس

---

۱۰۲ تولّا دوستی داشتن بوم بمعنی مملکت و سرحد درینجا بر انگیختم خاطر یعنی بر انگیخت خاطر مرا لا جرم عزم شیراز کردم و درینجا تمکّن و قرار اختیار کردم ۱۰۳ قند و کند بمعنی شکر بر نزدیك ارمغانی تحفه ۱۰۴ زان همه بوستان یعنی اقالیم جهان که تماشا کردم ۱۰۵ مرا گر الخ اگر از قند مصر دستم تهی بود ۱۰۶ قندی یاء وحدت نوعیه است صورت ظاهر که بلکه آن قندست که ارباب صاحبان معنی درینجا باطن بمقابل ظاهر بکاغذ بردن کنایه از بعزّت تمام بردن باشد یعنی سخنهای لطیف قندیست که پیش ارباب معنی بهترین شمرده شود ۱۰۷ کاخ کوشك و قصر و عمارت بلند دولت نقیض نکبت باشد بپرداختم تمام کردم در بمعنی باب است تربیت پروردن و آموزگردن ۱۰۸ تدبیر پایان کار اندیشیدن رای خرد و اندیشه و فکر نگهبانیٔ خلق یعنی حفظ رعایا ترس خدای یعنی ترسیدن ازوی ۱۰۹ اساس بنیاد یعنی در دوم باب مراتب احسان بنیاد نهادم منعم مردم غنی که احسان کند فضل درینجا مراد بخشش و معنی آن افزونی و هنر سپاس بمعنی حمد و شکر نعمت باشد و بمعنی قبول و منّت هم هست حق راست و درست نامی است از نامهای خدا و شکر نعمت آنست که صاحب نعمت احسان کند

بلند آسمان پیش قدرت خجل — تو مخلوق و آدم هنوز آب و گل
تو اصل وجود آدمی از نخست — دگر هرچه موجود شد فرع تست
ندانم کدامین سخن گویمت — که والاتری ز آنچه من گویمت
ترا عزّ لولاک تمکین بس است — ثنای تو طاها و یاسین بس است
چه وصفت کند سعدی ناتمام — علیک الصلوة ای نبی و السلام

در اقصای عالم بگشتم بسی — بسر بردم ایام با هر کسی
تمتّع ز هر گوشه یافتم — ز هر خرمنی خوشه یافتم
چو پاکان شیراز خاکی نهاد — ندیدم که رحمت برین خاک باد

۹۴ بلند الخ یعنی قدر تو چنان بلند است که ازو چرخ بلند شرمسار است تو مخلوق الخ درین مصراع اشارتست بدو حدیث شریف یکی قول رسول الله است که فرمود اوّل ما خلق الله روحی دوم انا نبی و آدم بین الماء و الطین ۹۵ فرع شاخ فرع تست یعنی پس از تو گشته ۹۶ والا بر وزن و معنی بالا آنچه من گویمت از مدح و ثنا ۹۷ عزّ ارجمندی وقدر ومرتبه ترا عزّ الخ مراد عزّتی که از آن حدیث قدسی است که در حق تو وارد شد که لولاك لولاك ماخلقت الافلاك عزّت تو کافیست ثنای الخ مراد وصف تو که خداوند تعالی بسوره طه و سوره یس بیان نموده همون بس ۹۸ وصفت تاء خطاب است سعدیء ناتمام خودرا ناقص شمرد زیرا تواضع از اخلاق بزرگانست ۹۹ اقصا دور و طرف بگشتم متکلّم است از گشتن بمعنی گردیدن مراد درینجا سیر و سیاحت کردن است بسی بسیار در اصل بسا بود اماله کردند بسی شد بسر بردم تمام کردم ۱۰۰ تمتع برخورداری گوشهء همزه برای وحدتست گوشه یعنی کنج وزاویه خرمن تودهء غله باشد که هنوز آنرا نکوفته وازکاه جدا نموده باشند وبعربی کدس خوانند ۱۰۱ خاکی نهاد یعنی خاکی طبیعت و خاکی مزاج یعنی افتاده و متواضع باد دعاء له است

نخستین ابو بکر پیر مرید — عمر پنجه بر پیچ دیو مرید
خردمند عثمان شب زنده دار — چهارم علی شاه دلدل سوار
خدایا بحق بسی فاطمه — که بر قول ایمان کنم خاتمه
اگر دعوتم رد کنی ور قبول — من و دست و دامان آل رسول
چه کم گردد ای صدر فرخنده پی — ز قدر رفیعت بدرگاه حی
که باشند مشتی گدایان خیل — بمهمان دار السلامت طفیل
خدایت ثنا گفت و تبجیل کرد — زمین بوس قدر تو جبریل کرد

۸۷ مرید در مصراع اول شاگرد که در مقابل اوستاد است در مصراع ثانی بمعنی گردنکش وزورمند پنجه بر پیچ مراد زبون کننده پنجه ۸۸ شب زنده دار احیا کننده لیل یعنی عابد دلدل سوار وصف ترکیبی است و دلدل نام استری است که علی کرم الله وجهه بران سوار می شد ۸۹ که بر قول الخ یعنی خاتمه من بر قول ایمان کنی در خبرست من کان آخر کلامه لا اله الا الله فقد دخل الجنة ۹۰ رد در عربی بمعنی مردود و از نظر افتاده وباز گردانیده قبول پذیرفته من ودست الخ یعنی از جانب من ترك آل رسول نیست ۹۱ کم بمعنی ناقص و ترك و نقصان صدر صاحب قدر پی قدم و نشان فرخنده پی وصف ترکیبی است قدر مرتبه وجاه درگاه آستانه درحی زنده دراینجا اسمی است از اسمای آلهی ۹۲ مشتی کنایه از معدودی چند وگروهی اندك گدا دریوزه گر خیل در عربی بمعنی جماعت وطایفه دار السّلام کنایه از بهشت باشد طفیل نام شخصی بود از بنی امیه که در حالت عسرت و تنك دستی بشادیهای مردم و بطعام عروسی بی طلب برفتی وفارسیان این لفظرا بمعنی مهمان ناخوانده و همراه کسی رفتن بی طلب در ضیافت استعمال کنند یعنی قدر بلند تو بدرگاه خدای تعالی کم نگردد اگر در مهمانی دار السّلام تو مشتی گدایان مثل طفیل مهمان باشند ۹۳ ثنا گفت بستود تبجیل کرد بزرگوار داشت و بزرك کرد زمین الخ یعنی جبریل پیش قدر تو زمین ببوسید

بدو گفت سالار بیت الحرام — که ای حامل وحی بر تر خرام
چو در دوستی مخلصم یافتی — عنانم ز محبت چرا تافتی
بگفتا فراتر مجالم نماند — بماندم که نیروی بالم نماند
اگر یک سر موی برتر پرم — فروغ تجلی بسوزد پرم
نماند بعصیان کسی در گرو — که دارد چنین سیدی پیشرو
چه نعت پسندیده گویم ترا — علیک السلام ای نبی الورا
درود ملک بر روان تو باد — بر اصحاب و بر پی روان تو باد

۸۰ بدو اشارتست بجبرئیل سالار بیت الحرام یعنی رسول عم که بزرگوار کعبه است خرام امرست از خرامیدن یعنی راه رفتن بناز وتکلف وزیبائی مراد بجبرئیل فرمود سردار خانهء کعبه که ای برندهء وحی دراینجا چرا ماندی بالاتر ازین بخرام ۷۱ دوستی یاء مصدری است مخلص بمعنی محبّ و یکدل و دوست عنانم الخ تقدیر کلام اینست عنان از صحبتم چرا تافتی عنان تافتن کنایه از روی بر گردانیدن ۸۲ بگفتا فاعلش ضمیر جبرئیل عم فراتر بالاتر مجال جای جولان مجالم نماند یعنی ازین بالاتر نمی توانم پرید نیرو زور وقوت وتوانائی ۸۳ سر بمعنی بالا باشد در اینجا چنانکه گویند سر کوه یعنی بالای کوه و سر دوش و سر پا و امثال پرم در مصراع اوّل متکلّم است از پریدن فروغ بمعنی فروز است که شعاع وروشنی وتابش آفتاب وآتش وغیره باشد ۸۴ گرو بمعنی رهن است یعنی کسی بسبب عصیان در حبس نماند که دارد الخ یعنی که بتو اقتدا کند ۸۵ نعت صفت چه نعت الخ یعنی نمی توانم که نعت گویم که مقبول ولایق و سزاوار تو باشد پس همان بهتر که بر تو درود بفرستم ورا وری دراینجا بالف بسبب قافیه یعنی ادمی ۸۶ درود بمعنی صلوات است که از خدای تعالی رحمت و از ملائکه استغفار واز انسان ستایش ودعا و از حیوانات دیگر تسبیح باشد ملک فرشته روان بمعنی جان است پی رو بمعنی پس رو باشد وبعربی مقتدی گویند

یتیمی که ناکرده قرآن درست — کتب خانهٔ چند ملت بشست

چو غرمش بر آهیخت شمشیر بیم — بمعجز میان قمر زد دو نیم

چو صیتش در افواه دنیی فتاد — تزلزل در ایوان کسری فتاد ۷۵

بلا قامت لات بشکست خرد — باعزاز دین آب عزّی ببرد

نه از لات و عزّی برآورد گرد — که توریت و انجیل منسوخ کرد

شبی برنشست از فلک برگذشت — بتمکین و جاه از ملک درگذشت

چنان گرم در تیه قربت براند — که در سدره جبریل ازو باز ماند

---

۷۳ یتیم بی پدر ناکرده قرآن درست یعنی وحی قرآن هنوز تمام ناشده بروی ملّت دین ومذهب بشست یعنی محو کرد ۷۴ غرم قهر وغضب وخشم برآهیخت یعنی برکشید و بر آورد معجز خرق عادت که از پیمبر ظاهر شود میان الخ این معجزت در اوائل نبوّت واقع شد در مکّه ۷۵ صیت آوازه و شهرت افواه جمع فم یعنی دهانها چو صیتش الخ مراد که خبر ولادت او در دهانها اهل عالم شائع شد تزلزل جنبیدن ولرزیدن کسری نام انوشروان عادل است وهر یك از پادشاهان عجم را نیز کسری می گفته اند ۷۶ لا یعنی لا اله الّا الله لات نام صنم است عزّی نام صنم دیگر ست آب درینجا بمعنی آبرو کنایه از روشنائی و عزّت و قدر وقیمت باشد ببرد یعنی بی عزّت ساخت که آب رویش نماند ۷۷ گرد خاك برانگیخته و غبار کرد برآوردن کنایه از پایمال کردن و نابود ساختن باشد توریت نام کتابی است که بر موسی نازل شد انجیل معرب انکلیون نام کتابی است که بر عیسی نازل شد ۷۸ شبی بیاء وحدت مراد در شب معراج بر نشست الخ یعنی بر براق سوار شد از رفعت فلك بالاتر رفت بقدرت وعزّت ومنصب و دولت از درجهء ملك زیاده تر معزّز گردید ۷۹ گرم بمعنی شتاب و تعجیل تیه صحرای قربت نزدیکی سوی خدای سدره نام درختیست در آسمان هفتم که اورا سدرة المنتهی گویند فرشتگان ازو تجاوز نمی کنند

خلاف پیمبر کسی ره نگزید — که هرگز بمنزل نخواهد رسید
مپندار سعدی که راه صفا — توان رفت جز در پی مصطفی
کریم السجایا جمیل الشیم — نبی البرایا شفیع الامم
امام رسل پیشوای سبیل — امین خدا مهبط جبرئیل
شفیع الوری خواجهٔ بعث و نشر — امام الهدی صدر دیوان حشر
کلیمی که چرخ فلک طور اوست — همه نورها پرتو نور اوست

۶۷ پیمبر و پیغامبر رسول و نبی ۶۸ مپندار در بعض نسخ محالست رفت بمعنی رفتن مصطفی برگزیده یکی از اسمای صفات جناب پیمبر عم ۶۹ کریم بزرگ بخشنده وجوانمرد سجایا جمع سجیه است بمعنی خوی که آدمی برآن مطبوع باشد شیم جمع شیمه است بمعنی خوی نیکو برایا جمع بریه است بمعنی خلق امم جمع امت است بمعنی گروه کریم السجایا الخ در ترکیب بحذف مبتدا خبر واقع شود تقدیرش آن که وهو کریم السجایا معنی اوست بزرگ خصلتها و اوست نیکو عادتها واو آگاهی دهنده خلایق است وخواهنده گروهها از خداوند تعالی یعنی او مغفرت امت از خدا خواهد خواست ۷۰ امام رسل مقدم و پیشرو پیمبران است پیشوا سر گروه و پیشرو سبیل راه امین امانتدار خدا که از وحی آلهی چیزی را نپوشیده است مهبط جای فرود آمدن مهبط جبرئیل یعنی جای است که جبرئیل عم بروی نازل شود ۷۱ شفیع الوری شفاعت کننده آفریدگان بعث ونشر برانگیختن و برخاستن مراد قیامت هدی راه راست نمودن صدر بالا نشین حشر و محشر بمعنی قیامت ۷۲ کلیمی بیاء وحدتست چرخ حرکت دوری وگرد گردیدن است آسمان وفلک را نیز گویند فلک بمعنی آسمان است طور نام کوهی است مشهور مراد معراج موسی کلیم الله بر کوه طور بوده مصنف اشاره بآن نموده گفت پیمبر ما همچوکلیم است که چرخ فلک طور اوست یعنی معراج اوست چنانکه گفته اند بیت

موسی بطور گرچه سخن گفت با خدای — چرخ برین پایهء طور محمد است

اگر طالبی کین زمین طی کنی — نخست است باز آمدن پی کنی
تأمل در آئینهٔ دل کنی — صفائی بتدریج حاصل کنی
مذکر بوئی از عشق مستت کند — طلبکار عهد الستت کند
بپائی طلب ره بدانجا بری — و ز آنجا ببال محبت پری
بدرد یقین پردهای خیال — نماند سراپرده الا جلال
ذکر مرکب عقل را پویه نیست — عنانش بتحیر تحیر که ایست
درین بحر جز مرد راعی نرفت — گم آن شد که دنبال داعی نرفت
کسانی کزین راه برگشته اند — برفتند بسیار و سرگشته اند

۵۹ طالبی جوینده بیاء خطاب کین اصلش که این بود طی کردن سپردن راه را و در سفر رفتن باز آمدن رجوع کردن پی کنی مراد دست و پا ببری کنایه از عاجز و ناتوان کردن ۶۰ تامل کردن اندیشیدن در آئینهٔ دل از بهر تصفیهٔ او تدریج پایه پایه چیزیرا بکسی بردن بتدریج که این حال علی الفور میسّر نیست ۶۱ بوئی یاء ثانی برای وحدتست طلبکار جویا عهد پیمان الست اشارتست بمضمون آیهٔ سورهٔ اعراق که خدای تعالی فرموده واذ اخذ ربك من بنی آدم من ظهورهم ذرّیّتهم و اشهدهم علی انفسهم الست بربکم ۶۲ ره مفعول مقدم است بدانجا یعنی بدرگاه حق تعالی بری خطابست از بردن بال پر پری خطابست از پریدن ۶۳ بدرد از دریدن بتشدید راست بمعنی پاره کردن خیال صورتی که در خواب وآب ومانند آن دیده شود سراپرده پردهٔ بلندی را گویند که بمنزلهٔ دیواری باشد که بر دور خیمه‌گاه کشند جلال عظمت خدای تعالی ۶۴ پویه بمعنی پوئیدن تحیر سرگشتگی ایست ایستاده شو امر از ایستادن ۶۵ درین بحر در دریای آلهی مرد راعی چوپان مراد رسول عم است آن آنکس دنبال داعی درپی دعوت کننده یعنی رسول عم قافیه دربعض نسخ عکس واقع شده ۶۶ کسانی یاء وحدتست نوعیه است برگشته اند یعنی رجوع کرده اند از اقتداء رسول عم سرگشته حیران مانده

نه هر جای مرکب توان تاختن — که جاها سپر باید انداختن
وگر سالکی محرم راز گشت — به بندند بر وی در باز گشت
کسی را درین بزم ساغر دهند — که داروی بیهوشیش در دهند
بترسد خردمند ازین بحر خون — گزو کس نبردست کشتی برون
یکی باز را دیده بر دوختست — یکی دیده‌ها باز و پر سوختست
کسی ره سوی گنج قارون نبرد — وگر برد ره باز بیرون نبرد

---

۵۳ مرکب آنچیکه بران سوار شوند تاختن یعنی دویدن جاها یعنی جایها هست که آنجا سپر انداختن و سپر افکندن کنایه است از هزیمت کردن و گریختن و فروتنی نمودن و عاجز شدن یعنی در کنه خدای سبحانه و تعالی فکر نمی باید کرد چنانکه در خبرست تفکروا فی آلاء الله و لا تفکروا فی ذات الله درین معنی چنین تمثیل کرده اند که کسی اگر آثار آفتاب را نگاه کند چشمش خیره و تیره شود همچنین اگر کسی بآثار خدای تعالی نظر کند داند که صانع غریب است و مخترع عجایب امّا اگر خواهد که ادراک کنه ذاتش کند عقلش تیره و خیره گردد ۵۴ سالک رونده راه محرم گشت از حضرت خدای دریافت در باب بازگشت بمعنی رجوع است یعنی رخصت نمی دهند که سخن بگوید چنانکه در خبرست من عرف الحقّ کلّ لسانه ۵۵ بزم مجلس شراب و جشن و مهمانی ساغر پیاله شراب که داروی الخ یعنی بی عقل گردد ونمی تواند که راز بگوید ۵۶ گزو که از آن بحر خون برون مخفف بیرون است یعنی هر کس غرق شده است ۵۷ باز در مصراع اوّل پرنده ایست مشهور که سلاطین و اکابر شکار فرمایند و در مصراع ثانی بمعنی گشاده در مقابل بسته دیده چشم پر بال سوختست همچو پروانه ۵۸ ره مخفف راه است نبرد راه بردن بمعنی رفتن یعنی نرفت و واصل نکرد گنج زر و گوهری باشد که در زیر زمین دفن کنند و خزینه عموما سو جانب و طرف قارون نام شخصی عم زاد یا خواهرزاد موسی عمّ باشد گنج قارون مراد درینجا از عرفان الهی است باز بمعنی تکرار و معاودت و دیگر

درین ورطه کشتی فرو شد هزار — که پیدا نشد تخته بر کنار
چه شبها نشستم درین سیر شوم — که وحشت گرفت آستینم که قم
محیط است علم ملک بر بسیط — قیاسی تو بروی نگردد محیط
نه ادراک در کنه ذاتش رسد — نه فکرت بغور صفاتش رسد
توان در بلاغت به سحبان رسید — نه در کنه بیچون سبحان رسید
که خامان درین ره فرس رانده اند — بلا احصی از تک فرو مانده اند

---

۴۷ ورطه گرداب دریا فرو شد غرق گشت که پیدا الخ یعنی کشتیهای عقل درین ورطه هلاك و ناپیدا گشته اند که ازو اثری پیدا نشد ۴۸ چه شبها یعنی شبهای بسیار وحشت تنهائی و رمیدگی و پژمان و اندوه قم بر خیز صیغه امر حاضر یعنی تا اینکه وحشتی بمن لاحق شد که از آن باز ماندم که شرط علم حاوی شدن عالم است بر معلوم با مساوی شدن باو و اما این شرط از جانب ما موجود نیست در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع است چه شبها درین فکر بودم ستیز که حیرت گرفت آستینم که خیز ۴۹ محیط گرد گننده بسیط جای گسترده درینجا زمین فراخ قیاس الخ قیاس بمعنی اندازه کردن چیزیرا بمثل آن چیز و خداوند تعالی مثل ندارد و علم او عدیم المثل پس قیاس تو براو تعالی محیط شدن نتواند ۵۰ ادراك دانستن و دریافتن فکرت اندیشه غور مغاك و قعر هرچیز درینجا بمعنی بنیاد و پایان و انتها ۵۱ بلاغت تیز زبانی و رسیدن بکمال ایراد کلام سحبان نام شاعر فصیح است از شعرای عرب رسید بمعنی رسیدن بیچون بی کیف سبحان در ینجا مراد الله تعالی ۵۲ تك بمعنی بسیار تند براه رفتن و دویدن بلا احصی اشارت است بآن حدیث شریف که رسول صلعم فرمود لا احصی ثناء علیك وانت کما اثنیت علی نفسك ای شمردن نتوانم ثنای ترا بر تو و تو چنانی که صفت کرده تو بر ذات خود معنی بیت اینکه در کنه بیچون سبحان کسی رسیدن نمی تواند که صفت کمالی او کند زیرا که بهترین کسان درین معنی خیالات کرده اند و بایں کلام لا احصی عاجز آمده اند

زابر افکند قطره سوی یم — زصلب آورد نطفه در شکم
ازان قطره لولوی لالا کند — وزین صورتی سرو بالا کند
برو علم یک ذره پوشیده نیست — که پیدا و پنهان بنزدش یکیست
مهیا کند روزی مار و مور — وگرچند بی دست و پای اند و زور
بامرش وجود از عدم نقش بست — که داند جز او کردن از نیست هست
دگر ره بکشتم م در برد — وزانجا بصحرای محشر برد
جهان متفق بر الهیتش — فرو مانده در کنه ماهیتش
بشر ماورای جلالش نیافت — بصر منتهای جمالش نیافت
نه بر اوج ذاتش پر مرغ وهم — نه در ذیل وصفش رسد دست فهم

---

۳۸ یم دریا صلب مراد درینجا استخوان پشت پدرست شکم یعنی رحم مادر این بیت مرهونست ۳۹ ازان الخ بیان مصراع اولست از بیت سابق لولوی لالا یعنی مروارید درخشنده و زین اشارتست بنطفه بالا بمعنی قامت سرو بالا وصف ترکیبی است ۴۰ نزد مخفف نزدیک است یکیست در میان این دو تفاوت نیست ۴۱ مهیا حاضر و موجود روزی رزق و گر الخ یعنی هر چند بی دست و پا و بی زور هستند روزی آنها موجود میکند پیش آنها ۴۲ بامرش الخ یعنی بسبب فرمان خداوند معدوم موجود گشت که الخ استفهام انکاریست ۴۳ دگره دگر بار کتم بمعنی پوشیدن راز و اخفای سر و پنهان کردن باشد یعنی موجود را معدوم کند بصحرای محشر بجای جمع کردن خدای مردمانرا بروز رستخیز یعنی بروز قیامت ۴۴ جهان الخ یعنی اهل عالم متفق گشته اند بر الوهیت او که هیچ کسی را درین قضیه خلاف نیست فرو مانده الخ عاجز گشته اند از معرفت کنه ماهیت او ۴۵ بشر بمعنی خلق است ماورائی جلالش نیافت یعنی خلق همان جلال اورا نمی داند بصر یعنی بینائی و دانائی منتها پایان ۴۶ اوج معرب اوك است که مقابل حضیض باشد وهم رفتن دل بسوی چیزی بی قصد آن و گمان و ظن بردن یعنی اوج ذاتش چنان بلندست که مرغ وهم بران نمی پرد و نمی رسد ذیل دامن فهم دریافتن و دانستن و شناختن

بر احالِ نابوده عِلمش بصیر — بر اسرار ناگفته لُطفش خبیر
بقدرت نگه دارِ بالا و شیب — خداوندِ دیوانِ روزِ حسیب
نه مُستغنی از طاعتش پُشتِ کس — نه بر حرفِ او جای انگشتِ کس
قدیم نکوکار نیکو پسند — بکلکِ قضا در رحِم نقش بند
ز مشرق بمغرب مه و آفتاب — روان کرد و گُسترد گیتی بر آب
زمین از تَبِ لرزه آمد ستوه — فرو کوفت بر دامنش میخِ کوه
دهد نُطفه را صورتی چون پری — که کردست بر آب صورتگری
نهد لعل و پیروزه در صُلبِ سنگ — گُلِ لعل در شاخِ پیروزه رنگ

---

۳۰ بصیر بینا و دیده‌ور از آنکه نسبت با علمش ماضی و مستقبل یکیست خبیر آگاه که هیچ ازو پوشیده نیست ۳۱ قدرت توانائی نگه مخفف نگاه است شیب مخفف نشیب مراد از بالا آسمان و از شیب زمین حسیب اصلش حساب بود الف بیا مقلوب شد از بهر قافیه ۳۲ مستغنی بی نیاز نه بر حرف الخ مراد بر کرده او تعالی کسی عیب نمی تواند کرد چه بر حرف انگشت نهادن کنایه از عیب کردن است که هر چیز را بر مقتضای حکمت نوشته است ۳۳ کلک قلم نقش بند وصف ترکیبی است چنانکه فرمود هو الذی یصوّرکم فی الارحام ۳۴ در بعض نسخ بجای این بیت این بیت واقع شده همی گستراند گیتی بر آب چو سجّاده نیک مردان دز آب مه مخفف ماه است روان راه رونده گیتی دنیا ۳۵ تب زحمتی است که آنرا بعربی حمّی گویند ستوه عاجز گشته فرو کوفت الخ یعنی در اوّل خلقت زمین قرار و سکون نبود کوهها را بروی نهاد آرام گرفت چنانکه فرمود الم نجعل الارض مهادا و الجبال اوتادا ۳۶ نطفه آب مردی درینجا صورتی یاء و حدتست چون پری مراد حسن صورتست که کردست الخ استفهام انکاریست مراد هیچکس بر آب نقاشی کردن نمی تواند ۳۷ صلب درینجا بمعنی میانست گل لعل یعنی نهد گل لعل رنگ را پیروزه رنگ یعنی سبز

کُلاهِ سَعادت یکی بر سرش کَلیمِ شَقاوت یکی در برش
گُلِستان کُند آتشی بر خَلیل گُروهی بآتش بَرَد زآبِ نیل
گَرآنست منشورِ احسانِ اوست وَرینست توقیعِ فرمانِ اوست
پَس پرده بینند عملهای بَد هم او پرده پوشد بآلای خود
بترهید اگر برکشد تیغِ حُکم بمانند گَروبیان صُمّ بُکْم
وگر زَلّه بخشد زخوانِ کرم عزازیل بگوید نَصیبی بَرَم
بدرگاهِ لُطف و بُزرگیش بر بُزُرگان نهاده بزرگی زسر
فِرومانْدگان را برحمت قَریب تَضَرُّع کُنان را بدَعْوت مُجیب

---

۲۲ سعادت نیکبختی شقاوت بدبختی کلیم پوششی است که از موی بز و گوسفند بافند یکی یکی را ۲۳ خلیل دوست لقب ابراهیم عم گلستان الخ اشاره بآن است که نمرود ابراهیم را در آتش انداخته بود او تعالی آن آتش را بر ابراهیم گلزار کرد که آسیبی بر بدن مبارکش نرسید گروهی الخ اشاره باین که فرعون و قوم او در آب نیل غرق شدند او تعالی آنها را دوزخی کرد ۲۴ منشور نامهء وفرمان پادشاه است توقیع نشان پادشاه در نامه گرآنست الخ یعنی اگر آتش را گلزار کردنست پس آن از مهر او که بر ابراهیم بود و اگر از آب بآبش بردنست پس از قهر او که بر فرعون نازل شد ۲۵ الا نعمتها خود بفتح خامی باید خواند از بهر قافیه ۲۶ تهدید ترسانیدن و بیم دادن حکم فرمودن وفرمان کردن بر چیزی گرویان فرشتگان مقرب را گویند صم جمع اصم بمعنی گران گوش است بکم جمع ابکم بمعنی کنگ ۲۷ زلّه طعامی باشد که مردم فرومایه از جائی در دارند و برند عزازیل ابلیس است بگوید در نفس خود ۲۸ بدرگاه الخ تقدیر کلام بر درگاه لطف و بزرگیش است و بر بمعنی عند است درینجا ۲۹ فرومانده بمعنی عاجز تضرع گنان لفظ گن با لفظ تضرع وصف ترکیبی است و با الف و نون جمع شده است مجیب پذیرنده

ادیم زمین سفرهٔ عام اوست | برین خوان یغما چه دشمن چه دوست
و گر بر جفاپیشه بشتافتی | که از دست قهرش امان یافتی
بری ذاتش از تهمت ضد و جنس | غنی ملکش از طاعت جن و انس
پرستار امرش همه چیز و کس | بنی آدم و مرغ و مور و مگس
چنان پهن خوان کرم گسترد | که سیمرغ در قاف قسمت خورد
لطیف و کرم گستر و کارساز | که دارای خلق است و دانای راز
مراورا سزد کبریا و منی | که ملکش قدیم است و ذاتش غنی
یکی را بسر بر نهد تاج بخت | یکی را بخاک اندر آرد زتخت

١٤ ادیم پوستی است خوشبوی و موج دار و رنگین و آن نیز سخنیان گویند پادیشاهان و امیران آنرا بگسترند و بران طعام خورند خداوند تعالی ادیم زمین را توشه دان خلایق نموده برین همه کسان طعام می خورند خوان میان واو و الف می باید خواند یغما تاخت و تاراج و غارت خوان یغما خوانی که کریمان گسترانند و صلای عام در دهند چه دشمن چه دوست یعنی تفاوت نیست در رزق دادن ١٥ جفاپیشه ظالم و ستمکار و گناهکار بشتافتی یعنی اگر در قهر و هلاك او شتاب کردی که اسم است استفهام انکاریست یعنی کسی خلاص نشدی امان بمعنی زنهار و عهد و پیمان در ینجا ١٦ تهمت گمان بری الخ یعنی ذات اورا تهمت ضد و جنس نیست فکیف اورا ضد و جنس باشد غنی بی نیاز جن پری و دیو از طاعت الخ که بطاعت و فرمان بری ایشان احتاج ندارد ١٧ پرستار امرش یعنی خدمتکار فرمان اوست ١٨ پهن عریض سیمرغ عنقارا گویند قاف نام کوهی است مشهور و محیط است بربع مسکون قسمت در بعض نسخ روزی ١٩ لطیف الخ هر یکی از دوم وسوم وصف ترکیبی است دارای صیغهء مبالغهء فاعل است از داشتن درینجا ٢٠ مراورا الخ اورا لایق است بزرگی و خودی زیراکه ملك او همیشه مانده است و ذاتش غنی از جمیع ماسواش ٢١ یکی را از بندگانش

نه کردن کشانرا بگیرد بفور — نه عذر آورانرا براند بجور ٥
وگر خشم گیرد بکردار زشت — چو باز آمدی ماجرا در نوشت
دو کونش یکی قطره در بحر علم — گنه بیند و پرده پوشد بحلم
اگر با پدر جنگ جوید کسی — پدر بی گمان خشم گیرد بسی
وگر خویش راضی نباشد زخویش — چو بیگانگانش براند زپیش
وگر بنده چابک نیاید بکار — عزیزش ندارد خداوندگار ١٠
وگر بر رفیقان نباشی شفیق — بفرسنگ بگریزد از تو رفیق
وگر ترک خدمت کند لشکری — شود شاه لشکرکش ازوی بری
ولیکن خداوند بالا و پست — بعصیان در رزق برکس نبست

---

٥ فور در اصل بمعنی جوشیدن است و بمعنی استعجال و شتاب شایع شده یعنی متکبرانرا بر وجه استعجال نمیگیرد بجور بستم مراد اینست که عذر ایشانرا قبول کند و ایشانرا مقبول گرداند ٦ بکردار زشت بسبب عمل قبیح باز آمدن کنایه از عذر و توبه نمودن است ماجرا آنچه که گذشت در نوشت یعنی گناه گذشته‌را عفو کرد بخط کشیدن در دفتر معاصی ٧ دو کون یعنی هر دو جهان علوی و سفلی و تقدیم ضمیر از بهر نظم است یعنی در بحر علمش گنه مخفف از گناه پرده پوشد یعنی پوشیده دارد حلم بردباری و وقار ٨ اگر الخ یعنی پسری که با پدرش جنگ و خصومت کند بی گمان بمعنی تحقیق و یقین ٩ خویش در اینجا مراد قریب است راضی نباشد زخویش از بهر زشتی کردارش چو بیگانگانش ضمیر راجع است بخویش دوم براند زپیش یعنی ویرا رد کند ١٠ چابک مخفف چابوک است که جلد و چست و چالاک باشد چابک نیاید بکار یعنی کار بچستی نکند عزیزش الخ یعنی مالک برو خوش نمی باشد و او را مهر نکند ١١ رفیق یار و یار سفر شفیق مهربان ١٢ لشکری سپاهی لشکرکش صاحب لشکر بری دور که اورا رد کند ١٣ خداوند بالا و پست یعنی صاحب آسمان و زمین بعصیان بسبب نافرمانی در بمعنی باب است رزق روزی

بنام خداوندِ جان آفرین — حکیمِ سخن در زبان آفرین

خداوندِ بخشنده دستگیر — کریم خطابخش پوزش پذیر

عزیزی که هرگز درش سر بتافت — به هر که شد هیچ عزّت نیافت

سرِ پادشاهانِ گردن فراز — بدرگاهِ او بر زمین نیاز

---

۱ بنام یعنی ابتدا میکنم بنام جان آفرین وصف ترکیبی است آفرین بمعنی آفریننده در بعض نسخ این بیت چنین واقع شده بنام خدایی که جان آفرید سخن گفتن اندر زبان آفرید ۲ خداوند بدلست از خداوند اوّل بخشنده اسم فاعل از بخشیدن بمعنی رحم و شفقت کردن دستگیر مددکار پوزش اسم مصدر است بمعنی پوزیدن یعنی عذر ۳ که این لفظ حرف است کز در اصل که از بود و این لفظ که اسم است درش ضمیر راجع است بعزیزی شد بمعنی رفت است یعنی خداوند تعالی عزیزیست که هرکس که از در او سر بتافت در هر دری که رفت هیچگونه عزّت بدو حاصل نگردید از در سر تافتن مراد نافرمانی نمودن ٤ فراز بمعنی بالا و بلند است درینجا و گردن فراز نیز وصف ترکیبی است درگاه و درگه آستانهء در باشد نیاز در اصل بمعنی حاجت است و بمعنی خواهش و تضرّع شایع شده

بستان
شیخ مصلح الدین سعدی
شیرازی

بستان
شیخ مصلح الدین سعدی
شیرازی

PK
6540
B2
1858
cop.2

Sa'dî
Le boustân de Sa'dî

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY